צ. ש. לערער

דוישער ווידן

רייזשער ייִדן

זכרונות

פון רייזש ביז ניו יאָרק

פון

צבי שמחה לעדער

וואשאנגטאָן, ד. ק.
1953

Copyright by Herman Leder
Washington, D. C., 1953

Printed by Futuro Press, Inc.
476 Broadway, New York 13, N. Y.
200

רייזשער ייִדן

צום אָנדענק פון מיין פרוי שרהלע,
די מוטער פון מיינע צוויי קינדער,
וואָס איז אַוועק פון דער וועלט
אין איר 32סטן לעבנסיאָר - - -

געווידמעט מיינע צוויי קינדער
בלומה דבורה און מיכאל

דאָס זיינען מיינע זכרונות

פון אָנהויב פון די נייַנציקער יאָרן אין
ריישע, גאַליציע, ביז צום סוף פון דער
ערשטער וועלט־מלחמה אין ניו יאָרק. איך
האָב דאָס בוך געשריבן ניט צוליב זיך
אַליין. דאָס וואָס איך שרייב וועגן זיך איז
בלויז דערפאַר וויַיל איך האָב עס אַלץ
אַליין געזען, געהערט און איבערגעלעבט,
אָנפאַנגענדיק פון מיינע יונגע חדר־יאָרן.
איך האָב עס ניט געשריבן צוליב גאָלט
אָדער אָנדערע ענלעכע אינטערעסן. דאָס
בוך איז געווידמעט דער שטאָט ריישע, וואו
איך בין געבוירן, מיינע שוועסטער און
ברודער, מיינע קרובים און די ריישער יידן
וואָס האָבן מקריב געווען זייער לעבן אויף
קידוש השם אין דער לעצטער וועלט־מלחמה.

צ. ש. ל.

אינהאַלט:

זייט

די יידישע שטאָט ריישע — 11

ריישער רבנים

דער רבי ר' לאָזערל ריישער — 23
דער סאָקאָלאָווער רבי — 30
דער פלאנטשער רבי — 32
ריישער אב"ד ר' יהושע העשיל וואַלערשטיין — 33
הרב ר' נתן לעווין — 35
ר' שלמה לייבעלע פון טיטשין — 43
הרב ר' צבי הירץ קאָריץ, הי"ד — 47
ר' אברהמעלע שינדלער, הי"ד — 50

ריישער משכילים

חיים וואַלד — 54
אבא אַפּעלבוים — 56
נפתלי גליקסמאַן — 57
קלמן קורצמאַן — 58
משה וויזענפעלד — 59
משה דוד געשווינד — 61
לעאָן (לוי) חיים — 61
נפתלי טוכפעלד — 63

ריישער יידן

די שטאָט־שוחטים — 65
ר' שלמהלע ראַדאָמישלער — 70
ר' אפרים ציבעלע — 72
ר' משה חסיד — 74
די צוויי קלויז־שמשים — 75
ר' יואל פעפער — 77
ר' הירש יעקב — 78
חזן בלומענקראַנץ — 81
ר' זישאַ חזן און ר' משה אַמקרויט — 83
שבתי לויפער — 86
דער יידישער רופא — 88

ימים טובים אין ריישע

פסח — 91
שבועות — 94
ימים נוראים — 96
סוכות — 101
פורים — 105
שבת אין ריישע — 108
תשעה באב אין ריישע — 113

דאָס יידישע לעבן אין ריישע

דער ריישער מאַרק — 117
די יידישע שענק — 124
פאָליטיקע און וואַלן אין ריישע — 127
יאַנקעלע און סאָשע נאַר — 130
רעגעלי — 133
ר' איסר קניידל — 133
פאַרשידענעס — 135

מיינע עלטערן

מיין מוטער — 142
מיין פאָטער — 147

ריישער מלמדים און חדרים

די חדרים — 152
חדר־יאָרן — 158
אייזיק וואַסערס חדר — 162
משה אריהס — 165
ר׳ העשיל טיטשינער — 171
יוגנט דערינערונגען — 174

ריישער קלויז־בחורים

איך ווער בר מצוה — 179
ריישער קלויז־בחורים — 181

אַ חתונה אין ריישע

די תנאים — 194
די חתונה — 199

איך הויב אָן אַ נייַ לעבן

איך ווער אויס קלויז בחור — 205
איך ווער אַ יידישיסט — 209
דער יובל טאָג — 214
איך פאַרלאָז ריישע — 215
סאַנץ — 217
אויף דער באַן פון באָבאָוו קיין סאַנץ — 223
ווין — 226
מיינע לעצטע טעג אין ריישע — 228

אין אַמעריקע

מיין אָנקום אין ניו יאָרק — 233
פון מיין לעבן אין ניו יאָרק — 236
די זשעשאָווער (ריישער) יאָנג מענס סאָסייעטי — 240
די ריישער סאָסייעטי אין נואַרק, ניו דזשוירזי — 245
פון דער איסטסייד ביז קוני איילאַנד — 247
אַ פאַמיליע טראַגעדיע — 250
די מלחמה יאָרן — 252
זכרונות פון די ערשטע מלחמה יאָרן אין ניו יאָרק — 260
איך ווער אַ געשעפטסמאַן — 264
אַמעריקע ווערט אַריינגעצויגן אין דער מלחמה — 265
דער סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה — 267

ריישער פערזענלעכקייטן אין אַמעריקע

בעריש וויינשטיין — 271
אליעזר שינדלער — 274
הרב ישכר בעריש היילפּרין — 278
דר. יצחק (הענרי) וואַכטעל — 280
לעאָן (לייב) וויזענפעלד — 282
משה עלבוים — 286
הרב דר. יצחק לעווין — 289
שמחה זיידען — 291
א. נ. פּרלברג — 293

די יידישע שטאָט ריישע

די געשיכטע פון דער שטאָט ריישע (רזשעשאָוו) הויבט זיך אָן פון מיטן פון 14טן יאָרהונדערט, ווען דער פּוילישער קעניג קאַזימיר דער גרויסער האָט אויסגעקליבן דעם שטח לאַנד לעבן דער טייך וויסלאָק און האָט דאָרט געגרינדעט די שטאָט רזשעשאָוו וואָס איז געווארן דער זיץ פון דער פּוילישער קעניגלעכער פאַמיליע ביז צום סוף פון 16טן יאָרהונדערט. יידן האָבן אָנגעהויבן זיך דאָרט באַזעצן אין מיטן פון 15טן יאָרהונדערט און האָבן דאָרט געלייגט דעם פונדאַמענט פון דעם, וואָס איז שפּעטער אַרויסגעוואַקסן די באַוואוסטע יידישע שטאָט ריישע, וואָס האָט באַשיינט די פּראַווינץ גאַליציע.

שוין אין די יאָרן פון 16טן און 17טן יאָרהונדערט, האָבן אין ריישע געוואוינט באַוואוסטע רבנים און גאונים. אינער פון זיי איז געווען דער גאון המפרסים הרב ר׳ יעקב בן יוסף ריישער, דער מחבר פון די ספרים „מנחת יעקב״, „חק יעקב״ און „תורת השלמים״. זיין ריכטיקער נאָמען איז געווען ר׳ יעקב ב״ק (ר״ת בן קדושים). דעם נאָמען „ריישער״ האָט ער באַקומען צוליב דעם, וואָס ער איז אין די יאָרן 1680 געווען ראב״ד אין ריישע. די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן איז ער געווען רב אין דער שטאָט מעץ.

ריישע איז געווען דער מיטלפונקט צווישן די צוויי גרויסע באַוואוסטע שטעט לעמבערג און קראקע, אין דער עסטרייכישער פּראַווינץ גאַליציע, און האָט געהאַט אַ באַפעלקערונג פון אַריבער 25 טויזנט (אין יאָר 1900) צווישן זיי אַרום אַכט טויזנט יידן.

כאָטש די יידישע באַפעלקערונג איז געווען אַ מינדערהייט, איז אָבער דער יידישער אינפלוס אויפן שטאָטישן לעבן געווען זייער גרויס. יידן האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן פאָליטיש און עקאָנאָמיש. כמעט דער גאַנצער שטאָטישער מסחר — פון שפּייז, טעקסטיל, פּאַפּיר, געהילץ, בוי־מאַטעריאַלן — ווי אויך אַלע אינדוסטריעס, זיינען געווען אין יידישע הענט.

די גרעסטע און באַרימטסטע אַדוואָקאַטן זיינען געווען יידן. זיי האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין דער שטאָטישער מאַגיסטראַט רע־

גירונג. די ניט־יידישע באַפעלקערונג האָט זיך פיל געריכט מיט זיי. אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט האָט די שטאָט געהאַט אַ יידישן שטאַטס־פּראָקוראָר און אונטערזוכונגס־ריכטער. דער יידישער אַדוואָקאַט דר. ווילהעלם האָכפעלד, איז געווען איינער פון די פירער פון דער פּוילישער שטאַט־רעגירונג. ער איז אויך אַ לאַנגע צייט געווען ריישער ראש הקהל. דער ריישער שטאַט־פיזיקוס איז געווען דר. טעלער. דער שטאַטישער מעטריקעל פירער איז געווען דר. קאַמערלינג. די אויבן דערמאָנטע און אויך איבער נייַנציק פּראָצענט פון די יידישע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און אָנדערע יידישע פּראָפעסיאָנאַלן, זיינען געווען אַסימילירטע יידן.

אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט, ווען דער ציוניזם איז געווען אין דער התחלה, האָט שוין ריישע געהאַט אַ היפּשע צאָל ציוניסטן. עס האָט דעמאָלט עקזיסטירט דער פּאַראיין „חובבי ציון", געגרינדעט פון פיר באַוואוסטע אינטעליגענטן און משכילים: חיים וואַלד, נפתלי גליקס־מאַן, אבא אַפּעלבוים און קלמן קורצמאַן. דער ערשטער איז געווען איינער פון די אנערקענטסטע פּאָליטישע פירער אין שטאָט. ביי די ריישער יידן איז חיים וואַלד געווען דער טאַן־געבער אין שטאָטישער און אויך אין נאַציאָנאַלער פּאָליטיקע. מ׳האָט זיך מיט אים פיל געריכט.

אין ריישע האָט דאָמאָלט אויך עקזיסטירט דער יוגנט ציון פּראַיין „השחר", געגרינדעט פון משה וויזענפעלד און מאיר עלענבויגען — צוויי באַוואוסטע אינטעליקטועלע פערזענלעכקייטן פון דער דאָמאָלטדיקער ציוניסטישער יוגנט. דער לעצטער איז געווען דער אייניקל פון סאַטי־ניווער רב, וואָס האָט געוואוינט אין ריישע. מאיר עלענבויגען איז אָווטק פון דער וועלט אין זיינע יונגע יאָרן.

דער גרעסטער טייל פון די מיטגלידער פון די אויבן דערמאָנטע צוויי ציון פּראַיינען איז באַשטאַנען פון דער יידישער יוגנט. עס איז שוין דאָמאָלט אויך געווען אַ פּועלי ציון פּראַיין, אָנגעפירט פון דעם ענערגישן יונגן אינטעליגענטישן פירער מרדכי בוכבינדער.

יידן האָבן אויך פּראָנומען אַ הויכן פּלאַץ אין דער מעדיצינישער פּראָפעסיע. די בעסטע דאָקטוירים זיינען געווען יידן. פון די ניט־אידישע מעדיצינער האָט מען וויניק געהערט. עס זיינען אין שטאָט געווען עטלעכע דאָקטוירים וואָס האָבען זיך אָפּגעגעבן אויך מיט פּאָליטיק. איינער פון זיי — דר. יאָבלאָנסקי — איז געווען דער שטאָטישער בירגערמייסטער.

אויך אין באַנק און פינאַנץ־געשעפטן האָבן יידן פּראָנומען אַ וויכטיקע שטעלונג. אין מיינע יאָרן האָט ריישע געהאַט פינף יידישע באַנקען, וואָס האָבן פונקציאָנירט אויסשליסלעך מיט יידישן קאַפּיטאַל. די מער־

הייט פון די קאַנטאַס אין דער ריישער פיליאַלע פון דער עסטרייך־אונגאַרשן באַנק, זיינען געווען יידן. וועז איך זאָג „יידן" מיין איך טאַקע יידן מיט היפשע לאַנגע בערד און פאות, אָנגעטאָן אין לאַנגע שוואַרצע קאַפאָטעס און שוואַרצע סאַמעטענע קאַפעלושן, וואָס איז דעמאָלט געווען די יידישע הלבשה אין גאַליציע. צווישן די מער באַוואוסטע רייכע יידישע באַנקירן און פינאַנסירער, האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן ר׳ יעקב נתן קאַנער, ר׳ נח שפירא, די ברידער שיינבלום, ר׳ בערל מינץ און ר׳ בעריש שטיינבערג. דער לעצטער האָט געהאַט סמיכת רבנות. ער איז איך געווען דער בעל תוקע אין דער שטאָטישער קלויז. די אויבן דערמאָנטע און נאָך אַנדערע שטאָטישע גבירים, זיינען כמעט אַלע געווען חסידים וואָס זיינען רעגלמעסיק געפאָרן צו אַ רבין, ווי עס איז דאַמאָלט געווען דער מנהג.

דער גרעסטער פאַבריקאַנט פון בראנפן און ראָזאָליס איז געווען ר׳ אָשר זילבער, אַ גביר אַדיר. ער איז געווען אַ רימאָנאָווער חסיד. וועז דער רימאָנאָווער רבי איז אין יאָר תרס״ב (1902) געקומען קיין ריישע אַלס גאַסט, וואו עס האָבן אים דערוואַרט אַ האַלבע שטאָט יידן ביי דער באַן־סטאַנציע, איז ער געשטאַנען אין הויז פון ר׳ אָשר זילבער.

אין ריישע איז אויך געווען אַ גרויסע קאָנדיטעריי (קענדי) פאַבריק, וואָס איז געגרינדעט געווארן פון יוסף עהלבוים אַ רייכער אָנגעזעענער בעל־הבית. זיין זון, משה עהלבוים איז געווען, און איז אויך היינט מיינער אַ גוטער פרייַנט. וועז איך האָב זיך מיט אים באַקאַנט אין ריישע, איז ער שוין פריער געווען אין אַמעריקע ביי זיינעם אַ שוואָגער איטשע ווייַנמאַן.

דער עקספאָרט פון אייער איז געווען אויסשליסלעך אין יידישע הענט. די גרעסטע פון די אייער־סוחרים איז געווען הער ליאָן און ווייַנבערג — גבירים אדירים. זיי האָבן באַשעפטיקט הונדערטער יידן וואָס האָבן דעם גאַנצן יאָר געאַרבעט ביי איבערקלייבן און פאַרפאַקן טויזנטער קעסטלעך מיט אייער וואָס זיינען עקספאָרטירט געווארן קיין דייטשלאַנד.

די גרעסטע האָלסייל סוחרים פון מעל און שפייז, זיינען געווען יידן. אין ריישע זיינען יעדן טאָג אָנגעקומען מיט דער באַן פיל וואַגאָנען מיט מעל, צוקער און אַנדערע שפייזן, וואָס איז אויסגעלאָדן געווארן אין די גרויסע יידישע שפייכלערס.

אויפן עק פון טעפער געסל איז געווען אַ גרויסע זייף און ליכט פאַבריק וואָס האָט געהערט צו דער צינערמאַן פירמע. געדענק האָט מען זיי „זייפענזידער". אַ צווייטע גרויסע זייף און ליכט פאַבריק איז געווען אויפן

עק פון דער גאַס וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן הייוועל. דער אייגנ־ טימער איז געווען ר׳ מאירל לעכטציער (זיין נאָמען איז געווען מאירל אַדלער. דעם נאָמען „לעכטציער" האָט ער באַקומען צוליב דעם, וויל ער האָט פאַבריצירט ליכט). אין דעם לעצטן יאָרהונדערט האָט די שטאָט נאָך ניט געהאַט קיין גאַז אָדער עלעקטרישע באַלייכטונג, האָט מען זיך באַנוצט מיט נאַפטאָמפּן, אָבער דער הויפּט מיטל פאַר באַלייכטונג איז געווען דאָס חלב־ליכטל. אין די שולן, בתי כנסיות און להבדיל אין די קירכן האָט מען באַנוצט חלב־ליכט אין די טויזנטער יעדע וואָך.

די דאָזיקע פאַבריקן האָבן אויך פאַבריצירט יאָרציים ליכט, וואָס זיינען געווען איבער 30 אינטשעס לאַנג און האָבן געברענט איבער 26 שעה. זיי האָבן אויפגעבויט אַ גרויסע אינדוסטריע. זייערע פּראָדוקטן זיינען פאַרקויפט געוואָרן אין אַלע טיילן פון לאַנד. די אַדלערס און די צינערמאַנס זיינען געווען גבירים אדירים.

שמואל פעטט, דער פאָטער פון דעם באַרימטן רייסער זשורנאַליסט און ציון־פירער בן ציון פעטט, איז געווען איינער פון די גרויסע סוחרים פון מאַטעריאַלן פאַר דער בוי־אינדוסטריע. אויך ער איז געווען אַ גרויסער גביר און פילאַנטראָפּ.

די גרעסטע שלאָסעריי און אייזן־ווערקשטאַט וואָס האָט פּראָדוצירט גאַניקעס, פלויטן, טויערן, פענצטער־ראַמען און אַנדערע מעטאַלענע פּראָ־ דוקטן פאַרן געברויך צום בויען הייזער, זיינען געווען די בריידער אַדלער. אויך די גרעסטע סטאָליער־ווערקשטאַטן זיינען געווען יידישע און האָבן באַשעפטיקט אַ גרויסע צאָל אַרבעטער.

יידן האָבן אויך זיך אָפּגעגעבן מיטן בוימייסטער פאַך. זיי האָבן איבערגענומען די אַרבעט פון בויען הייזער. דער אייגנטימער האָט באַ־ זאָרגט מיט מאַטעריאל און די בוימייסטער האָבן צוגעשטעלט די אַרבעטער וואָס האָבן די הייזער געבויט.

דער האַנדל מיט שטיינער, זאַמד און שאטער, האָט געהערט צו לייזער קאָריק. ער האָט געבויט די שטאָטישע טראָטוואָרן און האָט אויך געפלאסטערט די גאַסן און אינסטאַלירט קאַנאַליזאַציע.

אַלע שיינע גרויסע האָטעלן אין ריישע האָבן באַלאַנגט צו יידישע אייגנטימער. דער שענסטער און מאָדערנסטער איז געווען „האָטעל קרא־ קאָווי". דער אייגנטימער איז געווען אַ ייד. די שענסטע און נייסטע קאַפע־הייזער מיטן אויסנאַם פון לאָטשקיס, האָבן באַלאַנגט צו יידישע אייגנטימער. אויך ניינציק פּראָצענט פון די ביר האַלעס און שענקען אייגנטימער און אויך די קעלנערס זיינען געווען יידן.

די טראָפיקן, וואו מ׳האָט פּאַרקויפט טאַבאַק, ציגאַרעטן און שמעק־טאַביק, זיינען געווען געדונגען און פּאַרוואַלטעט פון יידן. אַזוי ווי די דאָזיקע רויכער־אַרטיקלען זיינען געווען אונטער אַ רעגירונגס מאָנאָפּאָל, האָבן די גויאישע אייגנטימער פּאַרדונגען די קאָנצעסיעס צו יידן וואָס האָבן פון אויפגעאַרבעט אַ גרויס געשעפט, ווייל חוץ טאַבאַק און ציגאַרן האָבן זיי אויך פּאַרקויפט פּאַרשידענע אַנדערע אַרטיקלען וואָס זיינען געווען פריי פון מאָנאָפּאָל און האָבן אַריינגעבראַכט גוטע פּראָפיטן. די ריישער הויפּט־טראפיק איז געווען פּאַרוואַלטעט פון ר׳ יצחק לאַנדוי, אַ ביאַנער חסיד און בעל תפלה אין דער ביאַנער קלויז אין ריישע.

די גרעסטע און אויך רייכסטע פערד־סוחרים אין ריישע זיינען געווען יידן. זיי האָבן געפירט זייערע געשעפטן און אָנגעהאַלטן גרויסע שטאַלן אויף וואַליער מאַרק. אויך דער גרעסטער האַנדל פון בהמות איז געווען אין יידישע הענט. יעדן פרייטיק און אויך אויף די ירידים, האָבן אָט די סוחרים אויפגעקויפט הונדערטער בהמות אויף דער טאַרגאָוויצע און גע־שיקט גרויסע טראַנספּאָרטן מיט דער באַן קיין דייטשלאַנד.

אין ריישע איז אויך געווען דאָס גרעסטע און שענסטע יאָועליר געשעפט אין גאַליציע. דער אייגנטימער איז געווען שאול שיף, אַ זייער אָנגעזעענער ייד אין שטאָט. דער אייגנטימער פון דער גרעסטער פּאַפּיר־סחורות פּאַבריק, וואָס האָט פּראָדוצירט שרייב־פּאַפּיר, קאָוווערטן און אַנדערע פּאַפּיר־אַרטיקלען פאַר קאָנטאָר־געברויך, אויך פּאַפּירענע זעקלעך צום פּאַקן, איז געווען אַ חסידישער יונגערמאַן מיטן נאָמען שיף.

ר׳ מאָטיש עקשטיין איז געווען דער אייגנטימער פון אַ גרויסן עלעקט־רישן מיל. דאָס איז געווען די גרעסטע און מאָדערנסטע מיל אין לאַנד. די ערשטע עלעקטרישע באַלייכטונג וואָס מ׳האָט געזען אין ריישע, איז גע־קומען פון ר׳ מאטיש עקשטיינס מיל. די באַלייכטונג איז באַנוצט געווארן אויסשליסלעך אין און אַרום דער מיל וואָס איז געווען אויף דער רוסקיווי־שער גאַס, וואו ר׳ מאטיש האָט אויך געהאַט זיין הויז. ער איז געווען אַ זשיקיווער חסיד און אַ גביר אדיר. ער האָט זיך אויך אינטערעסירט אין שטאָטישער פּאָליטיקע.

דער האָלסייל האַנדל פון שניט־סחורות איז געווען אויסשליסלעך אין יידישע הענט. ריישע איז געווען באַוואוסט אַלס דער צענטער פון שניט־סחורות וואו עס זיינען געווען אַרום צוואַנציק האָלסייל פּאַרטיילער. דער גרעסטער פון זיי איז געווען חיים וואָלף באוי; אויך זכריה יעזשאָ־ווער, יוסף פייוועל, הערמאַן לובאַש, מענדל קאָרן, שמעון סאַנדהויז, קאַהאַנע און ברוין, שמעון דרוקער און אַנדערע.

אויך דער ריטייל־האַנדל איז ניינציק פּראָצענט געווען אין יידישע הענט. פון אַלע שטאָטישע ריטייל געשעפטן זיינען בלויז אַרום צען געווען ניט־יידישע. די יידישע ריטייל געשעפטן זיינען געווען זייער שיינע און אויך זייער מאָדערנע מיט גרויסע, פּראַכטפולע אויסלייג־פענצטער מיט שיין־אויסגעשטעלטע סחורות ווי אין די גרעסטע מאָדערנע שטעט.

די גרעסטע ציגל־פאַבריק האָט געהערט צו דער מינץ פירמע. די מינצעס זיינען אויך געווען גרויסע וואַלד־סוחרים. די גרעסטע הענדלער פון קוילן, האָלץ און בוי־מאַטעריאַלן זיינען געווען די ברידער דרוקער. מיכל בירמאַן איז געווען דער אייגנטימער פון דעם גרעסטן אייזן און שטאָל געשעפט אין דעם גאַנצן קרייז. מ׳האָט אים טאַקע גערופן „דער שטאָט מאַגנאַט״. די רייצנערס האָבן פּאַבריצירט סאָדע־וואַסער געטראַנקען מיט די בעסטע סיראָפּן, וואָס האָבן מיט דעם באַזאָרגט די גאַנצע שטאָט און אומגעבונג.

אין ריישע איז געווען אַ באַצירקס־הויפּטמאַנשאַפט — אַן אָפּטיילונג פון דער לאַנדעס רעגירונג אין לעמבערג — וואָס מ׳האָט אויך געווען „סטאַראָסטוע״. חוץ די שטאָטישע געריכטן, איז דאָרט אויך געווען אַ באַצירק געריכט אַ קרייז געריכט און אַ שטראָף געריכט. די אַלע געריכטן האָבן זיך געפונען אין אַ זייער שיינע אָבער ריזיק גרויסע געביידע, וואָס האָט פאַרנומען דעם פּלאַץ אויף וועלכן עס איז מיט עטלעכע הונדערט יאָר צוריק געשטאַנען דער שלאָס פון דער פוילישער קעניגלעכער פאַמיליע. דאָס געריכט־הויז איז געווען פאַרבונדן מיט דער קרימינאל־תפיסה וואָס האָט פאַרנומען דעם אונטערשטן טייל פון דער ריזיקער געביידע, אין וועלכער עס זיינען געזעסן פאַרברעכער פון אַלע קלאַסן און פון אַלע שטעט און שטעטלעך וואָס האָבן געהערט צום ריישער קרייז. אין צענטער פון דער געביידע איז געווען אַ גרויסער פיר־עקיקער הויף וואו עס האָבן יעדן טאָג אַרומשפּאַצירט קרימינאַלניקעס באַגלייט פון וועכטער. מ׳פלעגט זיי יעדן טאָג אַרויסלאָזן פון די צעלן אויף דער לופט אויף אַ האַלבע שעה.

צום ריישער קרייז האָבן געהערט די שטעטלעך טיטשין, בלאזשעוו, סאָקאָלאָוו, מאדען, קאַלביסאָוו, גלאַגאָוו, טשיטש, פּריסטיק און נאָך אַנדערע שטעטלעך וווי אויך פיל דערפער. פון די אויבן דערמאָנטע שטעטלעך, זיינען יעדן וואָכיקן טאָג געקומען צו פאַרן קיין ריישע יידישע סוחרים אין אָפּענע און אויך צוגעדעקטע וועגענער געשלעפט פון פערד. די צוגעדעקטע וועגענער זיינען געווען ענלך צו די אַמעריקאַנער פיאַנע־רישע „קאָווערד וועגאָנס״. אין זיי פלעגן די קליין־שטעטלדיקע סוחרים

קומען איינקויפן פֿאַרשידענע סחורות פֿאַר זייער געברויך און אויך דער־ליידיקן זייערע לעגאַלע געשעפטן. די שטאַטישע גוים, צווישן זיי גאַנץ גרויסע אַנטיסעמיטן און שונאי ישראל, האָבן דאָך געלעבט בשלום מיט די יידן, שוין צוליב דעם אַליין וואָס זיי האָבן געדאַרפט אָנקומען צו יידן פֿאַר טובות און הלוואות.

די גויאישע שטאַטישע באַפֿעלקערונג איז דאַמאָלט געווען איינגע־טיילט אין צוויי קלאַסן: דער „וויסע קאָלנער" קלאַס און דער אַרעמער קלאַס. צו די ערשטע האָבן געהערט די אויסשטודירטע; דער גרעסטער טייל פון זיי איז געווען שטאַט־באַאַמטע און פֿראָפעסיאָנאַלן. צום צווייטן קלאַס האָבן געהערט אַרעמע אַרבעטער, ערד־גראָבער און סטרוזשעס, וואָס האָבן כמעט אַלע געאַרבעט ביי יידן.

ריישע האָט געהאַט אַ יידישע קולטוס־געמיינדע מיט אַן אייגענער יידישער שטאַט־פֿאַרוואַלטונג, וואָס איז געווען דערלויבט און אָנערקענט פון דער עסטרייכישער רעגירונג. די פירער פון קהל זיינען דערוויילט געווארן דורך ספּעציעלע יידישע שטאַט־וואַלן אויף אַ באַשטימטן טערמין. מ׳האָט דערוויילט אַ קהל־פֿרעזידענט, אַ וויצע־פֿרעזידענט און אַ צאָל מיטגלידער צום קהל־ראַט. אָט די דערוויילטע קערפּערשאַפֿט האָט גע־טראָגן דעם געזעצלעכן נאָמען „קולטוס געמיינדע", אויף פּראָסט יידיש — „קהל".

קהל האָט געהאַט אַן אייגענע הויז אין מאַרק מיט קאָנצעלאַריעס וואָס זיינען אויסגעהאַלטן געווארן פון די יידישע שטאַט־אינוואוינער לויט דער באַשטייערונג פון קהל. יעדער יידישער אינוואוינער האָט געמוזט צאָלן קהלשע שטייערן לויט זייערע הכנסות. די רייכע יידן האָבן גע־טראָגן די גרעסטע לאַסט פון די קהל־שטייערן. די אָרעמע האָבן גאָרנישט געצאָלט.

ערב די וואַלן פלעגט זיך טאָן אויף טיש און בענק... אין די וואַלן פלעגן זיך באַטייליקן עטלעכע פֿאַרטייען. ס׳איז אויך געווען אַ חסידישע פֿאַרטיי. מאָנכע פון די פֿאַרטייען, איבערהויפּט די חסידישע, האָבן גע־פירט די פּאָליטישע מלחמה ניט בלויז מיט שטים־צעטלעך נאָר אויך מיט די פויסטן. עס איז אָפט געקומען צו קריגעריין און אויך געשלעגן צווישן יידן אין קלויז, אַדער ערגעץ וואו, צוליב דעם וואָס זיי האָבן ניט איינגעשטימט וועגן אַ קאַנדידאַט. ביי די חסידים איז עס געווען אַ מלחמה לשם שמים. אין ריישער שוויץ־באָד איז אַמאָל פֿאַרגעקומען אַזאַ אינצידענט: אין אַ קריג צווישן צוויי יידן צוליב אַ קהל־קאַנדידאַט,

האָט איינער אָפּגעגאָסן דעם צווייטן מיט אַ שעפל הייסע וואַסער און אים שיר דערהרגעט.

אין ריישע איז אין די דאַמאַלסטדיקע יאָרן דערשינען „די יידישע פּאָלקס צייטונג" — אַ וועכנטלעכע צייטונג אַרויסגעגעבן פון עטלעכע ציוניסטן און משכילים. דער רעדאַקטאָר איז געווען נפתלי גליקסמאַן, אַ העברַאישער לערער און באַוואוסטער משכיל. די צייטונג האָט פיל געווידמעט דעם ציוניזם. די שרייבער האָבן זיך אָבער אויך אָפּגעגעבן מיט שטאָטישער פּאָליטיקע און ניט איינמאָל אָנגעגריפן איינצלנע מענטשן און זיי שטאַרק געזידלט פּשוט ווייל זיי האָבען מיט זיי פּאָליטיש ניט איינגעשטימט. דאָס האָט גיפּירט דערצו אַז עס זאָל זיך שאָפן אַ באַווענונג צו גרינדן אַ צווייטע וועכנטלעכע יידישע צייטונג, געצילט ספּעציעל קעגן די שרייבער און אַרויסגעבער פון „דער פּאָלקס צייטונג". די גרינדער פון דער קעגנערישער צייטונג זיינען געווען אפּרים הירשהאָרן, אַ באַוואוסטער ריישער כלל־טוער; אַדאָלף פיש, און מענדל קאַרפּ, אַ הויכער אינטעליגענט, העברַעער און זשורנאַליסט, און נאָך דריי, וגם אני הקטן בתוכם. מ'האָט אָפּגעהאַלטן באַראַטונגען און זיך טאַקע באַלד געזומען צו דער אַרבעט. מענדל קאַרפּ האָט געשריבן די לייט־אַרטיקלען, אפּרים הירשהאָרן האָט איבערגענומען דעם פּאָליטישן קאָלום. אין דעם דאָזיקן קאָלום האָט מען נישט געזשאַלעווט קיין שמוץ פּאַר די מיט־אַרבעטער און רעדאַקטאָרן פון „דער פּאָלקס צייטונג". איך האָב געשריבן די קאָלומס פון יידישע לאָקאַלע און וועלט נייס. די קריגערשע צייטונג האָט לאַנג ניט אויסגעהאַלטן, ווייל עס האָט געפעלט געלט. דאַקעגן איז „די יידישע פּאָלקס צייטונג" אַרויסגעגאַנגען עטלעכע יאָר.

ריישע האָט געהאַט עטלעכע באַרימטע און זייער טיכטיקע זשורנאַליסטן און שרייבער. אייגער פון זיי איז געווען דער באַוואוסטער זשורנאַליסט און ציון־פירער בן ציון פּעטט, וועמענס לייט־אַרטיקלען זיינען אָפט דערשינען אין דעם לעמבערגער טאָגבלאַט, וואו ער איז געווען אַן אָפּטער מיטאַרבעטער. ער איז אויך געווען אייגער פון די בעסטע שטאָטישע רעדנער. ער האָט אָפּגעגעבן די בעסטע צייט פון זיין יוגנט פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג און האָט אויך זייער פיל בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער קולטור ניט בלויז אין ריישע, נאָר אויך אין גאַנץ גאַליציע. ער וואוינט איצטער אין תל־אביב. ער איז דער ספּאָרט־רעדאַקטאָר פון דער טעגלעכער צייטונג „הארץ". אויך זיין ברודער אַדאָלף פּעטט האָט אָפּט געשריבן אַרטיקלען אין לעמבערגער טאָגבלאַט. משה וויזענפעלד און זיין ברודער לייב האָבן ביידע פּאַרנומען אַ

הויכן פּלאַץ אין פּעלד פון זשורנאַליזם. לייב ווײַזענפעלד האָט אין רײַשע אַרויסגעגעבן אַן אײַגענע צײַטונג „די גערעכטיקײט" און איז אויך געווען אַן אָפּטער מיטאַרבעטער אין דעם קראַקאָווער „טאָג"; ער וואוינט איצטער אין קליוולאַנד און גיט אַרויס אַן אײַגענע צײַטונג. (מער וועגן אים שרײַב איך וווייטער אונטערן קעפּל „רײַשער פּערזענלעכקייטן אין אַמעריקע"). ווען מיר האָבן צוזאַמען פאַרקערט אין רײַשע איז ער געווען אַ גרויסער אַנהענגער פון דר. נתן בירנבוים (מתתיהו אחר). איך האָב אים איינמאָל געהאָלפן אַראַנזשירן אַ פאַרטראָג אין רײַשע פאַר דר. בירנבוים, מיט יאָרן צוריק, איידער דר. בירנבוים איז געוואָרן אַ בעל־תשובה.

צו דער דערמאָנטער גרופּע האָבן אויך באַלאָנגט מענדל קאָרפּ, לעאָן חיים, נחום שטערנהיים, נפתלי גליקסמאַן, אפרים הירשהאָרן און אַנדערע.

חוץ די ייִדישע חדרים, וואו עס האָבן געלערנט יינגלעך פון אָרטאָ־דאָקסישע עלטערן, האָט די שטאָט אויך געהאַט מאָדערנע העברעאישע שולן, וואו עס האָבן געלערנט קינדער פון מאָדערנעם ייִדישן קלאַס. צווישן די העברעאישע לערער האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן אַבאָ אפּעל־בוים, נפתלי גליקסמאַן און משולם דודזאָן. די ערשטע צוויי זיינען געווען רײַשער, דער לעצטער איז געקומען קיין רײַשע פון דער דאַמאַלסטדיקער פאַלעסטינע. ער איז געווען אַ באַרימטער פּעדאַגאָג פון זייער הויכער אינטעליגענץ און איז געווען זייער באַליבט ביי אַלע וואָס האָבן אים געקאָנט, איבערהויפּט ביי דער ייִדישער יוגנט. דודזאָן האָט זייער פיל בייגעשטייערט צו דער פאַרשפּרייטונג פון דער מאָדערנער העברעאישער שפּראַך און קולטור אין רײַשע. אויך ער וואוינט היינט אין תל אביב. ער איז פאַרבונדן מיט דער מוניציפּאַלער רעגירונג. דעם 28טן דעצעמבער 1952 האָבן די רײַשער ייִדן אין תל אביב געפּייערט זיין 75טן יובל־טאָג.

רײַשע האָט געהאַט אַ סך בתי־כנסיות, קלויזן, שולן און חסידישע קלויזן. עטלעכע פון די בתי־תפלות זיינען געווען קהל־אייגנטום. צו די האָבן געהערט די צוויי גרויסע שיינע שולן — די שטאָט־שול און די וואַלער שול. דאָס זיינען געווען ריזיק גרויסע און פראַכטפולע בנינים. (איך וועל וועגן די צוויי שולן שרייבן מער אין די וווייטערדיקע קאַפּיט־לעך). די גרויסע שטאָטישע קלויז — דער בית המדרש — וואו עס איז אויך געווען דאָס שניידער־ און טרעגער־שולכל. די אַנדערע בתי תפלות זיינען געווען פריי פון קהלשן קאָנטראָל. די אויבן־דערמאָנטע בתי תפלות זיינען געווען גרופּירט צוזאַמען. אויף דער צווייטער זייט פון דעם אַריינגאַנג צום בית המדרש איז געווען די סאַנצער קלויז — אַ געדונגענע שטוב, אַ גרויסע און אַ נידעריקע הויז וואו עס האָט גע־

וואוינט אַ סטאָלער און אַנדערע בעלי־מלאכות. די פענצטער פון דער סאַנצער קלויז זיינען אַרויס אויף דער אָפּענער מיקאשקע (דאָס איז געווען איידער מ׳האָט די מיקאָשקע פאַרדעקט); די פראָנט פענצטער זיינען געווען אַנטקעגן איבער דער אָפּענער בית הכסא וואָס איז באַנוצט געוואָרן פון יידן פון אַלע אויבן־דערמאָנטע בתי תפלות, וואָס איז געווען איינע פון די שמוציקסטע און אומסאַניטאַרישסטע פלעצער אין שטאָט.

די גרויסע זשיקיווער קלויז איז געווען אין רויזן געסל. די שיינע רימאָנאָווער קלויז איז געשטאַנען אויף זילבערס פלאַץ. אויפן טעפּער געסל איז געווען די ביאַנער קלויז. אין רוסקיוויש איז אויך געווען אַ שיינע קלויז וואָס מ׳האָט גערופן „די צוקעריס״ צוליב דעם, וואָס דער גרינדער איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען „צוקער״. אין מאַרק איז אויך געווען אַ בית הכנסת וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „חברה בקור חולים״, וואו עס האָבן געדאָוונט באַלעבאָטישע סוחרים וואָס האָבן געוואוינט אין מאַרק.

ניט ווייט פון הינער־פּלאַץ, לעבן די יאַטקעס, איז געווען אַ שולעכל וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „לינת הצדק״. ווייט אויף דער וואלע, אַנטקעגנאיבער דער טאַרגאָוויצע, איז אויך געווען אַ שולעכל מיטן נאָמען „גמילת חסדים״. אויך דאָס איז געווען אַ געדונגענע שטיבל. דאָרט האָבן געדאָוונט יידן וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיט אייער־פאַקערייַ. מ׳האָט טאָקע די שול געפרופן „אייער־פאַקער שולעכל״.

די חסידישע קלויזן און קליינע שולעכלעך זיינען געווען אין גאַנצן אומאָפּהענגיק פון קהל. זיי זיינען פאַרוואַלטעט געוואָרן פון די יידן וואָס האָבן דאָרט געדאָוונט. פון שול־מיטגלידער האָט מען דעמאָלט ניט געווואוסט. די גרעסטע הוצאה איז געווען „דירה געלט״. דאָס האָט מען באַקומען פון נדרים און עליות. די צווייטע הוצאה איז געווען עטלעכע פונט ליכט אַ וואָך און צו באַהייצן די שול אום ווינטער. די עליות האָבן אויך די הוצאות געדעקט.

די דערמאָנטע בתי תפלות זיינען פאַרוואַלטעט געוואָרן פון צוויי גבאים וואָס זיינען דערוויילט געוואָרן אויף אַ יאָר. די וואַלן האָט מען אָנגעפרופן „כלפי״. פאַרגעקומען איז עס אַזוי: מ׳האָט אָנגעשריבן דעם נאָמען פון יעדן קאַנדידאַט אויף אַ שטיקל פאַפּיר. די צעטלעך האָט מען אַריינגעלייגט אין אַ יאַרמולקע און זיי אויסגעמישט. אַ קליינער יינגל אונטער פינף יאָר, האָט אַרויסגעצויגן דעם ערשטן און דעם צווייטן צעטל. דער, וועמענס נאָמען איז געווען פאַרשריבן אויפן ערשטן צעטל איז אָפּי־ציעל דערוויילט געוואָרן אַלס גבאי ראשון, דער צווייטער—אַלס גבאי שני.

דער שטאָטישער מרחץ איז געווען דאָס אייגנטום פון קהל. געוויסע מענטשן האָבן עס שוויצבאָד. דעם מרחץ האָט קהל פאַרדונגען אויפן יאָר. מיינער אַ פעטער, טוביה נידער, האָט פאַרוואַלטעט דעם ריישער מרחץ עטלעכע יאָר און האָט פון דעם געמאַכט אַ שיינעם לעבן און חתונה געמאַכט עטלעכע טעכטער. מ׳האָט אים טאַקע געוויסע טוביה דער בעדער.

קהל האָט אויך געהאַט אַ יידישן שפיטאָל וואָס איז געווען פריי פאַר יידישע פאַציענטן. בלויז זייער אַרעמע יידן האָבן זיך באַנוצט מיט דער פריוווילעגיע, ווייל דער שפיטאָל האָט אויסגעקוקט פיל ערגער ווי אַ הקדש. דאָס איז געווען אַ קליינע אַלטע כאַטע, מיט צוויי־דריי גרויסע צימערן וואו עס זיינען געשטאַנען עטלעכע בעטלעך. דער שפיטאָל האָט זיך געפונען אויף דער גרינער גאַס. איך געדענק אַלס יינגל, ווען מיר האָבן געוואוינט ביים פעטער לייזער קאַריץ, ניט ווייט פון דער גרינער גאַס, האָב איך און נאָך קינדער זיך געשפילט אויף די גרויסע ליידיקע פלעצער. אום זומער זיינען די גרויסע פלעצער געווען די היים פאַר וואַנדערנדיקע צירקן, מענאַזשעריעס און אַנדערע אַמוזירונגען. אין מזרח האָט זיך דער פלאַץ געגרענעצט מיט דעם אַלטן בית עולם. ביים אַריינגאַנג צום בית עולם איז געווען דער אויבן דערמאָנטער שפיטאָל. איך פלעג זיך דאָרט אָפט אָפשטעלן און אַריינקוקן. עס האָט מיר ווייַ געטאָן דאָס הארץ קוקנדיק אויף די הילפלאָזע קראַנקע זקנים וואָס האָבן געזעסן אָדער געלעגן אויף די בעטלעך און געוואַרט אויף דעם מלאך המות וואָס פלעגט דאָרט אָפט אָפשטאָטן אַ באַזוך.

די שטאָט האָט אויך געהאַט אַ שיינעם גרויסן שפיטאָל הינטערן שפּאַציר גאָרטן אויף דער דרוקעראַווקי (דעם נאָמען האָט די גאָס באַקומען פון דעם, וואָס די באַוואוסטע דרוקער פירמע האָט דאָרט געהאַט דעם גרויסן לאָגער). עס איז ביז איצט ניט באַקאַנט צי דער דאָזיקער שפיטאָל איז געווען אַ שטאָטישע אָדער אַ פריוואָט קאָטווילישע אינסטיטוציע. יידן זיינען אין דעם שפיטאָל קיינמאָל ניט געווען. אָלע דאָרטיקע פאַציענטן זיינען געווען קריסטן. די שפיטאָל־שוועסטער זיינען געווען נאָנעס. עס איז דאָרט אויך געווען אַ קאָטווילישער טשאַפּעל. איך פלעג אָפט זיך צוקוקן ווי די גלחים גייען דאָרט אַריין און אַרויס.

דער אַלטער בית עולם וואָס איז איבער 500 יאָר אַלט, וואו עס איז געווען דער יידישער שפיטאָל, האָט זיך געצויגן איבער אַ גרויסן שטח. פון דער הינער־פלאַץ גלייך מיט דער מיקאשקע ביז לעבן דער באַן־סטאַנציע. אין אָנהויב פון נייַנצנטן יאָרהונדערט האָט די שטאָט דורכ־געשניטן אַ וועג אין מיטן פון בית עולם צו פאַרבינדן די וואַליע מיט

דער גרינער גאַס. פון אַלע ריישער יידן, אין מיינע צייטן, איז ניט געווען קיין אייניציקער וואָס זאָל וויסן פון אַ משפחה אָדער קרוב וואָס רוט דאָרט.

חוץ דעם אויבן דערמאָנטן בית עולם איז אויך געווען אַן אַלטער בית עולם הינטער דער שטאָט־שול. איך בין דאָרט אַמאָל געווען און האָב פרובירט לייענען די שריפט פון די אַלטע, האַלב־צעבראָכענע מצבות, די נעמען פון די נפטרים, עס איז אָבער קיין סימן פון דער שריפט ניט פאַרבליבן. דער נייער בית עולם איז געווען ווייט פון דער שטאָט, אויף דער בלאָנזש, אויפן וועג קיין טיטשין.

פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע זיינען אַרום אַכציק פּראָצענט געווען אָרטאָדאָקסן. זיי האָבן געטראָגן די טראַדיציאָנעלע יידישע הלבשה, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ לאַנגן שוואַרצן קאַפטאַן און אַ שוואַרצן סאַמעטענעם קאַפּעליוש. די באַלעבאַטישע יידן האָבן זיך געהאַלטן ריין און שיין, די בּאָרד שיין פאַרקעמט און די פּאות פאַרלאָקט. דאַקעגן, האָבן די עקסטרעמע חסידים געטראָגן לאַנגע אויסגעצויגענע פּאות, מיט פאַר־לאָזטע לאַנגע בערד, זייערע נאָזלעכער זיינען געווען באַצירט מיט ברוינעם שמעק־טאַביק; דער קאָלנער פון העמד צעשפּרייט אָפן. די קאַפאָטע האָט געהאַט צוויי הינטערשטע קעשענעס פון וועלכע עס האָט אָפט אַרויס־געהאָנגען אַ פאַטשיילע. אום שבת האָט יעדער פאַרהיראַטער ייד געטראָגן אויפן קאָפּ אַ שטריימל און איז געווען אָנגעטאָן אין אַ שוואַרצן זיידענעם כאַלאַט. דאָס איז געווען דער אָרטאָדאָקסישער שבת־סימבאָל. עס זיינען אויך געווען עטלעכע פון די אויפגעקלערטע יידן, וואָס האָבן אום שבת געטראָגן צילינדערס. זיי האָבן געדאַווענט אין דער שול.

יאָ, ריישע איז געווען אַן אמתע יידישע שטאָט מיט אַ יידישער אַט־מאָספערע. מ׳האָט זיך מיט יידישקייט ניט געשעמט. אַ חסידישער ייד איז אום שבת געגאַנגען איבערן גאַס איינגעהילט אין זיין גרויסן וואַלע־נעם טלית. אום סוכות האָט ער מיט שטאָלץ געטראָגן דעם אתרוג און לולב איבערן גאַס. אין אַ זומערדיקן שבת, ביי דער שבתדיקער סעודה, האָט מען דאָס זמירות־זינגען פון יידישע היימען געהערט אין אַלע גאַסן וואו יידן האָבן געוואוינט. יידן האָבן מחדש געווען די לבנה אין די גאַסן אויפן הויכן קול. קיינער האָט ניט געשטערט. די גויים, וואָס פלעגן דעמאָלט זיין אין גאַס, פלעגן זיך אָפשטעלן קוקן אָבער ניט שטערן. דער גוי קיינמאָל ניט געוואָגט אַרויסצוצייגן אַ וויצערשטאַנד, אָדער אַפילו חוזק מאַכן פון יידישן רעליגיעזן לעבן.

איך וועל וועגן דעם שרייבן מער אין די וויטערדיקע קאַפּיטלעך.

רײשער רבנים

דער רבי ר׳ לאזערל רײשער

אין אַנהויב פון צוואַנציקסטן יאַרהונדערט האָבן אין רײשע געוואוינט חסידישע רבנים. דער עלטסטער און מער באַוואוסטער רבי איז געווען דער רבי ר׳ אליעזר וויסבלום ז״ל, דער בעל מחבר פון ספר ״משנה למלך״. אין דער חסידישער וועלט איז ער געווען באַקאַנט אַלס ״רב לאָזערל רײשער״. ער האָט געהאַט אַ גרויס פאַרעכטס פון חסידים, וואָס פלעגן צו אים קומען רעגלמעסיק פון גאַליציע, אונגאַרן און פוילן. דער רבי האָט געהאַט אַן אייגענע גרויסע און שיינע הויז אין רויזען גאַס, וואו ער האָט געוואוינט אויפן צווייטן שטאָק. אונטן, אויפן ערשטן שטאָק, איז געווען אַ שיינע גרויסע קלויז, וואו דער רבי און די חסידים האָבן געדאַוונט. דער רבי האָט דאָרט אויך געפראַוועט טישן שבתים און ימים טובים.

דעם רבי ר׳ לאָזערלס מגלת יוחסין ציט זיך ביז צום רבין ר׳ אלימלך פון ליזשענסק; אויך ביז צום באָרימטן ראפטשיצער רבין ר׳ נפתלי. ר׳ לאָזערלס פאָטער איז געווען דער רודניקער רבי ר׳ אלימלך, אַ זון פון דעם רימאַנאָווער רבין ר׳ מענדעלי.

נאָכדעם ווי זיין פאָטער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תר״ט (1849) (מ׳האָט אים מקבר געווען אין סאָקאָלאוו, אַ קליין שטעטל לעבן רײשע) איז ר׳ לאָזערל אַלט געווען אין גאַנצן עלף יאָר. דער דינאַווער רבי ר׳ דודל, האָט אים געזומען צו זיך און אים געהאַלטן ווי אַן אייגן קינד.

וועז ר׳ לאָזערל איז געקומען וואוינען בײם דינאַווער רבין נאָכדעם ווי ער איז געוואָרן אַ יתום, האָט אים דער דינאַווער רב אויפגענומען מיט כבוד און געזאָגט צום יינגסטן גאַסט: ״דו ביסט ביי אונדז אַ חשובער גאַסט, דו דאַרפסט געבן תיקון״. ״איך האָב קיין געלט ניט״, האָט דאָס יינגל (ר׳ לאָזערל) געענטפערט. ״אויב אַזוי״, האָט דער דינאַווער רב געזאָגט, ״וועל איך דיך איבערזוכן און זען אויב דו האָסט קיין געלט ניט״. דאָס יינגל (ר׳ לאָזערל) האָט שנעל צעקנעפלט זיינע מלבושים, אויך דאָס העמד און אַנטפלעקט דאָס האַרץ. ״אדרבה״, האָט ער געזאָגט צום די־

נאָוער רב, „באַזוכט מיך, איר וועט ביי מיר געפינען בלויז חטאים, עוונות ופשעים". דער דינאָוער רב איז פון זיינע רייד געוואָרן זייער נתפעל און האָט פאַראויסגעזען, אַז דאָס יינגל וועט אויסוואקסן אַ גרויסער רבי און מנהיג הדור.

וועז ר' לאָזערל איז אַלט געווען 14 יאָר איז ער אַוועק פון דינאָוו קיין סאנץ, צום וועלט־באַרימטן צדיק ר' חיים האַלבערשטאַם. דער סאַנ־צער רבי האָט אים געהאַלטן ווי אַן אייגן קינד. ער האָט טאַקע דאָרט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון קשאנאָוער רבין און איז געבליבן ביים שווער אויף קעסט. ער האָט זיך פאָר דער צייט אָפגעגעבן מיט תורה און חסידות. באַלד איז ער טאַקי באַוואוסט געוואָרן איבעראַל אַלס אַ גרויסער חכם און רבי. ער האָט אויך אַרויסגעצייגט גרויסע פעאיקייטן אין חכמת הרפואות. וועז ער איז שפעטער געוואָרן רבי אין ריישע האָבן, ניט נאָר זיינע חסידים, נאָר אויך פריוואַטע מענטשן, שטאַרק געהאַלטן פון זיינע רפואות. ער איז געווען ניט נאָר זייער רבי, נאָר אויך זייער דאָקטאר. ער האָט מיט זיינע היילונגס־מיטלען און מעטאָדן געהאָלפן אַלע וואָס האָבן זיך צו אים געוועדט נאָך הילף.

נאָך דער פטירה פון סאַנצער רבין איז ר' לאָזערל אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין באקאווסק. ער איז דאָרט לאַנג ניט געבליבן. ער איז אַוועק קיין פשעווארסק וואו ער איז פאַרבליבן אַ קורצע צייט, פון דאָרט האָט ער זיך אַריבערגעצויגן קיין ריישע, וואו ער איז באַלד געוואָרן באַרימט אַלס דער גרעסטער צדיק הדור און איז דאָרט פאָר־בליבן ביז צו זיין פטירה.

אין ריישע איז זיין פאָפולאָריטעט געוואקסן פון טאָג צו טאָג. ס'זיינען אָפט צו אים געקומען קראַנקע, וואָס דאָקטוירים האָבן זיי אויפגעגעבן, און מיטן רבינס הילף און רפואות זיינען זיי געזונט געוואָרן.

מיין פאָטער איז קיין חסיד ניט געווען, ער האָט פון קיין רבין ניט געהאַלטן, דאָך האָט ער איינמאָל זיך געלאָזט צוריידן און איז געגאַנגען זיך פראָווען ביים רבין ר' לאָזערל. עס האָט זיך דאָמאָלט געהאַנדלט וועגן אַ וויכטיקן ענין און ער האָט זיך געזויטיקט אין דער עצה פון אַן איש חכם. וואו איז דען פאַראַן אַ גרעסער חכם ווי דער רבי? אין די דאָ־מאָלטדיקע יאָרן איז מען מיט אַלע פראָבלעמעס געגאַנגען צום רבין, אי־בערהויפט צו פרעגן אַן עצה, אַפילו וועז עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ געשעפט. און ווי דער רבי האָט געראטן אזוי האָט דער חסיד געטאָן. ביים חסיד איז דער רבי געווען דער געשעפטסמאַן, דער אַדוואָקאַט, דער דאקטער, דער פירער און דער געטלעכער מענטש.

אַריינקומענדיק צום רבין האָט מיין פאָטער אים דערלאַנגט דאָס קוויטל. דער רבי האָט אים געפרעגט ווער ער איז און פון וואַנען ער קומט. מיין פאָטער האָט אים געענטפערט ווער ער איז. דער רבי האָט זיך אויפגעשטעלט פון זיין שטול און אויסגשטרעקט זיין האַנט צו נעמען דעם פּדיון נאָך אידער ער האָט געלייענט דאָס קוויטל. מיין פאָטער איז געבליבן שטיין נבהל ומשתומם. ער האָט זיך דערויף ניט געריכט. ער האָט דעם רבין דערלאַנגט אַ פּדיון פון דריי ריינש. דער רבי האָט דאָס געלט באַהאַלטן און נאָכדעם איבערגעלייענט דאָס קוויטל און אויך מיין פאָטער געראטן וואָס צו טאָן. מיין פאָטער האָט דאָס געשעפט גראָד ניט דורכגעפירט, אָבער זינט דאַמאָלט איז ער מער צו קיין רבין ניט גע־גאַנגען.

וועז איך בין, אַלס יינגל, געוואָרן אַן אָנהענגער און פאַרעהרער פון רבין ר׳ לאָזערל, האָב איך אומדירעקט קריטיקירט מיין פאָטער פאַר זיין שטעלונג צום רבין. איך האָב עס אָנגענומען אַז מיין פאָטער, וואָס איז קיין מאָל צו קיין רבין ניט געפאָרן, האָט ניט געהאַט קיין באַגריף אַז יעדן גראָשן וואָס דער רבי נעמט פון זיינע חסידים, נעמט ער עס ניט פאַר זיך. ווייל דעם גרעסטן טייל פון די פּדיונות צעטיילט דער רבי פאַר צדקה און פאַר וויכטיקע אינסטיטוציעס.

אַלס אַ יינגל פון אַ יאָר צען פלעג איך יעדן פרייטיק נאַכט, נאָך דער שבת סעודה, אַן מיינע עלטערנס וויסן, זיך אַרויסרייסן פון הויז און לויפן צום רבין ר׳ לאָזערלס טיש. איך זאָג „לויפן״, ווייל יעדער האָט זיך געאיילט צו קומען וואָס פריער כדי צו פאַרכאַפּן אַ פּלאַץ נאָנט צום טיש.

ווי איך האָב פריער דערמאָנט, איז ביים רבין אין הויז אויפן ערשטן שטאָק געווען אַ גרויסע קלויז. אַריינקומענדיק אין קלויז, האָב איך דאָרט געטראָפן פינף־זעקס מניינים יידן, וואָס זיינען געקומען צום רבינס טיש חוץ די חסידים וואָס זיינען געקומען פון ווייטע שטעט. אין קלויז איז שוין געווען צוגעגרייט צווישן לאַנגע טישן באַדעקט מיט ווייסע טישטעכער, מיט טעלער, לעפל פאַר אַלע וואָס וועלן עסן ביים רבינס טיש.

פלוצים הערט מען אַ געשריי: „זאָל זיין שטיל!״ עס עפנט זיך די טיר. אַלע אין קלויז טרעטן צוריק אָן אַ זייט. עס באַווייזט זיך דער רבי אָנגעטאָן אין זיין שיינעם בּרייטן שטריימל, איינגעהילט אין אַ גרויסן טלית באַצירט מיט אַ ברייטער זילבערנער עטרה. זיין פּנים האָט געשיינט ווי ביי אַ מלאך. אמת, איך האָב קיין מלאך אין מיין לעבן ניט געזען.

אָבער בשעת איך האָב דאָמאָלט געזען די צורה פון רבין ר׳ לאָזערל, בין איך געווען זיכער ביי זיך, אַז פונקט אַזוי קוקט אויס אַ מלאך.

אַזוי שנעל ווי דער רבי איז אַריין אין קלויז און נאָך אים זיינע מקורבים, האָט ער באַלד אָנגעהויבן זינגען „שלום עליכם״. אַלע אין קלויז האָבן מיטגעזונגען. דער רבי האָט זיך נוהג געווען צו זינגען „שלום עליכם״ נישט זיצנדיק ביים טיש, נאָר אַרומגייענדיק איבערן קלויז פון איין עק צום צווייטן. אַזוי איז אויך געווען ביי דער תפלה „רבון כל עולמים״. ער האָט יעדעס וואָרט געזאָגט שטיל, געלאָסן, אָבער בכונה, אַרומגייענדיק איבערן קלויז. ער פלעגט זיך אָפט אָפשטעלן ביים פענצטער, אַרויסקוקנדיק אין דער פינצטער. די גרעסטע התלהבות האָט ער דערגרייכט, ווען ער איז געקומען צום פסוק „אשר בראת בששה ימים כל היצור״. אָט די וועדטער האָט ער אַרויסגעזאָגט מיט אַ יאָמערלעכן געשרייַ, אַז עס איז אויף יעדן געפאַלן אַ פּחד. ער האָט געזונגען „אשת חיל״. נאָכן זינגען איז ער צוגעקומען צום טיש אויבנאָן און געמאַכט קידוש.

אויף דעם טיש זיינען געלעגן צוויי גרויסע חלות. איין חלה, וואָס איז געווען צוזאַמענגעבאַקן פון צוועלף קליינע חלות, און אויך אַ גרויס געפלאָכטענער קויליטש. לעבן די צוויי גרויסע חלות זיינען אויך געלעגן צוויי קליינע וויציגע חלותלעך, ספּעציעל פאַרן רבין איבער וועלכע ער האָט געזאָגט ברכת המוצא. באַלד נאָכדעם ווי ער האָט זיך געוואָשן די הענט מיט וואַסער פון אַ גרויסן ספּעציעלן קוואָרט מיט צוויי אויערן וואָס איז געווען צוגעגרייט לעבן זיין שטול, האָט דער רבי צעשניטן די גרויסע חלה אין קליינע מוצאס פאַר די רעביצין און אַלע וואָס האָבן געגעסן ביים טיש. די רביצין און די פרויען האָבן געגעסן אין אַ צימער אויפן צווייטן שטאָק.

דער רבי איז געווען אַ קליינער עסער. נאָכדעם ווי מ׳האָט אַוועקגעשטעלט דעם גרויסן טעלער פיש, האָט דער רבי טוען געווען אַ פּיצעלע פיש. ער האָט מיט זיינע פינגער אָפגעציפּט שטיקלעך פיש און אויסגעטיילט צו די מקורבים, וואָס זיינען געזעסן נאָנט צו אים. די איבעריקע פיש וואָס איז געבליבן אויפן טעלער האָט ער אָפּגעראָקט אין מיטן טיש פאַר שריים. עס איז טאַקי באַלד געוואָרן אַ טומל. וויפיל חסידים עס זיינען געשטאַנען אָדער געזעסן נאָנט צום שריים־טעלער, האָבן געהאָט זייערע פינגער אינעם טעלער. פאַר אַ חסיד איז געווען געניג ער זאָל בלויז איינטונקען דעם פינגער אין די פיש־יויך און עס אָפלעקן. אָט

דער טומל האָט געדויערט בלויז אַ מינוט צייט. דאָס זעלבע איז אויך געשען מיטן פלייש און קוגל. ביים אמתן חסיד איז בלויז אַ לעק פון שריים געווען אַ גרויסער געווינס. נאָך יעדן מאכל האָט מען ביים טיש געזונגען זמירות. צווישן די חסידים זיינען געווען עטלעכע גוטע זינגער. יעדער האָט געזונגען אַ זמר וואָס דער רבי האָט אים מכבד געווען. דער רבי האָט אויך געזאָגט תורה ביים טיש.

דער רבי ר׳ לאָזערל האָט געהאַט אַ גרויסן און זייער גוטן חוש פאַר הומאָר. ער האָט אָפט ביים טיש געזאָגט זייער גוטע וויצן, וואָס האָבן זיך צוגעפאַסט צו די מענטשן וועגן וועמען ער האָט גערעדט. צווישן זיינע איבערגעבענע ריישער חסידים איז געווען איינער, ר׳ זאלקע, האָט ער גהייסן. ער איז געווען אַן עלטערער ייד פון נידערייקן וואוקס, מיט אַ לאַנגער וויסער באָרד. ער פלעגט אָפּזיצן ביים רבין און איז אויך געווען ביי אַלע טישן. דער ייד האָט אויך געהאַט אַ גרויסן אָפּעטיט צום עסן. ווען ר׳ זאַלקע האָט זיך איינמאָל צוגעכאַפּט צום שריים־טעלער און האָט פאַראורזאַכט אַ גרויסן טומל האָט דער רבי וועגן דעם באַ־ מערקט צו די מקורבים ביים טיש בזה הלשון: „זאַלקע איז אַ גאַנצער וויבטער — ווייס איז ער ווי אַ שניי און „פרעסט" ווי אַ פערד". אַ זייער גוטער וויץ. איך געדענק אויך וועו איך בין אַמאָל געשטאַנען ביים שבת־ טיש, פונקט אַנטקעגנאיבער דעם רבין, מיט הונדערטער חסידים געפאַקט אַרום מיר, האָט דער רבי פלוצים אַ קוק געטאָן אויף מיר און געפרעגט: „וועמענס ביסט דו?" „איך בין וואָלף לעדערס זון", האָב איך געענטפערט מיט הכנאה". „אָה, יא..." האָט דער רבי געזאָגט. „דיין טאַטע איז אַ רואה ואנו נראה". אַלע חסידים האָבן געלאַכט, אויך איך. דער רבי האָט דערמיט געמיינט צו זאָגן, אַז מיין פאַטער האָט זיך געוויזן ביי אים איין מאָל און מער ניט.

איך געדענק, וועו איך בין געווען ביים רבינס טיש דעם שבת נאָך דעם וועו נח שרייבער און מענדל בילפעלד האָבן אויסגעבראָכן די שויבן אין הויז פון דעם ניי אָנגעקומענעם רב הרב לעווין (וועגן וואָס איך וועל שרייבן אין די וויטערדיקע קאַפּיטלען), איז ביים טיש אַרויסגעקומען אַ שמיעס וועגן דעם אינצידענט. וועו מ׳האָט דעם רבין דערציילט אַז מענדל איז געווען איינער פון די שטיין־וואַרפער, האָט ער דערויף געזאָגט אין שפּאַס: „אויב אַ נאַר וואַרפט אַריין אַ שטיין אין אַ גרוב, קאָנען עס קיין צען קלוגע ניט אַרויסנעמען.

דער מלמד העשל טיטשינער האָט אַמאָל זיך געשטופט ביים רבינס

טיש און אַנגעמאַכט אַ טומל. האָט דער רבי צו אים געזאָגט: „העשל, גיי אַהיים, דיין ווייב האָט באַקומען אַ שלאַק". העשל האָט זיך דערשראָקן און זיך געלאָזט שנעל לויפן אַהיים, ווייל אויב דער רבי זאָגט, איז עס דאָך אמת. קומענדיק אַהיים האָט ער געפונען זיין ווייב זיצנדיק ביים טיש איבער אַ צאנה וראנה. איז ער געבליבן שטיין און זיך געוואונדערט פֿאַרוואָס דער רבי האָט אַזוינס געזאָגט. וועז ער איז צוריק געקומען צום טיש פרעגט אים דער רבי: „נו..." ענטפערט העשל: „מיין ווייב איז ב"ה געזונט". דערויף האָט דער רבי געזאָגט: „יאָ געזונט איז זי טאַקי, אָבער אַ שלאַק האָט זי באַקומען ווייל זי האָט מיט דיר חתונה געהאַט...".

נאָכן בענטשן האָט מען דעם רבין באַגלייט אויפן צווייטן שטאָק אין זיין חדר מיוחד. עס איז שוין געווען נאָנט צו חצות. איך בין געגאַנגען אַהיים אַ צופרידענער, ווייל איך האָב געהאַט די זכיה צו זיין ביים רבינס טיש.

* * *

מיט דעם רביצין בריינדעלע האָט דער רבי קיין קינדער ניט געהאַט, זי איז געווען אַן עקרה. דאָס האָט געפירט דערצו אַז דער רבי זאָל זי אָפּגעבן.

אין ריישע האָט געוואוינט הרב ר' חיים יונה הייליפֿערן, אייניער פון די ריישער שטאָט־רבנים. ר' חיים יונה האָט געהאַט אַ יונגע טאָכטער היהלע האָט זי געהייסן. חוץ דעם וואָס זי איז געווען אַ יפת תואר, איז זי אויך געווען זייער אַ געראָטענע און אַ גרויסע חכמת.

עטלעכע פון די געהויבענע חסידים האָבן זייער געוואָלט אַז דער רבי זאָל חתונה האָבן מיט הרב ר' חיים יונהס געראָטענע טאָכטער. אָבער אַזוי ווי מ'האָט דעמאָלט דעם רבין פֿאַרגעשלאָגן צוויי אַנדערע פֿאַסנדיקע שדוכים, האָט ער זיך געפילט אין דער לאָגע פון „אין חבוש מתיר את עצמו" — אַ רבי קאָן העלפֿן אַנדערע אָבער נישט זיך אַליין. האָט ער באַשלאָסן צו פֿאָרן צום שניוווער רבין ר' יחזקאל האַלבערשטאָם, מיט אים זיך צו בראָטן. דער שניוווער רבי האָט אים טאָקע געראָטן ער זאָל חתונה האָבן מיט דער טאָכטער פון הרב ר' חיים יונה. דער רבי ר' אלעזרל האָט אַנגענומען די עצה. מ'האָט טאָקע ביים שניוווער רבין אין הויז געפֿראָווען די תנאים. זיי האָבן אויך שפּעטער חתונה געהאַט.

וועז איך בין אַלס ייִנגל געוואָרן אַ גרויסער אַנהענגער פון רבין ר' לאָזערל און דאָרט געווארן אַ יוצא ונכנס, האָב איך אָפּט געזען די ייִנגערע רביצין חיהלע. זי האָט אויסגעקוקט ווי אַ בליענדיקע רויז.

ווי אַלע אַנדערע שטעט, האָט ריישע אויך געהאַט אַ היפשע צאָל מתנגדים. וועז אָט די מתנגדים אוז אויך די בעלזער חסידים, וואָס זיינען געווען קעגנער פון רבין ר׳ לאָזערל, האָבן געהערט אַז דער רבי האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון הרב ר׳ חיים יונה, האָבן זיי זיך געשאַרפט די ציין אוז פון דעם געמאַכט אַ גרויסן צימעס... זיי האָבן דעם רבין אָפן קריטיקירט אוז אויך ניט געזשאַלעווועט קיין זלזולים. דאָקעגן האָבן די חסידים אוז אַנהענגער פון רבין מקנא געווען די יונגע רביצין וואָס זי האָט די זכיה צו זיין די ווייב פון דעם גרעסטן צדיק הדור.

אין יאָר תרס״ה האָט די רביצין געבוירן אַ מיידעלע. מ׳האָט איר אַ נאָמען געגעבן קריינדעלע. ביי די חסידים איז געווען ששון ושמחה, טעג אוז נעכט האָט מען געטאַנצט אוז געזונגען.

איך בין אויך אָפט געקומען צום רבינס טישן שבת בייטאָג אוז אויך צו שלוש סעודות. אָבער דעם גרעסטן עונג רוחני האָב איך געהאַט וועז איך בין געקומען צום רבין צו דער פּורים סעודה. דאַמאָלט זיינען געקומען מאַסקירטע שפּילער. דאָס זיינען געווען יונגע בחורים וואָס האָבן זיך פאַרשטעלט אוז אויפגעפירט פאַרשידענע שטיק וואָס האָט געמאַכט יעדן צו לאַכן. אפילו דער רבי, וואָס האָט זעלטן וועז געלאַכט, האָט אויך אָפט געלאַכט פון זייערע שפּילעריין אוז וויצן.

דעם רבי ר׳ לאָזערלס סדר היום האָט זיך אָנגעהויבן דריי אַזייגער פאַרטאָג. ער איז תכף געגאַנגען זיך טובלען. נאָכדעם האָט ער אין די עטלעכע שעה פון פרימאָרגן עוסק געווען אין לערנען שיעורים, אויך אין תפלות. וועז עס איז טאָג געווארן האָט ער זיך געשטעלט דאַוונען אוז האָט געלייגט צוויי פאָר תפלין, רש״י אוז רבנו תם תפלין צוזאַמען. די תפלין זיינען געווען קלייגע כדי ער זאָל קאָנען טראָגן ביידע צוזאַמען. נאָכן דאַוונען האָט ער געלערנט דעם נועם אלימלך (פון לי־זענסקער) אוז דעם דברי חיים (פון סאַנצער). וועז ער איז פאַרטיק געווארן מיטן לערנען האָט ער געעפנט די טיר אוז אויפגענומען די חסידים וואָס זיינען געקומען זיך פּראָווען.

ביים עסן האָט ער אָפט געזעדט פון סאַנצער רבין. ער האָט זייער פיל דערציילט פון זיין לעבן אוז אויפטו, אויך פיל פון זיינע מאמרים אוז תורות.

דער רבי האָט אָפט געדאַוונט פאַרן עמוד אום שבת. אום ראש השנה אוז יום כפור האָט ער געדאַוונגט פאַרן עמוד מוספים אוז נעילה. ער האָט אויך גאָנץ שיין געזונגען.

נאָך דער געבורט פון זיין טאָכטער קריינדעל, האָט זיך דער רבי

ניט געפילט ביים בעסטן געזונט. ער פלעגט יעדן זומער פאָרן ערגעץ וואו אין אַ וואַרעם באד. איך געדענק אין זומער תר״ע, אום חודש תמוז, איז דער רבי געפאָרן קיין באגאכוואַלע, אַ דאָרף נישט וויט פון ריישע. ער איז דאָרט קראַנק געוואָרן און נסתלק געוואָרן דאָנערשטיק נאַכט, ט״ו תמוז, תר״ע. די נאָנטע חסידים, וואָס זיינען מיט אים געווען בשעת פּטירה, האָבן אים מיטן ארון געפירט אויף אַ קאָרעטע פון באָגאָכוואַלע קיין סאָקאָלאָוו, וואו ער האָט געפונען זיין אייביקע רו לעבן קבר פון זיין פאָטער. די קאָרעטע איז דורכגעפאָרן דורך ריישע איבער רוסקאָוויש קיין סאָקאָלאָוו. כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שטאָט איז דאָרט געווען וועז די קאָרעטע איז דורכגעפאָרן. דאָס וויינען און קלאָגן פון דער מאָסע מענטשטן האָט מען געהערט וויט אַוועק. די קאָרעטע האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט, ווייל עס איז קיין צייט ניט געווען. די לויה איז פאָרגעקומען אין סאָקאָלאָוו אַ שעה פאַר שקיעה. מיט דעם האָט זיך גע־ענדיקט דער לעצטער קאַפּיטל פון איינעם פון די גרעסטע צדיקי הדור אין ריישע.

דער סאָקאָלאָווער רבי

קיין ריישע זיינען אָפט געקומען רבנים פון פאַרשידענע שטעט אַלס גענט אויף עטלעכע טעג אָדער וואָכן. אין די יאָרן וועז איך בין געווען פאַראינטערעסירט אין חסידות געדענק איך עטלעכע רבנים, וואָס זיינען געקומען אויף דער איינלאַדונג פון די ריישער חסידים; דער ראָזוואַדא־ווער, זשיקאָווער, טשעשאַנאָווער, רימאַנאָווער, פלאָנטשער, ראפּטשיצער, באָבאָווער, סאָקאָלאָווער, סאָסאָווער, דראָהאָביטשער און נאָך אַנדערע. דער צווק פון אָזאַ באַזוך איז געווען מער צוליב געלט ווי צוליב די חסידים. אָזאַ באַזוך האָט אַ רבין אַרייגעבראַכט היפּש עטלעכע רייניש. דער רבי פלעגט וואוינען בייַ איינעם פון זיינע רייכע חסידים, אָבער די שבת־טישן האָט מען געפראָווט אין די קלויזן. איך, אַלס יינגל און אויך אַלס קלויז־בחור, האָב קיינמאָל ניט פאַרפעלט צו זיין בייַ די טישן. איך האָב זיך גוט צוגעקוקט צו זייערע עבודות און זיך צוגעהערט צו די תורות. דאָס זיינען געווען די שענסטע טעג פון מיין יוגנט. וועז איך האָב שפּעטער פאַרלאָזן די קלויז (איך וועל וועגן דעם שרייבן אין די וויטערדיקע קאַפּיטלען) און האָב אָנגעהויבן אַ ניי לעבן אין אַ גאַנץ

אַנדערער וועלט, האָב איך מיט חסידות מער קיין שום שייכות ניט געהאַט. אָבער טיף אין מיין האַרץ איז געבליבן, ניט נאָר דער פונק פון יידישקייט, נאָר אויך דער פונק פון חסידות.

אין די ערשטע יאָרן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט איז קיין רייַשע געקומען זיך דאָרט צו באַזעצן דער סאָקאָלאָווער רבי הרב ר׳ יהודה אונגאָר. זיין גזע איז מיר ניט באַקאַנט. סאָקאָלאָוו איז געווען אַ קליין שטעטל איבער צוויי מייל פון רייַשע. ווי עס האָט זיך אַרויסגעזייגט, האָט דער רבי אין סאָקאָלאָוו קיין פאַרערער ניט געהאַט, חוץ עטלעכע לאָקאָלע חסידים. אָן חסידים איז אַ רבי קיין רבי ניט. די גאַנצע עקזיסטענץ פון רבין הענגט אפֿ אָן דער צאָל פון די חסידים. וואָס מער חסידים און פאַרערער, אַלץ גרעסער איז די הכנסה. דער רבי קאָן פירן אַ גרויסן שיינעם הויף און צעטיילן מער צדקה. צוליב דעם איז טאַקי דער סאָקאָלאָווער געקומען קיין רייַשע זיך דאָרט צו באַזעצן.

וועג איך האָב אים געקאַנט איז ער געווען אַריבער די מיטלע יאָרן. ער האָט געהאַט אַ בן יחיד, נפתלי האָט ער געהייסן, (מיר, קלויז־בחורים, האָבן אים גערופן „תולטשע") — אַ בחור פון אַ יאָר 13, וואָס האָט שוין געקוואָקעט צו ווערן אַ רבי.

קיין אייגענע הויז האָט דער רבי ניט געהאַט, בלויז אַ דירה וואו עס איז אויך געווען אַ שטיבל צו דאַוונען און פירן טישן. וועג ער האָט אין אָנהויב געוואוינט בייַ זילבערן אין הויז, וואָס האָט זיך געפונען אויפן וועג אין פעלד אַריין, בין איך אפֿט געקומען אַהין דאַוונען און אויך צו זיינע טישן.

אויף מיר האָט דער רבי געמאַכט אַ קליינעם אייַנדרוק. צוקוקנדיק זיך צו זיינע עבודות און צוהערנדיק זיך צו זיינע תורות און די שמועסן מיט זיינע חסידים, בין איך געקומען צו דער מיינונג, אַז דער סאָקאָלאָווער רבי וועט קיין גרויסער רבי קיינמאָל ניט זיין. ווייל כדי צו זיין אַ רבי און אַ מנהיג פון טויזנטער חסידים פאָדערט זיך, ניט בלויז קרעכצן און דאַוונען מיט שטורעם, נאָר קודם כל חכמה. אַ רבי פון חסידים דאַרף באַזיצן די פעאיקייטן פון זיין אַ מנהיג הדור און דאָ שפּילט חכמה אַ פיל גרעסערע ראָלע ווי קרעכצן אָדער מופתים. אַפילו בייַם זאָגן תורה פאָדערט זיך חכמה און טאַקט. עס איז ניט בלויז די תורה וואָס דער רבי זאָגט בייַם טיש, נאָר ווי אַזוי ער זאָגט עס. מיר קאָנען דאָ נעמען אַלס בייַשפּיל אַזעלכע רבנים און גאוני הדור ווי ר׳ ישראלטשע ריזשינער, זיין זון ר׳ אברהם יעקב דער סאַדיגערער, ר׳ יעקב יצחק, דער לובלינער חוזה, ר׳ נפתלי ראפּטשיצער און נאָך אַנדערע ווי זיי, —

דאָס זיינען געעוון רבנים וואָס האָבן געשמט איבער דער גאַנצער יידישער וועלט. זיי האָבן געהאַט חסידים אין די טויזנטער וואָס זיינען געפאָרן צו זיי פון פאַרשידענע ווייטע לענדער. אין זייער „חכמה" איז באַשטאַנען זייער גרויסער כח המושך. מיט זייער חכמה האָבן זיי אין דעם חסיד איינגע־פלאַנצט די מידה פון אמונת הצדיקים. סאַדיגערער חסידים האָבן ביים רבין קיין מופתים ניט געזוכט. זיי האָבן געגלויבט אין דער געטלעכקייט פון זייער רבין, אַז ער קאָן אַלץ טאָן, און אָט די גרויסע אמונה האָט דעם חסיד געהאָלפן, אַז דעם רבינס ברכות זאָלן ווערן מקוים. אָט די אַלע מעלות האָבן געפעלט דעם סאָקאָלאָווער רבין. ער האָט אין ריישע אויך קיין פאַרערער ניט געהאַט און אַפילו אין שטאָט ניט פיל חסידים דערוואָרבן.

דער פלאנטשער רבי

קיין ריישע איז אויך אָפט געקומען אַלס גאַסט דער פלאנטשער רבי ר׳ אברהם חיים האָרוויץ, דער זון פון ראַזוואָדאָווער רבין ר׳ משה האָרוויץ פון דער ראפטשיצער גזע. ער האָט זיך איינקוואַרטירט ביי איינעם פון זיינע חסידים און געדאַוונט אין דער שטאָט־קלויז וואו ער האָט אויך געפירט די שבת־טישן. ער האָט זיך אָבער אין ריישע קיין פאָפולאַריטעט ניט דערוואָרבן. אויך אים האָט געפעלט די מעלה פון פירערשאַפט. ער האָט געהערט צום זעלבן קלאַס מיט דעם סאָקאָלאָווער רבין. אין יאָר תרע״א האָט ער זיך באַזעצט אין ריישע און טאַקי געוואוינט אין אונדזער הויז אויף דער אָגראָדאָווי גאַס.

אויך דער פלאָנטשער רבי האָט קיין גרויס פארעכטס ניט געהאַט חוץ עטלעכע ריישער חסידים פון אַרעמען קלאַס וואָס פלעגן אָפזיצן ביי זיינע טישן און אויך אין זיין שטיבל. ער האָט געהאַט עטלעכע חסידים פון די נאָנטע קליינע שטעטלעך אָבער ניט געגנוג. ער האָט זיך טאַקי ניט געקאָנט דערלויבן צו פירן אַ הויף ווי די אַנדערע באַוואוסטע רבנים. כדי צו האָבן אַ באַגריף ווי עס האָט דעם פלאנטשער רבין געפעלט די אינטעליגענץ פון די רבנים וואָס איך האָב דערמאָנט אין פריערדיקן קאַפיטל, איז כדאי צו דערמאָנען אַ מעשה וואָס האָט פאַסירט אַמאָל, וועו עס איז צו אים געקומען זיך פראָוון אַ רייכער פערד־סוחר מיט אַ קוויטל: אַזוי ווי ער האָט אָפגעקויפט אַ סך פערד וואָס ער דאַרף אָפפירן

קיין דייטשלאַנד צו פאַרקויפן, זאָל דער רבי מתפלל זיין און ווינטשן אים הצלחה.

איבערלייענענדיק דאָס קוויטל האָט אים דער רבי אַ פרעג געטאָן: „זאָג מיר, וויפיל קאָסט אַ שאָק פערד?" דער רבי האָט זיך געדענקט אַז פערד קויפט מען אויף דער זעלבער מאָס ווי מ'קויפט אייער (אַ שאָק איז 60). אָט די פראַגע האָט געמאַכט זייער אַ שלעכטן אײַנדרוק אויף דעם פערד־סוחר. ער איז מער צום פֿלאַנטשער רבין ניט געקומען.

אָלס יינגל בין איך אָפט געקומען צו זיינע קלויז־טישן ווען ער איז געקומען אין ריישע אָלס גאַסט־רבי. קיין גרויסער עולם פון חסידים ווי ביי אַנדערע באַוואוסטע געסט־רבנים, ווי דער ראַזוואַדאַוואָר (אַ ברודער פון פֿלאַנטשער רבין), דער זשיקאָווער אָדער דער סאָסאָווער, זיינען צו זיינע טישן ניט געקומען. זיין טיש־עבודה איז געווען מיט גרויס דבקות. ער איז אָפט אין מיטן זינגען פון די זמירות געבליבן שטיל פאָר עטלעכע מינוט, ווי ער וואָלט זיך געפונען פֿלוצים אויף אַן אַנדער וועלט, בלויז די קנייטשן פון זיין שטערן האָבן זיך באַוואויגן. אַזוי האָט ער געזונגען זמירות און געזאָגט תורה.

ווען איך האָב פאַרלאָזט ריישע אין יאָר תרע"ג, האָט ער נאָך געוואוינט אין אונדזער הויז. ער איז נסתלק געווארן אין יאָר תרע"ט.

רײשער אב"ד הרב ר' יהושע העשיל וואַלרשטיין

ריישע האָט אויך געהאַט פיר שטאָט דיינים. הרב ר' חיים יונה, דער שווער פון רבין ר' לאָזערל, האָט געוואוינט אין הויז פון רבין ר' לאָזערל, אין רויזן גאַס. דער צווייטער דיין איז געווען ר' מעכעלע דיין (אַזוי האָט מען אים גערופן) — אַ חסיד פון סאַנצער טיפ. ער האָט געוואוינט אויף דער וואַליע. דער דריטער דיין איז געווען ר' יאָסעלע עלענבויגן, דער זון פון סאַטיניווער רב (דער סאַטיניווער רב האָט געוואוינט אין ריישע. ער איז נפטר געווארן אין די ניינציקער יאָרן). דער פערטער דיין איז געווען ר' מנשהלע אייכענשטיין. געוויסן האָט מען אים „דער ווער־צעקיער רב". די דיינים האָבן געוואוינט אין פאַרשידענע טיילן פון שטאָט. זייער אויפגאַבע איז געווען צו פסקענען שאלות איבער טעפל־לעפל און עופות, אָבער ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ דין תורה, אַ גט אָדער הלוצה — האָט דאָס געהערט צום ראש בית דין. דאָס איז פאַרגעקומען

אין דער שטאָטישער ב״ד שטוב, וואו עס האָבן זיך באַטייליקט אַלע פיר דיינים, אונטערן פאָרזיץ פון הרב הראשי ר׳ העשיל וואלערשטיין.

די ב״ד שטוב האָט געהאַט אַ שטענדיקן שמש, וואָס פלעגט אָפט אַרייַנקומען אין קלויז, וואו איך און אַנדערע קלויז־בחורים זיינען געזעסן און געלערנט אַ בלאַט גמרא. ער האָט אונדז געבעטן מיר זאָלן גיין מיט אים אין ב״ד שטוב, ווייל מ׳דאַרף האָבן מנין צוליב אַ גט אַדער חלוצה. פלעגן מיר גערן גיין און זיך אָפט באַטייליקן צום מנין פון אַ גט. אינטערעסאַנט זיינען געווען די פראַגעס וואָס דער רב האָט געשטעלט דעם מאַן און פרוי, וואָס זיינען געשטאַנען אין באַזונדערע ווינקעלעך און געשטאָכן אייגער דעם צווייטן מיט בייזע בליקן. איך האָב אַמאָל בייגע־וואוינט אַ פאַל ווען אַ פרוי האָט אָנגעגנומען אַ גט פון איר מאַן. פלוצים, אין מיטן דער צערעמאָניע, איז צוגעשפרונגען צום מאַן וואָס איז געשטאַנען אין דער צווייטער זייט פון ב״ד שטוב, און איז אַריין מיט אירע נעגל אין זיין פנים און אים אַזוי צעדראַפעט אַז עס האָבן זיך באַוויזן בלוט־פלעקן אויף זיין פנים. ווען מ׳וואָלט זיי ניט צעשיידן, וואָלט זי אים דאָס פנים צעריסן. איך געדענק אויך אַ פאַל ווען אין מיטן פון אַ גט־צערע־מאָניע איז די ווייבל צוגעלאָפן צום ב״ד טיש, וואו עס איז געשטאַנען אַ קריגל מיט טרינק־וואַסער, געכאַפט דאָס קריגל און עס געווארפן אין קאָפּ דעם מאַן וואָס איז געשטאַנען אַנטקעגן איר אין דעם צווייטן ווינקל. דערמיט האָט זי פאַראורזאַכט אַ גרויסן טומל.

הרב ר׳ העשיל האָט געשמט אַלס איינער פון די גאוני הדור אין לאַנד. זיין מגלת יוחסין ציט זיך ביז צום „תוספות יום טוב״ הרב ר׳ יום טוב ליפמאַן. הרב ר׳ העשיל איז דער מחבר פון די ספרים „כרם יהושע״ און „שדה יהושע״. ער איז גראָד ניט געווען פון חסידישן טיפּ. זיין קליידונג, כאָטש אַרטאַדאָקסיש, איז געווען ריין, נעט און באַלעבאַטיש. געַרעדט האָט ער זייער ווייניק אָבער וואָס ער האָט געזאָגט איז געווען מלא חכמה ותורה.

קיין איינציקער פון זיינע זין איז קיין רב ניט געווען. דאָס מיינט ניט אַז זיי זיינען דערצו ניט ראוי געווען. פאַרקערט, זיי זיינען געווען גרויסע לומדים און וואָלטן געקאָנט פאַרנעמען דעם כסא הרבנות אין די גרעסטע יידישע קהילות. זיי האָבן זיך אָבער אויסגעקליבן אַ גאַנץ אַנדערן דרך אין לעבן. זיי זיינען געווען גרויסע וואָלד־סוחרים, גבירים אדירים וואָס האָבן געשמט אין דער פראָווינץ. זיין טאָכטער, ליפּטשע, האָט זי געהייסן, אַ גרויסע וואָלד־סוחרטע, האָט מען געשאָצט אין ווערט פון עטלעכע מיליאָן קראָנען.

הרב ר׳ העשיל האָט געדאָוונט אין שטאָטישן בית המדרש וואו ער האָט געהאַט אַ שטאָט אין מזרח. ער איז געווען זייער באַליבט און גע־אַכטעט ביי אַלעמען. ער האָט געהאַלטען דרשות אין דער שטאָט־שול צוויי מאָל אין יאָר — אום שבת הגדול און אום שבת־תשובה. די שול איז דאַמאָלסט געווען געפּאַקט מיט די גרעסטע שטאָטישע לומדים וואָס זיינען געקומען הערן זיינע דרשות ביי וועלכע ער האָט אַרויסגעווייזן גרויס חריפות. ער איז נפטר געוואָרן אין ריישע אין יאָר תרס״ד.

הרב ר׳ נתן לעווין

נאָך דער פּטירה פון הרב ר׳ העשיל וואַלערשטיין האָט זיך די שטאָט צוגעגרייט אויפצונעמען אַ נייעם ראש בית דין. לויט די סטאַטוטן פון דער קולטוס געמיינדע איז דאָס אויסקלייבן און אויפנעמען פון אַ שטאָט־רב געלעגן אויסשליסלעך אין הענט פון קהל. עס זיינען טאַקע איינגע־לאָדן געוואָרן רבנים קאַנדידאַטן פון פאַרשידענע שטעט, צו קומען האַלטן אַ דרשה אויף „פראָבע״. איבער דער צייט פון עטלעכע חדשים האָט כמעט יעדן שבת איינער פון די רבנים קאַנדידאַטן געהאַלטן אַ דרשה אין דער שטאָט־שול, אין דער אנוועזנקייט פון די מיטגלידער פון קהל־ראַט. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן קיין וואָרט ניט פאַרשטאַנען, זיי זיינען בלויז געקומען ווייל דאָס האָט זיך געפּאָדערט לויט די סטאַטוטן. עס פלעגט אָבער קומען אַ גרויסער עולם יידן, אַ סך פון זיי גרויסע לומדים וואָס האָבן זיך אינטערעסירט אין דעם אַז די שטאָט זאָל האָבן אַ פּאַסנדיקן רב.

ווי איך האָב געשריבן אין די פריערדיקע קאַפּיטלען זיינען די מיט־גלידער פון קהל־ראַט געווען אַדוואָקאַטן און אַנדערע פּראָפעסיאָנעלע מענטשן, פיל פון זיי אַסימילאַנטן וואָס האָבן זיך מיט יידישקייט וויניק אינטערעסירט. איינער פון זיי איז דאַמאָלט געווען דער באַוואוסטער דר. האָכפעלד, וואָס איז אויך געווען דער פירער פון דער פּוילישער שטאָט־רעגירונג. אין זייערע הענט איז געלעגן די מאַכט פון אויסקלייבן אַ ראש בית דין פאַר דער גרויסער יידישער שטאָט ריישע.

איינער פון די רבנים קאַנדידאַטן איז געווען הרב נתן לעווין, דער איידעם פון דעם וועלט־באַרימטן לעמבערגער רב הרב ר׳ יצחק שמעלקיס. פון אַלע קאַנדידאַטן, האָט הרב לעווין זיך אַרויסגעוויזן צו זיין דער פּאַסנדסטער צו זיצן אויפן ריישער כסא הרבנות. ער איז שוין

דאַמאָלט געווען אָנגערקענט אַלס איינער פון די גרויסע גאוני הדור, אַן ערשטקלאַסיקער מטיף און בעל דרשן. ער האָט געהאַט אַ שארפן מוח. וועו עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ דין אָדער הלכה, האָט ער עס גע־ וואוסט צו דער מינוט. ער איז אויך געווען פון הויכער אינטעליגענץ מיט אַלגעמיינער פראַקטישער בילדונג אין דייטש און אויך אין פויליש; ער האָט אויך געקאָנט האַלטן אַ רעדע אין די צוויי שפראַכן.

וועו דער קהל האָט אָנאָליזירט די קוואַליפיקאַציעס פון אַלע רבנים־ קאַנדידאַטן, זיינען זיי געקומען צום באַשלוס, אַז הרב לעווין איז דער בעסטער און פאַסנדיקסטער פון אַלע. דער קהל ראַט האָט אים טאַקי, נאָר אַן אָפשטימונג, אויפגענומען אַלס ריישער אב בית דין.

נאָכדעם ווי דער באַשלוס פון קהל ראַט איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן, איז געוואָרן אַ טומל אין שטאָט. די פראָגרעסיוע און אַפילו אַ גרויסער טייל פון אָרטאָדאָקסישן קלאַס זיינען מיטן אויסוואל געווען צופרידן. דעם טומל האָבן פאַראורזאַכט די עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן און אויך די חסידים. ביי די לעצטע איז הרב לעווין ניט געווען פאַסנד צו זיין ריישער רב. זייער הויפט אייגוועדונג איז געווען, ווייל הרב לעווין האָט זיך געטראָגן אַביסל צו מאָדערן געקליידעט. ער האָט געטראָגן אַ ווייסן קראָגן מיט אַ קראַוואַט. אויך האָט ער געטראָגן אויסגעפוצטע שיינע שיך, אויסגעפרעסטע רייַנע הויזן. אַזאַ הלבשה איז ביי חסידים באַטראַכט גע־ וואָרן אַלס „נישט יידיש". וועו אַ חסידישער בחור האָט אָנגעטאָן אַ ווייסן קראָגן מיט אַ שניפסל, כאָטש ער האָט געטראָגן אַ סאַמעט קאַפעלוש אוו אַ לאַנגע קאַפאָטע, איז ער דאָך באַטראַכט געוואָרן פאַר אַ יוצא לתרבות רעה. אַזאַ איינעם האָט מען אַרויסגעשטויסן מחוץ למחנה. היינט וועו רעדט נאָך פון אַ רב.

די חסידים האָבן אויך אויסגעפונען אַז די רביצין, די פרוי פון הרב לעווין, טראָגט ניט דעם בעלזער שלייער אָדער אַ זיידענע שטערן־טיכל, ווי די חסידישע וויבער האָבן דאַמאָלט געטראָגן. זי טראָגט גאָר אַ שייטל פון האָר, פאַרקעמט לויט דער לעצטער מאָדע, אָנגעטאָן אין מאָדערנע קליידער אוו אַ היטעלע מיט פעדערן. אויך דעם רבס טעכטער האָבן זיך געקליידט לויט דער לעצטער פאַריזער מאָדע. דעם רבס זון, אַ יינגל פון אַ יאָר 10, יחזקאל האָט ער געהייסן, טראָגט ניט קיין סאַמעט קאַ־ פעלוש, אויך ניט קיין חסידישע קאַפאָטע. ער האָט זיך געקליידט לויט דעם דייטש־יידישן טראַכט.

אָזוי ווי מער ווי די העלפט פון דער שטאָטישער יידישער באַפעל־ קערונג איז געווען פון חסידישן קלאַס, האָט די נייס אַז קהל האָט אויפ־

געגומען הרב לעווין אַלס אב בית דין, פֿאַראורזאַכט אַ שרעקלעכן רעש. עס האָבן אָנגעהויבן פֿליען פֿראָטעסטן מצד די חסידים. זיי האָבן געלאָזט דרוקן פֿלאַקאַטן אין ייִדיש, וואָס זיינען אויסגעקלעפּט געוואָרן איבער דער גאַנצער שטאָט אין וועלכע זיי האָבן געוואָרפן שמוץ אויף די מיט־גלידער פון קהל. די פֿלאַקאַטן זיינען געווען אונטערגעשריבן „דער חסידי־שער קאָמיטעט״.

די חסידישע קעגנערשאַפֿט צו קהל און דעם ניי־אויסגעקליבענעם רב האָט זיך צעפֿלאַקערט. די חסידים האָבן געטומלט און געשריען אַז די „דייטשע״ פֿאַרשטייער פון קהל דאַרפן ניט קיין רב, ווייל זיי זיינען ווייט אַוועק פון יידישקייט. די חסידים האָבן איינגעפֿונען מאַסן־פֿאַרזאַמ־לונגען אין קלויזן און אויך אין פֿאַרשידענע עפֿנטלעכע לאָקאַלן. מ׳האָט געשריען און געלאַרמט, מ׳האָט אַפֿילו ניט געזשאַלעווט קללות נמרצות, מ׳האָט געוואָרפן פּעך און שוועבל אויף די „דייטשן״ וואָס וואָגן זיך צו שטעלן קעגן דעם ווילן פון דער אמתער און אויפריכטיקער יידישער באַ־פעלקערונג. איך אַליין האָב ניט פֿאַרפעלט קיין אייניציקע אסיפה.

איך געדענק, וועו איך האָב זיך באַטיליקט ביי אַזאַ אַסיפה, וואָס איז געפֿונפֿן געוואָרן אין נח שפּיראָ באַנק־לאָקאַל, וואו מענדעלע האַרוויץ איז געווען דער הויפּט באַאמטער. די באַנק האָט מען געפֿונפֿן „די זשי־קיווער באַנק״ און האָט פונקציאָנירט מיטן קאָפּיטאַל פון פּילע רייכע יידן וואָס זיינען געווען זשיקיווער חסידים. דער הויפּט־רעדנער אויף דער פֿאַרזאַמלונג איז געווען ר׳ בעריש שטיינבערג — אַ געבוירענער פון רוסלאַנד, וואָס האָט געריידט מיט אַ ליטווישן אַקצענט. ער האָט אַנ־געהויבן די רעדע בזה הלשון: יידן! עס איז געקומען די צייט מיר זאָלן זיך באַפֿרייען פון דעם עול פון די קהלשע דייטשן. ווער איז קהל? אַ קליינע חברה דייטשן וואָס ווייסן ניט פון יידישקייט, און אויך ניט פון דער וויכטיקייט פון אַן אב״ד. שטעלט אייך פֿאָר די חוצפּה, עס קומען זעקס פֿאַרשיווע דייטשן (ער האָט געמוצט דעם אויסדרוק „זעקס פֿאַר־סיווע דייצן״ אויף ליטווישן יידיש) און נעמען אונדז אויף אַ רב, אַ דייטשן רב, אַן אונדזער הסכמה, א. אז. וו... ער האָט געליאַרמט, געקלאַפּט מיט די הענט אין טיש און געשריען. מיר, אַלע חסידים, האָבן מיט אים אינגעשטימט.

איך, אַלס אַ חסידישער קלויז־בחור פון אַ יאָר 14, בין צוגעשטאַ־נען צו דער חסידישער פֿאַרטיי. מיר האָבן באַשלאָסן ניט צו רוען און אויב עס וועט נויטיק זיין, צו באַנוצן די באַוואוסטע חסידישע וואָפן — די פויסטן. חוץ די הייליקע געזעצן פון דער תורה און חוץ רעגירונגס־

געזעצן האָט דער חסיד געהאַלטן פון דעם מיטל „כל דאלים גבר" — ווער עס האָט געזונטע פויסטן און מוסקולן, דער איז דער שטאַרקער און דער געווינט. דער עלנבויגן איז דער חסידישער כלי זיין. דער „כל דאלים גבר"־מיטל, איז אויך באַנוצט געוואָרן פון די חסידים ביים רבינס טיש.

איך געדענק עס איז אַמאָל געקומען קיין ריישע דער סאָסאָווער רבי צו גאַסט אויף שבת. די אויפנאַמע איז געווען אַן אויסערגעווייניעכע. חסידים פון אַנדערע רבנים האָבן אים געערט און אויך געשעצט. אויף יעדן טריט און שריט האָט מען גערעדט פון די מופתים וואָס דער רבי באַווייזט יעדן טאָג. שבת האָט ער געפירט טישן אין דער זשיקיווער קלויז, בין איך אויך געגאַנגען פרייטיק נאַכט צום רבינס טיש. געדענק איך, אַז נאָך איידער דער רבי האָט אין זינען געהאַט צוצוקומען צום טיש, זיינען שוין הונדערטער חסידים געשטאַנען צוזאַמענגעדריקט אויף טיש און בענק. דער געדראַנג אין קלויז איז געווען אַ שרעקלעכער. די קולות האָבן דערגרייכט עד לב השמים. מ׳האָט זיך געשטופט און געדריקט; יעדער פון די חסידים האָט געוואָלט שטיין נענטער צום רבי׳ן, פלוצים, ווי עפּעס דורך אַ צופאַל, זיינען עטלעכע חסידים אַרונטערגעפאַלן פון אַ טיש. איינער איז געפאַלן, האָט ער אָנגעכאַפּט דעם וואָס איז לעבן אים געשטאַנען כדי זיך אָנצוהאַלטן, האָט ער דעם צווייטן אויך מיטגעשלעפּט, דער צווייטער האָט מיטגעשלעפּט אַ דריטן א. אז. וו. אָבער נאָך איידער זיי האָבן געקאָנט זיך אויפשטעלן פון דער ערד, האָבן אַנדערע חסידים, מיט געזונטע עלנבויגנס, פאַרכאַפּט די פּלעצער אויפן טיש. אָט דאָס איז געשען בליץ־שנעל.

יאָ, ווער עס האָט געהאַט געזונטע עלנבויגנס, דער איז געשטאַנען נאָנט צום רבינס טיש. האָבן מיר חסידים אויך אין דער מחלוקה וועגן הרב לעווין באַשלאָסן צו באַנוצן די זעלבע מיטלען ווי ווייט עס וועט מעגלעך זיין און ווי ווייט עס וועט העלפן.

אַ טאָג איידער הרב לעווין איז אָנגעקומען אין ריישע איבערצונעמען דעם כסא רבנות, האָט צווישן די חסידים, אויך צווישן אונדז יונגע קלויז־בחורים, געהערשט אַ טרויער. נח שרייבער (שוסטאַק האָט מען אים גערופן — אַ צונאָמען צוליב דעם, וואָס ער האָט געהאַט אַ זעקסטן פינגער אין יעדער האַנט), איך און נאָך צווי אַנדערע האָבן אָפּגעמאַכט זיך צו טרעפן אין קלויש־פאַליש שפּעט אין דער נאַכט און דאָרט באַשליסן וואָס צו טאָן. מיר זיינען זיך צוזאַמענגעקומען אין דער ריכטיקער שעה און האָבן זיך צוזאַמענגערעדט בסוד־סודות און באַשלאָסן אָפּצוטאָן דעם נייעם

ריישער רב אַ שפּיצל, אַז ער און אויך די קהלשע דייטשן וועלן האָבן צו זינגען און צו זאָגן. מיר האָבן אָפּגעמאַכט, אַזוי ווי מאָרגן קומט צו פּאָרן דער נייער רב און ער וועט זיך אַריינציען אין זיין וואוינונג וואָס איז פּאַר אים צוגעגרייט געוואָרן אין קהלס הויז, אַנטקעגן איבער דער קלויז צו מזרח, וועלן מיר אין מיטן דער נאַכט מיט שטיינער אויסהאַקן אַלע שויבן אין רבס וואונונג אַלס אַ פּראָטעסט קעגן אים און די דייטשע קהלשע הערשאַפט אין שטאָט.

אַזוי ווי די וואוינונג פון רב איז געווען אויפן צווייטן שטאָק, האָט זיך געפּאָדערט אַ געזונטער יונג, מיט געזונטע לונגבויגנס, וואָס זאָל קאָנען וואַרפן די שטיינער זיי זאָלן טרעפן דעם ציל. האָבן מיר באַשלאָסן אַריינצוציען אין דער „פּאַרשוועריונג" איינעם אַ קלויז־בחור מיטן נאָמען מענדל בילפעלד (צוליב דעם וואָס ער איז געווען אַ פּעסטער און געזונט־געבויטער יונגער בחור פון אַ יאָר 14, מיט גראָד אַ שוואַכן קאָפּ צום לערנען, האָבן מיר קלויז־בחורים אים אַ נאָמען געגעבן „מענדל באָיאָק"). מענדל האָט די מיסיע אָנגענומען גערן, ווייל אַלס קלויז־בחור פון חסידישן טיפּ איז ער אויך געווען ביטער קעגן דעם אויפגענומענעם רב. מיר האָבן איינער דעם אַנדערן געגעבן תקיעת כף און איבערגעשלאָגן די הענט מיט ציצת אַז יעדער פון אונדז וועט עס האַלטן בסוד סודות.

דעם טאָג ווען הרב לעווין איז אנגעקומען אין ריישע, איז געווען אַ יום טוב אין שטאָט. שוין באַלד אין דער פרי האָט מען געזען הונדערטער יידן גיין צום באַן־הויף דעם גאַסט צו באַגעגענען.

עטלעכע שעה אידער דער צוג איז אָנגעקומען, איז שוין ביים באַן־הויף געווען סכנות נפשות. דער געדראַנג איז געווען אַזוי גרויס, אַז די באַן־אָנגעשטעלטע און אויך די פּאָליציי, זיינען געווען מאַכטלאָז און האָבן גאָר ניט געקאָנט טאָן. יעדע מינוט זיינען געקומען מער יידן. אַזוי ווי עס איז ניט מעגלעך געווען אַריינצוגיין אין באַן־הויף, זיינען הונדערטער מענטשן געבליבן שטיין אין דרויסן, וגם אני הקטן בתוכם. אַלס קעגנער צום נייעם רב האָט מיך דער קבלת פּנים ווייניק אינטערעסירט. איך האָב בלויז געוואָלט זען, און אויב עס וועט מעגלעך זיין, געבן שלום דעם גרעסטן גאון הדור, הרב ר' יצחק שמעלקיס, דעם באַרימטן לעמבערגער רב. מיט דער זעלבען באַן זיינען אויך מיטגעקומען פילע אַנדערע רבנים צו באַגלייטן הרב לעווין צום נייעם כסא הרבנות.

ווען די באַן איז אָנגעקומען איז שוין געווען טונקל אין אָונט. פון קבלת שלום ביים באַן־הויף איז געווען אָפּגערעדט. דער געדאַנג איז געווען אַזוי גרויס דאָס אויב עס איז קיינער ניט אַוועקגעפאַלן איז עס

געווען נאָר על פי נס. נאָכדעם ווי די באַן האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָט געדויערט אַ גוטע האַלבע שעה ביז עס איז געלונגען דורכצושטופּן זיך מיט די חשובע געסט דורך דער ריזיקער כוואַליע יידן וואָס זיינען געשטאַנען צוזאַמענגעדריקט דיק און האַרט ווי אַ וואַנט, וואָס האָט זיך קוים געירט. איבער טויזנט יידן זיינען געשטאַנען אין דרויסן, ווייל אַרייַנגיין איז געווען אוממעגלעך.

עס איז ענדלעך גלונגען דורכצוברעכן די לעבעדיקע וואַנט און דורכצופירן אַלע רבנים, איטלעכן באַזונדער, און זיי ברענגען צו די פּיאַקער קאַרעטעס וואָס האָבן פּאַר זיי געווארט ביים באַן־הויף. כאָטש איך בין געקומען צום באַן־הויף מיט זעקס שעה פריער, איז מיר דאָך ניט גלונגען און אפשר ניט באַשערט געווען צו זען דעם לעמבערגער רב אָדער איינעם פון די אַנדערע רבנים. די חשובע געסט האָט מען געברַאַכט אין דער היים פון נייעם רב. דער גאַנצער צווייטער שטאָק פון קהל־הויז איז געווען שיין אויסמעבלירט פאַר דעם צוועק. אונטן אין גאַס האָבן זיך פאַרזאַמלט הונדערטער יידן, זיי זיינען דאָרט געשטאַנען ביז שפּעט אין דער נאַכט.

באַלד נאָכדעם ווי דער נייער רב איז אנגעקומען אין זיין נייער וואוינונג, האָבן מיר, צוזאַמען מיט נח שוסטאַק און מענדל באַיאַק, זיך צוזאַמענגערעד און האָבן באַשלאָסן צו בלייבן אין קלויז ביז שפּעט אין דער נאַכט, וועו עס וועלן שוין קיין מענטשן ניט זיין אין פראָנט פון רבס הויז. מיר זיינען נאָכדעם אַריין אין קלויז און האָבן זיך געזעצט לערנען, אָבער אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געהאַלטן אַן אויג אויף דער גאַס צו זען וועו אַלע וואָס שטייען אַרום דעם רבס הויז וועלן גיין אַהיים.

עס איז שוין געווען צוועלף מיטנאַכט, איך האָב שוין לענגער ניט געקאָנט וואַרטן. בין איך געגאַנגען אַהיים שלאָפן. שפּעטער פון צוועלף אַזייגער וואָלט איך ניט געקאָנט קומען אַהיים. איך האָב אַזוי אויך געכאַפט אַ גוטן סוף פאַר קומען אַהיים אַזוי שפּעט אין דער נאַכט.

וואָס עס איז געשען נאָכדעם ווי איך בין אַוועק אַהיים שלאָפן, האָב איך אויסגעפונען דעם נעקסטן פרימאָרגן. נח און מענדל זיינען געבליבן אין קלויז דורכצופירן די אַטאַקע אָן מיר.

איך בין קוים איבערגעשלאָפן די נאַכט. גאַנץ פרי בין איך אויפּגעשטאַנען און זיך געלאָזט גיין אין דער ריכטונג פון קלויז צו זען וואָס דאָרט איז געשען. קומענדיק נאָנט צום שפּאַציר־גאַרטן, האָב איך באַמערקט אַ טומל אין גאַס. איך האָב געהערט ווי אַ ייד שרייט אַריבער

אויף דער צווייטער זייט גאַס צו זיינעם אַ באַקאַנטן, אַז „באַנדיטן" האָבן אויסגעהאַקט שויבן אין די פענצטער פון דער וואוינונג וואו דער נייער רב וואוינט. איך בין געבליבן שטיין אַ דערשלאָגענער. עס האָט מיר געגעבן אַ קלאַפּ אין האַרצן. עס האָט זיך אין מיר דערוועקט אַ חרטה־געפיל. איך האָב זיך געלאָזט גיין ווייטער צום קלויז. אין פראָנט פון רבס הויז זיינען געווען פאַרזאַמלט הונדערטער יידן און אויך גוים. יעדער איז נייגעריק צו וויסן אייגצלהייטן וועגן דער אַטאַקע. עס איז געווען אַ טומל, אַלע זיינען אויפגערעגט איבער דער חוצפהדיקער אַטאַקע אויף דעם נייעם רבס הויז באַלד דעם ערשטן טאָג פון זיין אָנקומען.

אַזוי ווי קיין גרויסע סטראַטעגיסטן זיינען די צוויי חברה־לייט נח און מענדל ניט געווען, האָט מען זיך באַלד דערוואוסט אַז די אומ־מענטשלעכע אַטאַקע איז באַגאַנגען געוואָרן פון נח שרייבער און מענדל בילפעלד. ערשטנס, האָט מען זיי געזען לויפן פון דער סצענע שפּעט בייַ נאַכט, צווייטנס, זיינען זיי דעם נעקסטן טאָג אינגאַנצן פאַרשוואונדן געוואָרן פון שטאָט. מ׳האָט זייער געביין מער ניט געזען. די פאַליציי האָט זיי געזוכט עטלעכע טעג און עס שפּעטער אינגאַנצן אויפגעגעבן. עס איז ביז דעם היינטיקן טאָג ניט באַקאַנט וואו זיי האָבן זיך אויפגע־האַלטן. צווייי־דריי חדשים שפּעטער איז די גאַנצע געשיכטע פאַרגעסן און אויך פאַרשטיקט געוואָרן. זעקס אָדער זיבן חדשים שפּעטער האָבן זיך נח און מענדל וויידער באַוויזן אין קלויז און וויידער געלערנט צו־זאַמען מיט אַלע קלויז־בחורים.

אַזעלכע מלחמות האָבן חסידים דאַמאָלט געפירט מיט זייערע קעגנער. וועג איך דערמאָן זיך אַן דעם היינט, וועג איך שרייב די דאָזיקע שורות, פיל איך ווי מיין פּנים ווערט רויט פאַר בושה. די אייניציקע פאַרטיידיקונג וואָס איך קאָן זיך געבן איז, אַז איך בין דאַמאָלט געווען יונג, אָן דער־פאַרונג, פאַרזונקען אין פאַנאַטיזם און אָפּט זיך זייער באַנאַרישט.

* * *

באַלד נאָכדעם ווי הרב לעווין האָט זיך געזעצט אויפן ריישער כסא הרבנות האָבן זיך עטלעכע פון דער חסידישער פאַרטיי אונטערגעגעבן. צוערשט זיינען געקומען די פיר שטאָטישע דיינים אָפּגעבן כבוד זייער נייעם ראש בית דין. אַ טאָג שפּעטער זיינען געקומען די שטאָטישע שוחטים, וואָס זיינען פריער געווען דעם נייעם רבס גרעסטע קעגנער, און מיט הכנאה האָבן זיי אַנידערגעלייגט זייערע חלפים אויפן בית דין טיש. עס זיינען אויך געקומען עטלעכע חסידישע באַלעבאָטים כלומרשט מקבל שלום זיין פון דעם לעמבערגער רב, דער גרעסטער גאון פון

יענעם דור, — דאָס זיינען געווען יידן פון עקסטרעמען אָרטאָדאָקסישן און חסידישן קלאַס. זיי זיינען ענדלעך געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז זייער קעגנערשאַפט צום נייעם רב איז געווען אַ גרויסער טעות. זיי האָבן איינגעזען אַז הרב לעווין איז אַן אמתער גאון הדור און איינער פון די גרויסע לומדים. אַז כאָטש ער טראָגט אַ ריינע ווייסע העמד מיט אַן אויסגעפרעסטן קאָלנער, און כאָטש ער גייט מיט אויסגעפוצטע שיך און אין ריינע געפרעסטע הויזן, אָבער בנוגע יידישקייט פירט ער זיך מיט דער זעלבער שטרענגקייט ווי די חסידים און עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן, אַז ער טרעט ניט אפ פון אַ דין כחוט השערה. עס האָט ניט לאַנג געדויערט ווען אַלע פריערדיקע קעגנער האָבן כאיש אחד אָנ־געהויבן דעם נייעם הרב לעווין אַלס זייער רב און מנהיג און אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז צום לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָט הרב לעווין גוט באַהערשט די דייטשע און פוילישע שפראַכן. ער איז געווען דער ערשטער ריישער רב וואָס האָט איינגעפירט, אַז דער שטאָט־רב זאָל באַגריסן דעם קייזער פראַנץ יאָזעף צו זיין געבורטסטאָג. וועז עס איז געקומען דער 18טער אויגוסט, דעם קייזערס געבורטסטאָג, האָט מען אין אַלע שטעט אין דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיע געפייערט דעם יום טוב. אויך אין ריישע איז דעם טאָג געווען אַ גרויסער יום טוב. ריישע איז דאָמאָלט געווען אַ מיליטער־צענטער וואו עס איז געשטאַנען דער 40טער אינ־פאַנטעריע רעגימענט, אַ אולאַנער קאַוואַלעריע רעגימענט און אויך אַ לאַנדוועהר רעגימענט; איז אין דער נאַכט פון קייזערס געבורטסטאָג אַרויס אַ מיליטער מוזיק קאַפעלע באַגלייט פון גרויסע לאָמטערן, געטראָגן פון זעלנער, און אונטער די טענער פון מוזיק האָבן זיי דורכגעקרייצט די שטאָט.

דעם זעלבן פרימאָרגן איז הרב לעווין אָפגעפאָרן אויף אַ פיאַקער אַנגעטאָן אין זיינע שוואַרצע זיידענע רבנישע מלבושים. אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ שיינעם סאָבעלנעם ספאדיק. געפאָרן איז ער גאָנץ אַליין צום באָצירקס־הויפטמאַן (סטאַראָסטווע) וואו ער איז אויפגענומען געוואָרן מיט כבוד. דער רב האָט דעם באָצירקס־הויפטמאַן איבערגעגעבן די גראַטולאַציע און ברכות פאַרן קייזער אין נאָמען פון דער שטאָטישער יידישער באָפעלקערונג.

אויך איך בין געוואָרן אַ גרויסער און וואַרעמער אָנהענגער פון הרב לעווין. אַזוי ווי דער בית דין שטוב איז געווען אַ בית פתוח לרווחה, בין איך דאָרט אָפגעזעסן און מיט אינטערעס זיך צוגעקוקט און צוגע־

הערט צו די פסק דינים פון הרב לעווין. איך האָב באַוואונדערט ניט בלויז זיין הויכע אינטעליגענץ נאָר אויך זיין חכמה. די פיר דיינים האָבן אַלע, זיצנדיק אַרום בית דין טיש, מיט הרב לעווין אַלס דער יושב ראש, וויניק געדעדט. זיי האָבן געקוקט אויף זייער ראש בית דין מיט גרויס אַכטונג און הכנאה. דאָס איז געווען אין די יאָרן פון 1905־1906.

וועז איך בין אַוועק פון ריישע אין יאָר תרע״ג (1913) איז הרב לעווין געשטאָנען אויפן העכסטן שטאַפל פון פאָפולאַריטעט ניט נאָר אין ריישע, נאָר אין גאַנץ גאַליציע.

ר׳ שלמה לייבעלע פון טיטשין

נישט ווייט פון ריישע איז געווען אַ קליין שטעטל טיטשין. דאָס שטעטל איז געשטאַנען אויף אַ באַרג. אין מיטן דער שטאָט איז געווען אַ גרויסער מאַרק־פּלאַץ. וועז אַ פרעמדער האָט זיך צום ערשטן מאָל אָפּגעשטעלט אין מאַרק, האָט מען באַקומען דעם איינדרוק אַז טיטשין איז אַ ריין יידישע שטאָט, ווייל אַלע מאַרק־געוועלבער זיינען געווען יידישע און די סוחרים זיינען געווען יידן מיט היפשע בערד און פאות. עס האָבן אָבער דאָרט געוואוינט מער גוים ווי יידן. ביים אַרייגפאָר אין שטעטל איז געשטאַנען דער הויף און פאַלאַץ פון דעם טיטשינער גראַף. דאָך האָט דאָס שטעטל אויסגעקוקט ווי אַ ריינער יידישער ישוב, ווייל אין טיטשין האָט געוואוינט דער באַרימטער רבי ר׳ שלמה לייבעלע, דער מחבר פון דעם ספר „הכנסת לב לתפלה על התורה״, וואָס האָט געשמט איבער דער חסידישער וועלט אַלס אַ גרויסער רבי און בעל מופת. ער האָט געהאַט אַ פאַרעכטס נישט בלויז פון דער נאָנטער אומגעבונג, נאָר אויך פון ווייטע שטעט זיינען צו אים געקומען יידן מיט קוויטלעך צו בעטן עצות און ישועות.

בנוגע חסידים און חסידות האָט דער רבי ר׳ שלמה לייבעלע זיך געפירט גאַנץ אַנדערש ווי אַנדערע באַוואוסטע חסידישע רביים וואָס האָבן אָנגעוועגדט אַלצדינג כדי צו פאַרשפּרייטן זייער רבישן איינפלוס איבער די חסידים און האָבן אויסגענוצט יעדן כח המושך פאַר דעם דאָזיקן צוועק.

דער רבי ר׳ שלמה לייבעלע איז געווען פונקט דער היפוך. אויב ער האָט געהאַט וועלכן איינפלוס איבער זיינע חסידים, האָט ער עס אויסגע־

נוצט זיך צו דערווייטערן פון זיין אַ רבי פון חסידים. ער האָט קיין הויף ניט געהאַט. די דירה וואו ער האָט געוואוינט איז געווען אַן אַלטע כאַטע וואָס האָט זיך געהאַלטן על פּי נס. צו זיינע חסידים און פאַרערער האָט ער אָפט געזאָגט: „איך בין נישט קיין רבי.“ זיין עניוות האָט אָבער וויניק געהאָלפן. וואָס מער ער האָט אַרויסגעוויזן עניוות, אַלץ מער האָט מען פון אים געהאַלטן. ער האָט זיך אָבער קיינמאָל ניט אָפּגעזאָגט פון אויפנעמעם חסידים, וואָס זיינען געקומען מקרוב ומרחוק צו פֿראַווען זיך ביי אים. געטאָן האָט ער עס ניט צוליב די פּדיונות נאָר מער צוליב דעם, וואָס דער ייד האָט געמאַכט הוצאות צו קומען צו אים.

ר׳ שלמה לייבעלעס יחוס איז געווען אַ „יחוס עצמו“. ער האָט ניט געשטאַמט פון קיין רבישער גזע. זיין פאָטער איז געווען אַ געוועלטיקער דאַרפס ייד. עס איז פשוט אַ וואונדער ווי אַזוי דער זון האָט דערגרייכט די מדרגה פון ווערן אַזאַ באַרימטער רבי. זיין עניוות איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער האָט פאַרקערט מיט פשוטע פּראָסטע יידן.

ווען ער איז שוין געווען באַוואוסט אַלס גרויסער רבי און האָט געהאַט אַ גרויס פאָרעכטס פון חסידים פון אַלע טיילן פון לאַנד, האָט ער דאָך געלעבט אין גרויס דחקות. ווייל דעם גרעסטן טייל פון דאָס געלט וואָס איז אַריינגעקומען פון די פּדיונות האָט ער צעטיילט צו אַרעמע לייט. טאָג און נאַכט האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט עבודת הבורא. אַרום מיטן דער נאַכט, ווען אַנדערע יידן זיינען געשמאַק געשלאָפן אין זייערע היימען דאַמאָלט פלעגט ר׳ שלמה לייבעלע זיצן אין זיין חדר מיוחד און אָפּגעריכט חצות, געזאָגט תפלות און געלערנט די גאַנצע נאַכט.

איך געדענק, אין יאָר תר״ס — איך בין דאַמאָלט אַלט געווען 10 יאָר און בין שוין געווען אַ גרויסער פאַרערער פון רבין ר׳ לאזערל — האָט זיך מיר זייער געוואָלט פאָרן קיין טיטשין כדי צו זען די צורה פון רבין ר׳ שלמה לייבעלע פון וועמען איך האָב אַזוי פיל זיך אָנגעהערט פון זיינע חסידים אין ריישע. טיטשין איז געווען אין גאַנצן אַ מייל מיט צוויי קילאָמעטער פון ריישע. געפאָרן אַהין איז מען מיט אַ פערד און אָפענעם וואָגן וויי אין די אַלטע צייטן, זומער אוןווינטער אין רעגן און שניי.

פון טיטשין זיינען יעדן טאָג אין דער פרי געקומען צו פאָרן יידישע בעלי־עגלות און זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ באַשטימטן פלאַץ אויף דער וואליע אַנטקעגן איבער דעם וואליער מאַרק וואו עס איז געווען אַ יידישע אכסניה. זיי האָבן געמאַכט די רייזע אַהין און צוריק צוויי מאָל אין אַ וואָכן־טאָג רעגלמעסיק. די וועגענער זיינען געווען אָפענע, מיט שטרויענע

זיך־פֿלעצער פֿאַר זעקס ביז אַכט מענטשן. די רייזע האָט געקאָסט אַ זעקסערל איין וועג. אַזוי ווי מיר האָט געפֿעלט די צען גראָצער און אויך די צייט, ווייל איך האָב דאָמאָלט געלערנט אין חדר, בין איך געבליבן ביי די שיינע חלומות און האָפֿנונגען אַז די צייט וועט קומען און איך וועל האָבן די זכיה צו פֿאָרן צום רבין ר׳ שלמה לייבעלע אין טיטשין.

די צייט איז טאַקע געקומען. דאָס איז געשען אין דעם דערמאָנטן יאָר. מיר האָבן דאָמאָלט געוואוינט אויף דער טאָרגאָוויצע, ניט וויט פון וואָליער מאַרק. איינמאָל, גייענדיק אין חדר אין אַ פּרימאָרגן, שטעלט מיך אָפּ אַ באַלעבאַטישער ייִד און פֿרעגט מיך ווי מ׳קאָן דאָ קריגן אַ געלעגענהייט (אַ וואָגן) צו פֿאָרן קיין טיטשין. ער איז נאָר וואָס געקומען מיט דער באַן פון טאָרנע און ער וויל פֿאָרן זיך פֿראָוועון ביים רבין ר׳ שלמה לייבעלע. איך האָב אים צוגעפֿירט צום פֿלאָץ וואו עס שטייען די טיטשינער בעלי עגלות. גייענדיק האָב איך געזאָגט, אַז איך בין אים מקנא דערפֿאַר וואָס ער וועט האָבן די זכיה צו זען דעם הייליקן צדיק פּנים אל פּנים, אָבער ניט איך, ווייל עס פֿעלן מיר אויס די צען גראָצער צו דעקן די הוצאות.

דערהערנדיק וואָס איך האָב געזאָגט האָט דער ייִד, וואָס האָט אגב אויסגעקוקט צו זיין אַן עושר, אַ זאָג געטאָן צו מיר אַז אויב איך וויל, וועט ער מיך מיטנעמען צום רבין קיין טיטשין און וועט באַצאָלן פֿאַר מיר די צוויי זעקסערלעך הוצאות. דערהערנדיק די וועדטער, בין איך אויפֿגעשפֿרונגען פֿאַר שמחה. איך האָב געקוקט אויף דעם ייִדן ווי ער וואָלט געווען אַ ל״וניק וואָס נאָר גאָט האָט געשיקט מיר צו געבן די מעגלעכקייטן צו פֿאָרן קיין טיטשין צום רבין. פֿאַר גרויס שמחה און איבעראַשונג האָב איך פֿאַרגעסן פון מיין חדר און היים, וואו איך וועל דאָרפן אָפּגעבן דין וחשבון פֿאַר מיין אָפּוועזנקייט. איך בין געווען גרייט אָנצונעמען די גרעסטע שטראָף פון מיינע עלטערן און דעם חדר־רבין העשיל טיטשינער, וואָס איז אגב געווען מער שלעגער ווי מלמד, אַבי צו האָבן די זכיה צו זען דעם טיטשינער רבין ר׳ שלמה לייבעלע. מיר זיינען טאַקי באַלד צוגעקומען צום וואָגן. אַ האַלבע שעה שפּעטער בין איך געווען אויפֿן וועג קיין טיטשין.

אָנקומענדיק אין טיטשין האָט מען אונדז אָנגעוויזן וואו עס וואוינט דער רבי און אויך דער ייִד וואָס שרייבט די קוויטלעך. צוערשט זיינען מיר געגאַנגען צום קוויטל שרייבער. ער איז געווען אַ מלמד, וואָס איז געזעסן אויבנאָן ביי אַ טיש אַרומגערינגלט מיט חדר־ייִנגלעך, וואָס האָבן גלעלערנט גמרא. דער מלמד האָט איבערגעהאָקט דאָס לערנען און

האָט אָפּגעשריבן דאָס קוויטל פֿאַר דעם טאַרנער ייד לויט ווי ער האָט פֿאַרלאַנגט. דער מלמד האָט דעם יידן געפֿרעגט, אויב ער זאָל אויך אַרייַנ־שרייבן דעם נאָמען פון „זיין זון", מיינענדיק מיך. דער טאַרנער ייד האָט געענטפֿערט „ניין", אַז איך בין ניט זיין זון נאָר גאָר אַ ריישער בחורל, וואָס האָט געוואָלט מיטפֿאָרן צום רבין. פון דעם קוויטל־שרייַ־בער זיינען מיר געגאַנגען זיך פֿראָווען צום רבין.

דאָס קליינע הייזל וואו דער רבי האָט געוואוינט איז געווען, ווי איך האָב שוין פֿריער דערמאָנט, אַן אַלטע כאַטע. אין שטיבל וואו דער רבי האָט אונדז אויפֿגענומען איז געשטאַנען אַ שאָפע מיט ספֿרים, אַ קליין טישל ביים פֿענצטער און אַ בענקל. איך בין פון שרעק און גרויס דרך־ארץ געבליבן שטיין, קוקנדיק אין דער צורה פון דעם אַזוי באַרימטן רבין ר׳ שלמה לייבעלע. ער איז געווען אַ מאַן פון מיטעלן וואוקס. אויסגעדאַרט, הויט און ביין, פון אַ יאָר עטלעכע און דרייסיק אָדער אפֿשר גאָר יינגער, מיט אַ קורץ שיטערע בערדל.

שטעיינדיק אָנגעלענט ביי דער וואַנט לעבן פֿענצטער האָט דער רבי געלייענט דעם יידנס קוויטל און אים געראטן וואָס צו טאָן און אים אויך געוואונטשן הצלחה. ער האָט אויך געגעבן זיין ברכה פֿאַר זיין גאַנצן בני בית. נאָכדעם האָט ער זיך געוועדט צו טאַרנער ייד, פֿרעגנ־דיק אויף מיר: „דאָס איז אייער זון?" „ניין", האָט געענטפֿערט דער טאַרנער ייד. „דאָס איז אַ בחורל פון ריישע וואָס האָט זייער געוואָלט קומען זען דעם רבין. אַזוי ווי ער האָט ניט געהאַט אויף די הוצאות, האָב איך אים מיטגענומען מיט זיך".

דער רבי האָט מיך צוגערופֿן צו זיך, געגעבן שלום, געפֿרעגט מיין נאָמען און וואָס איך לערן. ער האָט מיך געבענטשט און אויך מיר געגעבן אַ מטבע, אַ זעקסערל. ביי מיר איז די מטבע ווערט געווען אַ הון רב. איך האָב זיך בשעת מעשה געפֿילט אַלס דער גליקלעכסטער מענטש אין דער וועלט. אַ קליניקייט, אַ מטבע וואָס דער רבי ר׳ שלמה לייבעלע האָט מיר געגעבן מיט זיין הייליקער האַנט. איך האָב די מטבע שנעל און אויך גוט באַהאַלטן. מיר האָבן זיך געזעגנט מיט רבין און געלאָזט זיך גיין צום מאַרק וואו עס איז געשטאַנען אַ וואָגן גרייט אונדז צוריק צו פירן קיין ריישע. פֿאַרנדיק צוריק האָב איך זייער געדאַנקט דעם טאַרנער יידן פֿאַר זיין טובה. איך בין געווען צופֿרידן וואָס איז האָב געהאַט די זכיה צו זיין ביים באַרימטן רבין ר׳ שלמה לייבעלע פון טיטשין.

הרב דר. צבי הירש קאַריץ, הי״ד

איינער פון די רבנים וגאונים אין דעם אייראָפּעאישן קאָנטינענט איז געווען דער רב הכולל פון סאַליניקי, גריכענלאַנד — אַ שטאָט מיט איבער 100 טויזנט יידן און איינע פון די גרעסטע יידישע קהילות אין די מזרח לענדער. דאָס איז געווען הרב דר. צבי הירש קאַריץ, פון דער גזע פון הרב רב פּנחס קאַריצער, איינער פון דעם בעל שמס ערשטע תלמידים, געבוירן און דערצויגן אין ריישע, דער זון פון לעזער קאַריץ, אַן אָנגעזעענער בעל־הבית און פילאַנטראָפּ.

הרב קאַריץ איז געווען מיינער אַ שעווסטערקינד, מיט פיר יאָר יינגער פון מיר. אין מיינע יונגע יאָרן בין איך יעדען שבת נאָכמיטאָג געקומען צום פעטער לייזער קאַריץ אין הויז. ערשטנס, צוליב דעם גוטן שבת־אויבס, צווייטנס האָב איך גערן פאַרברענגט מיט זיין זון הענעק (אַזוי האָט מען אים גערופן אַלס יינגל), איבערהויפּט אין דער צייט וועז מיר האָבן געוואוינט אין דעם גרויסן הויז וואָס האָט געהערט צום פעטער לייזער אויפן הינער פּלאַץ, וואו עס זיינען געווען צוויי ריזיק גרויסע שפּיל־פּלעצער וואָס האָבן זיך געצויגן ביז צו דער גרינער גאַס.

הענעק קאַריץ איז געווען פונקט דער היפוך פון מיר. וועז איך בין געווען אַ חסידישער יינגל פון צען יאָר, מיט צוויי פּאות, געטראָגן אַ לאַנגן קאַפטן, געלערנט אין חדרים און געלעבט אין אַ חסידישער אַט־מאָספירע, האָט הענעק קאַריץ געלערנט אין שקאָלעס, ווייט פון חדרים. דער פעטער לייזער, כאָטש ער איז געווען אַן ערלעכער און אָפּגעהיטענער ייד איז ער דאָך געווען ווייט פון דעם חסידישן און אָרטאָדאָקסישן דרך. ער איז געווען אין אַ געוויסן גראד „אויפגעקלערט". ער האָט געדאַוונט אין דער חברה ביקור חולים אין מאַרק.

הענעק איז געווען אַן אויסערגעווייניטלעך גוטער סטודענט. טאָג און נאַכט איז ער געווען פאַרטיפט אין לערנען און שטודירן. אַפילו אין די יינגערע יאָרן האָט ער זיך וויניק אָפּגעגעבן מיט שפּילעריייַן. וועז איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיט מיר גיין אַרונטער אין הויף זיך שפּילן אויף די פרייַע לאָנקעס, האָט ער זיך אָפּט אָפּגעזאָגט דערפון. ער האָט דערצו קיין צייט ניט געהאַט. יעדע פרייַע מינוט האָט ער אויס־גענוצט זיצנדיק איבער די ביכער און שטודירט.

וועז ער איז אַלט געווען ניין יאָר איז ער אַריין אין גימנאַזיע. חוץ די לעקציעס אין שקאָלעס האָט ער אויך געלערנט יידישע למודים. ער איז אין קיין חדר ניט געגאַנגען. זיין פאָטער איז געווען אַ גרויסער

עושר, האָט ער זיך געקאָנט דערלויבן אַ פריוואָטן יידישן לערער און מלמד וואָס האָבן מיט אים געלערנט תנ"ך און שפעטער אויך ש"ס ופוסקים. ער האָט ניט בלויז געלערנט מיט די מלמדים, נאָר אויך אַליין שטודירט די למודים וועו ער האָט נאָר געהאַט צייט דערצו. איך געדענק וועו איך בין אַמאָל געקומען אין הויז פון פעטער לייזער, איך בין שוין דעמאָלט געווען אַ קלויז־בחור. הענעק איז שוין געגאַנגען אין גימנאַזיע, אַנגעטאָן אין אַ שיינעם שוואַרצן געפּאַסטן סטודענטן אָנצוג. ווי דערשטוינט בין איך געבליבן וועו איך האָב אים געטראָפן זיצן ביים טיש לערנען אַ בלאַט גמרא.

ווי איך האָב שוין פריער באַמערקט איז הענעק געווען אַן ערשט־קלאַסיקער סטודענט. ער האָט גראַדואירט פון גימנאַזיע מיט אויסצייכע־נונגען, וואָס פאַר אַ יידישן סטודענט איז עס דעמאָלט געווען אַ זעלטנקייט, צוליב דעם וואָס די גוים האָבן געהאַט די אויבערהאַנט איבער די שקאָלעס. ער איז אויך געווען דער יינגסטער סטודענט אין קלאַס. ער איז שפּע־טער געפּאָרן קיין ווין וואו ער האָט שטודירט מעדיצין אין ווינער אוניווערזיטעט. נאָך אַ יאָר האָט ער די מעדיצינישע שטודיען אויפ־געגעבן און געמאַכט שטודירן פילאָזאָפיע און טעאָלאָגיע. פיר יאָר שפּע־טער האָט ער גראַדואירט פון ווינער אוניווערזיטעט מיט דעם טיטול דאָקטאָר. ער האָט אויך דעמאָלט אָנגעשריבן אַ בוך איבער פילאָזאָפיע וואָס איז עדרוקט געוואָרן פון דער אוניווערזיטעט און איז באַנוצט גע־וואָרן אַלס אַ טעקסט־בוך פאַר די אוניווערזיטעט קלאַסן.

אין יאָר 1927 האָט ער חתונה געהאַט מיט גיטל צווייגל וואָס איז געקומען פון אַ זייער אָנגעזעענער אָרטאָדאָקסישער פאַמיליע אין האַמבורג, דייטשלאַנד. ער האָט זיך באַזעצט אין בערלין וואו ער איז געווען פּראָ־פעסאָר אין דעם דאָרטיקן יידישן טעאָלאָגישן סעמינאַר. אין יאָר 1933 איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס רב הכולל פון גריכנלאַנד. זיין וואויב־אָרט איז געווען סאַלאָניקי.

אין דער צייט וואָס ער איז געזעסן אויפן כסא הרבנות אין גריכ־לאַנד איז ער געווען זייער באַפריינדעט מיטן גריכישן קעניג דזשאָרדזש, אויך מיט דעם דאַמאַלסטדיקן פּריים־מיניסטער מעטאַקסיס. איך האָב געזען עטלעכע בילדער פון אים וואו ער איז פאָטאָגראַפירט מיטן גרי־כישן קעניג. דיפלאָמאַטן און מיטגלידער פון דער קעניגלעכער פאַמיליע זיינען געווען אָפטע באַזוכער אין זיין היים.

אַלס רב הכולל, זיינען אַלע גריכישע רבנים געווען אונטער זיין יוריסדיקציע. אין סאַלאָניקי אַליין זיינען דאַמאָלט געווען צען רבנים

חוץ די רבנים פון אַנדערע גריכישע שטעט. כמעט אַלע רבנים אין גריכנלאַנד זיינען געווען ספרדים. אַזוי ווי הרב קאַריץ איז געווען אַן אַשכנזי, זיינען טאַקע די ספרדישע רבנים אין אַנהויב ניט געווען צו־פרידן. זיי האָבן אָבער קיין בריה ניט געהאַט, ווייל די דערווייַלונג פון רב הכולל איז ניט געווען אין זייערע הענט. הרב קאַריץ איז אָבער געווען ניט נאָר אַ גרויסער פילאָסאָף, נאָר אויך אַ דיפלאָמאַט. ער האָט צוליב דעם זיך געמאַכט זייער באַליבט ניט נאָר ביי די יידן פון זיין לאַנד, נאָר אויך ביי די קעגנערישע רבנים. זיי האָבן פאַר אים געהאַט די גרעסטע אַכטונג. זיין פרייַער צוטריט צום קעניגלעכן הויף האָט זייער פיל געהאָלפן צו טאָן טובות פאַר די יידן אין גריכנלאַנד.

וועג די נאַציס ימח שמם זיינען אַריינגעדרונגען אין סאַלאָניקי, האָבן זיי די דאָרטיקע יידן ניט פאַרשוינט. כאָטש הרב קאַריץ האָט געהאַט די מעגלעכקייטן צו אַנטלויפן קיין פּאַלעסטינע אייַדער די נאַצישע מער־דער זיינען געקומען האָט ער זיך אנטזאגט איבערצולאָזן זיין היים און פאָלק. ער איז געבליבן אין זיין בית־דין שטוב פונקט ווי אַ קאַפּיטאַן אויף אַ שיף וועג די שיף הויבט אָן זינקען. די באַרבאַרישע נאַציס האָבן אים טאַקע פאַרנומען מיט זיין פאַמיליע און אַוועקגעשיקט אין דעם מאָרד־לאַגער בערגען־בעלזען. דאָרט איז הרב קאַריץ אומגעקומען אויף קידוש השם צוזאַמען מיט די זעקס מיליאָן קדושים נאָך שוועדע ליידען.

זיין פרוי גיטל קאַריץ, מיט די קינדער, נאָכדעם ווי זיי זיינען באַ־פרייט געוואָרן פון לאַגער נאָך דער נאַצי־מפלה, האָבן זיך באַזעצט אין תל־אביב. איר זון אריה, וואָס האָט אַנטייל געהאַט אין קאַמף פאַר דער באַפרייאונג פון מדינת ישראל, איז אַלט 24 יאָר, ער שטודירט פאַר אַדוואָקאַט. זי האָט אויך אַ טאַכטער פון אַ יאָר 13 וואָס לערנט אין די שולן. זי האָט דאָ אין אַמעריקע נאָענטע קרובים וואָס וואוינען אין פיניקס, אַריזאָנאַ. דאָס איז דער באַוואוסטער דר. יעקב רייכערט אַ מע־דיצינער, אַ גרויסער כלל־טוער און ציון־פירער, און זיין פרוי דר. רחל מאַשע (מאַרשיע) רייכערט, וואָס נעמט אויך אַ גרויסן אַנטייל אין יידישן לעבן אין פיניקס.

מיט דעם ענדיקט זיך די געשיכטע פון איינעם פון די אַנגעזעענסטע רבנים, אַ רייַשער קינד.

ר׳ אברהמעלע שינדלער, הי״ד

ר׳ אברהמעלע שינדלער איז קיין רב ניט געווען. ער האָט אָבער געהאַט די נויטיקע מעלות פון אַ רב און די פּאָזיציעס פון אַ מנהיג הדור. אַלע וואָס האָבן אים געקאַנט וועלן איינשטימען מיט מיר וועז איך זאָג, אַז אויב ער וואָלט געווען וויליק צו ווערן אַ רב, וואָלט ער לייכט געקאָנט פאַרנעמען דעם כסא הרבנות אין דער גרעסטער יידישער קהילה אין לאַנד.

ווען איך האָב אים געקאַנט, האָט ער אויסגעקוקט פיל יינגער פון זיין עלטער. כאָטש ער האָט שוין געהאַט אַ זון פון אַ יאָר צוואַנציק, האָט ער אַליין ניט אויסגעקוקט עלטער ווי אין די דרייסיקער יאָרן. ער איז געווען אַ ייד וואָס מ׳האָט זעלטן געקאַנט געפינען זיין גלייכן אין דער חסידישער וועלט.

ר׳ אברהמעלע איז געווען אַ שיין געבויטער מאַן. זיין פּנים איז געווען באַצירט מיט אַ פּעך שוואַרצער באָרד און שיינע פּאות. ער האָט געטראָגן דיקע בריל. ער איז געווען פאַרעכנט אַלס איינער פון די גרעסטע שטאָטישע לומדים. ער איז אויך געווען אַן אויסגעצייכנטער מטיף און ספרא רבה, אויך אַן עקסטרעמער אַרטאָדאָקס און אַן אויסגעשפּראָכענער סאַנצער חסיד וואָס האָט דאָס חסידות הויך געשאַצט. ער האָט געדאַוונט אין דער סאַנצער קלויז, וואו ער איז געווען דער מנהיג. די יידן אין קלויז האָבן אים זייער הויך געאַכטעט. ער האָט מיט זיי געלערנט אַ שיעור גמרא עטלעכע מאָל אין דער וואָך. ער איז אויך געווען אַ גוטער בעל תפלה.

ר׳ אברהמעלע איז געווען אַ באַזונדערער טיפּ וואָס מ׳האָט זיין גלייכן ניט געזען. דערצו איז ער אויך געווען אַ גוטער סוחר. ער האָט געהאַנדלט מיט ציטרוס פרוכטן. זיין געוועלב איז געווען אויפן בערגל, וואו עס האָט זיך אָנגעהויבן דער מאַרק, אין אַ קעלער מיט דעם אַרייגאַנג פון פאַרענט. דאָרט האָט מען פאַרקויפט מאַראַנצן, לעמאָנעס, באָקסער, פייגן, טייטלען און אַנדערע זיסע אימפּאָרטירטע פרות. די סחורה איז געקומען קיין ריישע אין אַ טריעסטער וואַגאָן וואוהין מ׳האָט עס געבראַכט פון די טראָפישע געגנטן אין מיטל מזרח. ר׳ אברהמעלע האָט אַליין געפירט דאָס געשעפט, זיינע זין האָבן אַרויסגעהאָלפן. אָבער ווי פאַרנומען ער איז געווען, האָט ער דאָך אָפּגעגעבן דעם גרעסטן טייל פון זיין צייט פאַר צרכי צבור.

אין יאָר תרס״ה איז אים איינגעפאַלן צו גרינדן אַ ישיבה אין ריישע,

פֿאַר קלויז־בחורים. ר׳ אברהמעלע האָט ניט געגלויבט אין ריידן נאָר אין טאָן, ער האָט אָפט געזאָגט: „אמור מעט ועשה הרבה״. ער האָט באַלד אַנאָנסירט אַז עס האָט זיך געגרינדעט אַ ישיבה אונטער זיין פירערשאַפט און דער ראש הישיבה וועט זיין ר׳ מענדל רייך, אייניער פון די גרעסטע לומדים אין שטאָט. ער איז אויך געווען אַ דיין, אָבער ניט אַנגעשטעלט ביי דער שטאָט. ער האָט עס געטאָן פרייוויליק; ער האָט אויך אַנאָנסירט אַז יעדער בחור זאָל זיך פאַרשרייבן צו לערנען אין דער ישיבה.

איך בין געווען אייניער פון די בחורים וואָס האָבן זיך באַלד פאַרשריבן. אין אַ באַשטימטן טאָג האָט זיך די ישיבה געעפנט. געלערנט האָבן מיר אין שטאָטישן בית המדרש, דריי שעה פאַר מיטאָג און דריי שעה נאָך מיטאָג. די איבעריקע צייט האָבן מיר איבערגעחזרט די למודים וואָס מיר האָבן דעם טאָג געלערנט. אונדזער רבי איז געווען ר׳ מענדעלע רייך. דעם ערשטן טאָג ווען די ישיבה האָט זיך געעפנט, איידער מיר האָבן אָנגעהויבן לערנען דעם ערשטן שיעור, האָט ר׳ אברהמעלע געלטן אַ רעדע וואָס איז געווען פול מיט מוסר פאַר די ישיבה בחורים. פאַר אונדז, קלויז־בחורים, האָט די ישיבה זייער פיל אויפגעטאָן. מיר זיינען ניט געווען אָנגעוויזן צו לערנען אין גרופּן פון צוויי אָדער דריי. דאָס לערנען אין דער ישיבה איז געווען פריי.

ווען איך בין געוואָרן אויס קלויז־בחור (ווי איך וועל וויטער שרייבן) און האָב געלערנט אַ קורס אין בוכהאַלטעריע, האָב איך די ישיבה אין גאַנצן פאַרלאָזן און מיט די קלויז־בחורים מער קיין שייכות ניט געהאַט. איך האָב אָבער, איבער דער צייט וואָס איך בין געגאַנגען אין שולע, געטראָגן די חסידישע הלבשה און אויך די פּאות. די קלויז־חברים האָבן זיך שוין פון מיר דערווייטערט.

כאָטש איך בין מער קיין קלויז־בחור ניט געווען, בין איך דאָך אָפט אַריינגעקומען אין קלויז לערנען אַ בלאַט גמרא פאַר זיך אַליין. אַזוי ווי די קלויז בחורים האָבן מיך פיינט געהאַט און האָבן עפּנטלעך אַרויסגעוויזן זייער שינאה צו מיר מיט דעם, וואָס בשעת איך בין געזעסן אין קלויז ביים טיש אַריינקוקנדיק אין אַ ספר אָדער אַ גמרה, האָב איך פּלוצים באַקומען אַ נאָסע שמאַטע איבערן פּנים, אָדער צוזאַמענגעדריקטע נאָסע פּאַפּיר, אָדער עפּעס אַ האַרטע זאַך אין קאָפּ. בין איך אַוועק פון קלויז און זיך געזעצט לערנען אין סאָנצר קלייזל, ווייל דאָרט זיינען קיין בחורים ניט געווען. עס האָבן דאָרט געלערנט עטלעכע עלטערע יידן — האָב איך טאָקע דאָרט געפונען אַ מקום מנוחה.

איינמאָל, זיצנדיק ביים לערנען אין סאַנצער קלייזל, איז פלוצים אַריינגעקומען ר׳ אברהמעלע שינדלער. דערזעענדיק מיך, איז ער גע־בליבן שטיין און געקוקט אויף מיר עטלעכע סעקונדן. ער האָט שוין געוואוסט אַז איך האָב פאַרלאָזן די ישיבה און זיך פאַרנומען אויף אַן „אַנדערן״ דרך. איז ער פלוצים צוגעלאָפן צו מיר און מיר דערלאַנגט צוויי געזונטע פעטש אויף ביידע זייטן פון פנים אַז כ׳בין שיר אַוועק־געפאַלן. „אַרויס פון אונדזער מקום קדוש דו שגץ, דאָ איז ניט קיין פלאַץ פאַר אַפיקורסים״. ער האָט ווידער אויפגעהויבן די האַנט און מיר ווידער געוואָלט דערלאַנגען, בין איך שנעל אַרויסגעלאָפן פון דער קלויז. ער איז מיר נאָכגעלאָפן ביז צום טויער, אָבער איך בין שוין געווען אויף דער צווייטער זייט פון דער מיקאָשקע. אַזאַ מערקווירדיקער און שטרענ־גער חסידישער ייד איז געווען ר׳ אברהמעלע שינדלער. ער איז געווען איבערגעבן צו גאָט און די תורה מיט לייב און לעבן. ער האָט זיך ניט אָפגעשטעלט פאַר קיין זאַך ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן כבוד התורה. ער האָט אָפגעגעבן די בעסטע טעג פון זיין לעבן פאַר דעם צוועק.

דאָס איז געווען דער לעצטער שיעור גמרא וואָס איך האָב געלערנט אין אַ קלויז. איך בין זייט דאַמאָלט מער אין קיין קלויז ניט געקומען לערנען. אַזוי ווי אין דער היים האָב איך קיין ש״ס ניט געהאַט, האָב איך זינט דאַמאָלט אין ריישע קיין גמרא ניט געעפנט.

ר׳ אברהמעלע האָט שוין אין זיינע יונגע יאָרן געליטן פון אַ שוואַ־כער ריאה. ער האָט געטראָגן דיקע גלאָזן ברילן און אָפילו מיט די ברילן האָט ער קוים געזען. אין די צוואַנציקער יאָרן איז ער שוין געווען אַ סגי נהור. דאָס האָט אים אָבער ניט אָפגעהאַלטן פון זיין הייליקער עבודה פאַר גאָט און דער תורה. ער איז אָנגעגאַנגען מיט זיין נאָבעלער אַרבעט פונקט ווי עס איז גאָר ניט געשען.

אַזוי ווי ער האָט בלינדערהייט ניט געקאָנט אַליין אַרומגיין אין די גאַסן, האָט אים זיינער אַן אייניקל, אַ יונגער יינגל, געפירט וואו ער האָט געדאַרפט גיין. איז ער טאַקי פונקט ווי אין די פריערדיקע יאָרן אַרומגעגאַנגען זאַמלען געלט פאַר צדקה און זיך ווייטער מתעסק געווען בצורכי צבור. געזעסן יומם ולילה על התורה ועל העבודה ביז צום לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

ווען די נאַצי־באַרבאַרן ימח שמם האָבן פאַרנומען ריישע און זיך צוגעגרייט צו פאַרטיליקן אַלע יידן, האָבן זיי, ווי אין אַלע יידישע געטאָס דאָרט אַרגאַניזירט אַ יידישע געטאָ פאָליציי וואָס מ׳האָט געפון „קאָפאָס״.

אט די קאפאס וואס האבן געהאט די אויפזיכט איבער דער יידישער באפעלקערונג, האבן יעדן טאג באקומען א באפעל צוצושטעלן א געוויסע צאל יידן פארן נאציש מארד לאגער.

איינער פון די קאפאס וואס איז געווען א גרויסער פארערער פון ר׳ אברהמעלע שינדלר, האט געהאפט און געבעטן, אז ער, ר׳ אברהמעלע, וועט זיך קאנען ראטעווען על פי נס. עס איז אבער געווען אומזיסט. די נאצי רוצחים האבן קיינעם ניט פארשוינט. אין א געוויסן מארגן איז דער קאפא געקומען צו ר׳ אברהמעלען און אים מודיע געווען אז עס איז געקומען די צייט וואס ער מוז אים איבערגעבן אין די הענט פון די מערדער. ער האט אים אויך געזאגט, אז עס טוט אים זייער ווי וואס ער דארף אויספירן אזא שליחות ער קאן זיך אבער ניט העלפן. ער האט היינט באקומען אזא באפעל און ער מוז דעם באפעל דורכפירן.

דערהערנדיק דאס האט דער קדוש ר׳ אברהמעלע פארשטאנען אז עס א גזר מין השמים, האט ער עס מקבל געווען באהבה. ער האט ביים קאפא געבעטן ער זאל אים געבן דריי טעג צייט כדי זיך צוצוגרייטן. דער קאפא האט מיט א געפיל פון רחמנות אים צוגעזאגט צו ווארטן דריי טעג אבער ניט לענגער.

אין די דריי טעג האט דער צדיק ר׳ אברהמלע געמאכט הכנות פונקט ווי די צדיקים פון די עשרה הרוגי מלכות אין דער צייט פון אדריוניס. ער האט באזארגט תכריכים און זיך צוגעגרייט צום „טאג״ בקדושה ובטהרה. דעם דריטן טאג האט ער זיך טובל געווען, אנגעטאן די תכריכים און אין דער באגלייטונג פון זיין אייניקל וואס האט אים געפירט צום קאפא, האט מען אים איבערגעגעבן צו די נאצי מערדער וואו ער האט אויסגעהויבט זיין הייליקע נשמה נאך די שרעקלעכע עניים קשים, צוזאמען מיט אנדערע ריישער קדושים.

מיט דעם ענדיקט זיך דאס קאפיטל וועגן דעם גרויסן צדיק און קדוש ר׳ אברהמעלע שינדלער. ער האט געלעבט פאר גאט און די תורה און האט מקריב געווען זיין לעבן פאר גאט און דער תורה. תהי נפשו צרורה בצרור החיים.

רײשער משכילים

חיים וואַלד

אין דעם ערשטן קאַפּיטל האָב איך געשריבן, אַז דער חובבי ציון פֿאַראײן, די ערשטע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע אין רײַשע, איז געגרינדעט געוואָרן פון פיר באַוואוסטע משכילים און אינטעליגענטן. אײנער פון זיי איז געווען חיים וואַלד, ער איז אויך געווען אײנער פון די פּיאָנערן פון דער שטאָטישער ציוניסטישער באַוועגונג.

די פֿאָפולאַריטעט פון חיים וואַלד איז געווען זייער גרויס ניט נאָר אין רײַשע, נאָר אויך אין רײַשער קרײַז. ער איז געווען דער איינציקער ייד אין רײַשע וואָס האָט געהאַט אַן אויסערגעווײנלעך גוטן חוש פֿאַר פֿאָליטישע אָנגעלעגנהייטן. ער איז געווען אַ פֿאָליטישער פּסיגאָלאָג. ער האָט אָפּגעשאַצט די קוואַליפּיקאַציעס פון אַ קאַנדידאַט און האָט קיינמאָל קיין טעות ניט געמאַכט. די שטאָטישע יידן האָבן זיך פיל געראַטנט מיט אים און מיט זיינע פֿאָליטישע מיינונגען.

וואַלד איז געווען אַ פֿאָליטיקער אין פולן זין פון וואָרט. ווען איך זאָג „פֿאָליטיקער", מיין איך ניט חלילה אין זין פון די היינטיקע פֿאָלי־טיקער וואָס נוצן אויס זייערע פֿאָליטישע קאַריערעס פֿאַר פּערזענלעכע צוועקן. וואַלדס פֿאָליטישע קאַריערע איז געווען בלויז לטובת הכלל. אים האָט נאָר אינטערעסירט אַז דער קאַנדידאַט פֿאַרן קהל־אַמט אָדער פֿאַר דער שטאָטישער רעגירונג, זאָל זיין ראוי און קוואַליפּיצירט דערצו, אַז ער וועט ברענגען נוצן פֿאַר דער שטאָטישער באַפֿעלקערונג.

איך געדענק גוט חיים וואַלדן אין אָנהויב פון דעם 20טן יאָרהונדערט. ער איז געווען אַ שיין אָבער דין געבויטער יונגערמאַן, מיט אַ קליינעם געשטוצטן בערדל און צוויי קורצע פּאותלעך וואָס האָבן געהאָנגען גלייך, ניט געקרייזלט, פון ביידע זייטן פון קאָפּ. ער האָט געהאַט אַ געוועלבל אין דער גאַס ניט ווייט וואו עס האָט געוואוינט דער רבי ר' לאָזערל. דעם גרעסטן טייל פון טאָג איז ער געווען פֿאַרנומען מיט דער אַרבעט אין זיין געוולבל. אָבער קוים האָט ער זיך פֿלוצים באַוויזן אין מאַרק,

האָט מען אים באַלד אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן כדי מיט אים צו רעדן און זיך צוהערן צו זיינע פּאָליטישע מיינונגען.

אָט שטייט חיים וואָלד אין מאַרק אויף דער צייל לעבן קאָשטשושקיס מאָנומענט מיט זיין שטעקעלע אין האַנט. עס שטייען אַרום אים אַ גרופּע יידן און באַוואַרפן אים מיט פּראַגעס. עס אַנטוויקלט זיך אַ דיסקוסיע איבער וויכטיקע פּאָליטישע ענינים און געשעענישן. חיים וואָלד רעדט, דער עולם שלינגט זיינע ווערטער, ווייל חיים ווייסט וואָס ער רעדט. ער רעדט ניט גלאַט אין דער וועלט אַריין. ער איז ניט געווען פון די פּלאַפּלערס. ער האָט גראָד וויניק געררעדט. אָבער וואָס ער האָט געזאָגט איז געווען גוט איבערגעטראַכט און אויסגערעכנט. ער האָט זעלטן געלאַכט ביים רעדן. ער איז געווען דער „רבי" פון דער שטאָטישער יידישער פּאָליטיק און די ריישער יידן זיינען געווען זיינע פּאָליטישע „חסידים".

ווען עס איז געקומען די צייט פאַר די קהל־וואָלן, איז ער געווען איינער פון די וויכטיקסטע פיגורן אין דעם פּאָליטישן טומל, ניט ווייל ער האָט קאַנדידירט פאַר אַן אַמט. ניין. וואָלד איז קיינמאָל קיין קהל־קאַנדידאַט ניט געווען. ער איז אָבער געשטאַנען אויף דער וואַך און האָט אַכטונג געגעבן אַז דער קהל־קאַנדידאַט זאָל זיין קוואַליפיצירט פאַרן אַמט. דער סוף איז געווען, אַז די דאָזיקע קאַנדידאַטן וואָס ער האָט געשטיצט, זיינען אַלע מאָל דערוויילט געוואָרן.

וואָלד איז געווען דער הויפּט־פיגור ביי די פּאָליטישע פאַרזאַמלונגען. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער רעדנער. ער האָט גערעדט צום פּונקט, אַן דריידלעך. ער איז געווען זייער ערנסט אין זיינע אַנאַליזירונגען פון דעם קאַנדידאַטס מעלות, אָדער פאַרקערט, די חסרונות. איך אַלס חסידישער קלויז־בחור, כאָטש איך בין געווען זיין קעגנער בנוגע ציוניזם, בין איך געווען זיינער אַ פאַרערער פּאָליטיש. אין דער צייט פון די וואָלן בין איך אָפט געקומען צו די אסיפות וואו ער האָט גערעדט. ער איז געווען דער בעסטער רעדנער אין יידישן פּאָליטישן פעלד. דער אַלטער דר. רייך, אַ באַוואוסטער ריישער אַדוואָקאַט, אַליין אַ גרויסער פּאָליטיקער, האָט זייער פיל געהאַלטן פון חיים וואָלדן און פון זיינע פּאָליטישע מיינונגען. וואו נאָר עס האָט גערעדט חיים וואָלד ביי אַן אסיפה, איז תיכף אויסגעוואָקסן דר .רייך. דאָס יאָר 1913, וועו איך האָב פאַרלאָזט ריישע, איז געווען חיים וואָלדס בליענדיקסטער יאָר אין זיין פּאָליטישער קאַריערע.

אבא אפעלבוים

אבא אפעלבוים איז אויך געווען איינער פון די פיר גרינדער פון דעם חובבי ציון פאראיין אין ריישע. ער איז געווען אַ מאדערנער הע־ברעער און איינער פון די שטאטישע משכילים. ער איז אויך געווען דער גרינדער פון דער ערשטער מאדערנער העברעאישער שולע אין ריישע וואו עס האבן געלערנט קינדער פון מאדערנעם יידישן קלאס וואס זיינען אין קיין חדרים ניט געגאנגען. צום גרעסטן טייל זיינען עס געווען קינ־דער וואס זיינען געגאנגען אין שטאטישע שקאלעס. אויך ער האט אלע מאל געהאט ארום זיך אַ גרופּע יידן וועלכע ער האט זיך באויזן אין מארק. דאס זיינען מיינסטנס געווען יידן פון דעם השכלה־קרייז. זיי האבן דיסקוטירט ציוניזם און מאדערנע השכלה.

שוין אין זיינע יונגע יאָרן האט ער זיך באטייליקט אלס מיטארבע־טער אין פארשידענע העברעאישע צייטונגען פון יענער צייט. זיין פאָ־פולאריטעט האט אים פארבונדן מיט בארימטע יידישע און העברעאישע היסטאריקער מיט וועלכע ער האט געפירט אַ שטענדיקע קארעספאנדענץ. איינער פון זיי איז געווען דער בארימטער פראפעסאר אברהם בערלינער.

אפעלבוים האט זיך אפגעגעבן מיטן פארשן דאס לעבן פון די חכמי ישראל אין די אלטע צייטן. ער האט זיך בפרט אינטערעסירט אין די יידישע וויסנשאפטלער אין איטאליע. ער האט אנגעשריבן די ביאגראפיע פון ר׳ יהודה מוסקאטא וואס איז געווען רב אין מאנטאווא מיט דריי הונדערט יאר צוריק. די ביאגראפיע איז דערשינען אין יאר 1900. ער האט אויך געשריבן די ביאגראפיע פון ר׳ עזריה פיגו, דער מחבר פון ספר „בינה לעתים״, וואס איז דערשינען אין יאר 1904. די דריטע ביאגראפיע וואס ער האט געשריבן איז געווען פון משה זכותא, דערשינען אין לעמבערג אין יאר 1926. אט די אויבנדערמאנטע ביכער פארנעמען אַ חשובן פלאץ אין דער העברעאישער ליטעראטור.

אבא אפעלבוימס העברעאישער סטיל איז אַ קלאסישער. חוץ די אויבן דערמאנטע ביכער, האט ער אויך געשריבן אַ סך מאמרים אין העברעאיש וועגן חיבת ציון און אנדערע יידישע פראגן. ער איז געווען אַ גרויסער בעל תנ״ך און תלמודיסט. ער איז פון אנהויב פון זיינע יונגע יאָרן ביז צו זיין טיפער עלטער געווען אַ גרויסער מתמיד. יומם ולילה איז ער געזעסן און געלערנט ש״ס און פוסקים, הלכה און אגדה. ער האט אויך געשריבן אין יידיש און איז געווען דער מיטגרינדער פון דער ריישער יידישער „פאלקס צייטונג״ צוזאמען מיט נפתלי גליקס־מאן. ער איז נפטר געווארן אין ריישע נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

נפתלי גליקסמאַן

אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט, אויב מ׳האָט אין ריישע געַ־ רעדט פון העברעאיש, איז תיכף געקומען אויפן געדאַנק נפתלי גליקסמאַן. העברעאיש און נפתלי גליקסמאַן זיינען געווען איינס. דאָס זעלבע איז אויך געווען מיט זשורנאַליזם. מ׳האָט אים פאַרבונדן מיט ביידע.

נפתלי איז געווען קליין אין וואוקס אָבער הויך אין אינטעליגענץ. ער איז געווען איינער פון די אינטעלעקטועלע פֿערזענלעכקייטן אין ריישע. זיין פּנים איז געווען באַצירט מיט שיינע רויט־האָריקע וואָנסעלך און אַ רויטן קאָפּ האָר. אין מיינע צייטן איז ער געווען אַ מטופל מיט אַ גרויסער פאַמיליע קינדער. זיין הכנסה איז געווען קלענער פון דעם געברויך. אָלע וואָס האָבן אים געקאָנט וועלן מודה זיין, אַז ווען ער וואָלט אָפּ־ געגעבן זיין גאַנצע צייט צו דער לערער־פֿראָפעסיע, וואָלט ער געהאַט פֿרנסה בכבוד. ביי אים איז אָבער דער ציוניזם געשטאַנען פיל העכער פון פֿרנסה און פּאַר אָט דעם נאָבעלן צוועק האָט ער אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן אין ריישע.

ער איז אויך געווען דער אָנפירער פון די ריישער משכילים און דער איניציקער העברעער וואָס האָט הויך געשעצט די יידישע שפּראַך און ליטעראַטור. זיין רעדאַגירן פון דער „נייער פּאָלקסצייטונג" איז אויך ניט געווען על מנת לקבל פּרס. ער האָט מיט זיינע אויסערגעווייניטלעכע זשורנאַליסטישע פעאיקייטן געהאָלפן פאַרשפּרייטן דעם ציוניסטישן אי־ דעאַל ניט נאָר אין ריישער קרייז, נאָר אויך אין דער פֿראָווינץ. מיט זיינע אַרטיקלען האָט ער פיל געהאָלפן באַקעמפן די שטאַטישע אַסימי־ לאַטאַרישע קליקעס און געהאָלפן דערווייטלן ציוניסטישע קאַנדידאַטן אין די קהל־וואָלן.

נפתלי גליקסמאַן איז אין גאָס קיינמאָל ניט געגאַנגען אַליין. טאָמער האָט ער זיך ערגעץ וואו באַוויזן, האָט ער אַלע מאָל געהאַט אַרום זיך צוויי־דריי אָדער מער יונגע לייט וואָס האָבן אים באַגלייט פון איין אָרט צום צווייטן. ווי לאַנג איך האָב אים געקאָנט, האָב איך אים קיינמאָל ניט געזען אין גאָס אָן אַ באַגלייטער. ער איז געווען באַליבט ביי אַלעמען. אַפילו זיינע פֿאָליטישע קעגנער האָבן אים געאַכטעט.

נפתלי גליקסמאַן איז געבוירן אין קריפּטש, גאַליציע (מ׳האָט אים טאָקע גערופן מיטן צונאָמען „קריפּטש"), אַן אור־אייניקל פון דעם רבין ר׳ דודל קריפּטשער (דער נסתר). ער איז געווען אַ חסידישער בחור, האָט געלערנט אין קלויזן און אין ישיבות. ווען ער האָט דערגרייכט דעם 17טן

לעבנסיאָר, האָט ער אויך אָנגעהויבן לייענען השכלה ביכער, אַזוי אַרום האָט ער זיך ביסלעכווייז צוגעקערט צו דער השכלה.

באַלד נאָכדעם ווי ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ ריישער מיידל האָט מען אים אַסענטירט צום מיליטער. ער איז שפּעטער געוואָרן אַ העברעאיש־שער לערער און האָט באַקומען די אָנערקענונג אַלס דער בעסטער פּע־דאַגאָג אין דער פּראָפּעסיע. ער האָט אויך געווידמעט צייט צום יידישן און העברעאישן זשורנאַליזם. זיין זשורנאַליסטישע טעטיקייט האָט זיך אָנגעהויבן וועז ער איז געוואָרן אַ קאָרעספּאָנדענט פון די צייטונגען „כרמל" און „דער וועקער". זיינע אַרטיקלען זיינען אויך דערשינען אין דער ווינער „אידישער וועלט", אויך אין דער וועכנטלעכער „דראהאבי־טשער צייטונג".

אין יאָר 1908 האָט ער געגרינדעט די „נייע פּאָלקס צייטונג", אַ יידישע וואָכנשריפט אין ריישע. (איך האָב וועגן דעם געשריבן אין דעם ערשטן קאַפּיטל). ער איז אויך געווען דער רעדאַקטאָר. אונטער זיין רעדאַקציע האָט די צייטונג געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג. עס זיינען אין ריישע דערשינען אָנדערע יידישע וואָכנבלעטער אָבער קיין איינציקע פון זיי האָט קיין קיום ניט געהאַט. זיינע לייט־אַרטיקלען זיינען געווען אַ קוואַל פון וויסנשאַפט, אַן אוצר פון יידישן זשורנאַליזם, וואָס האָט צו זיך קיין גלייכן ניט געהאַט אין יענע יאָרן.

שפּעטער איז ער אויך געוואָרן אַ מיטאַרבעטער אין לעמבערגער טאָגבלאַט, אויך אין „המצפּה". ער האָט אויך געשריבן אַ בוך „דרכי חיים". ער וואוינט היינט אין מדינת ישראל, וואו ער האָט העברעאיזירט זיין נאָמען אויף „אשריאלי".

קלמן קורצמאַן

קלמן קורצמאַן איז אויך געווען אייניר פון די פיר גרינדער פון חובבי ציון פאַראיין. אויך ער איז געווען פון הויכער אינטעליגענץ מיט אַן אַלגעמיינער פּראַקטישער בילדונג. ער איז אין מיינע צייטן געווען דער סעקרעטאַר פון דער ריישער קולטוס געמיינדע, אַן אַמט וואָס ער האָט איבערגענומען נאָכדעם ווי משה דוד געשווינד האָט רעזיגנירט צוליב זיין עלטער.

קורצמאַן איז געווען דער היפּוך פון חיים וואָלד און אבא אַפּעלבוים. ער איז געווען פון הויכן און אויפגעקלערטן קלאַס. ער האָט קיין באַרד

און פֿאות ניט געטראָגן. זיין הלבשה איז געווען פון דייטשישן טראַכט. אַלס סעקרעטאַר פון קהל איז ער געווען דער גאַנצער פירער. די קהל מיטגלידער — פון פרעזידענט ביז דעם קהל־ראַט — האָבן זיך מיט אים פיל געראַטנט. ער איז טאַקע געווען דער וואָרט־פירער ביי די זיצונגען פון קהל־ראַט.

זיין אַרבעט איז געווען אַ וויכטיקע, אַ פאַראַנטוואָרטלעכע און אויך אַ שווערע. אין די לעצטע יאָרן פאַר די מלחמות, האָט ריישע געהאַט אַ גרויסע יידישע באַפעלקערונג. די קהל מיטגלידער זיינען בלויז געקומען צו די זיצונגען און אָנגענומען באַשלוסן. אָבער די אמתע טעג־לעכע פונקציעס פון דער קולטוס געמיינדע האָט דורכגעפירט קלמן קורצמאַן.

די קהל קאַנצעלייַ איז געווען אַ פֿלאַץ וואו מענטשן זיינען געקומען און געגאַנגען דעם גאַנצן טאָג. קלמן קורצמאַן האָט יעדן אויפגענומען, ער האָט מיט זיי געערעדט און זיי געגעבן די אינפֿאָרמאַציע און די הילף אין וועלכער זיי האָבן זיך געניטיקט. ער האָט זיך צו יעדן באַצויגן פריינטלעך. ער האָט קאָנטראָלירט ניט נאָר די קאַנצעלייַ, נאָר אויך אַלצדינג וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט קהל אָדער איז געווען אונטער קהלס פאַרוואַלטונג. ער איז דערפאָר געווען באַליבט ביי אַלעמען. אויך ער געהערט צו דער ציוניסטישער פיאָנערן קלאַס אין ריישע.

משה וויזענפעלד

וועָן איך בין געווען אַ יונגער חדר־יינגל פון אַ יאָר צען, איז שוין משה וויזענפעלד געווען אַ דערוואקסענער קלויז־בחור פון אַ יאָר 17. אין שטאָט האָט ער געשמט פאַר אַן עילוי. ער האָט טאַקי געקאָנט גוט לערנען. ער איז געווען דער אייניציקער פון די ריישער בחורים, מיט וועמען דער ריישער שטאָט־רב, הרב ר׳ העשעל וואַלערשטיין, האָט זיך אָפֿגעגעבן און אַפילו מיט אים געלערנט.

וויזענפעלד האָט געהאַט אַ שטאַרקן ווילן צום לערנען. אין זיינע יונגע יאָרן איז ער שוין געווען אַ תלמיד חכם. ער איז דערצויגן געוואָרן אין אָרטאָדאָקסישן גייסט און האָט זיך פיל אָפּגעגעבן מיט חסידות. ער האָט נאָכגעפאָלגט דאָס חסידות לויט דער שיטה פון בעל שם. צוליב זיין גרויסן ווילן צום לערנען, האָט ער זיך ניט צופרידן

געשטעלט מיט לערנען בלויז ש״ס און פוסקים, ער האָט אויך געזומען לערנען קבלה און פון דעם איז ער אַריבער צו השכלה און האָט אויך שפּעטער אָנגענומען דעם ציוניסטישן אידעאַל.

איך געדענק אים גוט אין די יאָרן וועו איך בין געווען אַ קלויז בחור. די בחורים האָבן זיך שוין פון אים דערווייטערט צוליב דעם וואָס ער איז דאָך געווען אַ ציוניסט און אפיקורס. ער איז אָבער אָפט געקומען אין קלויז וואו עס זיינען געווען עטלעכע בחורים מיט וועלכע ער האָט געהאַט אַ קאָנטאַקט און וועלכע ער האָט דערנענטערט צום ציוניזם. אינער פון זיי איז געווען שלום אַזשע שוחטס (וועגן אים — אין קאַפּיטל „ריישער שוחטים״). וויזענפעלד איז געווען אַ שיין געבויטער יונגערמאַן. זיין ריידן האָט געהאַט אַ השפּעה אויף די צוהערער. געריעדט האָט ער בנעימות און מיט מתיקות.

ווי איך האָב פריער דערמאָנט, האָבן די חסידישע קלויז־בחורים מיט אים קיין שום שייכות ניט געהאַט. ביי זיי איז ער באַטראַכט געוואָרן אַלס אַ פּורץ בגדר, האָט מען זיך פון אים דערווייטערט. איינער פון זיינע חברים איז געווען מאיר עלענבויגן, אַן אייניקל פון סאַטיניווער רב. זיי האָבן צוזאַמען געלערנט און געאַרבעט צו פאַרשפּרייטן די ציוניסטישע אידייע. זיי האָבן טאַקי געגרינדעט דעם ערשטן ציוניסטישן יוגנט פאַראיין „השחר״, וואָס האָט געדינט אַלס אַ פאַרזאַמלונגס־פּלאַץ פאַר דער ציוני־סטישער יוגנט, און האָט עקזיסטירט ביז דעם טאָג וועו די ריישער קהילה איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון די נאַצישע רוצחים י״ש.

וויזענפעלד איז געווען אַ מיטאַרבעטער אין „המצפה״ און אין אַנדערע צייטונגען און זשורנאַלן. ער איז אויך געווען איינער פון די אַרויסגעבער פון דער נייער „פּאָלקס־צייטונג״ אין ריישע. ער האָט אויך געשריבן אַרטיקלען אין „לעמבערגער טאגבלאַט״, וואָס איז דאַמאָלט געווען אונטער דער רעדאַקציע פון משה קליינמאַן. ער איז שפּעטער אויך געוואָרן דער גאַליציישער קאָרעספּאָנדענט פון „אידישן מאָרגן זשורנאַל״ אין ניו יאָרק. ער האָט דערגרייכט דעם העכסטן שטאַפּל פון זיין קאַריערע אין יאָר 1913 וועו איך האָב פאַרלאָזט ריישע. ער איז אומגעקומען על קידוש השם צוזאַמען מיט די ריישער יידן אין דער לעצטער וועלט־מלחמה.

משה דוד געשווינד

משה דוד געשווינד האָט געהערט צום אַלטן דור פון רייַשער משכילים. אין זיין הלבשה איז ער געווען הויך־מאָדערן, וואָס אין די יאָרן 1860־1870 איז דאָס אין רייַשע געווען אַן אויסערגעווויינלעכע זאַך, ווייל עס איז דאַמאָלט געווען די בליענדיקע צייט פון חסידיזם. דער ציוניזם האָט נאָך ניט עקזיסטירט. די צייט פון זיינע יונגע יאָרן האָט ער אָפּגעגעבן צו פאַרשפּרייטן די השכלה צווישן דער רייַשער יוגנט, וואָס אין יענע יאָרן איז עס ניט געווען קיין גרינגע זאַך.

ווען איך האָב אים געקאָנט איז ער שוין געווען אַ זקן מיט אַ שוואַכע שמיעה. ער האָט געהאַט אַ נאָמען פון אַ הויכן אינטעליגענט פון אַלטן קלאַס. ער איז געווען הויך געאַכטעט אפילו ביי די פרומע יידן. ער איז אויך געווען אַ באַוואוסטע פיגור אין קהילה קרייזן.

משה דוד געשווינד איז געבוירן אין רייַשע אין יאָר 1846. ער איז דערצויגן גוואָרן אין אַ פרומער יידישער אַטמאָספערע וואו ער האָט געלערנט יידישע לימודים און אויך שטודירט אַ סך העברעאיש און השכלה. שוין אַלס יונגערמאַן איז ער געווען אַ מיטאַרבעטער אין די גרעסטע העברעאישע צייטונגען. אין די זיבעציקער יאָרן פון לעצטן יאָרהונדערט, איז ער געווען סעקרעטאַר פון דער רייַשר קולטוס גע־מיינדע, אַן אַמט וואָס ער האָט אָנגעהאַלטן איבער 30 יאָר. ער איז אויך געווען דער אָפּיציעלער דאָלמעטשער אין די רייַשער גערייכטן וואו ער האָט איבערגעזעצט העברעאישע און יידישע דאָקומענטן אויף פּויליש — אַ שפּראַך וואָס ער האָט באַהערשט פאָלשטענדיק אין וואָרט און שריפט.

געשווינד איז געווען אַ גוטער העברעער. אין זיינע יונגע יאָרן האָט ער געשריבן העברעאישע לידער וואָס זיינען אָפט פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין די דאַמאָלטדיקע העברעאישע זשורנאַלן. אין יאָר 1883 האָט ער אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג פון לידער פון דעם פויילישן דיכטער סלאָוואַצקי אין העברעאיש. ער האָט אויך איבערגעלאָזט אין כתב יד א ספר „דברי חכמים" — אַ לעקסיקאָן צו די אגדות הש"ס. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1905.

לעאָן (לוי) חיים

איינער פון די באַוואוסטע רייַשער משכילים אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט איז געווען לעאָן חיים. ער האָט געהערט ניט נאָר צום

מאדערנעם קלאס משכילים, נאר אויך צום אינטעלעקטועלן קלאס. ער איז אויך געווען פון די ערשטע רעישער ציוניסטן וואס האט פיל געהאלפן פארשפרייטן די ציוניסטישע אידייע צווישן דער רעישער יוגנט. ער האט אויך געגומען אן אקטיוון אנטייל אין אלע קולטורעלע אונטערנעמונגען און האט זיך דערפאר דערוואלבן גרויסע פאפולאריטעט ביי דער מאדערנער רעישער אינטעליגענץ. זיין בילדונג איז געווען א הויכע און קלאסישע. ער האט גוט באהערשט עטלעכע אויסלענדישע שפראכן און האט זיך באזונדערס אויסגעצייכנט אין דער פראנצויזישער שפראך.

ווען איך האב זיך מיט אים באקאנט אין יאר 1907, האט ער שוין פארנומען א הויכן פלאץ אין קולטורעלע קרייזן. ער איז דאמאלט געווען דער געשעפטספירער פון אלאויזשע פרעליכס קאנטאר און וועקסל געשעפט, וואס האט זיך געפונען אין א פראנט לאקאל פון דער מאגיסטראט געביידע אין מארק. דאס איז געווען א פריוואט באנק־געשעפט וואס האט זיך אויך אפגעגעבן מיט אויסבייטן אויסלענדישע געלט. דער אייגנטימער איז געווען א קליינינקער אויסגעדארטער מענטשל מיט א פראנצויזיש בערדל פון דעם מאדערנעם „דייטשן" קלאס, דער זון פון וואלף פרעליך, אן אנגעזעענער רעישער באלעבאס. ער האט די גאנצע פירונג פון זיין געשעפט איבערגעלאזט אין די הענט פון לעאן חיים, וואס האט מיט זיין הויכער אינטעליגענץ און פעאיקייטן דאס געשעפט ארויפגעארבעט אויף א הויכן מצב.

לעאן חיימס פאטער האט געהאט א שענק אויסער דער שטאט אויף דער באשניץ. דאס הויז פון דער שענק איז געווען ארומגערינגלט מיט א ריזיק גרויסן גארטן באצירט מיט שיינע בוימער און פלאנצן. אין גארטן זיינען געווען אויסגעשטעלט א סך טישן מיט בענק. אום זומער פלעגן דארט קומען א סך מענטשן פון שטאט דארט אפזיצן אין גארטן ביי א גלעזל משקה. דער פלאץ איז געווען באוואוסט אין שטאט צוליב די גוטע זויערע מילך מיט סמעטענע, געשמאקע גאמולקעס און גוטע מאכלים וואס מ׳האט דארט סערווירט. כאטש די באשניץ איז געווען א מהלך רב פון שטאט, האבן דאך מענטשן געמאכט דעם לאנגן שפאציר אהין פון אלע טיילן פון שטאט. אין די יארן וועו איך בין געווען א חסידישער קלויז־בחור, געדענק איך ווי די חסידישע יידן און בחורים זיינען געגאנגען צו דער באשניער שענק כדי צו פראווען די יארצייט פון דעם מקובל ר׳ שמעון בר יוחאי אום ל״ג בעומר.

לעאן האט זיך אין זיין פאטערס קרעטשמע־געשעפט קיינמאל ניט באטייליקט כאטש ער האט געוואוינט מיט זיינע עלטערן. יעדן טאג,

זומער און ווינטער, אין רעגן אָדער אין שניי האָט ער געמאַכט דעם לאַנגן שפּאַציר פון דער באָשניע ביז צו דער קאַנצעלייַ, אַן ערך פון איבער דריי ענגלישע מייל אַהין און צוריק. ער איז געווען בטבע אַ שנעלער גייער. קיינער האָט מיט אים ניט קעקענט אָנהאַלטן זייַנע גרויסע און שנעלע טריט. וועָן איך האָב אים אַמאָל באָגעגנט אויף דער וואָליע לעבן דער בריק אויפן וועג צו דער קאַנצעלייַ, האָב איך מיט אים צוזאַמען שפּאַצירט און גערעדט. גייענדיק בין איך אָפט געבליבן צוריקשטעליק, ווייל איך האָב ניט געקאָנט אָנהאַלטן מיט אים זייַנע שנעלע און דאָפלט גרויסע טריט.

פּונקט ווי קיינער האָט ניט געקאָנט נאָכפאָלגן זייַנע שנעלע טריט, אַזוי האָט זיך קיינער ניט געקאָנט פאַרגלייכן צו אים אין זייַנע הויכע בילדונג און אינטעליגענץ. ער איז טאַקי צוליב דעם געווען אנערקענט און באַליבט ביי אַלעמען.

נפתלי טוכפעלד

צווישן די רייזער וויין־שענקערס פון בעסערן קלאַס האָט פאַרנומען אַ מער בכבודן פּלאַץ ר׳ דוד טוכפעלד. ניט דערפאַר וויל זיין שענק־פּלאַץ איז געווען אַנדערש שענער אָדער בעסער, נאָר צוליב זייַנע דריי זין, פון וועלכע דער יינגסטער, נפתלי, איז געווען מער באַליבט און פאָפולער ניט צווישן די יונגע בחורים נאָר צווישן די חשובע שטאָט־באַלעבאָטים.

זיין פאָטער איז געווען אַ בכבודער און באַלעבאָטישער פרומער ייִד. געדאַווענט האָט ער אין דער גרויסער קלויז מיט זייַנע דריי זין, וואָס זיינען געווען פרומע אַרטאָדאָקסישע בחורים, אָנגעטאָן אין שיינע סאַמע־טענע קאַפּאָטן און בעקעשים. דער עלטסטער איז געווען מער עקסטרעם אין פרומקייט. ער האָט געדאַווענט מיט אַ חסידישן התלהבות, ענלעך צום בעלזער שטייגער. דער מיטעלער ברודער איז אויך געווען אַ פרומער, אָבער ניט אָזוי עקסטרעם ווי דער עלטערער ברודער. דער יינגסטער בחורל איז געווען נפתלי. געוויסן האָט מען אים מיט אַ פאַרפוילישטן נאָמען „טולעק״. דאָס איז געווען זיין נאָמען ווי לאַנג איך געדענק אים. ער איז געווען אַ בחורל געבענשט מיט אַלע מעלות, וואָס האָט אין ריישע צו זיך קיין גלייכן ניט געהאַט.

די טוכפעלד שענק איז פֿאטראָניזירט געוואָרן פון יידן פון דעם העכערן באַלעבאַטישן קלאַס. עס איז דאָרט געווען דער פאַרזאַמלונגס־פּלאַץ פון די אָנגעזעענע גרויסע שניט־סוחרים ווי יוסף פייוול, זכריה יעזשאָוער, הערמאַן לובאַש און אַנדערע. מ׳האָט זיי דאָרט געזען יעדן אָוונט זיצנדיק בייַ אַ קוואַרטירל וויין און געזעלשאַפטלעך פאַרבראַכט. די שענק האָט אויך געדינט אַלס אַ פּלאַץ פאַר די רייכע און חשובע באַלעבאַטים, ווי למשל ר׳ אברמעלע באַבאַד און אַנדערע פון אָרטאָדאָקסישן קלאַס.

איך געדענק טולעק טוכפעלדן אַלס אַ יונגן בחורל אין די בר מצוה יאָרן. ער האָט זיך שוין דאמאָלט געמישט אין פּאָליטיקע און אויך אין אַלגעמיינע וועלטלעכע ענינים. איך האָב אים אָפט געזען זיצן און אַנטייל נעמען אין אַ דיסקוסיע אין קלויז בייַ אַ זיץ, צוזאַמען מיט ר׳ אברהמעלע באַבאַד און אַנדערע באַלעבאַטים. אַלע האָבן שוין דעמאָלט געהאָט וועגן אים אַ הויכע מיינונג און האָבן זיך צוגעהערט צו זיינע באַמערקונגען. זיין ריידן איז אָפט געווען געמישט מיט אַ חוש פון הומאָר, אָבער וואָס ער האָט געזאָגט איז געווען מיט שכל און לאָגיק, מיט חכמה און אינטעליגענץ. ער איז אפשר געווען דער אייניציקער יונגער בחור אין שטאָט, וואָס מ׳האָט זעלטן ווען געזען אין דער געזעלשאַפט פון יונגע בחורים פון זיין עלטער. אַפילו אין די גאַסן אָדער אין מאַרק האָט מען אים געזען פאַרקערן אין דער געזעלשאַפט פון עלטערע באַלעבאַטים.

אויך אין זיין פאָטערס שענק, וואו ער האָט אַרויסגעהאָלפן מיט דער אַרבעט, האָבן די באַלעבאַטישע סוחרים וואָס פלעגן דאָרט זיצן, מער פאַרבראַנגט מיט דעם יונגן טולעק ווי מיט זייערע עלטערע פריינט. ער וואוינט איצט אין תל אביב וואו ער איז זייער אַקטיוו אין ארגון בני ריישע און אויך אין אַנדערע וויכטיקע יידישע אונטערנעמונגען.

רייַשער ייִדן

די שטאָט-שוחטים

אין די נייַנציקער יאָרן פון לעצטן יאָרהונדערט זיינען אין רייַשע געווען עטלעכע שוחטים, וואָס זיינען געווען אָנגעשטעלט פון קהל. שוחטים זיינען אויפגענומען געוואָרן לויט זייערע קוואַליפיצאַקיעס מיט דער צושטימונג פון שטאָטישן אב בית דין. לויט די רעגולאַציעס האָבן די שוחטים געבראַכט זייערע חלפים צום בית דין אין באַשטימטע פּעריאָדן צום איבערקוקן.

די שטאָט האָט געהאַט צוויי שעכט־הייזער. דאָס שעכט־הייזל פאַר עופות איז געווען אין אַ זייטיקער געסל לעבן דער מיקאָשקע הינטער דער שטאָט שול, וואָס האָט געהערט צו קהל. די שטאָט האָט אויך געהאַט אַ גרויסן, שיינעם און מאָדערנעם שעכט־הויז בייַם וויסליק לעבן דער עלעקטראָואַנייַע וואָס איז באַנוצט געוואָרן פון די יידישע און גויאישע קצבים אונטער דער אויפזיכט פון אַ שטאָטישן וועטערינאַר.

די שוחטים זיינען געווען צעטיילט אין צוויי קלאַסן. די עלטערע שוחטים האָבן געשאָכטן בהמות און עופות, די יינגערע, צווישן זיי, עטלעכע אָנהויבער וואָס זיינען געווען אויף דער „לערע", זיינען בלויז געווען שוחטי עופות. אַ גרויסע צאָל פרויען פון עקסטרעמען אָרטאָדאָקסישן קלאַס האָבן זיך אויסגעהיט אַז זייערע עופות זאָלן געשאָכטן ווערן נאָר פון די אַלטע שוחטים.

צווישן די באַוואוסטע שוחטים אין יענע יאָרן זיינען געווען ר' אברהמעלע שוחט, ר' הערש שוחט, ר' אַזשע שוחט און ר' ישראל שוחט און נאָך עטלעכע, חוץ די וואָס האָבן זיך געלערנט און זיך צוגעגרייט צו ווערן שוחטים. דער עלטסטער פון די שוחטים איז געווען ר' אברהמעלע שוחט. ווען איך האָב אים געקאָנט איז ער שוין געווען אַ זקן און אויך אַ חלוש. ער האָט געדאַוונט אין דער שטאָטישער קלויז און געהאַט די חזקה צו דאַוונען מוספים אין די ימי נוראים. ער האָט גראָד ניט געהאַט קיין שטימע פון אַ בעל תפלה, פון חזנות שוין אָפגערעדט. זיין שטימע

איז געווען אַ הייזעריקע און זייער אַ שווּאַכע. ער האָט פֿאַר זיין דאַוונען קיין געצאָלט ניט באַקומען — אין יענע יאָרן איז געווען אַ גרויסער כבוד צו זיין אַ שליח ציבור. ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם און האָט זיך געפירט אויפן בעלזער חסידישן שטייגער. צוליב זיין עלטער איז ער געווען באַוואוסט אַלס דער ראש השוחטים. אָבער דעם ריכטיקן אויבנאָן צווישן די שוחטים האָט פֿאַרנומען ר׳ הערש.

ר׳ הערש שוחט איז געווען אַ באַזונדערער ייד אין זיין קלאַס. ער איז געווען געבענטשט מיט אַלע מעלות. אַ גרויסער למדן און דערצו אַ חכם עתיק. ער האָט זיך באַטייליקט אין יידישער פּאָליטיקע און אויך אין אַלע יידיש־חסידישע אונטערנעמונגען וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיטן יידישן רעליגיעזן לעבן. געטאָן האָט ער עס דיפּלאָמאַטיש דורך אַנדערע, איבער וועמען זיין אינפלוס איז געווען גרויס.

אויך ער האָט געדאַוונט אין דער שטאָטישער קלויז וואו ער איז געווען דער שטענדיקער בעל קורא. ער איז אויך געווען אַ גוטער בעל תפלה, זיין לייענען און דאַוונען איז געווען פול מיט מתיקות. ער איז געווען אַ מיטאַרבעטער אין „מחזיקי הדת״, אַ וואָכן־צייטונג וואָס האָט געדינט דעם אָרטאָדאָקסישן יידנטום און האָט געהאַט די שטיצונג פון בעלזער רבין. ר׳ הערש שוחט איז געווען אַן איבערגעבענער בעלזער חסיד וואוהין ער איז רעגלמעסיק געפֿאָרן. ער האָט אויך געדאַוונט לויטן בעלזער שטייגער.

ר׳ הערש איז אויך אומדירעקט געווען אַ קעגנער פון רבין ר׳ לאָזערל. איך זאָג „אומדירעקט״, ווייל אין די יאָרן ווען איך בין געווען אַ קלויז בחור און אַ גרויסער אָנהענגער פון רבין ר׳ לאָזערל, האָב איך אויך פיל געהאַלטן און הויך געאַכטעט ר׳ הערש שוחט. זיין זון חיים, פון מיין עלטער, איז געווען מיינער אַ חבר. מיר האָבן צוזאַמען געלערנט אין די זעלביקע חדרים און אויך שפּעטער אין קלויז, — בין איך אָפט אַריינגעקומען אין הויז פון ר׳ הערש שוחט און זיך אָפט צוגעהערט צו זיין ריידן און לערנען. כאָטש איך האָב געוואוסט אַז ער האַלט ניט פון רבין ר׳ לאָזערל, האָב איך קיינמאָל ניט געהערט פון אים אַ וואָרט וואָס זאָל זיין געצילט קעגן דעם רבין. פֿאַרקערט, איך בין געווען אַמאָל ביי אים שבת ביים טיש, האָט זיין איידעם געזאָגט עפּעס קעגן רבין ר׳ לאָזערל, האָט ר׳ הערש שנעל אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט און אים אָפּגעשטעלט ער זאָל ניט ריידן אַזוי.

איינמאָל איז פֿאַרגעקומען אַן אָפּענער קאָנפליקט צווישן ר׳ הערש שוחט און די חסידים פון רבין ר׳ לאָזערל, וואָס האָט געקאָנט פירן צו

גרויסע סקאַנדאַלן און אפשר אויך צו בלוט פאַרגיסונג וועלן ניט הרב ר׳ לאַזערל וואָס האָט עס אויסגעפונען אין צייט און האָט פאַרמידן דעם סקאַנדאַל.

געשען איז דאָס נאָכדעם ווי די רביצין חיהלע האָט מיט מזל געבוירן אַ מיידעלע. אַ טאָג שפּעטער — דאָס איז געווען אום שבת נאָכן טיש — האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג צווישן די חסידים, אַז ר׳ הערש שוחט האָט זיך אויסגעדריקט עפּעס ניט פּאַסנדיק וועגן רבין ר׳ לאַזערל. וועלן די חסידים האָבן דאָס דערהערט איז געוואָרן אַ טומל. זיי האָבן זיך תיכף פאַרזאַמלט אין פראָנט פון הויז פון ר׳ הערש שוחט, וואָס האָט גראָד געווואוינט אַנטקעגן איבער דער וואוינונג פון הרב ר׳ לאַזערל, און אַנגעהויבן אַ מאַסן דעמאָנסטראַציע. איך בין גראָד דעמאָלט געווען דערביי. די דעמאָנסטראַנטן זיינען געווען זייער אויפגעבראכט און ניט געזשאַלעווועט קיין זלזולים מיט קללות נמרצות קעגן ר׳ הערש שוחט. עס האָט געהאַלטן דערביי אַז עטלעכע פון די גאָר אויפגערעגטע חסידים זאָלן אַרײַנדרינגען אין דער וואוינונג פון ר׳ הערש שוחט. וועלן דאָס וואָלט געשען, וואָלט עס זיך געענדיקט מיט אַ שרעקלעכן סקאַנדאַל. אַ גליק וואָס דער רבי האָט זיך באַצייטנס דערוואוסט דערפון, האָט ער אַרויסגעשיקט דעם גבאי ער זאָל די חסידים דעמאָנסטראַנטן פאַרטרייבן און אַזוי פאַרמידן אַ גרויסן סקאַנדאַל.

די חסידים האָבן זיך ווי עס איז אָפּגעהאַלטן פון אַרײַנדרינגען אין די וואוינונג פון ר׳ הערש שוחט. אָנשטאָט דעם האָבן זיי געמאַכט אַ רעדל אין פראָנט פון זיין הויז און געטאַנצט און געזונגען אָט די וועלטער וואָס האָבן זיך צוגעפאַסט צו אַ געוויסער מעלאָדיע וואָס איך געדענק נאָך היינט:

„אַז הערש שוחט האָט די גאַל
קומט דאָך אונדז אַ מזל טוב...״

צווישן די אויבנדערמאָנטע שוחטים האָט אויך פאַרנומען אַ הויכן פּלאַץ ר׳ אָשש שוחט. אויך ער איז געווען אייניער פון די גרויסע שטאָטישע לומדים, וואָס האָט געהערט צום בעלזער קלאַס צוזאַמען מיט ר׳ הערש שוחט. ר׳ אָשש שוחט איז געווען קליין־געוואַקסן, מיט אַ קורצער באָרד פון ברוינעם קאָליר. אויך ער איז געווען אַ גוטע בעל תפלה. וועלן ער האָט אַמאָל געדאַוונט אין קלויז פאַרן עמוד, איז דער עמוד געווען העכער פון דעם בעל תפלה, אַזוי קורץ־געוואוקסיק איז ער געווען. ער האָט אויך געלערנט אַ שיעור גמרא אין קלויז יעדע נאָכט אין די

וואכן־טעג מיט אַ היפֿשן עולם יידן. איך בין אָפט געזעסן ביים טיש און מיטגעלערנט.

ר׳ אַזשע האָט געהאַט אַ זון, שלום האָט ער געהייסן. מיר קלויז־בחורים האָבן אים גערופֿן „שלום אַזשע שוחטס". איך געדענק דעם בחור שלום אין עלטער פון 17־18 יאָר. ער האָט געהאַט אַ גוטע קאָפֿ און געקאָנט זייער גוט לערנען. אום שבת האָט ער געטראָגן אַ סויבלנעם ספאדיק, לויט דעם בעלזער שטייגער. ער האָט געהאַט שיינע געלאָקטע פֿאות. דורך אַ צופֿאַל האָט ער זיך באַקאַנט מיט משה וויזענפעלד — איינער פון די ריישער יוגנט משכילים, ציוניסט און גרינדער פון דעם יוגנט ציון פֿאַראיין „השחר". משה וויזענפעלד האָט זיך דאַמאָלט גע־קלייט ווי אַ חסידישער בחור און איז אָפט געקומען אין קלויז אין דער צייט וועלן מיר בחורים זיינען געזעסן ביים לערנע.ן אַזוי אַרום האָט שלום אַנגעהויבן לערנען און לייענען השכלה ספֿרים בצינעה, וואו ער האָט אין זיך אַריינגעזאפט דעם ציוניסטישן אידעאַל.

וועלן עס איז פֿלוצים באַקאַנט געוואָרן אַז שלום אַזשע שוחטס איז נחמק געוואָרן, אַז ער האָט זיך אַנגעשלאָסן אין דער ציוניסטישער פֿאַרטיי און לייענט ספֿרים חצונים, האָבן מיר קלויז־בחורים אומאָפּיציעל אים אַריינגעלייגט אין חרם. דאָס האָט זיין פֿאָטער ר׳ אַזשע פֿאַרשאַפֿט גרויס חלושת הדעת פון וועלכן ער האָט אין אַנהויב זייער געליטן. שלום האָט שפּעטער חתונה געהאַט פון אַ שטעטל ניט וויט פון לעמבערג. ער האָט, וויזיט אויס, געגעסן קעסט ביים שווער. איך געדענק אין יאָר 1912, וועלן איך בין געווען פֿאַרבונדן געשעפֿטלעך מיט מיין שוואָגער און בין אַרומגעפֿאָרן מיט אַ יאַרעס־קאָרד אויף די באַנען, האָב איך אַמאָל באַזוכט דאָס שטעטל. אַריינקומענדיק אין אַ קליינער טראפיק צו קויפן ציגאַרעטלעך, בין איך דערשטוינט געוואָרן צו טרעפֿן שלום אַזשע שוחטס אַלס דעם פֿאַרקויפער. איך האָב זיך מיט אים צערעדט, ער האָט מיר דערקלערט אַז די טראַפיק געהערט צו זיין שווער און ער העלפט אַרויס פֿאַרקויפן.

צווישן די שוחטים איז אויך געווען אייגער מיטן נאָמען ר׳ ישראל שוחט. ער איז געווען עלטער פון ר׳ הערש און ר׳ אַזשע, פון מיטעלן וואוקס, ברייט געבויט, מיט שניי ווייסע באָרד און פֿאות. ער איז געווען פונקט דער היפוך פון די אויבנדערמאָנטע דריי שוחטים. מאָנכע האָבן געדענקט אַז ער איז אַביסל אַ „צעדרייטער", כאָטש ער האָט אויסגעזען צו זיין אַ גאַנץ נאָרמאַלער ייד.

אין זיין קליידונג האָט ער מער אויסגעזען ווי אַ חסידישער רבי. עס

זיינען אָבער אין רייזש געווען אַ גרויסע צאָל יידן וואָס האָבן פון זיין שחיטה ניט געגעסן צוליב דעם ווייל ער האָט אָפט טריף געמאַכט עופות מיט זיין שחיטה. אַ סך פרויען האָבן אים אויסגעמידן און ניט געלאָזט ער זאָל שעכטן זייערע עופות. איך געדענק אַ פאַל, אַלס אַ יינגל פון אַ יאָר זיבן, בין איך געקומען פרייטיק אין אַ זומער טאָג אַרום 9 אַזייגער אין דער פרי מיט אַן עוף צום שעכט־הייזל. ביים שעכט־קאָסטן זיינען דאָמאָלט געווען צוויי שוחטים — איינער פון זיי איז געווען ר׳ ישראל. ניט וויסנדיק פון גאָרניט, האָב איך אים דערלאָנגט דאָס הינדל. אָבער נאָך דער שחיטה האָב איך געזען ווי ער באַטראַכט די קנה מיטן ושט און דליפּעט עפּעס דאָרט מיט די פינגער און לייגט דאָס עוף אַוועק אַן אַ זייט, ניט איבער שעכט־קאָסטן מיט די אַנדערע געשאָכטענע עופות.

דער טומל ביים שעכט־קאָסטן איז געווען גרויס. איך האָב ניט געקאָנט זיך צוריקן צו אים׳ אויסצוגעפינען פאַרוואָס ער פאַרהאַלט דאָס עוף, עס איז דאָך פרייטיק, איך דאַרף אַהיים גיין ווייל די מוטער מיינע וואַרט דאָרט כדי זי זאָל קאָנען צוגרייטן דאָס עוף צום קאָכן לכבוד שבת. עס האָט געדויערט אַ גוטע שעה ביז איך האָב זיך צו אים צוגעשלאָגן.

וועג איך האָב אים געפרעגט פאַרוואָס ער דערלאָנגט מיר ניט מיין עוף האָט ער געזאָגט, אַז עס איז דאָ אַ שאלה, ווייל ער האָט געמאַכט אַ שלעכטן שניט. ער האָט מיר דערקלערט אַז איך מוז וואַרטן ביז ער וועט האָבן צייט עס איבערצוקוקן.

אַרום 12 אַזייגער, ווען עס איז שוין געווארן אַביסל שטיל ביים שעכט־קאָסטן און די וויבער מיט די געשאָכטענע עופות זיינען שוין אַלע אַוועק, האָט ר׳ ישראל שוחט געגומען איבערקוקן מיין עוף און מיך געראָטן איך זאָל עס טראָגן צו ר׳ אברהמעלע שוחט ער זאָל עס באַקוקן אין דער היים און פּסקענען. וועג איך בין געקומען צום הויז פון ר׳ אברהמעלע שוחט — ער האָט געווואוינט אין מלמדים געסל — האָב איך אים אין דער היים ניט געטראָפן. נאָך אַ שעה וואַרטן האָט מיר זיין וויב געראָטן איך זאָל צוריקגיין אין שעכט־הייזל, וועל איך אים דאָרט איצטער באַשטימט טרעפן. קומענדיק צוריק אין שעכט־הויז איז ער טאַקע דאָרטן געווען. ר׳ ישראל האָט אים געוויזן דאָס האַלדז פון דער עוף, נאָך אַ לאַנגן דליפּען און ציפּען דעם קנה מיטן ושט האָט ר׳ אברהמעלע געפּסקנט „טריף״. דער שניט איז געמאַכט געווארן ניט אויפן ריכטיקן אָרט, איז עס טריף.

ביי אונדז אין דער היים איז דערווייל געווארן אַ טומל. מ׳האָט ניט געוואוסט וואָס מיט מיר איז געשען, וואו איך בין ערגעץ אַהינגעקומען מיטן עוף. מ׳האָט געשיקט מיך זוכן אין שעכט־הויז, בין איך גראָד

דאַמאָלט געווען ביי ר׳ אברהמעלע שוחט, מ׳האָט מיך אויך געזוכט אין די גאַסן. מיין פאָטער די מוטער און די קינדער זיינען געגאַנגען אין פאַרשידענע ריכטונגען מיך זוכן, זיי האָבן ניט געוואוסט וואו איך בין פלוצים פאַרפאַלן געוואָרן. וועז מיין מוטער האָט געזען אַז עס איז שוין צוויי אַזייגער נאַכמיטאָג, האָט זי באַשלאָסן צו גיין צו דער פאָליציי אַז מ׳זאָל לאָזן אויספויקן אין די גאַסן אַז איך בין פאַרשוואונדן געוואָרן מיט אַ הינדל און וואָר עס האָט מיך געזען אַדער ווייסט פון מיר זאָל תיכף ומיד מעלדן דער פאָליציי. גייענדיק איבערן הינער פלאַץ צו דער פאָליציי האָבן זיי מיך באַגעגענט אויפן וועג אַהיים מיט דעם טריף־געמאַכטן עוף. זיי האָבן זיך דערפרייט אַז איך לעב. איך האָב זיי דער־ציילט וואָס עס איז געשען, אַז דער שוחט ר׳ ישראל האָט טריף געמאַכט דאָס עוף. מיין מוטער איז געבליבן אויסער זיך. וואו וועט זי איצט אַזוי שפּעט באַקומען אַן אַנדער עוף אויף שבת. עס דויערט דאָך צוויי שעה דאָס כשר מאַכן און צוויי שעה דאָס קאָכן. מיר האָבן טאַקי דאַמאָלט געהאַט אַ פאַרשטערטן שבת. זינט דאַן האָב איך אויסגעמידן ר׳ ישראל שוחט.

עס זיינען אין שטאָט געווען נאָך עטלעכע שוחטים, אָבער די אויבן דערמאָנטע האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן. צווישן די יינגערע שוחטים זיינען געווען עטלעכע שנה ראשונהניקעס וואָס האָבן געלערנט שחיטות. איינער פון זיי איז געווען דער איידעם פון ר׳ הערש שוחט. ער האָט געגעסן קעסט ביים שווער און אין דער זעלבער צייט געלערנט שחיטות. אויך די לערנערס פלעגן שטיין ביים שעכט־קאָסטן און מיט דער צייט זיינען זיי געוואָרן שוחטים מיט דער הסכמה פון דעם שטאָט בית דין.

ר׳ שלמהלע ראַדאָמישלער

דער צווייטער נאָמען פון ר׳ שלמהלען איז מיט ניט באַקאַנט. גע־רופן האָט מען אים ראַדאָמישלער געווייס דערפאַר וואָס ער האָט אַמאָל געוואוינט אין שטעטל ראַדאָמישלע ניט ווייט פון טאַרנע. וועז איך האָב אים געקאָנט איז ער געווען אין די מיטעלע יאָרן; אויך פון מיטעלן וואוקס, מיט אַ קורצער שוואָרצער באָרד און היפּשע לאַנגע פּאות. ער האָט געהונקען אויף אַ פוס און געטראָגן אַן אייזערנעם „בריים". ר׳ שלמהלע איז געווען איבער נאַטירלעך פרום און האָט דאָס פרומקייט

אַרויסגעוויזן ביים דאַוונען. ער האָט נאָכגעפאָלגט חסידות לויט דער סטרעליסקער שיטה.

ער האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט מיט זיין דאַוונען אין קלויז וואו ער האָט געהאַט אַ שטאָט גאַנץ אונטן. געדאַוונט האָט ער מיט דער סטרעליסקער התלהבות: טופּען מיט די פיס, קלאַפּן מיט די הענט אין טיש אָדער אין באַנק. די קולות זיינע האָט מען געהערט גאַנץ ווייט. די אַרבעט ביי זיין דאַוונען איז געווען אַזאַ שווערע, אַז אַפילו אום ווינטער פלעגט ער באַגאָסן ווערן מיט שווייס. ער איז אָפט געקומען צו דער מדרגה פון עד כלות הנפש.

כדי צו האָבן אַ באַגריף מיט וואָס פאַר אַ מסירת נפש סטרעלסקער חסידים פלעגן דאַוונען איז ווערט איבערצוגעבן די געשיכטע וואָס האָט פאַסירט נאָך דער הסתלקות פון דעם צדיק ר' אורילע סטרעליסקער, ווען אַ סך פון זיינע חסידים האָבן באַשלאָסן זיך צו באַהעפטן צום ריזשינער צדיק ר' ישראלטשע, וואָס האָט דאַמאָלט שוין געוואוינט אין סאַדיגערע.

דער אונטערשיד צווישן דעם סטרעליסקער און דעם סאַדיגערער דרך פון דאַוונען איז געווען אַ גרויסער און עקסטרעמער. די סאַדיגערער האָבן געדאַוונט בנעמות, רואיק, שטיל אָן רעש. דאָקעגן האָבן די סטרעליסקער געדאַוונט מיט אַ שרעקלעכן ברען און התלהבות, קלאַפּנדיק מיט די הענט און פיס, זיך געוואָרפן און געשפרונגען מיט אַזאַ שטורם, אַז זיי האָבן געשטערט די סאַדיגערער חסידים ביים דאַוונען, וועלכע האָבן עס פשוט ניט געקאָנט פאַרנעמען.

כאָטש דער ריזשינער צדיק האָט זייער פיל געהאַלטן פון די צו־געקומענע סטרעליסקער חסידים, האָט ער אָבער אויך ניט געקאָנט פאַר־נעמען זייער שטורמדיקן דאַוונען. דער רבי האָט טאָקי גענאָזט רופן אַלע סטרעליסקער חסידים און זיי געלאָזט וויסן אַז, אַדער זיי זאָלן אויפגעבן דעם סטרעליסקער דרך פון דאַוונען, אָדער זיי זאָלן גיין געזונטערהייט זיך זוכן אָן אַנדער רבין.

אַזוי ווי די סטרעליסקער חסידים האָבן זייער הויך געשעצט דעם ריזישינער רבין האָבן זיי מיט צוואָנג אויפגעגעבן דעם אַלטן דרך כדי צו בלייבן ריזשינער חסידים. איך זאָג „מיט צוואָנג", ווייל איינער פון די אויבן דערמאָנטע חסידים, צווינגענדיק זיך צוריקצוהאַלטן פון דעם שטו־רעמדיקן דאַוונען, האָט טאָקע ביים דאַוונען באַקומען אַן הארץ־שלאָג און איז אַוועק פון דער וועלט.

ווי איך האָב פריער באַמערקט, האָט ר' שלמהלע געדאַוונט אין דער

שטאָטישער קלויז וואו מיין פאָטער האָט געדאָוונט. וועז איך בין געווען אַ קליין ייִנגל האָט ער שוין געצויגן מיין אויפמערקזאַמקייט. איך האָב זיך אָפט אָפגעשטעלט ניט וויִט פון אים, ווייל שטיין לעבן אים איז געווען אוממעגלעך צוליב דעם וואָס ער פלעגט אָפט מיט זיינע אויסגעשפרייטע הענט און צוגעמאַכטע אויגן קלאַפן און שרייַען און אָפט האָט אַן אומ־שולדיקער וואָס איז געשטאַנען נאָנט צו אים, פון אים געכאַפט אַ גוטן קלאַפ. איך האָב שוין אַלס ייִנגל באַוואונדערט זיין גבורה. איך האָב ניט געקאָנט פאַרשטיין ווי עס נעמט זיך צו אַזאַ שוואַכן יידן אַזאַ קראַפט; ווייל ער איז דאָך געווען אַ קריפּל און אַ חלוש. ער איז ביים דאָוונען קיינמאָל ניט געזעסן. ער איז געשטאַנען אויף די קראַנקע פיס פון אַנהויב ביזן סוף. אפילו ביי קריאת התורה פלעגט ער זיך ניט אַוועק־זעצן. מיט זיין שטורעמדיקן דאָוונען האָט ער אָפט געשטערט אַנדערע מתפּללים. זיי האָבן אָבער קעגן זיין דאָוונען קיין מאָל ניט פּראָטעסטירט. זיי האָבן געוואוסט אַז ער טוט עס לשם שמים. אין ריישע איז ער געווען דער אינציקער וואָס האָט נאָכגעפאָלגט דעם סטרעליסקער דרך החסידות.

ר׳ אפרים ציבעלע

ווי אַך האָב שוין פריער געשריבן איז מער ווי אַ האַלב פון דער ריישער יידישער באַפעלקערונג געווען פון דעם עקסטרעמען אָרטאָדאָקסישן און חסידישן קלאַס. זיי האָבן אָפגעהיט דאָס יידישקייט לויט דעם אָרטאָ־דאָקסישן חסידישן דרך. עס איז אָבער צווישן זיי געווען אייניצלנע יידן, וואָס כאָטש זיי האָבן אָפגעהיט כל המצוות שבתורה לויט זייער מענטשלעכן יכולת, האָבן זיי אָבער זיך אויסגעצייכנט מיט אָפהיטן אין־איינציקע מצוה אין עקסטרעמער פאָרם, וואָס מיט דעם האָבן זיי געצויגן די אויפמערק־זאַמקייט פון אַלע יידן אין שטאָט.

אין ריישע איז, למשל, געווען אַ ייִד, ר׳ חיימ׳ל טרעגער האָט מען אים גערופן. ער איז געווען אַ פרומער ייִד וואָס האָט שטאַרק געהאַלטן פון דער מצוה צו ברענגען פריש טרינק־וואַסער אין אַ גרויסן קריגל יעדן שבת נאָכמיטאָג אין די בתי תפילות, וואו עס זיינען געזעסן יידן און האָבן געלערנט ביז זמן מנחה. ער האָט דערלאַנגט אַ טרונק וואַסער צו יעדן וואָס האָט עס פאַרלאַנגט, און ווער איז דאָמאָלט ניט געווען דאָרשטיק? נאָר אַ שבתדיקער סעודה פון געהאַקטע ציבעלע מיט שמאַלציקע גריוון,

טשאָלנט, קוגל מיט צימעס, האָט זיך יעדער מחיה געווען מיט אַ טרונק וואַסער. אין שטאָט איז אויך געווען אַ ייִד, ר׳ שמואל יוספס האָט מען אים גערופן, וואָס האָט שטרענג אָפגעהיט די מצוה פון הלוית המת. ער האָט קיין איינציקע לויה אין שטאָט ניט פאַרפעלט. אויב מ׳האָט אים אַמאָל געזען זיך אָפשטעלן ביי אַ הויז, האָט מען זיך משער געווען אַז עס וועט דאָרט היינט פאָרקומען אַ לויה.

משה סראָקע האָט געהאָלטן שטאַרק פון דער מצוה משמש זיין תלמידי חכמים. ער איז געקומען יעדן טאָג אין קלויז אַרום דריי אַ זייגער פאַרטאָג, וואו ער האָט אָפגעקאָכט פרישע טיי פאַר יידן און בחורים וואָס זיינען געקומען יעדן פאַרטאָג אין קלויז לערנען, ווי איך וועל שרייבן אין די ווייטערדיקע קאַפּיטלען. עס זיינען געווען נאָך עטלעכע יידן וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט געוויסע מצוות מער ווי מיט אַנדערע. איינער פון זיי איז געווען ר׳ אפרים ציבעלע.

איך ווייס ניט ביז דעם היינטיקן טאָג פאַרוואָס מ׳האָט אים געפון „ציבעלע״. אַלס יינגל האָב איך עס אָפט געפרעגט — קיינער האָט אָבער ניט געוואוסט דעם ענטפער. געוואוינט האָט ער אין מלמדים געסל. ער איז געווען אַן עקסטרעם אָפּגעהיטער פרומער ייד וואָס איז געזעסן יומם ולילה על התורה ועל עבודה. ער האָט זיך באַזונדערס אויסגעייכנט מיט דעם, וואָס ער האָט דעמאָנסטרירט מיט זיין בני בית ווי אַזוי די יידן זיינען אַריבערגעגאַנגען דעם ים, נאָכדעם ווי זיי זיינען אויסגעלייזט געוואָרן פון מצרים.

געוואוינט האָט ער אין אַ הילצערנע הייזל, וואו ער האָט געהאַט אַ צימער פאַר זיך מיט זיין בני בית. דעם גאַנצן יאָר האָט מען פון אים ניט געהערט, מ׳האָט זיך אויך וועגן אים ווייניק אינטערעסירט. אָבער ווען עס איז געקומען שביעי של פסח האָבן אַלע יידן געריידט פון ר׳ אפרים ציבעלע, ווייל אין דער נאַכט פון שביעי של פסח פלעגט ער אַריבערפירן זיין ווייב און קינדער „איבערן ים״. אַזוי ווי ביי אים אין שטוב איז קיין ים ניט געווען, האָט ער געשאַפן אַ מיניאַטור ים. ער האָט איבערגעקערט דאָס פעסל וואַסער וואָס איז געשטאַנען אין שטוב ביי דער טיר און פאַרפלייצט דאָס שטיבל מיט וואַסער. ער האָט שפּעטער געזומען זיין בני בית און מיט זיי אַריבערגעגאַנגען דעם „ים״, פון איין זייט שטוב ביז דער צווייטער. עס פלעגן זיך דאָרט דעם אָוונט פאַרזאַמלען פיל מענטשן צו צוזען די דעמאָנסטראַציע.

ר׳ משה חסיד

געהייסן האָט ער משה שיפער. דעם נאָמען „משה חסיד" האָט ער באָקומען צוליב זײַן אויסערגעווײנטלעך חסידישן לעבנס שטייגער. ער איז געווען פון מיטעלן וואוקס מיט זייער אַ דינער פיגור. אויף דעם דינעם פנים האָט ער געהאַט אַ זייער שיטער און אויך זייער קורצע בארד. פון בײדע זײטן — צוויי שיינע, פיין, דין געקרויזלטע אָבער זייער לאַנגע פאות. וועז ער איז געגאַנגען אין גאַס, האָבן זיך זיינע פאות באַוואויגן פונקט ווי זיינע הענט, און אויב עס איז געווען אַ ווינט, זיינען די פאות געפלויגן הויך אין דער ריכטונג פון ווינט. ער האָט געהאַט אַ שפּייז געוועלב אויף דער וואַליע, וואָס איז געפירט געוואָרן פון זײַן ווייב און טעכטער און דערפון האָט ער געמאַכט אַ פיינעם לעבן.

ר׳ משה חסיד זיך אויסגעצייכנט מיט זיין באַזונדערן טאַנצן אום שמחת תורה ביי די הקפות אין קלויז. אין די אַרטאָדאָקסישע קלויזן איז געווען אַ מנהג צו טאַנצן בשעת די הקפות אום שמחת תורה. באַלד נאָכדעם ווי דער בעל תפלה האָט פאַרענדיקט די תפלות פון דער ערשטער הקפה נאָכדעם ווען מ׳האָט צוריק אַרײַנגעשטעלט די ספרים אין היכל, האָט מען געמומען טאַנצן אַרום דעם שולחן. דער טאַנץ איז פאַרגעקומען אַזוי: יעדער טאַנצנדיקער ייד האָט אַרויפגעלייגט זיינע הענט אויף די פלייצעס פון דעם יידן וואָס איז געווען אין פאַרנט פון אים און גע־טאַנצט צום ריטם פון דעם ניגון וואָס אַלע אין קלויז האָבן געזונגען. יונג און אַלט זיינען געשטאַנען אויף די טישן און די בענק כדי צו זען די שמחה פון טאַנצן ביי די הקפות. די שטייענדיקע אויף די טישן, איבערהויפט דאָס יונגוואַרג, האָבן אָפט אָנגעצונדן פייערוועדק, וואָס האָט אַרויסגעגעבן שטראַלן פון פאַרשידענע קאָלירן, און אויך פונקענדיקע שטראַלן, וואָס האָט צוגעגעבן אַ זייער שיינעם עפעקט צו די הקפות־טענץ.

די טאַנצנדיקע יידן האָבן כמעט אַלע פאַרגלויזט אָדער צוגעמאַכט די אויגן בשעת דעם טאַנצן. אָט פון די אַלע טאַנצנדיקע יידן האָט זיך אַמבעסטן אויסגעצייכנט ר׳ משה חסיד מיט זיין אייגנאַרטיק טאַנצן. וועז אַלע יידן פון „רעדל" האָבן געטאַנצט נאָרמאַל, האָט אָבער ר׳ משה חסיד „געשפּרונגען", ניט געטאַנצט. איך זאָג „געשפּרונגען" ווייל ער פלעגט טאָקי האָפקען אַ 20 אינטשעס פון דער פאָדלאָגע. ער האָט גע־טאַנצט ביי יעדער הקפה. די קלויז־יידן האָבן זיך אָפט געוואונדערט, ווי עס נעמט זיך צו אים אַזאַ גבורה, אַז ער קאָן טאַנצן ביי אַלע הקפות

און ניט ווערן מיד. די שטאָט קלויז איז טאַקי צוליב אים און זיין טאַנצן געווען איבערגעפילט אום שמחת תורה ביי די הקפות מער ווי אַנדערע בתי תפילות, ווייל מ׳האָט געוואוסט אַז ווען ר׳ משה חסיד וועט טאַנצן וועט זיין וואָס צו זען.

די צוויי קלויז-שמשים

אין מיינע יונגע יאָרן האָט די שטאָט קלויז געהאַט אַן אַלטן שמש, זיין נאָמען איז געווען ר׳ לוי. ווען איך האָב אים געקאָנט, איז ער געווען אין די הויכע אַכציקער יאָרן, און אויך אַ סגי נהור מיט אַן אינגעבויגע־נעם רוקן. טראָץ זיין הויכן עלטער האָט ער ניט פאַרפעלט צו קומען יעדן טאָג דריי אַזייגער אין דער פרי צו עפענען די קלויז.

ר׳ לוי שמש איז געווען אַ מערקווירדיקער מענטש. אַפילו אַלס יינגל האָב איך באַוואונדערט זיין גבורה. ווי לאַנג איך האָב אים גע־קאָנט האָט קיינמאָל ניט פאַסירט אַז ר׳ לוי שמש זאָל זיין קראַנק, אַפילו ניט פון אַ פאַרקילונג. ווען איך בין געווארן אַ קלויז־בחור, אין יאָר 1903, און בין געקומען לערנען אין קלויז פיר אַזייגער פאַרטאָג זומער און ווינטער, איז שוין ר׳ לוי דאָרט געווען. ער איז דאַמאָלט שוין אַלט געווען אַ יאָר 90.

ווי איך האָב פריער באַמערקט, האָט ר׳ לוי געעפנט די קלויז אַרום דריי אַזייגער פאַרטאָג. ער פלעגט גיין פון זיין היים ביז צו דער קלויז האַלטנדיק אין האַנט אַ לאַמטערנע, ניט כדי ער זאָל זען ווי צו גיין אין דער פינצטער, ווייל ער איז שוין דאַמאָלט געווען אַ בלינדער. די לאַמ־טערנע האָט געדינט מער אַלס שוץ פאַר אַנדערע — זיי זאָלן אים זען. ער פלעגט אויף קיין מינוט זיך ניט פאַרשפעטיקן, אפילו אום ווינטער, אין די שרעקלעכסטע קעלטן ווען די טעמפּעראַטור איז אָפט געפאַלן ביז 10 אָדער 15 גראד אונטער נול.

חוץ זיין אויפגאַבע צו עפענען די קלויז יעדן פאַרטאָג, האָט זיך ר׳ לוי אויך אָפּגענעבן מיט אַנאָנסירן לויות. געטאָן האָט ער עס אויף אַזאַ אופן: אַזוי ווי מ׳האָט געלאָזט וויסן דער חברא קדישה אַז עס איז וועד פון דער וועלט אַוועק, האָבן זיי תיכף פאַרשטענדיקט וועגן דעם זקן ר׳ לוי, וועלכער האָט זיך באַלד אַרויסגעלאָזט אין שטאָט, צו ערשט אין מאַרק, און געקלאָפט מיט דער פושקע. וועד עס האָט געזען ר׳ לוין

מיט דער פושקע, האָט מען געוואוסט אַז עס איז עמיצער געשטאָרבן. יעדער איז צוגעקומען צו אים, אַריינגעווארפן אַ גראָצער אָדער אַ האַלבן אין דער פושקע און געפרעגט, ווער דער בר מנן איז. אַזוי אַרום האָט די שטאָט געוואוסט פון יעדן טויטן פאַל און אויך געקומען צו די לויות.

ווי איך האָב פריער געשריבן, האָט זיך ר׳ לוי שמש אָפגעגעבן מיט עפענען און שליסן די קלויז יעדן טאָג. אָבער דער אַקטיווער שמש פון דער גרויסער קלויז איז געווען מענדל, מ׳האָט אים טאָקי גערופן „מענדל שמש״. איך געדענקט דעם דאָזיקן מענדל שמש ווען ער איז געווען נאָך אַ יונגער מאַן פון אַ יאָר עטלעכע און צוואַנציק. ער איז געווען זייער אַ קלוגער און אויך אַ כיטרער ייד און געוואוסט ווי אַזוי פאַרצוגיין מיט יעדן און האָט זיך דערפאַר זייער גוט אַריינגעפאַסט אין דער שמש־פראָפעסיע. ניט נאָר האָט ער געוואונען די אַכטונג און רעספעקט פון די קלויז־באַלעבאָטים, נאָר פיל האָבן זאָגאָר מורא געהאָט פאַר אים. דאָס יונגווארג האָט פאַר אים געציטערט. ער איז געווען אַ זעקס פוסיקער יונגער ייד אַ גיבור און ניט געזשאַלעווט קיין פעטש פאַר איינעם וואָס האָט זיך פאַר אים פאַרזינדיקט. ער איז געווען אין זיינע בליענדיקע יאָרן און מיר יונגע יינגלעך האָבן פאַר אים געציטערט.

מענדל שמש איז געווען אַ בעלזער חסיד, האָט ער טאָקי געדאָווגט מיטן בעלזער נוסח און שטייגער, זיך געשאָקלט פון רעכטס צו לינקס, און געפאָכעט מיט זיינע צווייַ לאַנגע הענט מיט די בעלזער הוויות. ער איז געווען דער אויפרופער ביי די עליות. די גבאים האָבן זיך זייער פיל גערעכנט מיט אים. כאָטש ער איז געווען אַ כיטרער האָט ער אָבער ביי יעדער געלעגנהייט געהאָנדלט דיפלאָמאַטיש און דערפאַר האָבן אים די קלויז גבאים רעספעקטירט פונקט ווי די באַלעבאָטים. די גבאים האָבן זיך פיל גערעכנט מיט אים, איז ער טאָקי געווען דער דיקטאָטאָר ביי די עליות. ער האָט אָבער ניט געהאָט דערביי וועלכע ניט איז פערזענ־לעכע אבזיכטן.

כדי צו באַגרייפן זיין אינטעליגענץ און פעאיקייטן, וואָס מ׳האָט ביי בעלזער חסידים זעלטן געזען, באַווייזט דער פאָלגנדיקער פאַקט: ווען ער איז שוין געווען אַ מטופל מיט עטלעכע קינדער און עס איז פאַר אים געווען שווער צו מאַכן אַ לעבן פון שמשות, איז אים אייngעפאַלן אַ געדאַנק צו עפענען אַ „בופעט״ טאָקי אין קלויז. די גבאים און אויך די קלויז־באַלעבאָטים האָבן קיין קעגן דעם ניט אַרויסגעשטעלט זיך, מאַנכע האָבן פשוט מורא געהאָט מיט אים זיך אָנצוהויבן. האָט ער אויסגעקליבן אַ גוטן פלאַץ אינעם אונטערשטן טייל פון קלויז, און דאָרט איינגעריכטעט

אַ „בופעט". ער האָט אַוועקגעשטעלט אַ גרויסן טיש און דאָרט אויסגע־
געלייגט פאַרשידענע זיסע בעקערייען, פריצניקלעך לעקעך פלודן, קעז־
קיכלעך און ראָגעלאַך, אויך פאַרשידענע שאַרפע גטראַנקען, ווי בראַנפן,
שליוואָויץ און זיסע ראָזאַלעס. אַרום טיש זיינען געווען צוויי לאַנגע בענק.
אַ סך באַלעבאַטים, אַזוי שנעל ווי זיי האָבן פאַרענדיקט דאָס דאַוונען,
אויסגעטאָן דאָס טלית און תפלין זיינען זיי באַלד צוגעקומען צו מענדל
שמשס שענק־טיש איבערצובייסן. זיי האָבן געטרונקען לחיים און איבער־
געביסן מיט געשמאַקע קיכלעך און דערפאַר באַצאָלט דעם באַשטימטן
פרייז. אַזוי ווי עס זיינען אין קלויז געווען מניינים וואָס האָבן געדאַוונט
פון פאַרטאָג ביז אַרום מיטאָג צייט, וואו עס האָבן געדאַוונט עטלעכע הונ־
דערט יידן, מאַנכע פון זיי גבירים אדירים, האָט מענדל שמש פון דער
קלויז־שענק אויפגעאַרבעט אַ גוט געשעפט און געהאַט פרנסה בכבוד.
אין אָוונט, צווישן מנחה־מעריב, האָט ער פאַרקויפט יאָפטשיק מיט אַרבעס.

ר׳ יואל פעפער

ר׳ יואל איז געווען אַ קליינינקער יידֿ, ברייט געבויט, מיט אַ לאַנגער
ברייטער, גראָער באָרד. זיין פלייצע, פון דער לינקער זייט, איז געווען
העכער פון דער רעכטער זייט. ווען ער איז געשטאַנען איז זיין קערפער
געווען אויסגעבויגן מער צו דער רעכטער זייט. ער האָט געהאַט אַ שפּיז־
געוועלב אויף דער ריסקיווישער גאַס, ניט ווייט פון די יאַטקעס. ער האָט
זיך מיט דעם געוועלב ניט אָפּגעגעבן. זיין ווייב און קינדער האָבן דאָס
געשעפט געפירט. אַזוי האָט עס זיך געפירט ביי די עקסטרעמע אָרטא־
דאָקסישע יידן. דער מאַן האָט געדינט גאָט און די ווייב האָט געזאָרגט פאַר
פּרנסה און געפירט די ווירטשאַפט אין הויז.

ר׳ יואל איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם. ער איז אויך געווען
באַוואוסט אַלס אַ חכם. אַ גרויסן טייל פון טאָג און נאַכט איז ער אָפּגעזעסן
אין קלויז וואו ער האָט געהאַט זיין „שטאָט" (באַשטימטן זיץ). אַזוי
שנעל ווי ער איז אַרײַנגעקומען אין קלויז און זיך נאָר וואָס אַנידער־
געזעצט, זיינען שוין אַרום אים געזעסן עטלעכע יידן. זיי האָבן געוואוסט,
אַז זיצנדיק נאָנט צו ר׳ יואל פעפער, ווילן זיי שוין הערן דברי חכמה
און תורה.

געריידט האָט ר׳ יואל מיט אַ שטילער הייזעריקער שטימע. אָבער

וואָס ער האָט אַרויסגערעדט איז אַריין אין די אויערן פון די צוהערער. ער האָט מיט עטלעכע יידן יעדן טאָג געלערנט אלשי"ך, אין דער נאַכט האָט ער אויך געלערנט אַ שיעור גמרא מיט זיי. אָבער חוץ דאָס לערנען, האָט ער געהאַט אַרום זיך אַ גרופּע יידן, וואָס האָבן זיך צוגעהערט צו זיינע מיינונגען איבער פֿאַרשידענע אָנגעלעגנהייטן און אויך איבער פּאָליטיקע. איך בין אָפּט, אַלס יינגל, צוגעקומען צו דער גרופּע יידן וואָס האָבן אַרומגערינגלט ר' יואל פעפּער. אויבנאָן זיצט ר' יואל, רויכערט אַ דראַמעלע, בלאָזט דעם רויך גלייך אַרויף אין דער הויך. זיינע צו־הערער און פֿאַרהערער באַשיטן אים מיט פֿראַגעס וועגן פֿאַרשידענע ענינים און אויך וויכטיקע געשעענישן. ער ענטפֿערט יעדן אויף זיין שטייגער. וואָס ער זאָגט איז פול מיט חכמה און לאָגיק, ניט סתם גערעדט אין דער וועלט אַריין. ער האָט זיינע מיינונגען אַלע מאָל באַגרינ־דעט. עס איז געווען אַ פֿאַרגעניגן צו הערן דעם יידן רעדן. ער האָט אָפּט פֿאַרויסגעזאָגט געוויסע פֿאַסירונגען, איבערהויפּט אין פּאָליטישע אָנגעלעגנהייטן, און ער פלעגט טאָקי טרעפן. עס פלעגט טאָקי אַזוי זיין.

ר' הירש יעקב

אין ריישע זיינען אויך געווען פיל אָרעמע לייט. דאָס מיינט ניט אַז אַלע אָרעמע לייט זיינען געווען ריישער. דער גרעסטער טייל פון די אביונים זיינען געווען פֿראָפּעסיאָנעלע בעטלערס, וואָס האָבן זיך אָפּגע־געבן מיט בעטלעריי אַלס פֿרנסה־קוואַל. אין גאַליציע זיינען געווען אַזעלכע וואַנדערנדיקע אָרעמע לייט אין די טויזנטער. יעדער פון זיי האָט געהאַט אַ באַשטימטן ראַיאָן וועלכן ער האָט דורכגעשפּאַנט איינמאָל אין יאָר. ער איז געגאַנגען צו פוס פון שטאָט צו שטאָט. אין יעדער שטאָט האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אויף צוויי־דריי טעג, אַרומגעגאַנגען פון הויז צו הויז, פון שטוב צו שטוב און בעטלען נדבות מיט אַן אויסגעשטעלטער האַנט. ווען אַזאַ אָרעמאַן האָט געעפּנט אַ טיר האָט ער צוערשט געקוקט די מזוזה, אַריין אין שטוב און געבליבן שטיין ביי דער טיר. אין דער לינקער האַנט האָט ער געהאַלטן עטלעכע האַלבע גראַצער און מיט דער רעכטער האַנט האָט ער מיט די פינגער געדליבעט די האַלבע גראַצער; זיין פּאָזיציע ביי דער טיר איז געווען זיין עמבלעם פון בעטלעריי. ווען מ'האָט אַזאַ יידן דערזען ביי דער טיר, האָט מען אים דערלאַנגט אַ האַלבן

גראַצער. אויב די באַלעבאָסטע האָט נאָר געהאַט אַ גאַנצן גראַצער, האָט זי עס אים דערלאַנגט און פון אים געגומען רעשט אַ האַלבן גראַצער. טאָמער איז אַזאַ אַרעמאַן פֿאַרקראַכן אין אַן ארעמער שטוב, איז ער אַוועק מיט גאָר נישט. אָבער זעלטן וועט האָט אַן אַרעמאַן באַקומען מער ווי אַ האַלבן גראַצער, וואָס איז דאַמאָלט געווען די באַשטימטע נדבה פֿאַר אַרעמע לייט אַפילו ביי די שטאָט גבירים. אַן אַרעמאַן פלעגט אַמאָל איך בעטן אַ שטיקל ברויט אַדער אַן אָפּגעטראָגענעם מלבוש.

קיין באַשטימטן וואוינפלאַץ האָבן די וואַנדערנדיקע אַרעמע לייט ניט געהאַט. זיי האָבן אויך פון דעם קיין צימעס ניט געמאַכט. זיי זיינען געשלאָפן אויף די האַרטע בענק אין די בתי תפלות, ווייל אין ריישע איז קיין הקדש ניט געווען. נאָכדעם ווי ער האָט דורכגעשפּאַנט די שטאָט אין צוויי־דריי טעג האָט ער דעם נעקסטן פרימאָרגן געגומען דעם טלימיק, אַדער דעם זאַק אויף דער פלייצע און געוואַנדערט צופוס ביז דער נעקסטער שטאָט.

וועך זיי זיינען געווען און פון וואַנען זיי קומען האָט קיינער ניט געוואוסט. קיינער האָט זיך אין דעם אויך ניט אינטערעסירט. צום באַדויערן האָט זיך קהל אויך מיט זיי ניט אינטערעסירט, דערפאַר האָט די שטאָט ניט געהאַט קיין פרייען שלאָף־פלאַץ פאַר די אַלע וואַנדערנדיקע אַרעמע לייט, ווי עס איז געווען אין אַנדערע גרויסע שטעט. עס איז אויך ניט געווען קיין פרייע יידישע קיך צו באַזאָרגן זיי מיט פרייע מאָלצייטן.

ביי די אַרעמע לייט האָט עס אָבער ניט אויסגעמאַכט. זיי זיינען געווען געוואוינט פון קינדהייט אָן צו דעם נע־ונד לעבן. אַזוי שנעל ווי אַן אַרעמאַן האָט פאַרלאָזט די שטאָט, איז באַלד אויף זיין פלאַץ אָנגעקומען אַ צווייטער.

פרייטיק צו נאַכט, נאָך קבלת שבת, האָבן זיך צענדליקער אַרעמע לייט פאַרזאַמלט ביים אַרויסגאַנג פון דער שטאָטישער קלויז, און אויך ביי אַנדערע בתי תפלות, און זיך געבעטן ביי די אַרויסגייענדיקע בעלי־בתים מ׳זאָל זיי מיטנעמען צו זיך אַהיים אַלס אַן אורח פאַר שבת. עס זיינען דאָרט געווען אַ סך רייכע יידן וואָס האָבן יעדן שבת מיטגענומען אַן אורח אַהיים. אונדזער פאָטער האָט אָפט מיטגענומען אַהיים אַן אורח אויף שבת. איך זאָג „שבת", ווייל וועך מען האָט אַזאַ אורח געבראַכט אַהיים פרייטיק נאַכט איז ער שוין געבליבן אַן אורח פאַר גאַנץ שבת ביי אַלע דריי סעודות. באַלד נאָך דער ברכת המוצא האָט דער פאָטער דעם אורח געגעבן שלום און אויסגעפרעגט פון וואַנען ער קומט. עס איז אָפט געווען זייער אינטערעסאַנט צו זיצן ביים טיש און צוהערן,

וואָס אַן אָרעמאַן האָט דערציילט פון זיין וואַנדערלעבן. עס איז צווישן זיי אויך געווען לומדים און חסידים. מיר האָט זייער אינטערעסירט צו הערן מעשיות פון רבנים און פון זייערע וואונדערלעכע מופתים.

צווישן די הויז־בעטלער זיינען אויך געווען עטלעכע ריישער אָרעמע־לייט, וואָס זיינען קיינמאָל פון שטאָט ניט אַרויס. זיי האָט געפעלט די וואַנדערלוסט. זיי זיינען געגאַנגען אין די הייזער בעטן נדבות פונקט ווי די וואַנדערנדיקע אָרעמע לייט. צווישן זיי זיינען געווען עטלעכע וואָס זיינען געווען באַוואוסט צוליב זייער בעטלערישער פּראָפעסיע און אויך צוליב זייער יחוס. אייניער פון זיי איז געווען ר׳ הירש יעקב.

ר׳ הירש יעקב איז ניט געווען סתם אַ בעטלער. כאָטש ער איז אויך אַרומגעגאַנגען בעטלען נדבות אין די הייזער, איז ער דאָך ניט קלאַסיפיצירט געוואָרן מיט די פּראָפעסיאָנעלע בעטלער. פאַרקערט, ער האָט געפירט אַ באַלעבאַטיש הויז און אָפט מיטגענומען אַן אורח אויף שבת. אָבער פרנסה האָט ער געצויגן פון נדבות. ער איז דעם גאַנצן טאָג אַרומגעגאַנגען אין די הייזער קלייבן נדבות פאַר זיך, גלייך מיט אַנדערע אָרעמע לייט.

זיין פאָטער, ר׳ חיים אורי, איז געווען אַ רב אָדער רבי אין ריישע. דאָס איז ניט געווען אין מיינע צייטן. פאַרוואָס דער זון האָט ניט איבערגענומען דעם כסא רבנות פון פאָטער איז מיר ניט באַקאַנט. איך דענק, אַז ער איז ניט געווען קוואַליפיצירט דערצו. אין זיין הלבשה האָט ער גראָד אויסגעזען ווי אַ רבי. ער האָט געטראָגן קורצע הויזן ביז די קני, מיט לאַנגע ווייסע זאָקן און פאַנטאָפל.

געדאַוונט האָט ער אין דער שטאָטישער קלויז, וואו מ׳האָט אים געאַכטעט און רעספּעקטירט צוליב זכות אָבות. ער האָט געהאָט די חזקה צו בענטשן ראש חודש אום שבת מברכים. ער איז געווען אַן איש צדיק תמים. קיין למדן איז ער ניט געווען. ווי לאַנג איך האָב אים געקאַנט, איבערהויפט איבער דער צייט וואָס איך בין געווען אַ קלויז־בחור, האָב איך אים קיינמאָל ניט געזען זיצן איבער אַ גמרא אָדער אַנדערע לומדישע ספרים. ווען ער איז געקומען פרי פאַרטאָג אין קלויז אַריין האָט ער זיך באַלד געזונטן צו תפלות זאָגן. אין וואָכן־טעג האָט ער געהאַט זיין מנין אין קלויז וואו ער האָט געדאַוונט פאַרן עמוד. אָבער פרנסה האָט ער געצויגן בלויז פון נדבות. אים פלעגט מען געבן גאַנצע צוויי גראָצער איין מאָל אַ וואָך, ווען ער איז געגאַנגען אין די הייזער, ניט אַ האַלבן ווי מ׳האָט געגעבן אַנדערע אָרעמע לייט.

ר׳ הירש יעקב האָט געהאַט אַן אייזערנעם זכרון. ער האָט גע־

וואוסט פון אַלע יאַרצייטן און טאַקי גלייך געקומען איינקאַסירן די עטלעכע גראַצער. וואו עס איז געווען אַ ברית, אַ חתונה אַדער אַ שמחה אין שטאָט, איז אויסגעוואָקסן ר' הירש יעקב, ניט צוליב דעם טרונק בראנפן אַדער שטיקל לעקעך נאָר פֿשוט צוליב די עטלעכע גראצער. אויב עס איז ערגעץ פֿאַרגעקומען אַ פֿריוואַטער צוזאַמענקונפט, וואָס קיינער אין שטאָט האָט פון דעם ניט געוואוסט חוץ די וואָס האָבן זיך דערביי באַטייליקט, האָט ר' הירש יעקבס חוש אים געפירט אַהינצו אין צייט. מ'האָט אים אָפט ניט אַריינגעלאָזט, ווייל עס איז ניט געווען קיין עפנטלעכע שמחה, אָבער געקומען איז ער. איך געדענק אַ פאַל, וואָס האָט פֿאַסירט וועז מיין שוואָגער מאָטל איז געקומען מיט זיין מוטער פון סאַנץ זיך צו באַקאַנען מיט מיין שוועסטער ציליע וועז מ'האָט אים גערעדט דעם שדוך. דאָס איז אַראַנזשירט געוואָרן בסוד סודות. אַ שעה נאָך דעם ווי דער חתן מיט זיין מוטער זיינען געווען ביי אונדז, איז אויסגעוואקסן ר' הירש יעקב מיט אַ מזל טוב. קיינער פון אונדזער פאַמיליע האָט ניט געוואוסט פון דעם, אָבער ר' הירש יעקב האָט יאָ געוואוסט. פון וואַנען? ווי אַזוי? דאָס איז אַ פראַגע וואָס קיינער האָט ניט געקאָנט ענטפערן.

ר' הירש יעקבס ווייב האָט זיך געפירט ווי אַ רביצין מיט אַ שיין באַלעבאַטיש הויז. וועז איך האָב אין מיין צוועלפטן יאָר געלערנט אין חדר פון ר' דודל פאַקעליס איז דער חדר געווען אין זעלבן הויז אוו אויפן זעלבן שטאָק וואו עס האָט געוואוינט ר' הירש יעקב. איך האָב אָפט אַריינגעקוקט אין זיין דירה אוו מיט באַוואונדערונג באַמערקט וואָס פאַר אַ שיין באַלעבאַטישקייט זיין ווייב האָט געפירט. וועז איך האָב פאַרלאָזט ריישע אין יאָר תרע"ג (1913) איז ער שוין געווען אַ זקן, אָבער זייער אַקטיוו אין זיין „פראַפעסיע".

חזן בלומענקראַנץ

אין די נייניציקער יאָרן האָט ריישע געהאַט אַ שטאָט־חזן וועלכער האָט געשמט אין גאַנץ עסטרייך. ניט נאָר איז ער געווען אַ באַרימטער זינגער מיט אַ גוטער טענאָר שטימע וואָס האָט זיך געקאָנט פאַרגלייכן מיט דעם בעסטן אָפּערע־זינגער אין די דאַמאָלסטדיקע יאָרן, נאָר ער איז אויך געווען איינער פון די בעסטע חזנישע קאָמפאָזיטאָרן אין זיין

צייט. זיין קאַמפּאָזיציע פון „הנרות הללו" צו חנוכה ווערט נאָך היינט געזונגען. דאָס איז געווען דער באַרימטער חזן בלומענקראַנץ.

זיין געהאַלט האָט דער חזן באַקומען פון קהל. געדאַוונט האָט ער אין דער שטאָטישער שול שבתים און ימים טובים מיט אַ גרויסן כאָר פון פיינע איינשטודירטע משוררים, וואָס זיינען אַליין שפּעטער געווארן גרויסע חזנים און זינגער. וען חזן בלומענקראַנץ האָט געדאַוונט, איז די שטאָט־שול געווען געפּאַקט מיט יידן פון אַלע קלאַסן, אַפילו מיט אַזעלכע, וואָס האָבן אין שול ניט געדאַוונט. דאָס דאַוונען האָט זיך אָפּט געצויגן ביז נאָך האַלבן טאָג. זיינען טאָקי אַ סך יידן, נאָך דעם ווי זיי זיינען אַרויס פון קלויז און פון אַנדערע בתי תפלות נאָכן דאַוונען, געקומען אין שטאָט־שול, געשטאַנען ביים טויער — ווייל אַריינגיין אין שול איז ניט געווען מעגלעך — און זיך צוגעהערט צום מתיקותדיקן דאַוונען און נגינה פון חזן בלומענקראַנץ. איך געדענק ביים שלום זכר פון מיין ברודער משה אין יאָר תרנ"ז, און צום ברית, איז אויך געווען חזן בלומענקראַנץ מיט זיינע משוררים. הונדערטער מענטשן זיינען געשטאַנען אין גאָס הינטער די פענצטער צו הערן דאָס זינגען פון זיינע שיינע קאַמפּאָזיציעס.

יעדן יאָר, אום חנוכה, צום ערשטן ליכטל האָט ער געגעבן אַ חנוכה־קאָנצערט אין דער שטאָט־שול. ער האָט געבענשט חנוכה ליכט מיט זיינע משוררים אין באַגלייטונג פון אַ יידישער מוזיק־קאַפּעלע פון דעם באַוואוסטן ריישער כלי־זמר מאָטל קרעבס. כאָטש עס איז געווען אין קאַלטן ווינטער און עס איז פונקט אַזוי קאַלט געווען אין שול, ווי עס איז געווען אין דרויסן, זיינען דאָך יידן געקומען אין מאַסן צום חנוכה־קאָנצערט און דאָרט געזעסן אָדער געשטאַנען צוויי־דריי שעה, אָדער מער. קאַלט? — וועמען האָט עס געאָרט די קעלט? יידן זיינען געשטאַנען צוזאַמענגעדריקט, יעדער האָט אין זיך אַריינגעזאָפּט די זיסע טענער פון דעם חזנס נגינה און דאָס זינגען פון די משוררים.

אין די נייניציקער יאָרן, אַלס יינגל, האָב איך די חנוכה־קאָנצערטן קיינמאָל ניט פאַרפעלט. איך בין אָפט געקומען אין שול מיט אַ שעה צוויי פריער, כדי צו זיין נאָענטער צום חזן. חזן בלומענקראַנץ האָט זיך נוהג געווען צו באַזוכן אַלע רייכע שטאָט באַלעבאָטים דורך די אָכט טעג פון חנוכה נאָך מעריב, מיט זיינע משוררים און פאָר זיי זינגען חנוכה־קאַמפּאָזיציעס און דערפאָר באַקומען עטלעכע ריניש חנוכה־געלט. ער פלעגט אויך קומען צו אונדז אין דער היים. צום באַדויערן איז ער אַוועק פון דער וועלט אין זיינע מיטעלע יאָרן. ניט נאָר ריישע, נאָר

גאַנץ גאַליציע האָט געטרויערט אויף דעם פאַרלוסט פון איינעם פון די בעסטע חזנים און קאָמפאָזיטאָרן פון יענער צייט. וואָלט חזן בלומענקראַנץ דאָמאָלט געלעבט אין אַמעריקע, וואָלט ער באַשטימט פאַרנומען דעם העכסטן פּלאַץ אין דער וועלט פון חזנות.

נאָך דער פּטירה פון חזן בלומענקראַנץ האָט די שטאָט מער קיין חזן ניט אויפגענומען. עס זיינען אָפט געקומען קיין ריישע חזנים אויף „פּראָבע". זיי האָבן געדאַוונט אין איינע פון די צוויי גרויסע שולן אום שבת. איך געדענק איינעם פון די חזנים, יאָסעלע ראָזענבלאַט, וואָס איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן געוואָרן איינער פון די גרעסטע און בעסטע וועלט־חזנים אין ניו יאָרק. וועג איך האָב אים געזען אין ריישע, איז עס געווען אין יאָר תרס״ב (1902). ער איז דאָמאָלט געווען אַ יונגער־מאַן וואָס האָט זיך געניטיקט אין אַ שטעלע אַלס חזן.

געדאַוונט האָט ער מעריב אין אַ וואַכנטאָג אין דער וואלער שול. כדי צו דעקן די הוצאות. האָט ער פאַרלאַנגט 10 גראָצער איינטריט געלט. אַ שעה פאַר מנחה האָט ער אַוועקגעשטעלט אַ טישל בייַם שול־טויער און האָט איינקאַסירט אַ זעקסערל פון יעדן וואָס איז געקומען הערן אים דאַוונען. עס איז אויך דאָרט געווען אַ גרויסער עולם יידן וואָס זיינען געקומען אים הערן דאַוונען.

עס איז דעמאָלט קיין ריישע געקומען דאַוונען דער שפּעטער וועלט־באָרימטער חזן זיידעלע ראָוונער. עס זיינען אויך געקומען אַנדערע יונגע גוטע חזנים וואָס זיינען מיט יאָרן שפּעטער געוואָרן וועלט באָרימט, אָבער קיינער פון זיי האָט ניט געקאָנט פאַרנעמען דעם פּלאַץ פון חזן בלומענקראַנץ.

ר׳ זישא חזן און ר׳ משה אַמקרויט

אַ חוץ דעם שטאָט חזן, האָבן די צוויי גרויסע שטאָטישע שולן, די שטאָט־שול און די וואָליער שול, געהאַט אַן אייגענעם און שטענדיקן בעל תפלה. אויך זיי האָט מען געקרוינט מיטן טיטל „חזנים". ר׳ זישע איז געווען דער בעל תפלה פון דער שטאָט־שול. ער איז אויך געווען שמש בייַם שטאָטישן בית דין. איך געדענק גוט רב זישע חזן. אַ שיינער הויך־געוואקסענער ייד, מיט אַ לאַנגער רויטער באָרד, מיט אַ טיפע און שטאַרקע סקאַרבאָוע שטימע וואָס קיינער האָט ניט געקאָנט

נאָכמאַכן. ער איז אויך געווען דער אָפּיציעלער חזן אויף חתונות און אַנדערע שמחות.

די וואַליער שול האָט אויך געהאַט אַן אייגענעם חזן — ר׳ משה אַמקרויט. ער איז געווען פון מיטעלן וואוקס אָבער זייער פעט געבויט. אַ חוץ חזנות האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט סופרות. ער איז געווען אייַנער פון די פּאָפּולערסטע סופרים אין גאַליציע און אַ ספּעציאַליסט אין שרייבן ספּרי תורהס. אַלס יינגל, ווען מיר האָבן געוואוינט אויף דער וואליע, בין איך אָפט געקומען אין דעם שולעכל צו נייַעם ספּר תורה פּאַרן שולעכל. ער איז געווען אַ קינסטלער אין דעם פּאַך. ער האָט געהאַט זייער אַ גוטע און שטאַרקע טענאָר שטימע און איז אויך געווען דער בעל קורא אין שול. ער האָט זיך געקליידט פונקט ווי אַ חסידישער רבי. ער איז געווען אַ מטופל מיט אַ סך קינדער און האָט געפירט אַ געמוטשעט לעבן. דאָס סופרות און חזנות האָבן ניט געטראָגן אויף פּרנסה. זיין עלטסטע טאָכטער, אַ יונגע מיידל מיט אַ געשעפּטסקאָפּ און געשעפּטס־גייסט, האָט אים צוגעראַטן אַז ער זאָל עפּענען אַ געוועלב מיט זיסע בעקעריַין. ער האָט טאַקי געעפּנט אַזאַ געוועלב אויף דער וואליע. זיין טאָכטער האָט דאָס געשעפּט געפירט. אין משך פון דריי־פיר יאָר האָט זי אַרויפגעאַרבעט דאָס גרעסטע יידישע דעליקאַטעסן און זיסע בעקעריי געשעפּט אין שטאָט. ר׳ משה האָט זיך שפּעטער צוריקגעצויגן פון חזנות און סופרות. ווען איך האָב פאַרלאָזט רייַשע איז ער שוין געווען אַן עושר.

איידער איך פאַרענדיק דאָס קאַפּיטל פון די צוויי שול־חזנים, וויל איך אויך באַשרייבן די גרויסקייט און שיינקייט פון די צוויי באַרימטע בתי כנסיות, די וואליער שול און די שטאָט־שול. ביידע שולן זיינען געוועזן געבויט אויפן זעלבן שטייגער — ריזיק הויכע בנינים, אַביסל העכער פון דריי שטאָק מיט זייער לאַנגע גרויסע פענצטער. אין מיטן פון שול איז געווען אַ בימה, צען פוס הויך, אַרומגערינגט מיט פיר ריזיק ברייטע און רונדע זיילן מיט שטיגן אַרויפצוגיין פון ביידע זייטן. די מזרח־וואַנט, ווי אויך די איבעריקע וועגנט און דער שול באַלקן זיינען געוועזן באַצירט מיט גאָלד און זילבער מאָלעריַין, מיט גרויסע קינסטלעריש אויסגעאַרבעטע לייבן און אָדלערס, באַפּוצט מיט גאָלד־פּאַרב, וואָס האָבן אויסגעקוקט ווי לעבעדיק. דער ארון קודש איז אויך געווען צען פוס הויך, אַרויפצוגיין מיט שטיגן; ביי דער רעכטער זייט פון די שטיגן איז געווען דער עמוד. פון באַלקן האָבן אַרונטערגעהאַנגען קינסט־

לעריש אויסגעאַרבעטע שיינע מעשענע לייכטער, מאַנכע פון זיי האָבן געהאַט איבער דרייסיק רערן פאַר ליכט. דאָס האָט געדינט אַלס די אייני־ציקע באַלייכטונג. קיין נאַפט־לאָמפן האָט מען אין שול ניט באַנוצט. אַנטקעגן איבער דעם שול־טויער, צווישן די צוויי בימה זיילן איז געשטאַנען אין דער הויך אויף צוויי אונטערגעשפאַרטע זיילן אַ קליינע זאָפע, זייער קינסטלעך אויסגעאַרבעט, מיט די שענסטע האַנט־שטריקע־רייען — אַן אמתער אַנטיק. דאָס האָט מען געהרופן „כסא של אליהו הנביא". אין די פריערדיקע יאָרן האָט מען די זאָפע באַנוצט אַלס אַ פּלאַץ פאַרן סנדיק, וועו עס איז פאַרגעקומען אַ ברית אין שול. די שול־וועגט זיינען אויך געווען באַצירט מיט טאַוולען, מיט קינסטלעך אויסגעאַרבעטע ראַמען פון גאָלד און זילבער קאָלירן — אַלץ קינסטלע־רישע האַנט־אַרבעט. אויף די ריזיק גרויסע טאַוולען זיינען געווען האַנט־געדרוקטע גאָלדענע אותיות פון תהילים און אַנדערע מאמרים, וואָס האָבן זיך דערצו צוגעפאַסט.

די שול־פאָדלאָגע איז געווען אַ שטיינערנע פּיין אויסגעאַרבעט ווי אויך די הילצערנע, שיינע אויסגעאַרבעטע זיץ־פלעצער מיט די שיינע צוגעפאַסטע שטענדערס. די זיץ־פלעצער אין מזרח, און אויך די זייטיקע, זיינען געווען דער אייגנטום פון די וואָס האָבן די „שטעט" געקויפט, אויף לעבנסלאַנג. די שולן האָבן ניט געהאַט קיין באַהייצונג. אום זומער איז אין די שולן געווען אַנגענעם קיל, איבערהויפט אין די הייסע טעג. אָבער אוםווינטער איז געווען זייער קאַלט, איבערהויפט וען די טעמ־פּעראַטור איז געפאַלן אונטער נול. דאָך זיינען יידן געקומען דאָוונען אין שול אין די גרעסטע קעלטן און שניי־שטורעמס. זיי זיינען געזעסן איינגעהילט אין זייערע טוליפּעס און פוטערנע פּעלצן וואָס האָבן זיי באַשיצט.

די שולן האָבן ניט געהאַט קיין מזוזות ביים אַריינגאַנג. דאָס איז געווען דערפאַר, וואָס די שולן האָבן פאַרנומען דעם פּלאַץ פון בית־המקדש וואָס איז אויך געווען פריי פון מזוזות. האָבן טאַקי די יידן געקושט די רעכטע זייט פון דער וואַנט ביים אַריינגאַנג פון שול. עס איז אויף דעם מזוזה־פּלאַץ אַלע מאָל געווען אַ ברייטער טונקעלער פלעק, דאָס איז געקומען פון דער באַרירונג פון די טויזנטער הענט וואָס האָבן באַרירט דעם מזוזה־אָרט מיט זייערע פינגער און געקושט.

צוליב דעם וואָס די שולן האָבן קיין מזוזות ניט געהאַט, האָט מען אונדז איינגערעדט, אַז יעדע נאַכט ביי חצות, קומען אַלע שדים פון שטאָט דאָוונען אין די צוויי שולן. איז עס דערפאַר אַ סכנה דורכצוגיין דאָרט

שפּעט בײנאַכט. איך האָב דעמאָלט געוואוסט פון אַ סך יידן וואָס האָבן אויסגעמידן צו גיין שפּעט בײנאַכט אין די שול־געגנטן. ווייל פונקט ווי מיר חדר־יינגלעך, האָבן זיי אויך געגלויבט אַז שדים דאָוונען דאָרט יעדע נאַכט צוליב דעם וואָס די שולן האָבן ניט קיין מזוזות. און אויב איינער גייט פֿאַרביי דער שול שפּעט נאָך מיטנאַכט, בשעת די שדים האָבן קריאת התורה און יענער ווערט אויפגערופן צו דער תורה, מוז ער אַריינגיין — האָט מען זיך טאַקי געשראָקן ניט אַריינצופֿאַלן צו די שדים.

די דערמאָנטע צוויי שולן וואָס זיינען געווען עטלעכע הונדערט יאָר אַלט זיינען געווען באַוואוסט אַלס די שענסטע בתי תפלות אין גאַליציע.

לינקס פון דער שטאָט־שול איז געווען דער אַריינגאַנג צום שטאָטישן בית המדרש וואו עס האָבן געדאָוונט פיל פון די ניט חסידישע, אָבער זייער אָנגעזעענע שטאָט באַלעבאָטים. עס האָט אויך דאָרט געדאָוונט דער שטאָט רב ר׳ העשיל. לינקס פון בית המדרש איז געווען די שטאָט־קלויז. אין פראָנט פון קלויז איז געווען אַ פרייער, דריי־עקיקער פלאַץ, וואו עס האָבן זיך אָפט פאַרזאַמלט יידן פאַר זמן תפלה, איבערהויפט אין אַ זומער־אָוונט פאַר מנחה־מעריב. דער פלאַץ האָט אויך געדינט אויף קידוש לבנה און אויך פאַר די קליינהענדלער (פּעדלערס). אין שטאָט זיינען געווען פיל פון די הענדלער. זיי האָבן אָנגעקויפט סחורות, און האָבן עס געבראַכט אויפן פלאַץ פאַר דער קלויז צו פאַרקויפן. אין הויז צו דער רעכטער זייט פון קלויז איז געווען אַ קליינע שענק וואו יידן ספּעציעל די פּעדלערס, האָבן אַריינגעכאַפּט אַ טרונק־בראַנפן און פאַרביסן מיט אַ שטיקל שמאַלץ־הערינג. דער אייגנטימער איז געווען משה אַפּריל, אָבער געפונען האָט מען אים „דער באַשעפּער״. דאָס איז געווען אַ באַוואוסטער נאָמען צוויישן די יידן אין שטאָט. אוםווינטער פלעגט מען אויף דעם פלאַץ אויך פאַרקויפן געבאַקענע קאַרטאָפל און געבראָטענע עפּל און אויך קוקורוזענע באָבעלעך. האָרט ביים טראָטואָר זיינען אויך געווען עטלעכע בודקעס וואו יידן האָבן פאַרקויפט בעקאַרייען, פרוכט און אַנדערע אַרטיקלען.

שבתי לויפער

ווער אין ריישע האָט ניט געקאָנט שבתי דעם לויפער? שבתי איז געווען איינער פון די מערקווירדיקסטע יידישע טיפּן אין שטאָט.

איך געדענק שבתין אין די נײַנציקער יאָרן אַלס אַ זייער שיינער און הויך־געוואקסענער מאַן. זיין קליידונג איז געווען פון דייטשן טראַכט, פון אַלטע, אָפּגעטראָגענע מלבושים. ער איז געווען פיזיש שטאַרק און זייער אַטלעטיש אָנטוויקלט. זיין שיין פּנים איז געווען באַצירט מיט אַ שיינער אַרומגעשוירענער באָרד, מיט שיינע בלויע אויגן (מיט יאָרן שפּעטער איז ער געוואָרן בלינד אויף אַן אויג). כאָטש ער איז געווען אַן עם־הארץ, אַן וועלכע בילדונג, האָט ער דאָך געהאַט באַזונדער גוטע מעלות. ער איז גראד געווען זייער אַ קלוגער מאַן און אַ גרויסער וויצלער דערצו.

געוויס האָט מען אים „לויפער" צוליב דעם וואָס אין זיינע יונגע יאָרן איז ער געווען אַן אָטלעטישער לויפער. געטאָן האָט ער עס ניט צוליב ספּאָרט, נאָר כדי צו פאַרדינען עטלעכע קראָנען. אין אַ געוויסן זומער־טאָג, וועלן אין דרויסן איז געווען וואַרעם און שיין, האָט ער זיך באַקליידט אין אַ רויטן געפּאָסטן צירקוס קאָסטיום, באַהאַנגען מיט קליינע גלעקלעך, אַזוי איז ער אַרומגעגאַנגען אין שטאָט און אויסגערופן אַז דריי אַ זייגער נאָכמיטאָג וועט ער לויפן 25 מאָל אַרום דעם וואָליער מאַרק אָן אַן אָפּשטעל. דאָס איז טאַקי געווען אַ וואונדער. דערצו האָט זיך געפּאָדערט אַן אויסערגעווײַנלעכע גבורה.

געדענק איך ווי שבתי האָט דורכגעפּירט אַזאַ „לויפער־פּאַרשטעלונג" אויף דער ריישער וואָליע וואו מיר האָבן דאַמאָלט געוואוינט. דאָס איז געווען אין יאָר 1896. אַלס אַ זעקס־יאָריקער יינגל, האָב איך שבתין באַוואונדערט און פאַרגעטערט פאַר זיין שיינעם אַטלעטישן אויסזען.

אונטער דעם קלאַנג פון די גלעקלעך וואָס האָבן באַצירט זיין קאָסטיום, איז ער צוערשט אַרומגעגאַנגען עטלעכע מאָל דעם וואָליער מאַרק, וואו דאָס קליינוואַרג איז אים נאָכגעגאַנגען און וואו עס האָבן זיך שוין פאַרזאַמלט עטלעכע הונדערט מענטשן, וועלכע זיינען געקומען זען דעם וואונדער פון זיין לויפן. גייענדיק, האָט ער געוואָרנט די פאַרזאַמלטע, אין דער פּוילישער שפּראַך, אַז אין דער צייט ווען ער וועט לויפן זאָלן אַלע פאַרזאַמלטע זיין פאַרזיכטיק און ניט שטיין אָדער גיין אין זיין וועג, אַז ער וועט ניט זיין פאַראַנטוואָרטלעך אין פאַל פון אַ צוזאַמענשטויס מיט וועמען וואָס וועט גראָד זיך געפינען אין זיין לויפן. נאָך עטלעכע מאָל אַרומגיין אָרום דעם וואָליער מאַרק און ריידן צו די פאַרזאַמלטע האָט ער אָנגעפאַנגן לויפן צו דער באַוואונדערונג פון עולם און טאַקי געלאָפן אַן אָפּשטעל ביז ער האָט דערגרייכט זיין ציל.

וועז ער איז פֿאַרטיק געוואָרן מיטן לויפֿן, האָט ער געזומען אַ גרויסע שיסל און אַן אויסגעמאַטערטער איז ער אַרומגעגאַנגען צווישן די פֿאַרזאַמלטע וועלכע האָבן אינעם שיסל אַרײַנגעוואָרפֿן עטלעכע גראַצער. אויך זײַן ווײַב, מיט אַ זויג־קינד אין דער האַנט און עטלעכע קליינע קינדער אירע וואָס האָבן זיך איר נאָכגעשלעפּט, איז אויך אַרומגעגאַנגען מיט אַ שיסל צו העלפֿן איינקאַסירן די גראַצער פון די פֿאַרזאַמלטע.

קיין גליקן האָט אים די לויף־פֿראָפּעסיע ניט געבראַכט. זײַן גאַנץ לעבן איז ער געווען אַ קבצן און האָט געלעבט פון קצבה. ער האָט אָפּט געבעטעלט נדבות. וועז איך בין געווארן עלטער, האָב איך זיך געוואונדערט, היתכן ווי קומט עס, אַז אַזאַ שיינער קלוגער מאַן, מיט גרויסע פּעאיקייטן, זאָל פּירן אַזאַ בעטלעריש לעבן? דער תּרוץ איז, דאָס אַלס אַן אַרעמער יינגל ביי אַרעמע עלטערן האָט ער ניט געהאַט די ריכטיקע דערציאונג. וועז עס וואָלט אים געשפּילט דער מזל געבוירן צו ווערן ביי רייכע עלטערן און קריגן אַ גוטע מאָדערנע דערציאונג, וואָלט ער אויסגעוואקסן אַ גרויסע פּערזענלעכקייט וואָס וואָלט געבראַכט אַ סך נוצן דעם שטאָט און זיין פֿאָלק.

יאָ, יעדער ייד אין רײַשע האָט געקאָנט שבתין. מ׳האָט אָפּילו מורא געהאַט פֿאַר אים. ניט אַזוי פֿאַר אים, ווי פֿאַר זיין מויל. ער איז געווען אַ ספּעציאַליסט אין זידלען מענטשן מיט נידעריקע אויסדרוקן באַגלייט פון קללות נמרצות וואָס מ׳האָט זעלטן געהערט. ער האָט פֿאַרפֿאַסט נייע קללות איבער נאַכט. וואו עס איז געווען אַ חתונה, אַ ברית אָדער גלאַט אַ שמחה איז דאָרט געווען שבתי צו כאַפּן אַ טרונק־ברענפן און אַ גראַצער. וועז איך האָב פֿאַרלאָזן רײַשע, איז ער שוין געווען אין די פּופּציקער יאָרן — שוין ניט מער דער אַטלעט שבתי וואָס מיר האָבן געקאָנט אין די ניינציקער יאָרן.

דער יידישער רופֿא

חוץ די יידישע באַוואוסטע דאָקטורים האָט די שטאָט אין יענע יאָרן געהאַט דריי יידישע רופֿאים (פּעלדשערס), וואָס האָבן באַהאַנדלט די יידישע און אויך די גויאישע באַפעלקערונג, וועז זיי האָבן זיך געניטיקט אין מעדיצינישער הילף.

דער רופא האָט קיין מעדיצין קיינמאָל ניט שטודירט. ער איז אייגנטלעך געווען אַ פריזירער (באַרבער) ביי פּראָפעסיע, געשוירן האָר און געגאָלט בערד. ער האָט געאַרבעט אין זיין פריזער שטוב צו מאַכן אַ לעבן. די מעדיצינישע פּראָפעסיע איז געווען אַ זייטיקע, וואָס האָט אים אַריינגעבראַכט עקסטראַ עטלכע גילדן אַ יאָר.

ווען עס איז ערגעץ וואו אין אַ יידישער היים עמיצער קראַנק געוואָרן, און אויב דער פּאַציענט איז געווען אַ קליין קינד, האָט מען צוערשט „אָפּגעלאָשן אַן עין הרע" און באַנוצט פּאַרשידענע סגולות. אויב דער חולה איז געווען אַ דערוואַקסענער מענטש, האָט מען צוערשט אַליין געדאָקטערט. ווען דער פּאַציענט האָט זיך ניט געבעסערט, האָט מען באַלד געשיקט רופן דעם רופא, וועלכער האָט דעם חולה באַקוקט און באַטאַפּט און זיך באַלד געמומען צו דער מעדיצינישער באַהאַנדלונג. אויב עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ פאַרקילונג מיט אַ האַלדז־וויַיטיק, האָט דער פעלדשער אויסגעפּענדלט דעם האַלדז. איז עס געווען אַ ברוסט־פאַרקילונג — האָט ער געשטעלט באַנקעס אויף די פלייצעס. איז עס געווען אַ לונגען־אַנטצינדונג — האָט ער געשטעלט פיאַווקעס אויף די פלייצעס. איז עס געווען אַ פאַרדאַרבענער מאָגן — האָט ער געמאַכט אַ קאָנע. ער האָט אויך איבערגעלאָזט אינסטרוקציעס וויַ אַזוי דעם חולה צו באַהאַנדלען. דערפאַר פלעגט ער באַקומען 25 ביז 50 קרייצער, לויט דעם פּאַציענט. אויב דער קראַנקער האָט זיך ניט געבעסערט און האָט באַקומען אַ הויכן פיבער, האָט מען ערשט דאַמאָלט געשיקט רופן דעם דאָקטאָר.

אין רייַשע זיינען אין די נייַנציקער יאָרן געווען דריי גוט־באַוואוסטע רופאים. דער ערשטער און מער באַוואוסטער איז געווען קלמן רופא (גאָלדמאַן). ער האָט געהאט זיין פריזער שטוב אויף דער וואַליע. חוץ מעדיצין האָט ער זיך אויך אָפּגעגעבן מיט צאָן־דאָקטעריי. ער האָט אויך געריסן צייַנער. געטאָן האָט ער עס אַזוי גוט און געשיקט, פונקט וויַ אַ היגער גוטער דענטיסט, אָבער אָן אַנאַסטעטיק אָדער וועלכע איינשלאָף־מיטלען. חוץ די צוואַנג, מיט וועלכן ער האָט געריסן די צייַנער, האָט ער קיין אַנדערע נויטיקע אינסטרומענטן ניט געהאַט, אויך ניט קיין באַשטימטן פלאַץ פאַר דעם. ער האָט דעם פּאַציענט אַרייַנגעפירט אין אַ זייטיק שטיבל ביים ריקוואַרטיקן אַרויסגאַנג פון פריזער שטוב, אים אַוועקגעזעצט אויף אַ בענקל לעבן פענצטער, געהייסן עפענען דאָס מויל און געזוכט דעם שלעכטן צאָן. ער האָט שנעל און אומבאַמערקט אַנגעכאַפּט דעם צאָן מיט דער צוואַנג און בליץ שנעל דעם צאָן אַרויס־

געריסן. די געשרייען פון דעם פאציענט האָט מען געקענט הערן ווייט אַוועק. דער פּאַציענט האָט באַצאָלט די 30 קרייצער און איז אַוועקגעגאַנגען שפּייענדיק מיט בלוט.

דער צווייטער באַוואוסטער רופא איז אויך געווען אַ פריזירער, זיין נאָמען איז געווען עהרליך. ער האָט געהאַט זיין פריזיר שטוב אין מאַרק. ער האָט זיך אָפּגעגעבן בלויז מיט מעדיצינישער באַהאַנדלונג. אַלס קינד געדענק איך אים ווי אַ גאַנץ אָפּטן באַזוכער ביי אונדז אין דער היים. מ׳האָט פון אים זייער פיל געהאַלטן.

דער דריטער רופא האָט געהייסן „מאַנדל רופא״. ער האָט געהאַט דעם פריזיר־שטוב אויפן פיש־פלאַץ, אַנטקעגן איבער דעם שפּאַציר גאָרטן. אויך ער האָט געהאַט אַ גרויסע פּראַקטיק פון „מעדיצין״. ער האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט צאָן־באַהאַנדלונג אָבער ניט מיט רייסן ציינער. ער האָט אָפּגעשטעלט צאָן־שמערצן. אויב עס איז ווער צו אים געקומען מיט צאָן־ווייטיק און אַ געשוואָלענעם פּנים, האָט ער אין דעם לעכל פון קראַנקן צאָן אַיירנגעלייגט אַ שטיקל וואַטע אייגעטונקט אין מעדיצין וואָס האָט אָפּגעשטעלט די שמערצן.

קיין אייניציקער פון די רופאים האָט קיין רעכט ניט געהאַט צו פּראַקטיצירן די „האַלב־דאָקטאָרשע״ פּראָפעסיע. זיי זיינען אָבער אַנ־געגאַנגען מיט דער אַרבעט אומגעשטערט. איבער די 23 יאָר וואָס איך האָב אין ריישע געלעבט, האָט קיינמאָל ניט פּאַסירט, אַז אַ קראַנקער זאָל ליידן פון דער באַהאַנדלונג פון די אויבן דערמאָנטע רופאים.

ימים טובים אין ריישע

געווידמעט מיין ברודער
מאיר און זיין פרוי גיטל

פ ס ח

ד י שענסטע צייט איז פאַר מיר, אַלס יינגל, געווען פאַר־פּסח, צוליב צוויי טעמים. ערשטנס האָט זיך באַוויזן די פרילינגס־זון, די אייז האָט אַנגעהויבן צו שמעלצן און עס האָבן אַנגעהויבן בלאָזן די אנגענעמע פרי־לינגס וויינטן. צווייטנס, איז מען שוין די וואַך פון פּסח אין חדר ניט געגאַנגען, וויל די חדרים האָבן געדאַרפט דורכגיין אַ רייניקונג צוליב פּסח. די רייניקונג איז באַשטאַנען פון קאַלעכן די וויסע ווענט, וואַשן און רייניקן אַלצדינג וואָס איז אין שטוב. דאָס האָט אָפט געדויערט מער ווי אַ וואָך צייט, האָבן מיר חדר־יינגלעך דערווייל געלעבט אַ גוטן טאָג.

באַלד נאָך פורים האָבן זיך אַנגעהויבן די פארברייטונגען צו פּסח. עס האָט זיך אַנגעפאַנגען דער טומל פון מצות באַקן ביי די יידישע בעקערס. אין די יאָרן האָט אַ ייד ניט געקויפט קיין מצות. מ׳האָט „גע־באַקן" מצות. פאַרקומען פלעגט עס אַזוי: יעדער פון די באַלעבאַטים האָט ביים בעקער באַשטעלט אַ געוויסן טאָג. אין דעם טאָג איז ער גע־קומען צום בעקער צוזאַמען מיט זיין ווייב און עלטערע קינדער און דאָרט געבאַקן די מצות. זייער דאָרט זיין איז געווען צוליב דעם, זיי זאָלן אַכטונג געבן אַז די מצות זאָלן געבאַקן ווערן לויט דעם דין.

דער גרעסטער טומל פלעגט פאַרקומען די וואָך פון פּסח, ווען עס פלעגט זיך אַנפאַנגען דאָס רייניקן פון די וואוינונגען. מ׳פלעגט אַרויס־נעמען אַלע ספרים אין דרויסן און זיי אויסלופטען; מ׳האָט געריניקט די צימערן, דאָס מעבל, געוואַשן און געמאָלן. אַ טאָג פאַר ערב פּסח איז יעדע יידישע היים געווען פאַרטיק צום פּסח.

פּסח — דער יום טוב פון פרייהייט. די ערשטע סדר נאַכט: מ׳האָט

נאָר וואָס אָפּגעדאַוונט אין די בתי תפלות. יידן איילן זיך אַהיים איבער־צונעמען די מלוכה ביים סדר טיש. עס פילט זיך אַנדערש ווי אין אַנדערע יום־טובים נעכט. אַפילו די יידן וואָס גייען פון שול זעען אויס אַנדערש. היינט גייט דער ייד פריי און שטאָלץ, מיטן קאָפּ אַרויף. היינט האָט ער פאַר קיינעם קיין מורא ניט. היינט נאַכט, פאַרן שלאָפן, וועט ער קיין קריאת שמע ניט זאָגן, היינט איז ליל שמורים.

אויך די הויז גופא איז גאַנץ אַנדערש. דאַכט זיך די זעלבע הויז, די זעלבע מעבל, די זעלבע מענטשן, דאָך קוקט אַלץ אויס אַנדערש ווי אַ גאַנץ יאָר. די אַטמאָספערע, די פסחדיקע כלים, די גלעזער, די מאכלים, דער ריח פון די געקעכטן שמעקט גאַנץ אַנדערש. דער פסח פילט זיך אין יעדן ווינקל פון הויז. יידן זעצן זיך צום סדר־טיש אַרומגערינגלט פון גאַנצן בני בית. די טישן זיינען באַצירט מיט טייערסטע זילבערנע און גאָלדענע כלים, אויך ביי די אָרעמע זיינען די טישן געדעקט מיט דעם בעסטן וואָס זיי פאַרמאָגן. דעם סדר־טיש האָט מען געשטעלט לעבן אַ בעט, וואָס האָט געדינט אַלס אַ הסב בעט פאַרן בעל־הסדר. אויפן בעט איז ער געזעסן בהרחבה, געזאָגט די הגדה און געגעסן אָנגעלענט אויף די ווייכע קישנס.

אויך די ריישער גאָסן האָבן געהאַט אַ פסחדיקן אויסזען. איבער־הויפט דער ריישער מאַרק, ווייל אום חול־המועד פסח זיינען אַלע דאָרפס־יידן, וואָס האָבן געהאַט דערוואַקסענע קינדער פאַר שדוכים, געקומען אין שטאָט אַריין און זיך אָפּגעשטעלט מיט זייערע פערד און וואגנס אין מיטן מאַרק, אויסגעפוצט אין זייערע שענסטע מלבושים. געקומען זיינען זיי ניט צוליב געשעפטן, נאָר כדי צו שליסן שדוכים צווישן זיך מיט זייערע קינדער. עס פלעגן זיך אָרום זיי אַרומדרייען עטלעכע שטאָטישע שדכנים. אַזוי אָרום פלעגן יעדן טאָג אויסגעפירט ווערן עטלעכע שדוכים צווישן די דאָרפס באַלעבאָטים. די „סחורה" איז געווען גלייך אויפן פלאַץ, מ׳האָט זיך אָנגעקוקט און אויב עס איז ביידע צדדים געפעלן, האָט מען געעפנט אַ פלעשל בראנפן, טאָקי אין מיטן מאַרק. מ׳האָט געמאַכט אַ וואָרט, געטרונקען לחיים און געוואונטשן זיך מזל טוב. עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען געשריבן תנאים און דריי־פיר חדשים שפּעטער האָט מען געפּראָווט די חתונה.

איך, שוין אַלס אַ בחור פון 12־13 יאָר, בין אָפט געקומען אין מאַרק אום חול המועד, זיך געדרייט אַרום די דאָרפישע וואגענעס און געקוקט אויף די יונגע שעמעווידיקע פּנימער פון די יונגע מיידלעך און בחורים. מאַנכע פון די דאָרפס־מיידלעך זיינען אויך געווען אויסער־

געווײַנלעכע שײַנקייטן, וואָס דער פיינסטער שטאָטישער יונגערמאַן וואָלט זיך אין זיי פֿאַרליבט. מיר האָבן אָבער דאָמאָלט געלעבט אין אַן אַנדער צייט און אַטמאָספֿערע.

אויך אין קלויז און אין די אַנדערע בתי תפלות איז אום פּסח די אַט־מאָספֿערע געווען גאָנץ אַנדערש ווי דעם גאַנצן יאָר. די מתפּללים זיינען געווען אין אַ גוטער שטימונג. די פּנימער זיינען געווען באַצירט מיט אַ שמייכל און פֿרייליעכקייט.

בײַ די עקסטרעמע חסידים איז די הויפּטזאַך פון פּסח געווען די הגדה, ניט די קנײַדלעך, צוליב דעם ווײַל זיי האָבן ניט געגעסן קיין „געבראָקטס". אַזאַ יײד איז געווען עקסטרעם אין אויסהיטן זיך פון חמץ. אויב ער האָט געהאַט דעם מינדסטן חשש, האָט ער ניט געגעסן. זיי האָבן טאַקי ניט געגעסן קיין קנײַדלעך, לאַטקעס, געפילטע פיש, געבראָקטע מצה אין די יויך, קוגל פון מצה־פֿאַרפל מצה־ברײַ — וואָס זיינען דעמאָלט (און אויך היינט) די הויפּט פּסחדיקע מאכלים. זיי האָבן עס ניט געגעסן צוליב דעם, ווײַל אין די אויבן־אויסגערעכנטע מאכלים איז געווען אַ חשש חמץ. קיין ווײַסע מצות האָבן זיי אויך ניט געגעסן צוליב דער זעלבער אורזאַך. זיי האָבן בלויז געגעסן מצה שמירה, וואָס איז געווען פון גאָנצן געמאָלענעם ווײַץ. די שמירה מצות פֿאַר די סדרים פלעגן זיי אַליין באַקן ערב פּסח. ביים באַקן מצות האָבן זיי געזאָגט גאָנץ הלל בצבור אין דער בעקער שטוב. אַפילו די גרעסטע רבנים האָבן עס געהאַלטן פֿאַר אַ מצוה צו גיין צום בעקער אום ערב פּסח כדי צו העלפֿן באַקן די שמירה מצות פֿאַר די סדרים.

בײַ די חסידים האָבן זיך אָנגעהויבן די פֿארבריטונגען פֿאַר די שמירה מצות דעם טאָג ווען מ׳האָט דעם ווײַץ געשניטן אין פעלד אין זומער־צייט. עס פלעגן דאָמאָלט קומען אין פעלד צום שניט עטלעכע חסידישע יידן וואָס פלעגן דאָרט שטיין אַלס משגיחים פֿאַר דער גאָנצער צייט וואָס דער ווײַץ איז געשניטן געוואָרן און איז ארויפגעלייגט געוואָרן אויפן וואָגן. זיי האָבן אויך דעם וואָגן באַגלייט ביז צום פֿלאַץ, וואו מ׳האָט דעם געשניטענעם ווײַץ אַוועקגעלייגט אויף אַ זיכערן אָרט. זיי פלעגן אויך שטיין ביי דער מיל ווען מ׳האָט דעם ווײַץ געמאָלן מיט אַ האָנט־מיל און די מעל באַהאַלטן ביז פֿאַר־פּסח. אַזוי אָפּגעהיט זיינען זיי געווען.

ווי איך האָב פריער געשריבן, האָבן די אָפּגעהיטענע יידן זיך אויס־געהיט פון עסן די גוטע געשמאַקע פּסחדיקע מאכלים צוליב די דער־מאָנטע טעמים. זיי האָבן עס אָפּגעהאַלטן ביז שביעי של פּסח אָוונט.

אַזוי שנעל ווי עס איז געוואָרן טונקל, האָבן די חסידים ניט געוואַרט, זיי פלעגן באַלד מאַכן אַ מנין אין פּאָליש און שנעל אָפּדאַוונען מעריב, און אויך באַלד לויפן אַהיים צו דערכאַפֿן די האַרץ מיט אַ שטיקל געפילטע פיש, קנידלעך, געשטאָפּטע העלדזלעך — זיי פלעגן די שמאַלציקע מאכלים אויסלעקן. דאָס איז געווען דער איינציקער פּסח־טאָג וואָס די חסידים האָבן געפילט דעם טעם פון די פּסחדיקע מאכלים.

דעם ערשטן טאָג פּסח, אויב עס איז געווען אַ וואַרעמער און זוניקער טאָג, פלעגן זיך באַלד נאָכן עסן באַווייזן אין מאַרק הונדערטער מענטשן, אויסגעפּוצטע אין נייע מלבושים. עס האָט אויסגעזען ווי אַן „איסטער פּאַרייד" אויף דער 5טער עוועניו אין ניו יאָרק. עס פלעגן שפּאַצירן פרויען, מענער, יונגעלייט, מיידלעך און קינדער אין זייערע נייע פּסח־דיקע קלייַדער לויט דער דאַמאָלסטדיקער מאָדע.

שיין איז געווען פּסח אין ריישע. פּסח — דער יום טוב פון ימים טובים.

שבועות

ביי די חסידים איז געווען אַ מנהג צו פּאָרן צו אַ רבין ניט ווייניקער ווי איינמאָל אין יאָר. די בעסטע צייט איז געווען שבועות. אָלס אַ חסידישער קלויז־בחור בין איך פּאָר־שבועות אַרומגעגאַנגען אַן אומע־טיקער צוליב דעם, ווייל אַ גרויסער טייל פון מיינע חסידישע קלויז־חברים, און אויך באַלעבאָטים, זיינען געפּאָרן יעדער צו זיין רבין. אַזוי ווי איך בין געווען אַ גרויסער אָנהענגער פון די רבנים פון דער ריזשינער גזע, האָט זיך מיר אויך זייער געוואָלט פּאָרן צו אייגעם פון זיי אויף יום טוב. מיך האָט עס געצויגן קיין ביאַן, וואו עס האָט געפירט אַ גרויסן רבישן הויף דער רבי ר׳ איטציניו, דער זון פון אַלטן סאַדי־גערער רבין ר׳ אברהם יעקב. צום באַדויערן האָב איך זיך דאָס ניט געקאָנט דערלויבן צוליב צוויי טעמים. ערשטנס, וואָלטן עס מיינע עלטערן ניט דערלויבט. צווייטנס, האָט מיר געפעלט דאָס נויטיקע געלט פּאָר רייזע הוצאות. האָב איך מקנא געווען מאַנכע פון מיינע חברים, וואָס זיינען יאָ געפּאָרן און האָבן געהאַט די זכיה צו זיין מיט זייער רבין אונטער אין דאַך אום יום טוב.

ערב שבועות: די יידישע טיילן פון שטאָט זיינען זייער פּאַרנומען,

מענער און פרויען איילן זיך מיט די פארברייטונגען צום יום טוב. דאָס יונגוואַרג לויפט ערגעץ צום וויסליק, וואו עס שטייען ביי די ברעגעס הויכע בוימער מיט שיינע פרישע גרינע בלעטער. זיי רייסן אָפּ קליינע צווייגלעך און ברענגען עס אין די שולן און אין אַנדערע בתי תפלות. אין הויז זיינען די וויבער פאַרנומען מיט קאָכן שבועותדיקע קרעפלעך און באַקן קעז־קיכלעך. באַלד נאָך מיטאָג זעט מען שוין הונדערטער יידן גיין פון שוויץ־באָד, מיט אויסגעצוואָגענע בערד און פאות. מ׳איילט זיך אַהיים כדי זיך צוגרייטן צום גרויסן יום טוב שבועות.

שבועות: דרויסן איז זומער, די לופט איז וואַרעם, די זון־שטראַלן רייסן זיך אַריין אין קלויז דורך די גרויסע אָפענע פענצטער, די הענג־לייכטער זיינען באַצירט מיט פרישע גרינע בלעטלעך. די קלויז איז ניט איבערגעפילט מיט מתפללים ווי אַלע מאָל, ווייל אַ גרויסער טייל פון די באַלעבאַטים זיינען געפאָרן יעדער צו זיין רבין, אָבער די יידן וואָס זיינען אין קלויז דאָוונען מיט גרויס התלהבות. היינט איז שבועות, דער יום טוב פון בכורים און קבלת התורה.

דער בעל הקורא הויבט אָן זאָגן די שיינע קאָמפּאָזיציע פון אקדמות, וואו עס ווערט דערציילט די גרויסקייט פון גאָט, דעם האַר פון דער וועלט וואָס זיצט אויף אַ פייערדיקן שטול, אַרומגערינגלט מיט אַ חיל פון טויזנטער זעקס־פליגלדיקע מלאכים, וואָס באַדינען און לויבן אים. עס לויבן אים אויך די צדיקים, וואָס טוען זיין ווילן פון־ווען די זון גייט אויף און אונטער. גאָט ווערט זיי באַצאָלן פאַר זייערע גוטע מעשים, זיי וועלן אַרומשפּאַצירן אין גן־עדן טאַנצנדיק מיט דער שכינה. עס ווערט קומען דער שור הבר מיט זיינע גרויסע הערנער, דער שטאַרקסטער פון אַלע בהמות, ער ווערט זיך צוגרייטן צו פירן אַ מלחמה מיט דעם ריזיקן גרויסן לויתן. עס ווערט קומען דער באַשעפער מיט זיין שווערד און ווערט צוגרייטן אַ סעודה פאַר די צדיקים, וואָס וועלן זיצן אַרום טישלעך אין גן עדן. זיי וועלן אויך טרינקען פון דעם יין המשמר, וואָס איז געהאַלטן געווארן אין אַ קעלטער פון דעם טאָג וואָס די וועלט איז באַ־שאַפן געווארן. גרויס איז אונדזער גאָט, וואָס האָט אונדז געגעבן די תורה. אַלע יידן אין קלויז פילן זיך ווי געשפּאַנט, פונקט ווי זיי וואָלטן געשטאַנען ביים בארג סיני.

אַזוי ווי איך בין געווען אַ פאַרעהערער פון ביאַנער רבין, האָב איך געדאַוונט שבתים און ימים טובים אין דער ביאַנער קלויז. די קלויז איז געווען אין אַ שטיבל פון אַ האַלב צעבראָכענעם הילצערן הייזל אויפן טעפּער געסל. די אויסשטאַטונג פון שטיבל איז געווען זייער אַרעם,

מיט אַלטע האַלב־צעבראָכענע טישן און בענק, אָבער צווישן די חסידים האָט געהערשט דער גייסט פון סאַדאָגורער חסידות, די מידה פון אהבת חברים האָט דאָרט געשפילט אַ גרויסע ראָלע. וועז עס איז געקומען זמן התפלה וועז די חסידים זיינען געקומען דאָוונען, האָט יעדן אַרומגע־נומען אַ וואַרעם געפיל; מ'האָט געפילט פונקט ווי מ'זיצט אין אַ פאַלאַץ. צווישן די ביאַנער חסידים זיינען געווען עטלעכע גבירים. איך געדענק איינעם פון זיי, ר' בערל מעלער, אַ רייכער לעדער סוחר, אויך ר' יצחק לאַנדוי, דער אייגנטימער פון דער גרעסטער ספעציעל טראפיק אין שטאָט. אַזוי ווי איך האָב ניט געקאָנט פאַרן צום רבין, האָב איך די צוויי טעג שבועות פאַרבראַכט אין דער ביאַנער קלויז, וואו מיר זיינען געזעסן נאָכמיטאָג און אויך אין אָוונט נאָך די סעודות ביי אַ גלעזל משקה, און עוסק געווען אין חסידות. מיר האָבן געטרונקען לחיים און זיך אַלע געוואונשן מיר זאָלן זוכה זיין צו קאָנען פאָרן צום רבין קיין ביאַן, און אין דער נאָנטער צוקונפט. צום באַדויערן האָב איך מיט אַ יאָר צוויי שפעטער פאַרלאָזן די קלויז און חסידות. מיין וואונטש צו פּראָווען דעם יום טוב קבלת התורה ביים הייליקן צדיק ר' איטציניו אין ביאַן איז ניט מקוים געוואָרן.

ימים נוראים

די ימים נוראים האָבן זיך אָנגעהויבן אין ריישע ערב ראש חודש אלול, וועז יידן האָבן אין מיטן טאָג פאַרלאָזט זייערע היימען און גע־שעפטן און געגאַנגען אין די שולן און קלויזן צו יום כפור קטן. דאָס איז געווען דער אָנהויב פון די הייליקע טעג וואָס האָבן זיך געצויגן ביז נאָך יום כיפור. איבער דער צייט פון די הייליקע טעג איז אויפן פנים פון יעדן יידן געלעגן אַ טרויעריקע און ערנסטע מינע. מ'האָט געזוכט אַ וועג פאַר תשובה. דער יד האָט זיך יעדן טאָג מתודה געווען. דאָס בלאָזן שופן יעדן טאָג נאָכן דאָוונען איז געווען דער סיגנאַל צו דערוועקן יעדן איינעם צו תשובה. זיי האָבן זיך דערווייטערט פון וועלטלעכע תענוגים, מ'האָט בלויז געדענקט פון די פאָרכטיקע טעג, צו לייטערן זיך פון די זינד פון גאַנצן יאָר.

די וואָך פאַר ראש השנה האָבן זיך אָנגעהויבן די סליחות טעג. יידן, מענער, פרויען און עלטערע קינדער זיינען אויפגעשטאַנען דריי

אַזײגר פאַר טאָג וועט עס איז געווען שטאָק פינצטער צו גיין צו סליחות. דרויסן איז שוין גוועלט גוט קאַלט. אָבער די גאַסן זײנען געווען פול מיט יידן וואָס האָבן געשטראָמט יעדער צו זיין בית תפלה צו סליחות.

ראש השנה — דער טאָג פון הרת עולם, וועט אַלע באַשעפענישן פון דער וועלט ווערן געשטעלט צום משפט. די אַטמאָספערע אין קלויז איז ניט די זעלבע ווי אין אַנדערע ימים טובים. דאָס דאָוונען איז אַנדערש, די נגונים זײנען אַנדערע. דעם גאַנצן יאָר דאָוונט דער ייד מיט התלהבות, ער בעט פאַר געזונט און פרנסה, אָבער אום ראש השנה דאָוונט ער מיט בכיות און תחנונים. ער בעט ניט פאַר עולם־הזהדיקע זאַכן. ער בעט סליחה ומחילה, אַז מ׳זאָל אים אין הימל פאַרשרייבן אין דעם ספר החיים.

אַרום זעקס אַזייגער אין דער פרי פלעגן שוין יידן קומען דאָוונען אין קלויז אום ראש השנה. אַלע זײנען אין אַן ערנסטער שטימונג. פון זייערע פנימער איז פאַרשוואונדן דער יום טוב שמייכל. דער בעל שחרית אין קלויז איז געווען דער באַוואוסטער ר׳ הירש יעקב. דערויף האָט ער געהאָט אַ חזקה. די תפלות און די פזמונים האָט ער געזאָגט מיט אַ ווײנענדיקן קול. פון דער וווייבערשער קלויז האָט זיך געהערט דאָס ווײנען און די יללות פון די וווייבער. ביי געוויסע תפלות האָבן אויך די מענער פאַרגאָסן טרערן. די עקסטרעמע ערנסטקייט האָט געהערשט ביי תקיעת שופר און ביי ונתנה תוקף. דאָס דאָוונען האָט זיך געצויגן ביז פיר אַזייגער בייטאָג. באַלד נאָכן עסן זײנען אַלע צוריק געקומען אין קלויז צו זאָגן תהלים בצבור און דאָוונען מנחה און גיין צו תשליך.

באַלד נאָך מנחה פלעגן יידן, אויך פרויען און קינדער גיין צו תשליך צום וויסליק טייך. פון אַלע טיילן פון שטאָט און פון אַלע בתי תפלות האָבן יידן געשטאָמט אין די טויזנטער, איבער די לאַנגע וועגן וואָס האָבן געפירט צום וויסליק. דאָרט האָבן אַלע געזאָגט די תשליך תפלות, אויסגעלײדיקט די קעשענעס און געוואָרפן די קרישקעס אין וואַסער. קליינע קינדער פלעגן אָנפילן זייערע קעשענעס מיט קרישקעס אין דער היים, כדי עס אַרײנצוואַרפן אין וויסליק ביים תשליך. מיט דעם האָט זיך יעדער ייד געריניקט פון זײנע זינד און זיי אַרײנגעוואָרפן אין טייך.

אין ריישע זײנען געווען יידן וואָס האָבן געפאַסט ביידע טעג ראש השנה פונקט ווי יום כפור. זיי האָבן בלויז געגעסן די אַוונט סעודות. דאָס איז געווען דער אָנהויב פון עשרת ימי תשובה.

* * *

אין ריישע, פונקט ווי אין אַלע יידישע שטעט, איז געווען אַ מנהג צו שלאָגן כפרות אַ טאָג פאַר ערב יום כפור. די צערעמאָניע פון כפרות־שלאָגן איז איבעראַל געווען די זעלבע. מ׳האָט געזאָגט די תפלה „בני אדם יושבי חושך" האַלטנדיק דאָס עוף ביי די געבונדענע פיסלעך צוזאַמען מיט די פליגל־פעדערן. דאָס עוף האָט מען אַרומגעדרייט אַרום דעם קאָפּ בשעת מ׳האָט געזאָגט „זה חליפתי" דריי מאָל.

איז טאַקי אין דעם טאָג פון כפרות־שלאָגן געווען אַ גרויסער טומל אין אַלע יידיש־אַרטאַדאָקסישע היימען. איך זאָג „טומל", ווייל אין יעדע פון די היימען, איבערהויפט ביי די רייכע באַלעבאָטים, האָט מען צו־געגרייט אַן עוף פאַר יעדן איינעם פון דער פאַמיליע אפילו פאַר אַ זויג־קינד. אַ האַן פאַר דעם מאַן און די יינגלעך און אַ הינדל פאַר דעם ווייב און פאַר יעדן מיידל — האָט מען אפט געדאַרפט האָבן 15־16 עופות אין אַ היים פון אַ גרויסער פאַמיליע.

אין אַ הויז וואו עס האָבן געוואוינט 15־20 יידישע פאַמיליעס, זיינען די קולות פון קליינוואַרג און דאָס קוואָקען פון די עופות געווען עד לב השמים. אפט האָט זיך אַ ייד אַדער אַ קינד פאַרלוירן און נאָכגעלאָזט די פליגל פון עוף בשעת זיי האָבן דאָס עוף געדרייט אַרום דעם קאָפּ; דאָס עוף האָט געקלאַפּט מיט די פליגל, עס איז געוואָרן אַ געשריי מיט אַ טומל, די קולות פון די מענטשן האָבן זיך אויסגעמישט מיט די קולות פון די עופות. אַזעלכע קולות האָבן זיך געהערט פון יעדער שטוב. באַלד נאָכן כפרות־שלאָגן האָט מען די עופות געטראָגן צום שוחט. יעדער איז געווען זיכער, אַז דער עוף איז געווען זיין אַדער איר כפרה פאַר די זינד.

דער טאָג פון ערב יום כפור פלעגט אַריבערגיין זייער שנעל, כאָטש די טעג זיינען דאַמאָלט נאָך געווען געוג גרויס, איז אָבער אין דעם טאָג געווען זייער פיל צו טאָן מיט די פארבאראייטונגען צום יום הדין. מ׳האָט זעלטן געקאָנט אויסקומען דעם טאָג אָן אייליגניש.

אַזוי שנעל ווי מיר זיינען געקומען פון קלויז, אַרום צען אַזייגער איז דער פרי און איבערגעביסן זיינען מיר באַלד געגאַנגען אין שוויץ־באָד. אַהיים געקומען פון דאָרט זיינען מיר איינס אַזייגער; האָבן מיר געגעסן אַ גרויסן יום טובדיקן מאָלצייט און באַלד נאָכדעם געגאַנגען דאַוונען מנחה אין קלויז. מיר האָבן מיטגענומען אַ גרויסן יאָר־צייט ליכט וואָס האָט געברענט איבער 24 שעה. די קלויז איז שוין געווען

פול מיט מתפללים אין די יום טובדיקע מלבושים. אונטן אין קלויז איז געשטאַנען דער אַלטער ר׳ לוי שמש, האַלטנדיק אין האַנט אַ לעדערנעם רימען. אויף דער ערד איז געווען אויסגעשפרייט שטרוי. אויף דעם פּלאַץ האָט זיך יעדער ייד מתודה געווען און זיך געלאָזט שלאָגן מלקות. די מלקות צערעמאָניע איז פאָרגעקומען אַזוי: באַלד ווי אַ ייד האָט אָפּגעדאָונט מנחה, איז ער צוגעקומען וואו דער שמש איז געשטאַנען. ער האָט זיך אויסגעשטרעקט אויף דער ערד ליגנדיק אויפן שטרוי מיטן קאָפּ אַראָפּ און דעם רוקן אַרויף. דער שמש האָט אים דערלאַנגט עטלעכע שמיץ מיטן לעדערנעם רימען איבערן רוקן פון קערפער — דורך דער צייט האָט דער ייד געזאָגט ודוי. וועז ער האָט זיך אויפּ־ געשטעלט, זיינען די אויגן געווען פייכט. אַזוי האָט זיך יעדער ייד געלאָזט שלאָגן מלקות, כדי אָפּצוקומען פאַר געוויסע זינד וואָס על פּי תורה האָבן זיי געדאַרפט באַשטראָפט ווערן מיט מלקות.

אַזוי שנעל ווי מיר פלעגן קומען אַהיים פון מנחה, האָט מען זיך גע־ זעצט עסן די סעודה המפסקת, דעם לעצטן מאָלצייט פאַרן פאַסטן. מ׳האָט באַלד נאָכדעם אָפּגעריניקט דעם עס־טיש און צוגעגרייט פאַר ליכט בענטשן. די מוטער האָט אָנגעפאָנגען ליכט בענטשן מיט אַ ספּעציעלע יום כפּור תפלה; זי האָט יאָמערלעך געווויינט, איר וויינען האָט יעדן פון אונדז דאָס האַרץ געבראָכן און אונדז געירט צו טרערן. דאָס האָט געדויערט אַרום צוואַנציק מינוט. נאָכדעם האָט דער פאָטער אַרויפגעלייגט זיינע הענט אויפן קאָפּ פון יעדן קינד און אונדז געבענטשט מיט טרערן און תפלות. באַלד נאָכדעם האָט ער גענומען דעם ווייסן קיטל און טלית און מיר זיינען געגאַנגען אין קלויז. אַ שעה פאַר שקיעה.

אין קלויז זיינען שוין געווען עטלעכע מניינים יידן. אויף די לאַנגע טישן זיינען געשטאַנען לאַנגע שמאָלע זאַמד־קעסטלעך, אין די קעסטלעך זיינען געשטאַנען אַריינגעשטעקט אין זאַמד הונדערטער גרויסע יאָרצייט ליכט, יעדער ייד, אָנגעטאָן אין אַ ווייסן קיטל און מיטן טלית איבערן קאָפּ האָט מיט טרערן געזאָגט די תפלה זכה, וואו ער איז זיך מתודה אויף זיינע זינד. עס איז געווען פאַר שקיעה, אָבער די קלויז איז שוין געווען געפאקט מיט מתפללים.

מ׳האָט געעפנט דעם ארון הקודש. נאָכדעם ווי מ׳האָט אַרויסגענומען דריי ספרי תורות, און דריי חשובע באַלעבאַטים, וועלכע האָבן רעפּרע־ זענטירט אַ בית דין האָבן מתיר געווען און דערלויבט דעם בעל תפלה צו דאַוונען מיט די זינדיקע יידן, האָט ער אָנגעהויבן זאָגן „כל נדרי״. די ערנסטע שטימונג און געשפּאַנטע האַלטונג פון יעדן אין קלויז איז

ניט צו באַשרייבן, אַ פּחד האָט יעדן אַרומגענומען. וועז דער בעל תּפלה האָט געענדיקט די ברכה פון שהחינו, האָבן אַלע געענטפערט „אמן" מיט אַזאַ יעמערלעך קול, אַזאַ שטורם, אַז די וועגט פון קלויז האָבן אַזש געציטערט. געלט זאַמלונגען? — זאָל גאָט היטן. וועז האָט דעמאָלט געדענקט פון זאַמלען געלט נאָך כל נדרי, מ׳וואָלט עס ניט געוואגט צו טאָן, דאָס וואָלט דאָך פאַרשוועכט דעם יום כיפור און די אַטמאָספערע; עס וואָלט איבערגעשלאָגן די ערנסטקייט פון דאָוענען און עס געמאַכט וואכעדיק. מיט אַזעלכע מאַטעריעלע קלייניקייטן אום יום כפור נאַכט האָט זיך קיינער ניט אָפּגעגעבן.

דאָס דאָוונען האָט געדויערט עטלעכע שעה. נאָכן דאָוונען זיינען כמעט אַלע יידן געבליבן אין קלויז, געזאָגט שיר היחוד און שפּעטער אויך תהלים ביז נאָך חצות. אַ סך יידן זיינען געבליבן זיצן אין קלויז די גאַנצע נאַכט.

אום יום כיפור האָט מען זיך געשטעלט דאָוונען אין קלויז אַרום זעקס אַזייגער פרי. צווישן שחרית, מוסף, מנחה און נעילה האָט מען זיך אָפּגערוט אַ האַלבע שעה, דאָס אָפּרוען האָט מען געראפן „אות אמת". ס׳זאָגט זיך נאָר אַזוי „אָפּגערוט", ווייל אין דער האַלבער שעה וואס מ׳האָט זיך געדאַרפט אָפּרוען, האָבן אַלע געזאָגט תהלים.

די ערנסטע שטימונג האָט אָפּגעהאַלטן דעם גאַנצן טאָג. ביים דאָוונען מוסף האָט יעדער ייד געפילט אַז ער שטייט אין דער עזרה פון בית המקדש, און הערט זיך צו, צו דער עבודה פון כהן גדול. וועז דער חזן האָט געשילדערט די סצענע מיט דעם כהן הגדול, בשעת די עבודה וועז ער זאָגט די תּפלה מיטן שם המפורש, זיינען אַלע יידן אין קלויז, אַן אויסנאַם, געפאַלן כורעים, טאָקע זיך אויסגעצויגן אויף אַלע פיר אויף דער ערד. מוסף האָט מען פאַרענדיקט אַרום פיר אַזייגער, און מנחה אַרום פינף, און מ׳האָט זיך תכף געשטעלט דאָוונען נעילה.

ביי תּפלת נעילה האָט זיך געענדערט די שטימונג ביי אַלע אין קלויז. די תּפלה פון נעילה איז טאָקי זייער אַ וויכטיקע, ווייל דאַמאָלט ווערט דאָך געהתמעט יעדן איינעמס שיקזאָל לויט זיין פאַרדינסט. דאָך האָט זיך געמערקט ווי ביי יעדן יידן אין קלויז האָט זיך די שטימונג גע־ענדערט. אַנשטאָט זיין מיד און צעבראָכן ווי ער האָט זיך געפילט דעם גאַנצן טאָג, איז ער ביי נעילה געוואָרן אָפּגעפרישט; ער איז געווען זיכער ביי זיך, אַז ער האָט אויסגעבעטן פאַר זיך און זיין בני בית אַ סליחה ומחילה, אַז זיי וועלן אַלע האָבן אַ גוט יאָר. באַלד נאָך דער תקיעה גדולה האָבן זיך אַלע געוואונשן אַז מ׳זאָל האָבן אויסגעבעטן

אַ גוטן יאָר און אַ גוט יום טוב. נאָך דאָוונען מעריב איז יעדער גע־גאַנגען אַהיים מיט אַ זיכערקייט, אַז אַלץ וואָס ער האָט געבעטן וועט מקוים ווערן.

די עקסטרעם אָרטאָדאָקסישע יידן האָבן באַלד נאָך דעם עסן זיך אָנגעהויבן גרייטן אויף סוכות. פילע פון זיי זיינען טאַקי די זעלבע נאַכט אַרויסגעגאַנגען צו באַזאָרגן מאַטעריאלן פאַר דער סוכה.

סוכות

מוצאי יום כפור האָט געהערשט אַ פריילעכקייט אין יעדער יידישער היים. מ׳האָט געגעסן און געטרונקען וויפיל דאָס האַרץ האָט געגלוסט. פאַרשוואונדן איז די ערנסטקייט פון די לעצטע פאַרכטיקע טעג. דער יד האָט זיך געפילט ריין פון זינד. עס איז געווען דער אָנהויב פון אַ ניי לעבן און אַ גוט יאָר. ער האָט זיך געזונטן צוגרייטן צום שיינעם יום טוב סוכות, די צייט פון שמחה.

די פרימערע ריישער יידן פאַרלירן ניט קיין צייט. ביי זיי הערשט שוין די סוכות אַטמאָספערע; זיי הויבן שוין אָן מיט דער צוגרייטונג צו דער סוכה־אַרבעט, מ׳רעדט זיך דורך וואו מ׳זאָל די סוכה שטעלן און וויפיל יידן עס וועלן דאַרט זיצן. די בחורים פלאַנען שוין ווי אַזוי־צו באַצירן די סוכה, וויפיל אויסגעבלאָזענע אייער און וויפיל פאַפּירענע פייגל און קייטן מ׳וועט דאַרפן און ווי גרויס דער אָדלער וועט זיין.

אין ריישע איז ניט קיין שעוועדיק יידיש הויז אָן אַ סוכה. די פיר טעג פון יום כפור ביז סוכות האָט מען געזען ווי אין אַלע יידישע הויפן אַרבעטן יידן ביי דער סוכה מיט ברעטער, טשוועקעס און האַמער. זיי פלעגן איבערלאָזן זייערע געשעפטן און פאַראַנטוואָרטלעכקייטן און זיך נעמען צו דער סוכה. גרויס און קליין האָבן זיך ביי דער אַרבעט באַ־טייליקט, די סוכה איז געווען אַ הייליקייט, וואו זיי וועלן פאַרברענגען זיבן טעג און נעכט. איך זאָג „נעכט", ווייל צווישן די זייער פרומע און חסידישע יידן האָבן זיך געפונען אַזעלכע וואָס זיינען אויך געשלאָפן אין דער סוכה אויב דער וועטער האָט עס דערלויבט.

ביי די מוכרי ספרים און אין אַנדערע פלעצער וואו מ׳האָט פאַרקויפט אתרוגים און לולבים, איז געווען ווי אויף אַ יריד. יעדער פאַרהייראַטער יד, חוץ די זייער אָרעמע, האָט געהאַט אַן אייגענעם אתרוג, יעדער לויט

זיינע פינאַנציעלע יכולת. אַ רייכער באַלעבאָס האָט זיך דערלויבט צו באַצאָלן 25 גילדן און אויך מער פאַר אַ פּרי עץ הדר; אַפילו די מיטל־קלאַסיקע יידן האָבן ווי עס איז אָפּגעשפּאָרט יעדן גראָשן, כדי צו האָבן אַ שיינעם אתרוג, דער אתרוג איז געקומען פריער פון דאָס עסן. אָפט פלעגן צוויי יידן, וואָס האָבן געדאַוונט אין איין בית הכנסת, קויפן אַן אתרוג בשותפות.

צו קויפן אַן אתרוג האָט פאַרנומען פיל צייט, בפרט ביי די גבירים, דערפאַר ווייל יעדער פון זיי האָט געזוכט אַן אמתן „הדר". ער האָט זיך געוואָלט אויסשטעלן אין קלויז אַז ער האָט אַ פערפעקטן פרי עץ הדר. האָט טאַקי יעדער ייד מיטגעבראַכט מבינים, וואָס האָבן יעדן אתרוג איבער־געקוקט מיט פאַרגרעסערונג־גלעזלעך ביז ער האָט אויסגעקליבן דעם אתרוג, וואָס לויט זיין אָדער זייער מבינות איז געווען דער שענסטער פון אַלע. דעם אתרוג האָט מען תיכף אַריינגעלייגט אין אַ טייערע זילבערנע אתרוג־פושקע וואָס איז ספּעציעל געקויפט געוואָרן פאַר דעם צוועק. דעם אתרוג האָט מען געהאַלטן דעליקאַט, ווי אַן אבן טוב. ווען מ'האָט עס אַרויסגענומען אָדער אַריינגעלייגט אין דער זילבערנער פושקע, האָט מען עס געטאָן אַזוי פאַמעלעך און מיט מער פאַרזיכטיקייט ווי אַ נייַ־געבוירענע קינד. דעם פּיטם האָט מען אָפּגעהיט ווי אַן אויג אין קאָפּ, ווייל אָן פּיטם איז אַן אתרוג קיין אתרוג ניט; חוץ דעם, איז דער פּיטם געווען אַ סגולה פאַר יונגע פאַרהיראַטע ווייבלעך צו האָבן קינדער יראים ושלמים. איך האָב איינמאָל אַלס אַ זיבן יאָריקער יינגל, מיטגעמאַכט די צערעמאָניע פון „אַ פּיטם־בייס". מיר האָבן געהאַט גוטע פריינט וואָס האָבן נאָר וואָס געהאַט חתונה געמאַכט אַ טאָכטער און האָבן געהאַט אַן איידעם אויף קעסט.

איין מאָל האָט מען מיך באַלד נאָך סוכות געשיקט מיטן אתרוג צו דער יונגער ווייבל, אָדל האָט זי געהייסן, ניט וויסנדיק פאַר וועלכן צוועק. ווען איך האָב דעם אתרוג געבראַכט, האָט אָדל זיך געוואשן די הענט, געזונמען דעם אתרוג אין דער רעכטער האַנט, מיטן פּיטם אַרויף, און אין דער לינקער האַנט האָט זיך געזונמען אַ תחינהלע. זי האָט געמאַכט אַ ברכה און נאָכדעם ווי זי האָט, מיט טרערן אין די אויגן פאַרענדיקט די תחינה, האָט זי אַריינגעביסן אין שפּיץ אתרוג און געשמאַק צעקייט דעם פּיטם. מיט אַן אנגענעמען שמייכל האָט זי מיר צוריק־געגעבן דעם אתרוג.

דעם גרעסטער פאַרגעניגן און אויך התלהבות פאַר סוכות איז פאַר אונדז יינגלעך געווען ווען מיר האָבן געוואויזט אין גרויסן הויז פון

פעטער לייזער קאַריק, אויפן הינער פלאַץ, וואו עס האָבן געוואוינט צענדליקער יידישע אינווואוינער, אַרטאָדאָקסישע יידן, וואו מ׳האָט געדאַרפט האָבן מער ווי איין גרויסע סוכה פאַר אַלעמען.

די סוכות האָט מען אָנגעהויבן שטעלן אַ טאָג נאָך יום כפור. אין גרויסן הויף פלעגט ווערן אַ טומל, יידן מיט לאַנגע בערד און יאַרמולקעס האָבן געשוויצט און געאַרבעט. עס איז אָפט געקומען צו קריגעריין צווישן זיי, צוליב דעם וואָס יעדער פון די יידן האָט געדענקט אַז ער איז אַ בעסערער אַרכיטעקט ווי דער צווייטער. צווישן זיי איז געווען אינגער, ר׳ בערל מעליצער האָט מען אים געפרופן. ער איז געווען אַ שטאַרקער און הויך־געוואַקסענער יידּ מיט געזונטע מוסקלען. ער האָט געהאַט אַ רויטלעכע באָרד. זיינע נאָזלעכער זיינען אַלע מאָל געווען אָנגעפילט מיט ברוינעם שמעק־טאַביק. ער האָט אויך געהאַט טאַביק־פלעקן אויף די עקן פון זיינע אַרבל מיט וועלכע ער האָט אָפגעריניקט זיין נאָז, ווייל ער איז געווען פויל אַרויסצונעמען די רויטע פאַטשיילע וואָס האָט אַלע מאָל אַרויסגעהאָנגען פון זיין הינטערשטע קעשענע. אָט דיזער ר׳ בערל איז געווען אַ יודע הכל, ער האָט זיך געהאַלטן פאַרן אַרכיטעקט און אינזשינער, איז עס אָפט געקומען צו קריגעריין. אַזוי ווי די יידן האָבן פאַר ר׳ בערלען מורא געהאַט, פלעגן זיי אים נאָכגעבן.

די אַרבעט איז אָנגעגאַנגען פיבעריש. מ׳האָט געהויבן אַלטע ברעטער, געקלאָפט טשוועקעס. עס האָט אָפט פאַסירט וואָס אָנשטאָט צו טרעפן דעם טשוואק מיטן האָמער האָט דער יידּ אָנגעשלאָגן דעם האָמער אין זיין שפּיץ פינגער, האָט מען טאַקי דערהערט אַ יאָמערלעכן געשריי „אוי גוואַלד!״ די קולות ביים בויען די סוכה האָט מען געהערט צוויי־דריי גאַסן ווייטער.

נאָך דריי טעג אַרבעט האָט מען פאַרענדיקט דעם בנין פון סוכת שלום. אָלע האָבן פריי אָפגעאָטעמט. די וויבער האָבן זיך געמומען צו באַצירן די וועגן מיט ליילעכער און אַנדערע דעקאָראַציעס. די בחורים האָבן אויסגעאַרבעט פאַרשידענע פייגל פון קאָלירטע פאַפּיר, באַנוצנדיק פאַר דעם צוועק אויסגעבלאָזענע אייער־שאָלן און עס באַפעסטיקט מיט זיגל־וואקס. צווישן די בחורים האָבן זיך געפונען קינסטלער אויף דעם געביט. עס איז געווען צו באַוואונדערן ווי שיין און קינסטלעריש זיי האָבן די פייגל אויסגעאַרבעט. אָט די פייגל און קייטן האָט מען אויפגעהאַנגען און צוגעבונדן צום סכך. מ׳האָט אויך אויסגעהאַנגען פאַרשידענע פרות צווישן די פויגל. אויבן אָן, אויף מזרח וואַנט פין דער סוכה, איז געהאַנגען אַ ריזיק גרויסער אָדלער, שיין און קינסטלעריש אויס־

געאַרבעט. דער מיטל טייל איז געווען באַצירט מיט גאָלד פּאַפּיר, דאָס איז געווען דער קערפּער פון אָדלער געמאַכט פון וואַקס. אויך דער קאָפּ פון אָדלער, די מויל, צונג און אויגן זיינען געווען קינסטלעריש אויסגע־ אַרבעט און באַצירט מיט גאָלד.

ערב יום טוב, עטלעכע שעה פאַר נאַכט, האָט מען געדעקט די טישן אין דער סוכה. פון יעדער וואוינונג האָט מען געבראַכט בענקלעך און טישן לויט דעם געברויך. די טישן זיינען געווען געדעקט און באַצירט מיט לייכטער, חלות, באַדעקט מיט שיינע חלה־טישטעכער, וויין פלעש־ לעך, כוסות, עסצייג און אַנדערע מכשירים. עס איז פשוט געווען אַ פאַרגעניגן עס צו זען.

וועו דער עולם איז געקומען פון דאָונען איז מען גלייך געגאַנגען אין סוכה. דאָרט האָבן זיי באַגעגנט זייערע פרויען און קינדער און עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס זאָגן פון די אושפּיזין און קידוש. דער טומל פון די פרויען און קינדער איז געווען גרויס, פאַר זיי איז אין סוכה קיין פּלאַץ ניט געווען; אויך איז די טיר פון דער סוכה ניט געווען געגוג ברייט פאַר אַזאַ גרויסן עולם אַזוי ווי יעדע פרוי און די קינדער האָבן דווקא געוואָלט יוצא זיין פונעם קידוש פון זייערע מענער, האָבן זיי געמאַכט אַזאַ גרויסן טומל אַז דער קידוש־מאַכער האָט זיינע אייגענע דבורים ניט געקאָנט הערן. באַלד נאָכדעם וועו אַלע האָבן געמאַכט קידוש, זיך געוואַשן און געמאַכט די המוצא, איז געוואָרן אָביסל רואיקער.

די ווייבער און די קליינוואַרג האָבן געגעסן אין הויז. יינגלעך פון איבער זעקס יאָר האָבן געגעסן אין סוכה. אויך איך, אין דעם עלטער, האָב געגעסן אין סוכה, זיצנדיק ביים פאָטערס זייט. נאָכן קידוש האָבן פון אַלע זייטן געשטראָמט פרויען און מיידלעך, טראָגנדיק פיש און אַנדערע מאכלים פאַר די מענער אין סוכה. מ׳האָט געגעסן, געזונגען, געזאָגט תורה און גערעדט פון חסידות. דאָס זיצן ביי דער סוכה סעודה האָט געדויערט דריי־פיר שעה. אַזוי האָבן יידן פאַרברַאַכט די זיבן טעג סוכות, סיידן וועו עס האָט גערעגנט. איך געדענק אַמאָל די ערשטע נאַכט סוכות. מיר האָבן געוואוינט אין אונדזערע נייע הויז, וואו מיר האָבן געהאַט אַן אייגענע אייגעמויערטע סוכה אויפן בוידעם, מיט צוויי שלאָקן, האָט דעמאָלט גערעגנט די גאַנצע נאַכט. וועו איך אוו דער פאָטער זיינען אַהיים געקומען פון קלויז, זיינען מיר געווען אויסגע־ וויקט פון רעגן, האָט דער פאָטער געפסקנט אַז מיר זאָלן וואַרטן מיטן עסן ביז עס וועט אויפהערן רעגענען. וועו עס איז שוין געווען נאָך צעו דער זייגער אוו עס האָט נאָך אַלץ גערעגנט שטאַרק, האָט זיך דער

פאָטער אויפגעשטעלט און געזאָגט צו דער מוטער אַז השי״ת וויל אונדז ניט אין דער סוכה, וועלן מיר מוזן עסן אין שטוב. מ׳האָט טאַקי שנעל צוגעגרייט דעם טיש, געמאַכט קידוש. מיר קינדער זיינען געווען אויס־ געהונגערט, האָבן מיר שנעל פאַרצערט אַלץ וואָס מ׳האָט דערלאַנגט צום טיש. דער פאָטער, אָבער, איז געזעסן ביים טיש שטאַרק פאַרטרויערט, וויל ער האָט ניט געקאָנט מקיים זיין מצות סוכה לויט דעם דין.

פורים

זייט איך בין אַלט געוואָרן 10 יאָר האָב איך זייער שטרענג אָפ־ געהיט די תענתים פון יאָר. אַ טאָג פון תענית איז געווען אַ טאָג פון טרויער. חוץ דעם פאַסטן האָט מען זיך אויך דערווייטערט פון תענוגים. גייענדיק אין גאַס האָט מען זיך אויסגעהיט מ׳זאָל חלילה ניט הערן די טענער פון מוזיק אָדער קוקן אויף עפּעס וואָס קאָן ברענגען פאַרגעניגן. אויך אין בתי תפלות איז דער תענית טאָג געווען אַנדערש ווי אין גע־ ווינלעכע טעג. שוין צוליב די ספּעציעלע תפלות, סליחות און לייענען בייטאָג און צו מנחה.

גאַנץ אַנדערש איז אָבער געווען אום אסתר תענית. געפאַסט האָבן מיר פונקט ווי אַלע אַנדערע תענתים, עס איז אָבער דאָך געווען אַן אויסנאַם. אַנשטאָט טרויער, האָט זיך געפילט אַ פריידיק אין האַרצן. מ׳האָט געציילט די מינוטן, דער טאָג זאָל זיין פאַרביי, וויל אין די געדאַנקען פון יעדן יידן איז געווען דער געדאַנק פון פורים. אסתר תענית איז שוין געווען באַלד ווי פורים. דעם גאַנצן פאַסט־טאָג האָט זיך געפילט די פורים אַטמאָספערע. אין דער היים האָט מען זיך געפּאָרעט, געבאַקן המן־טאַשן, מאָן קיכלעך און אַנדערע זיסע בעקערייען. מ׳האָט געציילט די מינוטן, עס זאָל ווערן נאַכט, מיר זאָלן גיין אין קלויז דאַוונען, פאַרענדיקן דעם תענית מיט די פאַרמאַליטעטן און אַנהויבן לייענען די מגלה. דער שולחן וואָס איז געשטאַנען אין מיטן קלויז איז באַלאַגערט פון יידן וואָס צאָלן איין „מחצית השקל״־געלט. יעדער יד לייגט אַריין אין דער געלט־טאַץ אַ מחצית השקל אין ווערט פון גראַצער, פאַר יעדן מיטגליד אין דער פאַמיליע. ביי יעדן יידן רוט אויפן פנים אַ באַהאַלטענער שמייכל און צופרידנקייט. דאָס יונגווארג זיצט אומרואיק, אָנגעלאָדן מיט פורימדיקע טומל־מאַכערס, ווי דער גראַגער, וואָס שפילט די הויפט ראָלע.

מהאָט שוין פֿאַרענדיקט דאָוונען מעריב און מ׳גרייט זיך צו לייענען די מגלה. דער בעל קורא, ר׳ הירש שוחט, זאָגט די ברכות מיט גרויס כוונה און הויבט אָן לייענען „ויהי בימי אחשורוש" מיטן שיינעם מגלה ניגון, וואָס ברענגט פרייד אין די הערצער פון אַלע אין קלויז און נאָכמער צום קליינוואַרג וואָס וואַרט מיט אומגעדולד צו הערן דאָס וואַרט „המן". אַזוי שנעל ווי דער בעל קורא קומט צום וואַרט, נאָך איידער ער קאָן אַרויסזאָגן „המן", ווערט פֿלוצים אַ שרעקלעכער שטורעם די יונגווַאַרג מיט די גראַגערס און פייפלעך און די עלטערע, די טאַטעס און זיידעס, העלפן צו מיט דעם טופען מיט די פיס און קלאַפן מיט די הענט אין טישן און בענק. דער טומל פאַרלענגערט די צייט פון מגלה־לייענען, ביז ענד־לעך פאַרענדיקט דער בעל קורא דאָס לייענען. דער עולם איילט זיך אַהיים איבערצובייסן נאָכן תענית. די זעלבע צערעמאָניע קומט פאָר דעם נעקסטן טאָג ביים לייענען די מגלה. אָבער די הויפּט שמחה הייבט זיך אָן פורים אָוונט. דעם אָוונט גייט קיינער ניט אין קלויז דאָוונען. מ׳וואָשט זיך צו דער פורים סעודה וועו עס איז נאָך גרויסער טאָג און מ׳דאָוונט מעריב אין הויז ביחידות.

אַזוי ווי פורים איז אַ טאָג פון משלוח מנות און צדקה לאָזן זיך דעם טאָג אַרויס פילע באַלעבאָטישע יידן צו זאַמלען געלט פאָר וויכטיקע צדקה־צוועקן. וועו איך בין געוואָרן צוועלף יאָר אַלט האָט מען מיך שוין רעקרוטירט אין קלויז צו אַרויסגיין אום פורים זאַמלען געלט, מיט נאָך אַ בחורל פאָר תיקון ספרים אין קלויז. די קלויז האָט געהאָט צוויי בחורים וואָס זיינען יעדעס יאָר אויסגעקליבן געוואָרן צו זיין די גבאים איבער תיקון ספרים. מ׳האָט פאָר אונדז צוגעטיילט אַ געוויסע געגנט אין שטאָט. מיר זיינען געגאַנגען פון הויז צו הויז, און פון שטוב צו שטוב, איבעראַל האָט מען אונדז געגעבן עטלעכע גראַצער. דאָס האָבן אויך געטאָן אַלע שטאָטישע צדקה זאַמלער און אויך די שטאָטישע אַרעמעלייט.

שוין אַרום מיטאָג צייט האָבן זיך באַווייזן מאַסקירטע חברה אין די גאַסן. דאָס זיינען געווען אַרעמע יונגען, צווישן זיי אויך באַהעלפערס פון די חדרים, וואָס זיינען געגאַנגען אַרום די הייזער געזונגען עפּעס אַ לידל און דערפאָר באַקומען עטלעכע גראַצער. אָבער די וויכטיקסטע צייט פאָר די מאַסקירטע און געלט־זאַמלער איז געווען פאַרנאַכט, וועו די באַלעבאָטים זיינען געזעסן ביי דער פורימדיקער סעודה, דאַמאָלט האָבן זיך אַרויסגעלאָזט הונדערטער מאַסקעס, פילע פון זיי זיינען געווען גוט־אָרגאַניזירט און אויסשטודירט אין אַ געוויסער פאַרשטעלונג, וואָס

האָט אָפט געדויערט אַ פערטל שעה אָדער לענגער, אַנדערע האָבן געזונגען יידישע אָדער זמירותדיק לידער און דערביי געכאַפט אַ טענצל. די טירן פון יידישע היימען, איבערהויפט ביי די רייכע יידן, האָבן ניט געהרט צדקה־זאַמלער און מאַסקעס זיינען אַריין און אַרויס.

פּורים, דער יום טוב פון פריילעכקייט. דער יום טוב וואָס אפילו דער עקסטרעם פרומער ייד דערלויבט זיך אַריבערצוכאַפּן די מאָס פון טרינקען משקה. פּורים — דער יום טוב וואָס יעדער ייד איז מחויב צו טרינקען ביז ער וועט ניט וויסן דעם אונטערשיד פון שילטן המנען אָדער בענטשן מרדכין. פּורים — דער יום טוב וואָס וועט קיינמאָל ניט אונטערגיין. פּורים — דער יום טוב פון משלוח מנות.

די גאַסן זיינען פול מיט שלוחים, משלוח־מנות טראָגערס, וואָס גייען מיט די פאַרדעקטע טעלער. געשיקט האָט מען שטיקלעך לעקאַך, מאַראַנצן, אַ ציגאַר, פרוכטן, אַפילו די רייכע יידן האָבן דאָס זעלבע געשיקט; די הויפּט זאַך איז געווען — מקים צו זיין די מצוה פון משלוח מנות. אין די רייכע היימען זיינען די טישן געווען געדעקט מיט אַלעם גוטן. די צימערן שטאַרק באַלויכטן, אויבן־אָן זיצט דער באַלעבאָס מיטן שטריימל אויפן קאָפּ, אַרום טיש די פאַמיליע און געסט, צדקה־זאַמלער קומען און גייען, דער באַלעבאָס איז יעדן מהנה לויט זיין ראַנג, די דינסטן ברענגען צום טיש די בעסטע און געשמאַקסטע מאכלים, עס איז יעדן גוט אויפן האַרצן, מ'פרייט זיך אויף המנס מפלה און דעם גרויסן חסד וואָס גאָט האָט געטאָן צו די יידן אין פּרס ומדי.

דאָס מאַסקירן זיך האָט אָנגעהאַלטן שושן פּורים און אויך איבער שבת נאָך פּורים. אין די טעג האָבן זיך מאַסקירט יונגע לייט פון בעסערן קלאַס. זיי האָבן עס געטאָן ניט צוליב געלט זאַמלען נאָר צוליב פאַרגעניגן. ווען איך בין אַלט געווען אַ יאָר 17־18 — איך בין שוין דאמאָלט געווען אויס קלויז־בחור — האָב איך זיך אָנגעשלאָסן אן אַ גרופּע חברים, ציוניסטן. מיר האָבן זיך אָנגעטאָן קאָסטיומען מיט מאַסקעס און באַזוכט די היימען פון געוויסע אָנגעזעענע שטאָט באַלעבאָטים, איבערהויפּט דאָרט וואו עס זיינען געווען יונגע מיידלעך פון אונדזער עלטער. מיר האָבן זיך קיינמאָל ניט ארויסגעגעבן, מיר האָבן געריעדט בלויז מיט די העכט כדי מען זאָל אונדז ניט דערקענען, און דערביי געהאַט פיל שפּאַס. וואו מיר זיינען געקומען, האָט מען אונדז מכבד געווען מיט משקה און זיסעריייעז.

דעם שבת נאָך פּורים פלעגט דער מאַרק און די הויפּט־גאַס זיין פול מיט שפּאַצירגייער וואָס פלעגן קומען כדי צו זען די פאַרשידענע

מאַסקירטע גרופּעס וואָס האָבן די גאַנצן פּאַרפּלייצט. עס האָט אויס־געזען ווי אַ מאַסקן־קאָנטעסט. אין גרופּע איז געווען שענער פון דער צווייטער. די גוים האָבן אויך געהאַט פּאַרגעניגן פון דעם יידישן פּורים צוליב דעם מאַסקן פּאַראַד. אין מאַרק האָט עס אויסגעזען ווי אַ שטאָט־יום טוב, ווי די גאַנצע שטאָטישע באַפעלקערונג וואָלט זיך באַטייליקט.

שבת אין ריישע

חוץ די גרויסע ירידים וואָס זיינען אָפּגעהאַלטן געווארן אין ריישע עטלעכע מאָל אין יאָר, האָט די שטאָט אויך געהאַט צוויי וועכנטלעכע מאַרק־טעג, דינסטיק און פרייטיק. אין די דערמאָנטע מאַרק־טעג פלעגן קומען אין שטאָט אַריין פּויערים פון אַלע דערפער אַרום ריישע און ברענגען אויפן מאַרק צו פּאַרקויפן קי, פּערד, חזירים, תבואות, עופות, אייער, גרינצייג און אויבסט. פּאַר דעם געלט וואָס זיי פלעגן אַרייננעמען פלעגן זיי איינגעקויפן פּאַרשידענע זאַכן און מאַטעריאַלן פּאַרן הויז און ווירטשאַפט און אויך סחורות פּאַר מלבושים.

דער גרעסטער מאַרק־טאָג איז געווען פרייטיק, ווען עס איז אָנגעגאַנגען דער גרויסער האַנדל אין שטאָט. דער הויפּט־האַנדל און גרעסטער טומל איז אָנגעגאַנגען אויף דער טאַרגאָוויצע און אויף דער וואַליע, וואו מ׳האָט געקויפט און פּאַרקויפט בהמות און חזירים. עס זיינען דאָרט געווען הונדערטער גוישע חזרים־העגדלער (חזירניקעס, האָט מען זיי גערופן) וואָס האָבן אָפּגעקויפט חזרים אין די טויזנטער און עס אַוועק־געשיקט קיין ווין אַדער דייטשלאַנד.

אין די נייַנציקער יאָרן איז דער האַנדל מיט בהמות געווען כמעט אין גאַנצן אין יידישע הענט. אַ סך פון די העגדלער זיינען געווען שטאָטישע קצבים. חוץ די יאַטקעס וואָס זיי האָבן אויפגעהאַלטן, וואו עס איז פּאַרקויפט געווארן כשר פלייש (זיי האָבן אויך געהאַט יאַטקעס מיט ניט־כשר פלייש, זיי האָבן אויך געליפערט פלייש צו די מיליטערישע קאַסערנס פּאַרן מיליטער) האָבן זיי אויך אָפּגעקויפט און געשיקט אָקסן און קי קיין ווין און אויך קיין דייטשלאַנד. צווישן די גרויסע אָקסן־סוחרים און קצבים זיינען געווען די אייזנס, די אוירגאַרטנס, זיינוול ברוסט און נאָך עטלעכע. זיי זיינען געווען גבירים אדירים.

דער שטאָטישער קצב און אָקסן סוחר איז געווען אַ באַזונדערער טיפּ

ייד. בלויז אַ קוק אויף אים — האָט מען דערקאָנט זיין פּראָפעסיע. די קצבים האָבן געהאַט בערד און קליינע פאותלעך; די הלבשה אָבער איז באַשטאַנען פון אַ קורצן ראָק מיט שיינע שטיוול וואו די הויזן האָבן זיך גוט אַרײַנגעפאסט מיט קראכלעך אויף די קעפּ. אַלע זיינען זיי געווען ברייט און פעסט־געבויטע מענער.

באַלד נאָכן האַלבן טאָג וועו דער האַנדל האָט זיך געענדיקט, פלעגט מען זען ווי טרייבער־יונגען פירן די קי און אָקסן צו דער באַן, וואו עס האָבן אויף זיי געווארט ספּעציעלע פּראַכט וואַגענען. די אָקסן זיינען געווען צוזאַמענגעבונדן אײנער צום צווייטן מיט שטריק צו די הערנער צו פינף־זעקס אין אַ רײ. איין יונג האָט געטריבן צוועלף אָדער מער בהמות. אויך די חזרים־הענדלער פלעגן אין דער צייט טרייבן זייער לעבעדיקע סחורה איבער די גאַסן אין די הונדערטער צו דער באַן.

אויף דער וואָליע איז אַנגעגאַנגען דער פערד־האַנדל, אויך דער האַנדל מיט שטרוי און היי. אין גרויסן שטאָטישן מאַרק איז אַנגעגאַנגען דער האַנדל מיט תבואות. אויף דער מיקאשקע, לעבן אַלטן בית הקברות, פלעגן זיך די פויערים אָפּשטעלן מיט זייערע וועגענער וואָס זיינען געווען אָנגעלאָדן מיט אויבסט און גרינצייג. אָביסל ווייטער, אויפן הי־נער־פּלאַץ, האָבן די פויערים פאַרקויפט עופות, געגדז און קאַטשקעס. אויף דעם דערמאָנטן פּלאַץ זיינען אויך געווען אַ סך בודקעס און שרא־קענס וואו יידן האָבן פאַרקויפט פאַרשידענע סחורות. עס זיינען דאָרט אויך געווען שפּייז־ און שניט־קראָמען.

דער פרייטיקדיקער מאַרק־טאָג האָט געדויערט בלויז אַ האַלבן טאָג. געהאַנדלט האָט מען אין איילעניש. עס איז דאָך ערב שבת. פרויען און מענער האָבן זיך צוגעאיילט צו פאַרענדיקן די געשעפטן, כדי צו קומען אַהיים וואָס פריער און זיך צוגרייטן צום שבת. אום זומער, וען די טעג זיינען געווען גרעסער, האָט מען זיך ניט אַזוי געאיילט. אום ווינטער, אָבער, האָט מען זיך ממש געיאָגט צוליב דעם וואָס דער טאָג איז געווען זייער אַ קליינער.

די שטאָט האָט אויך פאַרמאָגט אַ יידישן פיש־מאַרק. איך זאָג „אַ יידישן" ווייל די פיש־סוחרים און די קונים זיינען געווען אויסשליסלעך יידן. אײנמאָל אין יאָר, אום דעצעמבער, פאַר די חגאות, האָבן די פיש־סוחרים געפּענט דעם מאַרק פאַר ניט־יידישע קונים. אום פרייטיק און אויך ערב ימים טובים, האָבן בלויז יידן געקויפט פיש. געוויסן האָט מען עס „פיש פּלאַץ". דאָס איז געווען אַ קליינער פיר־עקיקער פּלאַץ ביים

שפּאַציר־גאַרטן, וואו עס איז געשטאַנען דער גרויסער מאָנומענט פון דעם פּוילישן דיכטער אַדאַם מיצקעוויטש.

פון זונטיק ביז פרייטיק האָט דער פיש־פלאַץ געפּוסטעוועט, אום פרייטיק האָט דער פּלאַץ אויפגעלעבט. די יידישע פיש־הענדלער פלעגן דאָרט אויסשטעלן זייערע גרויסע רונדע באַליעס מיט וואַסער וואו עס זיינען אַרומגעשוואומען גרויסע און קליינע לעבעדיקע קאַרפּן, העכט און אַנדערע פיש, וואָס זיינען פאַרקויפט געוואָרן אויפן וואָג לויט די אויסגעדונגענע פּרייזן.

אום זומער איז דער פיש־מסחר אָנגעגאַנגען פרייטיק ביז נאָכן האַלבן טאָג. אוםווינטער, אָבער, וען די טעג זיינען געווען קורצע, האָט זיך דער פיש־פאַרקויף אָנגעהויבן דאָנערשטיק פרי און האָט אָנגעהאַלטן ביז פרייטיק צוועלף אַזייגער בייטאָג. צווישן די פיש־הענדלער איז אויך אָנגעגאַנגען אַ קאָנקורענץ, מ׳האָט דאָרט אָפט געהערט קריגעריין און זידלעריין. די פיש־הענדלער זיינען געווען אַ קלאַס פאַר זיך.

אויך דער שוויצבאָד, וואָס איז געשלאָסן געווען די גאַנצע וואָך, חוץ די וואַנעס און מקוואות, פלעגט זיך עפענען פרייטיק פרי. אויך דאָרט איז דער טומל געווען אַ גרויסער, איבערהויפט אום וויגטער, וען דער גרעסטער טייל פון די יידן זיינען געקומען אין דער זעלבער צייט צוליב דעם קורצן טאָג. איז טאָקע דער שוויצבאָד געווען געפּאָקט. משה אינבינדער, וואָס איז געווען דער אויפזעער איבער די קליינע שמאָלע שאָפּעס און קעסטלעך וואו די מענער פלעגן אָוועקלייגן זייערע מלבושים, פלעגט אַרומלויפן אַ צעטומלטער. פון אַלע זייטן האָט מען געשריען: „משה! משה! משה! . . .", ער זאָל קומען און פאַרשליסן די שאָפּעס, פאַר וואָס ער פלעגט באַקומען עטלעכע גראצער. קיין וועלט־זאָכן האָט קיינער אין באָד אָריין ניט מיטגעבראכט, דאָך האָט קיינער ניט געטרויט צו לאָזן די מלבושים אין אַן אָפענעם פּלאַץ. מ׳האָט פשוט מורא געהאַט פאַר גנבות.

דער גרעסטער טומל איז געווען אין שוויץ־פלאַץ, וואו יידן האָבן זיך גוט אויסגעשוויצט פון דער הייסער פּאָרע אויף די הויכע שטיגן, וואו זיי פלעגן אויסשמייסן דעם קערפּער מיט אַ בעזימל געמאַכט פון צווייגן־ריטלעך מיט בלעטלעך. אין דער גרויסער שוויץ־שטוב איז אויך געווען אַ ריזיק גרויסער אויוון מיט גליענדיקע שטיינער טיף אי־נעווייניק. אויב די קעסלען האָבן ניט געקאָנט ליפערן גענוג פּאָרע, און יידן אויף די הויכע שטיגלעך פלעגן אָנהויבן שרייען „אויפגיסן... אויפ־גיסן..." פלעגט אַריינקומען דער באַד־גוי און אָנהויבן גיסן שעפלעך

וואַסער אין אויוון אויף די גליענדיקע שטיינער וואָס האָבן אַרויסגעגעבן אַ פּאַרע פונקט ווי פון אַ קעסל.

פרייטיק נאָכמיטאָג גייט מען אין מיט די לעצטע הכנות אויף שבת. פון שוויצבאָד גייען יידן מיט אויסגעצוואָגענע בערד און פּאות און רויטע פּנימער פון דער הייסער שוויץ. יינגלעך גייען שנעל פון די ווייַנשענקען, טראָגנדיק אונטער דער קאַפּאָטע אָדער רעקל אַ פּלעשל מיט ווייַן אויף קידוש. דאָס פלעשל האָט מען פּאַרדעקט כדי עס זאָל ניט חלילה ווערן יין נסך. פון אשר זילבערס פּראָפּינאַציע קומען און גייען יונגע יינגלעך מיט אַ קוואַרטירל בראָנפן אויף שבת.

אין מאַנדל רופאס פריזיר שטוב אויפן פיש פּלאַץ קומען און גייען יידן מיט אָפּגעשוירענע קעפּ. פון אַלע זייטן זעט מען בעקער־יונגען גיין שנעל, טראָגנדיק אויף זייערע קעפּ גרויסע קויבערס פול מיט פּרישׂ־געבאַקענע בולקעס און חלות וואָס זיי צעטראָגן אין יידישע הייַמען, מ׳זעט אויך דערוואַקסענע קינדער טראָגנדיק פּירעקיקע בלעכן מיט זיסע בעקערייַען פון ראָגעלעך, קוכן, אייערקיכלעך און פּריצניקלעך פּריש געבאַקן אין בעקער־אויוון.

אין די שפּייז־קראָמען איז אויך אַ טומל מיט אייַנקויפן געווויסע שפּייז־אַרטיקלען אין דער לעצטער מינוט. מ׳קויפט זאַלץ, פּעפּער, צוקער, עסיג און אַנדערע זאַכן צום עסן. עס קומען אין דער לעצטער מינוט אויך אַ סך גוים, ווייל אום שבת וועלן דאָך די יידישע קראָמען זיין געשלאָסן. ביי יואל קאָנאַריק, זלמן בלומבערג, ביי גערסטלין גייט אַן אַפּיבערהאַפּטער האַנדל, אין דערזעלבער צייט האַלט מען אַן אויג און אויער אויפן שול־קלאַפּער. מ׳באַדינט די קונים אין דער שנעל.

ר׳ חיימל מלמד און ר׳ יאָסל דעמבינעס, די צוויי אויפזעער איבער די שטאָטישע ערובי חצרות, גייען אַרום צו מאַכן אַן אינספּעקציע צו זען אַז די דראָטן פון יעדן ערוב אין אַלע פּיר שטאָט־טיילן, זיינען ניט איבערגעריסן. ווייל מיט אַן איבערגעריסענעם ערוב־דראָט טאָר מען קיין זאַך ניט טראָגן אום שבת. אויב זיי האָבן ערגעץ ווו געפונען אַן איבערגעריסענעם ערוב, האָבן זיי תיכף איבערגעצויגן אַ נייַעם דראָט. אויב עס האָט פּאַסירט אַז אַן ערוב איז דורך אַ צופאַל איבערגעריסן געוואָרן אום שבת, האָט מען באַלד אויסגערופן אין אַלע בתי תפלות אַז „מ׳טאָר אין שטאָט ניט טראָגן״. אין אַזאַ פאַל פלעגן יידן אויסליידיקן זייערע קעשענעס. די פאַטשיילע פלעגט מען פאַרבינדן אַרום דעם האַלדז. דעם טלית פלעגט מען אָנטאָן אין דער היים און גיין דאָוונען ניט־טראָגנ־

דיק קיין זאַך. אָפּט פלעגן קליינע קינדער נאָכטראָגן די עלטערן טליתים און חומשים צום דאָוונען. אָבער אַזאַ פּאַל האָט זעלטן פּאַסירט.

אין די יידישע היימען איז מען פּאַרנומען מיט רייניקן און רוימען. יעדער אין הויז, יונג און אַלט העלפּט אַרויס מיט דער אַרבעט פּאַר שבת. יינגלעך פּוצן שיך, מ׳וואַשט און מ׳צוואָגט די קעפּלעך פון די קינדער. מ׳שנייט אָפּ די נעגל פון די פינגער מיט דער גרעסטער פּאָרזיכטיגקייט אַז אַן אָפּגעשניטענער נאָגל זאָל חלילה ניט פּאַרלוירן גיין אויף דער ערד. די אָפּגעשניטענע נעגל לייגט מען אַריין אין אַ פּאָפּיר, מ׳מישט אַריין אָפּגעשניצט האָלץ און מ׳וואַרפט עס אין פּייער. מ׳האָט נאָר וואָס אָפּגעוואַשן די פּאָדלאָגעס און עס פּאַרדעקט מיט פּלאַכע לאָנגע זעק. אין די שטובן און אויך דרויסן פילן זיך די גוטע ריחות פון די געשמאַקע שבתדיקע געקכצן.

דער טאַטע, וואָס איז נאָר וואָס געקומען פון שוויץ, זיצט שוין אין שטוב און זאָגט שיר השירים אָדער ער איז מעביר די סדרה פון דער וואָך. עס ווערט געדעקט דער שבת טיש, די חלות אויבנאָן. אין מיטן טיש שטעלט מען די גרויסע זילבערנע לייכטער מיט שבת ליכט. אין קיך מאַכט מען פּאַרטיק די מאכלים פּאַר די שבת סעודות. די אַרבעט גייט אָן אין פולן טעמפּאָ.

אין גאָס באָווייזן זיך די שמשים פון שטאָט־שול און וואָליער שול, מיט גרויסע, פון האַנט געמאַכטע האָלץ האַמערס, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן ספּעציעל פּאַר דעם צוועק. זיי גייען פון הויז צו הויז און אויך אין די יידישע געשעפטן, און דערלאַנגען דריי שטאַרקע קלעפּ אין יעדער טיר. דאָס איז אַ וואַרנונג צו אַלע יידן אַז עס קומט דער הייליקער שבת, מ׳זאָל תיכף די געשעפטן פאַרשליסן. עס מאַכן זיך צו די גע־ שעפטן בליץ־שנעל. אין יעדער יידישער היים ווערט ליכטיק פון די שבת־ליכט. אין די גאַסן באָווייזן זיך יידן אין שטריימלעך און שוואַרצע זיידענע כאַלאַטלעך, אַרומגעגאַרטלט. זיי גייען יעדער צו זיין בית תפלה. דרויסן ווערט טונקעלער, עס פּאַרשווינדעט דער רעש און טומל — עס קומט דער הייליקער שבת.

אין די בתי תפלות איז מען מקבל שבת יעדער לויט זיין נוסח. אין די שולן, שולעכלעך און בית המדרש האָט מען געדאַוונט נוסח אשכנז. אין קלויז און אַלע אַנדערע קלויזן און שטיבלעך האָט מען געדאַוונט נוסח ספרד. אין די שולן האָט מען אָפּגעדאַוונט פריער ווי אין די קלויזן, סיידן ווען עס האָט אין דער שול געדאַוונט אַ גאַסט־רבי, האָט

זיך דאָס דאָוונען געצויגן לענגער. נאָכן דאָוונען באַגריסן זיך אַלע מיטן טראַדיציאָנעלן „גוט שבת".

אין דער היים האָט מען ביי די געדעקטע טישן באַגריסט די מלאכי השרת. געמאַכט קידוש. אין שטוב איז פריילעך. מ׳פאַרגעסט דאָס גשמיות, די זאָרגן פון צרכי פרנסה און אַנדערע צרות וואָס קומען פאָר אין טאָג־טעגלעכן לעבן. מ׳שעפט תענוג פון שבת קודש, מ׳זינגט זמירות אויפן קול. אום זומער הערן זיך די זמירות געזאַנגען אין די גאַסן אין אַלע שטאָט טיילן. שבת היום לה״. היינט איז שבת.

שבת פרי פלעגט מען זען ווי פון אַלע טיילן פון שטאָט גייען יידן אין דער שטאָטישער מקוה און צוריק אַהיים מיט באַנעצטע פאות און בערד. דאָס איז אויך פאַרגעקומען אין די קעלטסטע ווינטער טעג. דאַמאָלט פלעגט מען זען ווי ביי מאַנכע יידן הענגען אַראָפּ דינע שטיקלעך אייז פון זייערע וואָנסעס אָדער בערד. פון די יידישע בעקערס קומען אַרויס דינסטן און אויך מיטליאָריקע קינדער טראָגנדיק הייסע ליימענע קאָווע־טעפּ פון טשאָלנט אויוון. עס קומט דער שמש פון שול, שטעלט זיך אָפּ אין הויף פון יעדן הויז וואו עס וואוינען יידן און שרייט אויס אויפן קול: „אין שול אַריין!" יידן גייען דאָוונען אין די שולן. אָט זעט מען פירן אַ חתן אין שול אָדער אין קלויז אַריין. דאָס איז געווען דער שבת פון „אויפרופן". דער חתן האָט שוין דאַמאָלט געטראָגן אַ שטריימל אָבער ניט קיין טלית.

ערגיץ וואו אין מאַרק ביי אַ באַלעבאָס גרייט מען זיך צו טראָגן אַ נייעם ספר תורה אין שול. די צערעמאָניע וואָס קומט פאָר אין דער היים איז פונקט ווי ביי די הקפות אום שמחת תורה. מ׳האָט צוערשט געזאָגט די תפלה „אתה הראתה לדעת". אויפן וועג צום קלויז האָט מען מאַר־שירט מיטן ספר, באַגלייט פון הונדערטער יידן וואָס פלעגן זינגען און טאַנצן.

שיין איז געווען דער שבת־טאָג אין רייש. שבת — דער יום המנוחה.

תשעה באָב אין רייש

אום שבעה עשר בתמוז האָט זיך אָנגעהויבן דער טרויער פון די „דריי וואָכן", ווייל אין דעם טאָג האָט דער שונא באַלאָגערט די הייליקע שטאָט ירושלים, וואָס האָט זיך געענדיקט מיטן חורבן בית המקדש דעם 9טן טאָג אין חודש אב.

מיר יונגע חדר יינגלעך, אין די יאָרן פון 6 ביז 8, האָבן גוט געפילט דעם טרויער פון די דריי וואָכן פון שבעה עשר בתמוז ביז תשעה באב, ווייל אין משך פון דער צייט האָט קיין ייד ניט געטאָרט הערן די טענער פון מוזיק אָדער זיין נאָענט צו אַ פאַרגעניגונס פלאַץ. מיר האָבן זיך ניט דערלויבט צו פאַרברענגען די פרייע צייט אויף דעם גרויסן שפיל־פלאַץ פון פעטער לייזער קאַריץ, וואו עס זיינען אום זומער געשטאַנען צירקן און אַנדערע וואַנדערנדיקע אַמוזירונג געצעלטן, ווייל פון דאָרט האָט מען דעם גאַנצן טאָג געהערט מוזיק־טענער פון די גרויסע קאַטערינקעס וואָס האָבן דאָרט געשפילט. מיר האָבן אויך ניט געטאָרט גיין באָדן זיך אין וויסליק אין דער צייט וועז די היצן זיינען געווען גרויס, ווייל אויך דאָס האָט געשמעקט מיט „תענוג". פון חתונות און אַנדערע פריילעכקייטן איז דאָך שוין אָפגערעדט.

וועז עס איז געקומען ראש חודש אב, האָט זיך די טרויעריקייט געפילט מער ווי אין דעם ערשטן טייל פון די דריי וואָכן. דאָס איז געווען דער אָנהויב פון די „ניין טעג". אין דער צייט האָט מען אָפילו קיין פלייש ניט געטאָרט עסן. דער ייד האָט זיך געקוויילט און לויט זיין מענטשלעכן יכולת האָט ער זיך אויסגעהיט פון אַלעם וואָס קאָן חלילה ברענגען דעם קלענסטן פאַרגעניגן. דאָס זיינען געווען טעג פון טרויער און אומעט. אָבער פאַר אונדז חברה־יינגלעך איז עס געווען אַ צוגרייטונג צום טאָג וועז מיר וועלן זיך באַזאָרגן מיט „שטעכער" מיט וועלכע מיר וועלן אָנפירן שטיק וואָס וועט אונדז אַלעמען, אָנשטאָט טרויער, פיל פאַרגעניגן ברענגען.

אַ טאָג פאַר תשעה באב פלעגן מיר, חברה, אַרויס ערגעץ וואו הינטער דער וויסליק בריק, וואו עס האָבן געוואָקסן דיקע קזשאקעס מיט שטעכערס. מיר פלעגן אָנרייסן שטעכערס אין די הונדערטער און אָנפילן מיט זיי די קעשענעס, נאָכדעם גיין אַהיים און וואַרטן ביז זמן מנחה.

אַרום זיבן אַזייגער אָוונט זעצט מען זיך עסן די סעודת המפסקת. עס איז דאָרט געווען אַ מנהג צו עסן האַרט גקאָכטע אייער באַשפרינקלט מיט אַש וואָס מ'האָט געזומען פון קאָך־אויוון. אין יעדער יידישער היים האָט געהערשט אַ שרעקלעכער טרויער. באַלד נאָכן עסן האָבן די פרומע און חסידישע יידן אויסגעטאָן זייערע שטיוול און אָנגעטאָן לייוונטענע פאַנטאָפל, פונקט ווי אין אַ שבעה טאָג. אין ריישע זיינען געווען עטלעכע עקסטרעם פרומע יידן, וואָס פלעגן אום תשעה באב גיין צום דאָווענען אין זאָקן, אָן שיך, אויב דער וועטער האָט דאָס דערלויבט. דער טרויער איז געווען אויסגעשפרייט אויף יעדן פנים.

פאַר אונדז קליינע חברהניקעס איז קיין טרויער ניט געווען. אַזוי שנעל ווי מיר זיינען אָנגעקומען פאַר דער קלויז, האָבן מיר אָנגעהויבן וואַרפן שטעכערס אויף יעדן מאַן און פרוי וואָס זיינען פאַרבייגעגאַנגען. די שטעכערס זיינן געבליבן הענגען ווי אָנגעקלעפט אויף די רוקנס פון די מענטשנס מלבושים. געטאָן האָבן מיר עס מיט שפּאָס און תענוג. אָפט איז אַזאַ שטעכער געפאַלן דירעקט אין די האָר אַריין פון אַ ווייבלס שייטל, אָדער אין די האָר פון אַ מיידלס צעפּלעך. דאָס האָט זיי קיין פאַרגעניגן ניט פאַרשאַפט, ווייל אַרויסצושלעפּן שטעכער פון האָר איז געווען שמערצלעך. דאָס איז אָנגעגאַנגען דרויסן ביז מ׳האָט זיך געשטעלט דאָוונן מנחה־מעריב.

באַלד נאָך מעריב האָט מען אין קלויז איבערגעקערט אַלע בענק, ווייל פונקט ווי אין שבעה, איז אום תשעה באב ניט דערלויבט געווען צו זיצן אויף אַ געווינטלעכן זיץ. יידן זיינען געזעסן אויף די נידעריקע פלאַכע, איבערגעדרייטע בענק. די עקסטרעמע פלעגן זיצן אויף דער הוילער פּאָדלאָגע און מ׳האָט זיך צוגעהערט צו דער טרויעריקער נגינה פון מגלת איכה. יידן האָבן געזיפצט, מאָנכע האָבן פאַרגאָסן טרערן, מ׳האָט געקלאָגט אויפן חורבן בית מקדשנו. אָט זיצט אַ יידּ, ער שאָקלט זיך נאָכזאָגנדיק יעדעס וואָרט פון דער מגלה איכה; פלוצים, ווי פון הימל פליען אַריין אין זיין לאַנגער בארד צוויי שטעכערס. דער ייד שטלט זיך ניט אָפּ, ער גייט אָן מיט זיין התלהבות. ביי אָן אַנדערן יידן בלייבט אַ שטעכער העגען פון דער פּאה, — אָט דאָס איז אָנגעגאַנגען די גאַנצע צייט פון לייענען איכה. ס׳זיינען געפלויגן שטעכערס און מ׳האָט ניט געוואוסט פון וואַנען. ערשט נאָך „עלינו״ פלעגט זיך אָנהויבן אַ מאַטער־נישׂ, וועו יידן האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן צו באַפרייען זייערע בערד און פּאות פון די שטעכערס וואָס האָבן זיך ווי אריינגעגראָבן אין די האָר.

דאָס וואַרפן שטעכערס אין קלויז איז ניט געקומען פון אונדז יינגלעך. מיר וואָלטן עס ניט געוואָגט צו טאָן. דאָס האָבן געטאָן די ווילדע הפקר־יונגען פון וועלכע נחמן קוטער איז געווען דער אָנפירער. איך געדענק אַמאָל תשעה באב ביינאַכט אין קלויז. אויף דער ערד זיצט ר׳ הערש שוחט לייענדיק איכה מיט אַ טרויעריקער אָבער אנגענעמער שטימע וואָס נאָר ר׳ הערש שוחט קאָן. פלוצים איז אים אַ שטעכער אַריינגעלויגן אין מויל בשעת זיין מויל איז געווען אָפן וועו ער האָט געצויגן אַ וואָרט מיט דער נגינה פון איכה. עס האָט געדויערט צוויי סעקונדן ביז ער האָט דעם שטעכער אויסגעשפּיגן און איז ווייטער אָנגעגאַנגען מיט דער קריאה ווי עס וואָלט גאָרניט געשען.

תשעה באב איז געווען ניט גלאַט אַ תענית טאָג. אַנדערע תעניתים האָבן יידן געזאָגט סליחות און געפאַסט. זיי זיינען אָבער אויך אַנגעגאַנגען מיט זייער מסחר און אַרבעט. יידישע געשעפטן זיינען געווען אָפן ווי יעדן טאָג. אום תשעה באב אָבער האָט אַ פרומער ייד ניט געאַרבעט. ביי אים איז עס געווען אַ שבעה טאָג. ער איז געבליבן אין דער היים, אַרומגעגאַנגען אין די זאָקן, געזעסן אויף אַ נידעריקן בענקעלע אָדער קליינעם קעסטל און געלערנט בלויז אַזעלכע ספרים וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיטן חורבן.

דאָס דאָוונען אין קלויז תשעה באב פרי איז אויך געווען אַנדערש ווי אין אַנדערע תענתים טעג. ווייל אום תשעה באב האָט מען ניט געדאַוונט אין טלית און תפילין (ערשט צו מנחה האָט מען געדאַוונט אין טלית און תפלין). די הויפּט תפלות ביים דאָוונען איז געווען די קינות, ווען מ׳האָט געווויינט און געקלאָגט אויפן חורבן.

מיר קליינע חברה, פלעגן אויך אין דער פרי באַנוצן זיך מיט וואַרפן שטעכערס. אַזוי האָבן מיר אָנגעפירט דעם גאַנצן טאָג, ווייל אום תשעה באב איז מען אין חדר ניט געגאַנגען.

דאָס יידישע לעבן אין רייש

געווידמעט מיין שוועסטער
חיה און אירע קינדער

דער רייש׳ער מאַרק

דער מאַרק איז געווען אַ שיינער גרויסער סקווער. אין מיטן מאַרק איז געשטאַנען אַ שיינער גרויסער מאָנומענט פון דעם באַוואוסטן פוילישן פּאַטריאָט טאַדעאוש קאָשצוסקאָ. אָט דיזער גרויסער העלד האָט אויך געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אַמעריקאַנער רעוואָלוציע.׳ ער האָט געהאָלפן געגנראַל וואַשינגטאָן באַפרייען אַמעריקע פון דער ענגלישער הערשאַפט. צו מערב זייט פון מאַרק איז געשטאַנען די וואונדער שיינע געביידע פון שטאָטישן מאָגיסטראַט (סיטי האָל). אָלע הייזער וואָס האָבן אַרומגערינגלט דעם מאַרק זיינען געווען יידישע, וואו עס האָבן געוואוינט עטלעכע פון די גרעסטע גבירים פון שטאָט. דער מאַרק איז אויך געווען דער צענטער פון האָלסייל שניט־סחורות און צעלניק. עס זיינען דאָרט אויך געווען די גרעסטע שפּייז־לאָגערן און מעל געשעפטן. דער יערלעכער אומזאַץ פון די אָלע האָלסייל געשעפטן האָט באַטראָפן מיליאָנען גולדן. אָלע אויבן דערמאָנטע האָלסייל געשעפטן זיינען געווען אויסשליסלעך יידישע. אין מאַרק זיינען אויך געווען צוויי־דריי פון די יידישע בענק און אויך זייער שיינע מאָדערנע ריטייל געשעפטן. דער מאַרק סקווער האָט אויך געדינט אָלס האַנדלס צענטער פאַר די שטאָטישע יריידים, וועו עס פלעגן קומען סוחרים פון די נאָנטע שטעט און שטעט־לעך מיט פערד און וואָגן אָנגעפילט מיט סחורות און זיך אָפּגעשטעלט אין מאַרק וואו זיי פלעגן אויף הילצערנע שטאָנגען אַרויסהענגען זייערע סחורות. די סחורות זיינען געווען פאַר די פויערים. אַ שטאָטישער (מיעשטשאַן) האָט זיך צו די סחורות ניט צוגעריט.

דער מאַרק האָט אויך געדינט אָלס צענטער פון יידישן געזעלשאַפט־לעכן לעבן פאַר די באָלעבאָטים פון אָלע שיכטן. אין אַ שיינעם וואַרעמען טאָג אַרום צען אור פרי האָט מען שוין געזען אַ היפּשע צאָל יידן אין מאַרק, מאָנכע פון זיי מיט שיינע פּאַרקעמטע בערד און פּאַרלאָקטע פּאות מיט אַ שטעקעלע אין האָנט, די לאָנגע קאַפאָטע ברייט צעקנעפלט.

פון וועסטל איז געהאַנגען אַ גרויסע לאַנגע גאַלדענע קייט צוגעטשעפּעט צו אַ גרויסן שוואַרן גאַלדענעם זייגער, וואָס איז דאַמאָלט געווען אין דער מאָדע. זיי זיינען אַרומגעגאַנגען אין גרופּן פון צוויי אָדער דריי, געפּאַכעט מיט די שטעקלעך בהרחבה; זיי האָבן איבערגערעדט זייערע געשעפטן און אויך דיסקוטירט פּאָליטיקע און נייס פון טאָג; אַנדערע זיינען געשטאַנען אין גרופּן און עוסק געווען אין שוחת חולין. אויב אַ ייד האָט געוואָלט זען אַן אַנדער יידן האָט אַר קיין אַפּוינטמענטס ניט געמאַכט — מ׳האָט זיך געטראָפן אין מאַרק אָדער אין בית הכנסת. מיט טעלעפּאָנען האָט מען זיך דאַמאָלט ניט באַנוצט כאָטש עס איז שוין דאַמאָלט געווען טעלעפּאָנען אין געברויך אין ריישע. יעדער האָט געוואוסט וואו דער צווייטער געפינט זיך. אָבער צום גרעסטן טייל האָט מען זיך באַגעגנט אין מאַרק. דער מאַרק האָט אויך געדינט אַלס צענטער פאַר די כאַשטערס (פּראָצענטניקעס). חוץ די גרויסע און קלענערע יידישע בענק זיינען אין ריישע געווען אַ סך רייכע יידן וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן אויסשליסלעך מיט כאַשטעריי. זיי האָבן געריסן פּראָצענטן וויפיל עס האָט זיך געלאָזט. אין שטאָט האָבן געוואוינט אַ סך יידן, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין עטאַבלירטן קרעדיט און האָבן זיך אָפט געמוזט צו די כאַשטערס און האָבן געצאָלט אָט די יידן האָבן געמוזט אָנקומען צו די כאַשטערס און האָבן געצאָלט גרויסע פּראָצענטן. דערצו האָבן זיי געדאַרפט האָבן מיטשרייבערס אויף די וועקסלען צו פאַרזיכערן די הלואה. פּראָצענטן האָט מען געצאָלט אויפן טאָג. למשל, ווען אַ כאַשטער האָט וועמען געבאָרגט הונדערט קראָנען, האָט ער דערפאַר באַקומען דריי אָדער פיר גראָשן אַ טאָג פאַר פּראָצענט. עס זיינען אויך געווען וואָכערער וואָס האָבן געריסן פיל גרעסערע פּראָצענטן, אויב זיי האָבן עס געקאָנט קריגן.

אין מאַרק האָבן יידן אַרומגעשפּאַצירט און זיך באַוואויגן פריי, פונקט ווי בייַ זיך אין הויז. פון די טויזנטער גוים וואָס פלעגן פאַרקערן אָדער דאָרט פאַרבייגיין — און עס זיינען צווישן זיי געווען גרויסע אַנטיסעמיטן — האָב איך אין די 23 יאָר וואָס איך האָב געלעבט אין ריישע, ניט געזען אָדער ווען געהערט אַז אַ גוי זאָל אַטאַקירן אָדער באַליידיקן אַ יידן; וואָר רעדט נאָך פון שענדן אַ מקום קדוש, אָדער, חלילה, אַ ספר תורה. ווי עס פאַסירט אָפט אויף דער בריטער וועלט... אויב אַ גוי האָט אַמאָל יאָ באַליידיקט אַ יידן, האָט אים דער ייד פאַרקלאָגט אין געריכט. דער ריכטער האָט דעם אָנגעקלאָגטן באַשטראָפט לויט דעם געזעץ. אין די יאָרן אונטער דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיע פון קייזער פראַנץ יאָזעף, האָבן די יידן אויסגענוצט די פרייהייטן וואָס די

רעגירונג האָט זיי געשענקט און געפירט אַ יידיש לעבן מיט עהרע און שטאָלץ.

אין די אָוונטן האָט דער מאַרק געדינט אַלס אַ שפּאַציר־פּלאַץ פאַר יונג און אַלט. דער שפּאַציר האָט זיך אָנגעהויבן אין מאַרק און זיך געצויגן ביז דער הערן גאַס, אונטער די קעסטן בוימער און די אַלעע. די לעצטע איז געווען די אַריסטאָקראַטישע גאַס אין שטאָט. אַרום האָלב זיבן אָוונט האָט זיך באַווייזן די יידישע אַריסטאָקראַטיע, יונגע מיידלעך און פרויען אויסגעפוצט לויט דער נייעסטער מאָדע, אויך זייער פיל סטודענטן אין זייערע שוואַרצע געפאַסטע אָנצוגן; אויך די אַקאַדעמיקער. אָט די יונגווּאַרג האָט שפּאַצירט מיט די מיידלעך אָדער אַליין, אין גרופּן. דער מאַרק סקווער האָט אויך געדינט אַלס אַ פּלאַץ, אויף וועלכן עס זיינען פאָרגעקומען פאַראַדן און שטאָטישע פאַראַנשטאַלטונגען און אויך דעמאָנסטראַציעס. איך געדענק אַן אינצידענט וואָס האָט פאַסירט אין מאַרק. איך דענק ס'איז געווען אין יאָר 1908. דער עסטרייכישער פאַרלאָמענט האָט דורכגעפירט אַ געזעץ, אז אַלע געשעפטן אָן אויסנאַם מוזן געשלאָסן ווערן זעקס אַזייגער אָוונט. אַזאַ געזעץ האָט שוין לאַנג עקזיסטירט אין די גרויסע שטעט, ווי ווין. אָבער ניט פאַר גאַליציע. אין ריישע זיינען די געשעפטן געשטאַנען אָפן ביז שפּעט אין דער נאַכט. די געשעפטס אייגנטימער האָבן זיך ניט וויסנדיק געמאַכט און געהאַלטן אָפן די געשעפטן יעדע נאַכט ווי אַלע מאָל.

אין ריישע איז געווען אַ גוט אַרגאַניזירטע סאָציאַל דעמאָקראַטישע פּאַרטיי, וואָס איז געווען זייער אַקטיוו, אונטער דער פירערשאַפט פון אייניגע אַ געוויסן בורדא. עס איז אויך דאָרט געווען אַ גוט אַרגאַניזירטער פּועלי ציון פאַראיין אונטער דער פירערשאַפט פון מ. בוכבינדער, אַ זייער אינטעליגענטער יונגערמאַן, אַ גרויסער אידעאַליסט און אַ גוטער רעדנער אין פּויליש, ווי אויך אין יידיש. ער אַליין איז געווען אַ משרת ביי היילמאַן קאהן. אין פּועלי ציון אַרגאַניזאַציע האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַ סך משרתים ((סיילס קלוירקס), וואָס האָבן געאַרבעט אין די ריטייל געשעפטן. עטלעכע טעג נאָכדעם ווי די ריטייל געשעפטן האָבן איגנאָרירט דאָס „זעקס אור שפּעד געזעץ", און די שטאָט־רעגירונג האָט זיך ניט וויסנדיק געמאַכט דערפון, האָבן זיך צוזאַמענגענומען עטלעכע משרתים, מיטגלידער פון דער פּועלי ציון פאַראיין, אין מאַרק, מיטן צווועק צו דעמאָנסטרירן קעגן די פאַרשוועכונג פון „שפּעד געזעץ". זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין פראָנט פון קליינמאַנס שוך־געשעפט און

אין עטלעכע מינוט האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן עטלעכע הונדערט מענטשן. איך בין דאָמאָלט געווען אָנגעשטעלט אַלס בוכהאַלטער אין האָלסייל שניט־וואַרן געשעפט ביי שמעון דרוקער, וואָס איז געווען אין מאַרק פונקט אַנטקעגן איבער קליינמאַנס שוך־געשעפט. איך בין גראד אַרויס און דערזען דעם גרויסן טומל אויף דער צווייטער זייט מאַרק — בין איך בליץ־שנעל געלאָפן אַהינצו אויסצוגעפינען וואָס אַזוינס עס קומט דאָרט פאָר. פלוצים האָט זיך דערהערט אַ טראַך פון געבראָכענע גלאָז. עס האָט ווער געוואָרפן אַ שטיין און צשמעטערט דאָס גרויסע גלאָז־שוי־פענצטער פון קליינמאַנס שוך־געשעפט. אייִדער איך האָב זיך אומ־געקוקט וואָס עס האָט פאַסירט, האָבן אַלע אָנגעהויבן זיך שטופן און לויפן. פלוצים דערפיל איך ווי עמעצער כאַפט מיין האַנט און האַלט עס פעסט. איך קאָן שוין מער ניט לויפן, איך דערזע אַ פאָליסמאַן האַלט מיך. איך פרואוו זיך פון אים באַפרייען, אָבער עס איז אומזיסט. ער האַלט מיך פעסט, שוין מיט ביידע הענט. אַלס יונגערמאַן בין איך ניט געווען פון די אָפגעשראָקענע. אָבער דאָס מאָל בין איך געבליבן זייער דערשראָקן. איך האָב ניט געוואוסט וואָס דער פאָליסמאַן האָט זיך צו מיר צוגעטשעפּעט. איך האָב זיך געפילט גאַנץ אומשולדיק. איך בין נאָר וואָס אַהערצו געקומען אויסצוגעפינען וואָס דאָ קומט פאָר. איך האָב עס דעם פאָליסמאַן דערקלערט ער האָט זיך צו מיר ניט צוגעהערט און מיך געשלעפּט איך זאָל מיט אים גיין צו דער פאָליציי באַצירק, אויב ניט וועט ער מיך שלעפּן מיט גוואַלד.

ווי איך האָב שפּעטער אויסגעפונען, איז אין פראָנט פונעם שוך־געשעפט פאַרגעקומען אַ געשלעג, עס זיינען אָנגעלאָפן פאָליציי, זיי האָבן געהאַט אַ שוועריע אַרבעט זיך דורכצושטופּן צווישן דער ריזיקער מאַסע מענטשן. וועז זיי זיינען ענדלעך צוגעקומען, האָבן די דעמאָנ־סטראַנטן זיי מכבד געווען מיט קלעפּ און מיט שטיינער, און זיך צעלאָפן. די פאָליציי האָט ניט געשוויגן, זיי האָבן נאָכגעיאָגט די דעמאָנסטראַנטן און איינער פון די פאָליציסטן האָט מיך גאָר דערווישט, ווייל אויך איך בין אַוועקגעלאָפן פונקט ווי די אַנדערע. איך האָב זיך געווערט, גע־וואָלט פון אים זיך באַפרייען און געבעטן זיך ביי אים אַז איך בין אַן אומשולדיקער, אַז איך האָב זיך בלויז צוגעקוקט וואָס דאָ קומט פאָר. עס האָט ניט געהאָלפן. ער האָט מיך דערקלערט אונטער אַרעסט. איך האָב געזען אַז ס׳וועט גאָר ניט העלפן, האָב איך איינגעוויליגט צו גיין מיט אים. ער האָט מיך געפירט צום פאָליציי־באַצירק איבער דער ריישער הויפּטגאַס. מענטשן האָבן זיך אָפּגעשטעלט און געשטוינט צו זען ווי

מען אַרעסטירט מיך. דאָס איז פֿאַר מיר געווען די גרעסטע חרפה אין מיין יונג לעבן.

אָנקומענדיק אין פֿאָליציי־באַצירק האָט מען מיך פֿאַרהאַלטן. איך האָב זיך פֿאַר דעם אויבערפֿאָליציסט דערקלערט אומשולדיק. איך האָב אים דערציילט אַז איך האָב מיט די דעמאָנסטראַנטן קיין שייכות ניט, אַז איך בין קיין משרת ניט אין אַ ריטייל געשעפט, אַז איך בין אָנגעשטעלט אַלס בוכהאַלטער אין אַ האָלסייל געשעפט און מיר שליסן יעדן אָוונט פרי. עס האָט ווייניק געהאָלפן. דער קלאַנג וועגן מיין אַרעסט האָט זיך בליץ־שנעל פֿאַרשפּרייט אין שטאָט. אַ סך מענטשן האָבן זיך פֿאַר־זאַמלט אין פראָנט פון פֿאָליציי־באַצירק, אַ סך פון מיינע פריינט זיינען אַריין און גערעדט מיט דעם פֿאָליציי־וואַכמייסטער, עס האָט ניט גע־האָלפן. ער האָט מיך אָפּיציעל פֿאַרשריבן אַלס אַ פֿאַרברעכער פון גע־זעץ; ער האָט מיך באַפֿרייט מיט דעם באַדינג, אַז דעם נעקסטן טאָג, 10 אוהר פרי, זאָל איך זיך צושטעלן אין אָפּיס פון דעם פֿאָליציי־אינספּעק־טאָר וואָס וועט אויסאַרבעטן די קלאַגע קעגן מיר צום גריכט. איך האָב אָפּגעאָטעמט פריי, וויסנדיק, אַז איך וועל ניט דאַרפן ליגן איבער נאַכט אין חד גדיא. מיינע פריינט וואָס האָבן געוואַרט אין דרויסן, האָבן מיך באַגלייט אַהיים.

מיינע עלטערן, ניט וויסנדיק דעם אמת, האָבן מיך חושד געווען. זיי האָבן מיר ניט געוואָלט מוחל זיין די שאַנדע וואָס איך האָב געבראַכט אויף דעם פאַמיליען־נאָמען. מיין פאָטער האָט געלערנט אַ חקירה: „סטייטש," האָט ער געשריען אויפן קול, „ דו ווילסט מיר אייניריידן אַז דו ביסט גאָט די נשמה שולדיק אַז די שויבן־ברעכער און די דע־מאָנסטראַנטן האָט די פֿאָליציי געלאָזט גיין פריי און נאָר דיך, דעם אומשולדיקן, האָט מען אַרעסטירט?"

דעם נעקסטן פרימאָרגן בין איך גלייך אַוועק צום אַדוואָקאַט דר. האָפּפּען, וועמען איך האָב גוט געקאָנט. ער איז געווען פֿרעזידענט פון פֿאַראיין „חובבי ציון" וואו איך בין אויך געווען אַקטיוו. ער האָט מיר געראטן פריער צו גיין צום פֿאָליציי אינספּעקטאָר און אויב ער וועט מיך דערקלערן שולדיק און איבערגעבן די קלאַגע אין גריכט, וועט ער שפּעטער אויסאַרבעטן פאַר מיר אַ פֿאַרטיידיקונגס־אַקט.

פונקט 10 אַזייגער אין דער פרי בין איך שוין געווען ביים פֿאָליציי־אינספּעקטאָר. דאָרט האָב איך אויך געטראָפן וואַרטנדיק אויף מיר מיין פריינט בוכבינדער, וואָס האָט גראָד געהאַט אַ קאָנפֿערענץ מיט דעם אינספּעקטאָר, מיט וועמען ער איז אויך געווען באַפֿריינדעט. ווען ער

איז פֿאַרטיק געוואָרן מיטן אינספּעקטאָר, איז ער באַלד צוגעקומען און מיר געזאָגט אַז איך בין פּריי. ער האָט עס איבערגעדעט מיטן אינספּעקטאָר און דערקלערט מיין אומשולד האָט מיך דער אינספּעקטאָר באַפֿרייט און אַרויסגעוואָרפן די קלאַגע. איך בין אַוועק אַ צופֿרידענער.

דעם זעלבען טאָג האָט דער באַצירקס־הויפּטמאַן, די אַפּטיילונג פון דער לאַנדעסרעגירונג אין ריישע, אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל אַז אַלע געשעפטן אָן אויסנאַם מוזן זיך שליסן יעדן טאָג ניט שפּעטער ווי זעקס אַזייגער אָוונט. די פֿאַליצייַ האָט אויך באַקומען אַ באַפֿעל דעם דאָזיקן געזעץ דורכצופֿירן.

די געשיכטע פון מיין אַרעסט איז אין עטלעכע טעג שפּעטער אין גאַנצן פֿאַרגעסן געוואָרן. אָבער ביי די פּועלי ציוניסטן און אויך ביי די ריישער משרתים בין איך געווען אַ העלד וואָס צוליב מיר איז דער נייער געזעץ אַרויפגעצוואונגען געוואָרן אויף די קאַפּיטאַליסטישע באַלע־באַטים פון די ריטייל געשעפטן.

אין וואָכנטעג איז אין מאַרק געווען ווי אויף אַ יאָריד פון פרי ביז נאַכט. אום שבת אָבער האָט דער מאַרק גערוט און געפוסטעוועט. די עקסטרעמע אַרטאָדאָקסן און סתם חסידים זיינען געגאַנגען צום דאַוונען באַצירט מיט דעם שיינעם טערקישן טלית מיט דער ברייטער זיל־בערנער עטרה. מ׳האָט זיך ניט געשעמט. קיינער פון די טויזנטער גוים אין שטאָט האָבן ניט געוואגט צו שטערן אָדער אפילו חוזק מאַכן פון אַ יידן אום שבת. עס האָט אַמאָל געטראָפן ווי אַ קליינער שייגעצל האָט פאַרטשעפעט אַ חסידיש יינגל אין גאַס און אים נאַכגעשריען „זשידקא״. אַמאָל פלעגט אַזאַ שייגעצל נאָכלויפן אַן אַנטלויפנדיקן יינגל און זיך דער־לויבן צו ריישן ביי אים די פּאות. דאָס איז אָבער זעלטן ווען פאַרגע־קומען, און אויך נאָר דאַמאָלט ווען אַ שייגעצל האָט דערווישט אַ יינגל אין אַ געגנט וואָס איז געווען באַוואוינט בלויז פון קריסטן. אַזאַ פאַל איז אַמאָל פאַרגעקומען אויך מיט עלטערע יינגלעך אין פעלד אָדער אויסערן שטאָט. איך געדענק, ווען איך האָב געלערנט אין העשל טיטשינערס חדר, זיינען מיר יינגלעך אַמאָל אין אַ פרייטיק געגאַנגען אין פעלד אַריין. מיר זיינען דאַמאָלט געווען אין עלטער פון 11 ביז 13 יאָר און געווען אַלע חסידיש אָנגעטאָן. האָבן אונדז דאָרט באַגעגנט גוישע סטודענטן און אונדז באַפֿאַלן. אין שטאָט, ווו דער פאַרקער איז גרויס, וואָלטן זיי דאָס ניט געוואגט צו טאָן. עס האָט אָבער אויף קיין פאַל קיינמאָל ניט פאַרגעקומען אַז אַ דערוואקסענער קריסט זאָל אַטאַקירן אַ דערוואקסענעם יידן.

דער מאַרק האָט געפֿוסטעוועט ביז אַרום דריי אַזייגער נאָכמיטאָג. פֿון דאָמאָלט אָן, זיינען די מאַרק ציילן געווען אינערפֿולט מיט שפּאַציר־גייער. חוץ די פּרויען, יונגעלייט און מיידלעך, אויסגעפּוצט אין זייערע בעסטע שבתדיקע מלבושים, האָבן אויך דאָרט אַרומשפּאַצירט פֿילע יידן אין זייערע שטרײַמלעך און זיידענע שווארצע קאַפּאָטעס. זיי פֿלעגן שפּאַ־צירן אין גרופּן פֿון צוויי, דריי אָדער מער, דיסקוטירטן פֿאַרשידענע יידישע פּראָבלעמען ביז זמן מנחה. עס איז באמת געווען אַ פֿאַרגניגן צו זען דעם ריישער מאַרק אין אַ זומער שבת שפּעט נאָכמיטאָג. ווי שטאָלץ און פּריי דער ייד האָט שפּאַצירט אויסגעפּוצט אין בגדי שבת, די לינקע האַנט אין דער הינטערשטער קעשענע, אָדער ער האָט אַרײַנגעשטעקט פּיר פּינגער אין גאַרטל וואָס איז געווען אַרום זיין גוף. אין דער רעכטער זייט פֿון דער הינטערשטער קעשענע האָט אָפּט אַרויסגעשטעקט אַ רויטע פּאַטשיילקע, מיט דער רעכטער האַנט האָט ער געגלעט זיין בערדל אָדער געדרייט אַ פּאָה. איך צווייפל אויב דער תל־אביבער מאַרק קוקט אויס מער יידיש ווי עס האָט אויסגעקוקט דער ריישער מאַרק אום שבת.

איידער איך פֿאַרענדיק דעם קאַפּיטל וויל איך דערמאָנען אַן אינ־צידענט, וואָס איז פֿאָרגעקומען אין ריישע, אין דענק אין תרע״א (1911), אַלס אַ ביישפּיל ווי די גוים האָבן דעם יידן רעספּעקטירט און ניט גע־וואָגט שלעכטס צו טאָן.

אין ריישע איז געווען אַ העברעאישער לערער, אַ קליין געוויקסיקער יונגערמאַן, אַן אויסגעדאַרטער, אין די צוואַנציקער יאָרן. איך האָב אים אָפּט געזען אין מאַרק שפּאַצירן מיט זיינע תלמידים. פֿלוצים האָט זיך אין שטאָט פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג אַז דער לערער האָט זיך געשמדט און וואוינט טאַקי ביים גלח אין הויז. ער איז ווי פֿאַרשוואונדן געוואָרן. מ׳האָט אים אין גאָס מער ניט געזען.

אין ריישע איז דערשינען אַ גוישע פּוילישע וואָכנצייטונג „גלאָס רזשעשאָווסקי״ וואָס האָט געדינט דער גוישער באַפֿעלקערונג פֿון שטאָט. עטלעכע וואָכן נאָכן שמד־קלאַנג איז אין דער אויבנדערמאָנטער צייטונג דערשינען אַ סעריע אַרטיקלען אונטער דעם טיטל „וואָס אַ ייד דערציילט פֿון יידן״. דער שרייבער פֿון דעם אַרטיקל האָט דערקלערט, אַז ער האָט געהאַט אַן אינטרוויו מיט דעם נייעם משומד, האָט ער אים דערציילט ווי אַזוי יידן רייַדן און דענקען פֿון קריסטן, וואָס נאָר אַ משומד קאָן אויסטראַכטן. דער שרייבער האָט עס אויך באַפּוצט מיט אַנטיסע־מיטישע באַמערקונגען.

די אַרטיקלען זיינען דערשינען אין משך פֿון עטלעכע וואָכן. דאָס

האָט איבערגעלאָזט אַ שווערן אײנדרוק אויף דער יידישער באַפעלקערונג. מ׳האָט דערוואַרט אַ שלעכטע רעאַקציע פון די קריסטן קעגן יידן דירעקט אָדער אומדירעקט. מ׳האָט אויך מורא געהאַט, אַז די אַנטי־סעמיטישע אַרטיקלען זאָלן זיך ניט פאַרשפרייטן אין דער פוילישער פרעסע אין אַנדערע שטעט, וואָס וואָלט געבראַכט פיל שאדן צו די גוטע באַציאונגען צווישן די יידן און קריסטן וואָס האָבן דאַמאָלט עק־זיסטירט. אַ סך יידן זיך אַפילו געשראָקן פאַר אַן אַטאַקע וואָס קאָן פירן צו אַ פּאָגראָם. עטלעכע וואָכן נאָכדעם ווי דער לעצטער אַרטיקל איז דערשינען, איז די גאַנצע זאַך פאַרגעסן געוואָרן. די באַ־ציהונגען צווישן די יידן און די גוים זיינען אָנגעגאַנגען נאָרמאַל.

דער יידישער אײנפולס האָט זיך געפילט אַפילו אין די דערפער וואו עס האָבן געוואוינט אײנער אָדער צוויי יידן צווישן עטלעכע הונדערט און אָפט איבער טויזנט פויערים. דער ייד איז געווען אַ גוט־באַציצער, אַ פאַסעסאָר, אָדער אַ קרעטשמער. די דאָרפס פויערים, צווישן זיי גאָנץ גרויסע און זייער רייכע פּריצים האָבן דעם יידן רעספּעקטירט. די אָרעמע פויערים זיינען אינגאַנצן געווען אָפּהענגיק פון יידישן פּאַ־סעסאָר. זיי האָבן פשוט פון אים געלעבט. אַ גרויסע פאַסעסיע האָט באַשעפטיקט הונדערט און מער פויערים און שיקסעס וואָס האָבן גע־אַרבעט אין די שטאָלן בייַ די קי, אום זומער אין די פעלדער און אום ווינטער בײַם דרעשן די תבואות. ווי ווייט איך געדענק האָט קיינמאָל ניט פאַסירט אַז פויערים זאָלן באַפאַלן אַ יידן אָדער אים שלעכטס טאָן.

די יידישע שענק

ביז צום יאָר 1910 זיינען די שענקען אין עסטרייך געווען אונטער דער יוריסדיקציע פון די שטאָטישע רעגירונגען פונקט ווי אַלע אַנדערע לאָקאַלע געשעפטן. ווער עס האָט געוואָלט עפענען אַ שענק האָט בלויז געדאַרפט אָנקומען צום מאַגיסטראַט פאַר אַ דערלויבעניש פונקט ווי פאַר אַ שפּייז אָדער קליידער געשעפט. דער אַפּליקאַנט האָט באַלד באַקומען די קאָנצעסיע און האָט געצאָלט די געזעצלעכע טאַקסע. עס זיינען טאַקי אין גאַליציע געווען זייער אַ סך שענקען וואו מ׳האָט פאַרקויפט וויין, ביר און בראַנפן און כמעט אַלע זיינען געווען יידישע.

אין יאָר 1910 איז אין עסטרייך אַריין אין קראַפט אַ געזעץ, וואָס

איז פריער אַנגענומען געוואָרן אין פֿאַרלאָמענט, אונטערן דרוק פון די פּוילישע אַנטיסעמיטישע פירער, וואָס האָט געשטעלט אַלע שענקען אין דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע אונטער דער יוריסדיקציע פון דער רעגירונג.

אין די עסטרייכישע פֿראָווינצן אויסער גאַליציע, ווי למשל בעהמען, מעהרען און אַנדערע וואו די יידישע באַפֿעלקערונג איז געווען אַ קליינע, האָט דער נייער געזעץ געמאַכט אַ קליינעם איינדרוק צוליב דעם ווייל דאָס רוב פון די געווען שענקערס זיינען געווען ניט־יידישע, האָבן טאַקי אַלע צוריקבאַקומען די קאָנצעסיעס מיט קליינע אויסנאַמען. אין גאַליציע אָבער, וואו איבער 90 פּראָצענט פון די שענקערס זיינען געווען יידישע, איז דער נייער געזעץ געווען אַ טויט־קלאַפּ. אין ריישע, למשל, האָבן אַלע געווען יידישע שענקערס אָפּגעגעבן אַפּליקאַציעס פאַר נייע קאָנצעסיעס. צום באַדויערן האָט מען אַ גאַנץ קליינע צאָל פון זיי באַוויליקט. איבער 30 פּראָצענט פון די קאָנציעסיעס האָט מען געגעבן צו נייע ניט־יידישע אַפּליקאַנטן וואָס זיינען קיינמאָל קיין שענקערס ניט געווען. דאָס האָט אַנגעמאַכט אַ גרויסן טומל צווישן די יידישע שענקערס ניט נאָר אין ריישע, נאָר איבער דער גאַנצער פּראָווינץ. ווייל עס האָט געדראָהט אַז הונדערטער יידישע געווען שענקערס זאָלן בלייבן אָן פּרנסה. דאָס האָט געבראַכט דערצו אַז די יידישע שענקערס איבערן לאַנד זאָלן זיך אָרגאַניזירן און אויפנעמען אַ קאַמף קעגן דער דיסקרי־מינאַציע. מ׳האָט אָפּגעהאַלטן אַ קאָנוונשאָן און באַשלאָסן צו פּראָ־טעסטירן צו די העכסטע אינסטאַנצן אין ווין. עס איז אויך באַשלאָסן געוואָרן דורכצופירן אַ מאַסן דעמאָנסטראַציע אין ווין קעגן דעם געזעץ.

צום באַשטימטן טאָג זיינען איבער צוויי טויזנט יידישע שענקערס אָנגעקומען קיין ווין און ווי איין מאָן האָבן זיי מאַרשירט איבער די ווינער גאַסן מענער און פרויען, און זיך אָפּגעשטעלט אין פּראָטע פון עסטרייכישן פאַרלאַמענט. די פירער פון די דעמאָנסטראַנטן האָבן אי־בערגעגעבן געשריבענע פּראָטעסטן צו די פירער פון דער רעגירונג און איך אַ ביטע צום קייזער פראַנץ יאָזעף אין דער קייזערלעכער האָפבורג. אַלע צייטונגען אין לאַנד האָבן אָפּגעגעבן פלאַץ פאַר דער נייס, עס זיינען איך דערשינען בילדער פון די דעמאָנסטראַציעס.

די פּראָטעסט דעמאָנסטראַציע האָט פיל געהאָלפן, ווייל עטלעכע טעג שפּעטער האָט די רעגירונג פאַרגרעסערט די צאָל קאָנצעסיעס פאַר די יידן מיט איבער 1600. דאָס איז געווען אַ גרויסער אויפטו. אין ריישע האָבן כמעט אַלע אַלטע יידישע שענקער באַקומען די קאָנצעסיעס.

די יידישע שענק אין ריישע האָט געדינט דעם יידן ווי דער קאַפּע־הויז האָט געדינט דעם דורכשניטלעכן מענטשן פון אַנדערע לעבנסשיכטן. איך מיין ניט צו זאָגן, אַז די קאַפּע־הייזער זיינען ניט פאַטראָניזירט געווארן פון יידן, פאַרקערט, איבער ניינציק פראָצענט פון די קאַפּע־הייזער האָבן געהאַט יידישע אייגנטימער און זיינען אויך פאַטראָניזירט געווארן פון יידן. די יידישע שענק, אָבער, איז געווען דער פאַרזאַמלונגס פלאַץ פון סתם קלויז־יידן, חסידישע באַלעבאַטים און אויך עקסטרעמע אַרטאָדאָקסן. צווישן דעם קלאַס יידן זיינען קיין שכורים ניט געווען. אַ חסידישער ייד טרינקט ניט צוליב שכרות, נאָר צוליב אַ ברכה און לחיים, סיידן ביי אַ ספּעציעלער געלעגנהייט אָדער אום פורים, דאַמאָלט האָבן אָפילו חסידים איבערגעכאַפּט די מאַס. אין אַזאַ פאַל פלעגט זיך אַרויסכאַפּן אַ ייד וואָס איז געווען באַשנאָשקעט.

יידן זיינען געקומען אין שענק טרינקען אַ גלאָז מעד אָדער ביר און פאַרבייסן מיט אַ היפּשן טעלער אַרבעס. אין די שענקען האָט מען באַקומען זייער גוטן ביר; פון די משקאות איז פילזנער אָדער אָקאָטשימער געווען מער פאָפולער, און אויך אַנדערע שטאַרקע משקאות. אָפט זיינען יידן געזעסן אין גרופּן פון צוויי אָדער דריי, געזופט פון די גלעזער און עוסק געווען בדברי תורה, אַנדערע האָבן דיסקוטירט יידישע אָדער גישעפטס־פראָבלעמען. פיל געלט האָט עס ניט געפאָדערט. פאַר פינף אָדער צען גראַצער האָט מען באַקומען אַ גרויס גלאָז ביר, מ׳איז דערביי אָפגעזעסן עטלעכע שעה.

איינע פון די מער באַוואוסטע שענקען אין ריישע איז געווען די שענק פון ר׳ וואָלף קאנער. דער אייגנטימער איז געווען אַ בכבודיקער חסידישער ייד. אָט די שענק האָט געדינט אַלס פאַרזאַמלונגס פלאַץ פון די חסידישע יידן, סוחרים און רייכע באַנקירן. די צווייטע באַוואוסטע שענק איז געווען ר׳ יחיאל טענענבוימס. געוויסן האָט מען אים ר׳ יחיאל מעד־שענקער. זיין שענק האָט קיין ביר ניט פאַרקויפט, בלויז מעד און וויין. די מער באַוואוסטע וויין שענק האָט געהערט צו ר׳ דוד טוכפעלד. אין זיין שענק האָבן פאַרקערט דער מער אויפגעקלערטער קלאַס יידן: די שניט־סוחרים און אויך די גרויסע צעלניק־סוחרים זיינען דאָרט אָפט געזעסן. עס זיינען געווען נאָך עטלעכע, אָבער די אויבנדערמאָנטע זיינען געווען די מער באַוואוסטע. די אַלע שענקען זיינען געווען אין מאַרק.

דער גרעסטער געשעפּטס־טאָג אין דער יידישער וויין־שענק איז געווען שבת נאָכמיטאָג, ביז זמן מנחה. די קאָנער שענק איז אין דער צייט

געווען געפאקט מיט יידן אין זייערע שבתדיקע מלבושים, געזעסן איבער די בירֿגלעזער. אום שבת האָט מען געגעבן משקה אויף קרעדיט צו די יידן וואָס האָבן געהאַט אַ קרעדיט ביים שענקער. אַ פרעמדער האָט קיין משקה ניט באַקומען. די שענק האָט געהאַט אַ סיסטעם, געפירט אַ רעקאָרד פון יעדן איינעם באַזונדער און ניט געדארפט פאַרשרייבן. שבת נאָכט האָט מען אין די שענקען אויך געפראָווען מלוה מלכהס און אַפילו געזונגען זמירות. פאַר די קאָהל־וואָלן האָט זיך געטאָן אין דער שענק אויף טיש און בענק. עס פלעגן דאָרט אָפט פאָרקומען מחלוקות, מ׳האָט דערלאָנגט קלעפ און אַפילו געריסן בערד.

פאָליטיקע און וואָלן אין רײַשע

ווי איך האָב געשריבן אין די פריערדיקע קאַפיטלעך זיינען אין רײַשע אָפגעהאַלטן געוואָרן וואָלן אין וועלכע די יידישע באַפעלקערונג איז געווען פאַראינטערעסירט פאָליטיש. די קהל־וואָלן, למשל, איז געווען אַ ריין יידישע פאָליטיקע מיט וועלכער ניט־יידן האָבן קיין שום שייכות ניט געהאַט. עס האָבן אָפט קאַנדידירט צוויי און אויך דריי קאַנדידאַטן פאָרן זעלבן אָמט, איז טאָקי דער וואָלקאָמף געפירט געוואָרן זייער ענערגיש פון די פאָרשידענע קאַנדידאַטן.

די מערהייט פון די קהל־קאַנדידאַטן זיינען געווען פראָפעסיאָנאַלן, געווײַנלעך יידישע אַדוואָקאַטן און אויך „אויפגעקלערטע" סוחרים. עס פלעגן אויך קאַנדידירן יידן פון חסידישן באַלעבאָטישן קלאַס, ווי למשל ר׳ מאָטיש עקשטיין און אַנדערע. אָבער זייער וויניק פון זיי פלעגן זיך אָפגעבן מיט פאָליטיקע, צוליב דעם ווײַל זייער דערווײַלונג איז קיינמאָל ניט געווען קיין זיכערע. ניט ווײַל עס האָבן געפעלט שטימען צו שטיצן חסידישע קאַנדידאַטן. פאָרקערט, די חסידישע און פרומע יידן זיינען דאָך געווען די מערהייט פון דער יידישער שטאָטישער באַפעלקערונג, נאָר פשוט דערפאַר, ווײַל די גרעסטע צאָל פון די עקסטרעם פרומע יידן האָבן זיך מיט קיין פאָליטיקע ניט אָפגעגעבן. זיי האָבן ניט געוואָלט מבטל זיין זייער צייט פון לערנען תורה צוליב „אַזעלכע נאַרישקייטן". ביי זיי איז געווען תלמוד תורה כנגד כולם. וועז עס איז געקומען צו פאָליטיקע האָבן זיי ניט געוואוסט מיט וואָס מ׳עסט עס. דערפאַר טאָקי האָבן די אַסימילירטע יידן געהאַט די אויבערמאַכט איבער קהל.

געווײלט ביי די וואַלן האָבן בלויז די יידן וואָס האָבן געצאָלט קהל־שטײַער. די שטײַער־צאָלער זיינען געווען סוחרים, באַנקירן, פּראָפּעסיאָנעלע און גלאַט רייכע יידן. יידן פון מיטעלן קלאַס האָבן זיך אָפּט אַרויס־געדרייט פון שטײַער־צאָלן. דאָס צאָלן פון קהל־שטײַערן איז געווען אַן עסטרייבישער געזעץ פונקט ווי רעגירונגס שטײַערן. די אָרעמע יידן האָבן אוודאי קיין שטײַער ניט געצאָלט. אַזוי ווי איבער 60 פּראָצענט פון דער שטאָטישער יידישער באַפעלקערונג זיינען געווען פון דעם מיטעלן און אָרעמען קלאַס, האָבן זיי צו די קהל־וואַלן קיין שטימרעכט ניט געהאַט. אַזוי אַרום האָבן די אַסימילאַנטן געהאַט די אויבערמאַכט איבער די קהל־וואַלן און האָבן דערווײלט אַ מערהייט פון זייער קלאַס צו דער קולטוס געמיינדע.

דעם טאָג פון די קהל־וואַלן פלעגן די קאַנדידאַטן אָנשטעלן פּיאַקער קאַרעטעס און שיקן ברענגען די וואַל־באַרעכטיקטע יידן צום שטים־קאַסטן. ווייל, ווי איך האָב פריער געשריבן, האָבן זיך די חסידים און די עקסטרעם פרומע יידן ניט אָפּגעגעבן מיט פּאָליטיקע. עס זיינען צווישן זיי געווען אָזעלכע וואָס האָבן געהאַט קרייזלעריי געוועלבלעך, אָדער האָבן געהאַנדלט מיט אַנדערע פּראָדוקטן. אָט די יידן זיינען געווען פאַרנומען מיט צרכי פּרנסה און ווען זיי האָבן געהאַט אַ פּרייַ מינוט, זיינען זיי שנעל געלאָפן אין קלויז אַריין לערנען אַ שיעור גמרה. זיי האָט קהל־וואַלן ניט אינטערעסירט. האָט טאַקי דער קאַנדידאַט וואָס האָט זיך געניטיקט אין זייערע שטימען, געשיקט אַ שליח מיט אַ פּיאַקער צו ברענגען דעם בעל דבר צום שטים־קאַסטן.

ווען מיין פעטער לייזער קאַריץ איז אין יאָר תרס״ב (דענק איך) קאַנדידירט געוואָרן אַלס מיטגליד צום קהל־ראַט, האָט ער דעם טאָג פון דער ווייַלונג געדונגען צווויי פּיאַקערס פאַרן גאַנצן טאָג, כדי צו ברענגען פוילע ווייַלער צום שטים־קאַסטן. איך בין דאַמאָלט געווען איינער פון די שלוחים. ער איז גראד ניט דערווייַלט געוואָרן.

לויט די קהלשע סטאַטוטן האָבן יידן געשטימט לויט די קהל־שטײַערן וואָס זיי האָבן געצאָלט. די שטײַער־צאָלער זיינען געווען איינער געטיילט אין דריי קלאַסן: אַ רייכער ייד וואָס האָט געצאָלט די גרעסטע שטייַערן, האָט געהערט צום ערשטן קלאַס. אַזאַ איינער האָט געהאַט גאַנצע דריי שטימען, ד. ה. ווען ער איז געקומען צום שטים־קאַסטן, האָט ער געהאַט דאָס רעכט אָפּצוגעבן דריי שטימען פאַר זיין קאַנדידאַט. צום צווייטן קלאַס האָבן געהערט אויך רייכע יידן וואָס האָבן געצאָלט וויי־ניקער ווי די ערשטע. זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט אויף צווויי שטימען.

דער דריטער קלאַס איז געווען די, וואָס האָבן געצאָלט דעם קלענסטן שטייער, אָפּט 5 אָדער 10 קראָנען אַ יאָר. זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט אויף בלויז אייַן־אינציקע שטימע.

אַלס בירגער האָבן יידן אויך געהאַט דאָס רעכט צו שטימען ביי די שטאָטישע און אויך ביי די רייכסראַטס וואַלן. די מערהייט פון די קאַנדידאַטן אין די שטאָטישע וואַלן זיינען געווען קריסטן. עס האָבן אָבער אויך קאַנדידירט און זיינען דערוויילט געווארן עטלעכע יידן. ביי די שטאָטישע וואַלן פלעגן יידן וויניקער זיך קאָכן ווי ביי די קהל־וואַלן. עס איז אָבער צווישן זיי אָנגעגאַנגען אַ גרויסער וואַל־קאַמף.

די יידישע באַפעלקערונג אין ריישע פלעגט אויך ניט צו אַקטיוו זיין ביי די רייכסראַטס וואַלן. אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט איז דער אבגיאָרדנטער פון ריישער קרייז געווען דר. ל. בילינסקי — אַ פּאָליאַק וואָס האָט ניט געווואוינט אין ריישער קרייז. ער איז אויך דאָמאָלט געווען דער עסטרייך־אונגאָרישער פינאַנץ־מיניסטער. זיין קאַנ־דידאַטור און דערווייַלונג איז געווען אויטאָמאַטיש. ער אַליין האָט זיך אין דעם וואַל־קרייז קיינמאָל ניט געוויזן און אין די וואַלן זיך ניט באַ־טיליקט. מ׳האָט אים אָפּילו אין די טעג פון די וואַלן דארט ניט געזען. די פּוילישע שטאָט־פּאָליטיקער האָבן אים אַרויסגעשטעלט אויפן וואַל־צעטל, זיי האָבן פּאַר זיין דערווייַלונג געארבעט. אַזוי איז ער אַלע מאָל דערווייַלט געווארן שלא בפניו.

אין אָסט־גאַליציע איז שוין געווען אַנדערש. אין מאַנכע פון די שטעט האָט די יידישע באַפעלקערונג געהאַט אַ מערהייט. אויך האָט די ציוניסטישע באַוועגונג דאָרט מער געבליט ווי אין צענטראַל־גאַליציע. דאָרט האָבן די ציוניסטן געמוען אַן אַקטיוון אַנטייל און געהאָלפן דער־ווייַלן יידישע רייכסראַטס אפּגעאָרדנטע, ווי אַדאָלף שטאַנד, דר. הייניריך גאָבעל און אויך דר. ציפּער. דער וואַל־קאַמף איז געווען אַ שטורעמדיקער. די ציוניסטישע פּאַרטיי האָט געקעמפט קעגן די אַסימילאַטאָרישע קליקעס.

דער איינציקער וואַל־קאַמף אין גאַליציע אין דעם יאָרהונדערט, וואָס האָט זיך געענדיקט מיט אַ שרעקלעכער טראַגעדיע וואו עס האָט זיך געגאָסן יידיש בלוט, איז פאָרגעקומען אין דראָהאָביטש. דאָס איז געווען נאָכדעם ווי די עסטרייכישע רעגירונג האָט אין יאָר 1911 אויפגעלעזט דאָס עסטרייכישע פּאַרלאַמענט און עס איז באַשטימט געווארן אַ טאָג פּאַר נייע וואַלן. דאָס מאָל האָבן זיך די ציוניסטן אַריינגעווארפן אין וואַל־קאַמף מיט לייב און לעבן. דער גרעסטער און מער ענערגישער קאַמף איז פאָרגעקומען אין דער שטאָט דראָהאָביטש, וואו עס האָט קאַנדידירט

דער פירער פון דער יידישער אַסימילאַטאָרישער קליקע, דר. לעווענ־שטיין. (ער האָט געהאַט דעם קייזערלעכן טיטול „פאָן") — אַ יידישער פאָליאַק, דער זון פון דעם ראַבינער און פריידיקער פון לעמבערגער טעמפל דר. ישכר דוב לעווענשטיין.

דעם טאָג פון די וואַלן, וועלן די ציוניסטן האָבן געזען אַז די אַסי־מילאַטאָרישע קליקע זיינען די פירער ביים שטים־קאַסטן, וואו די פירער פון דער אַנדערער פּאַרטיי האָבן קיין צוטריט ניט געהאַט, האָבן זיי באַלאַגערט דאָס הויז וואו די וואַלן זיינען פאָרגעקומען און האָבן דעמאָנ־סטרירט. די לעווענשטיין קליקע האָט אויך ניט געשוויגן. ווען זיי האָבן געזען אַז די קעגן־פּאַרטיי מאַכט אַ פאַרזוך אַרייַנצודרינגען אין וואַל־לאָקאַל, האָבן זיי תיכף, מיט דער הילף פון די פּוילישע פּאָליטיקער, אַפּע־לירט צום שטאַט נאָך הילף. עס איז באַלד אָנגעקומען אַ קאָמפּאַניע מי־ליטער וואָס האָבן תיכף אָנגעהויבן שיסן אויף די פאַרזאַמלטע יידישע דעמאָנסטראַנטן. נאָך דער ערשטער סאַלווע זיינען דרייסיק יידן גע־לעגן טויטע, חוץ אַ גרויסער צאָל פאַרוואונדעטע.

די דאָזיקע טראַגעדיע האָט אָפּגעקלונגען אין אַלע ציוויליזירטע וועלט־טיילן. דער אַסימילאַנט לעווענשטיין איז דערווייל גענוג. אָבער צוליב דער טראַגעדיע וואָס איז פאָרגעקומען דעם וואַל־טאָג, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען דעם מאַנדאַט. ער האָט ניט געוואָלט זיין אַ פאַרטרעטער אין רייכסראַט אויפן חשבון פון יידיש בלוט וואָס איז צוליב זיין דערוויילונג פאַרגאָסן געוואָרן. דער שטאַט האָט צוליב דעם פאַראַרדנט נייע וואַלן פאַר דעם דראַהאָביטשער קרייז וואו דר. לעווענ־שטיין איז וויידער דערוויילט געוואָרן. אַזוי באַראַריש האָבן דאַמאָלט די אַסימילאַנטן און פּאָליאַקן געקעמפט קעגן יידן וואָס האָבן מיט זיי פּאָליטיש ניט איינגעשטימט.

יאַנקעלע און סאַשע נאַר

פונקט ווי אַלע שטעט און שטעטלעך אין גאַליציע, האָט אויך ריישע געהאַט איר חלק משוגעים, וואָס איז געווען פאַרטראָטן פון ביידע גע־שלעכטן. עס זיינען דאָרט געווען פאַרשידענע סאָרטן משוגעים, אָבער ניט פון דעם שעדלעכן טיפ. זיי זיינען געווען האַרמלאָזע און אויב מ'וואָלט זיי ניט געטשעפּעט, וואָלטן זיי אפשר געווען נאָרמאַלע מענטשן. איך

ווייל עס דערקלערן מיט דעם: וועז די חברה יינגלעך האָבן דערווישט איינעם וואָס איז ניט געווען הונדערט פּראָצענט נאָרמאַל, האָבן זיי שוין אַזאַ מענטשן פֿאַרפאַלגט און אים אָנגעטאָן אַזעלכע גרויסע צרות, דאָס דעם אומגליקלעכנס משוגעת האָט זיך פון די אַלטעגלעכע פֿאַרפאַלגונגען מער און מער אָנטוויקלט און דער ׳בעל דבר״ איז מער צו זיך שוין ניט געקומען.

וועז איך זאָג ׳חברה יינגלעך״ מיין איך ניט קינדער פון באַלעבאַטישן קלאָס. איך, למשל, אַלס יינגל וואָלט מיר קיינמאָל ניט איינגעפֿאַלן צו פֿאַרפאָלגן אַן אומגליקלעכן מענטשן. פֿאַרקערט, וועז איך האָב אַזאַ מענטשן באָגעגנט, האָט זיך אין מיר דערוועקט אַ געפיל פון רחמנות. די יינגלעך וואָס האָבן זיך יאָ אָפּגעגעבן מיט אַזאַ אוממענטשלעכע, באַר־ באַרישע האָנדלונג זיינען געווען צום גרעסטן טייל הפקר יונגען פון זייער אָרעמען קלאָס. מאַנכע פון זיי האָבן קיין עלטערן ניט געהאַט און האָבן געפירט אַ הפקר לעבן. איך געדענק איינעם פון זיי, געוואָרפן האָט מען אים נחמן קוטער. דאָס איז געווען אַ ווילדע בריאה. קיינער האָט ניט געווואוסט ווער זיינע עלטערן זיינען. ער איז קיינמאָל אין קיין חדר ניט געגאַנגען, ער איז אויסגעוואקסן שלעכט און ווילד מיט אַ ברוטאַלער נאַטור. אָט דער נחמן קוטער — אַ יונג פון אַ יאָר דרייצן אָדער פערצן — איז געווען דער אָנפירער פון אַ חברה הפקר יונגען פון זיין קלאָס. טאָמער האָבן זיי דערווישט אַ ניט גאַנץ נאָרמאַלן מענטשן, האָבן זיי אים, אָדער איר, פֿאַרפאָלגט אויף דעם ברוטאַלסטן אופן.

די ווילדע הפקר יונגען פלעגן אַרומהענגען דעם גאַנצן טאָג אַרום דער קלויז און פֿאַר דער שול, דאָרט וואו די היימלאָזע משוגעים פלעגן זיך אַרומוואַלגערן טאָג און נאַכט. די הפקר יונגען האָבן אָנגעפירט זייער אוממענטשלעכע אַרבעט אומגעשטערט.

דער עלטסטער פון די ריישער נאָראָנים און משוגעים, אין די ניינ־ ציקער יאָרן, איז געווען יאָנקעלע נאָר. דאָס איז געווען אַן אַלטע צע־ בראָכענע בריאה, וואָס האָט קוים געקאָנט אַרומגיין אויף די פיס. טאָמער האָט זיך יאָנקעלע באַוויזן אין גאַס, איז ער קיינמאָל ניט געווען אַליין. בליץ־שנעל זיינען שוין אַרום אים געווען עטלעכע יינגלעך, און האָבן אים אָנגעטאָן צרות. דער משוגעת פון יאָנקעלע נאָר איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער פלעגט אין מיטן גאַס ׳פֿאַרלירן״ די תחתונים. האָט מען אין זיינע יינגערע יאָרן פֿאַרפאַסט אַ לידל ספּעציעל פֿאַר אים. די יינגלעך האָבן אים טאַקי באָגעגנט מיט דעם דאָמאָלט באַקאַנטן לידל, „יאָנקעלע נאָר — — — גייט פֿאַרבי — — — לאָזט אַראָפּ — — — די

הויזן — — —". זיי האָבן זיך ניט באַנוגנט בלויז מיטן לידל און מיט ווערטער. זיי האָבן אים אויך געצופט מיט די הענט און פון אים גאריסן שטיקער. דער אַרעמער אַלטער נאָר האָט געשריגן, געווויינט אויפן קול, געשאָלטן מיט די ערגסטע קללות, ביז ער האָט דערגרייכט די העכסטע שטופע פון זיין משוגעת, ווען ער פלעגט פון זיך אַרונטערשלעפן די הויזן און בלייבן שטיין אַ האַלב נאַקעטער אין גאַס, אַרומגערינגלט פון דעם קליינוואַרג וואָס האָט דערפון געשעפט נחת.

עס איז מערקווירדיק, וואָס כאָטש עס האָבן דאַמאָלט אין גאַס געפינען אַ סך יידן, מענער און פרויען, האָט זיך דאָך קיינער ניט איינגעשטעלט פאַר דעם אַלטן נאָר צו פאַרטרייבן די יונגע ווילדע יינגלעך, ווייל די דערוואקסענע האָבן אויך הנאה געהאַט פון דעם אַקט. אָט דאָס איז פאַרגעקומען יעדעס מאָל ווען יאַנקעלע נאָר האָט זיך באַוויזן אין גאַס ווי לאַנג ער האָט געלעבט.

אין יענער צייט איז אין ריישע געווען אַ ווייבל אין די דרייסיקער יאָרן מיטן נאָמען סאָשע. אָבער גערופן האָט מען זי סאָשע־נאָר. איר משוגעת איז געווען ענלעך צו דעם פון יאַנקעלע נאָר. אויך אויף איר האָבן געלויערט די יונגע חברה אין גאַס. אַזוי שנעל ווי סאָשע האָט זיך באַוויזן אין דרויסן, האָבן זיך שוין אַרום איר פאַרזאַמלט די יונגע חברה און איר דערגאַנגען די יאָרן. איר רעאַקציע צו די יינגלעך איז געווען ענלעך צו דער פון יאַנקעלע נאָר. זי האָט זיך אומגעקערט צו דער אַטאַקירנדיקער חברה און אַנגעהויבן שרייען וויינען און קלאָגן אויפן העכסטן קול, געשאָלטן מיט קללות נמרצות ביז אויך זי פלעגט דערגרייכן דעם העכסטן פונקט פון איר משוגעת. זי פלעגט זיך אויסדרייען, אויפהויבן איר קלייד און צייגן דעם „הינטן" צו אַלעמען אין גאַס. דאָס, וואָס די ווילדע יינגלעך האָבן געוואָלט. אַזוי איז אַנגעגאַנגען מיט סאָשען ווי לאַנג זי האָט געלעבט.

איך געדענק ווי סאָשע פלעגט אָפט קומען אין אונדזער הויז. מיין מוטער פלעגט איר געבן אַרבעט — פליקן פעדערן פון וועלכע מיר פלעגן מאַכן שלאָף־קישנס. זי איז געזעסן שטיל און רואיק געאַרבעט. זי פלעגט ענטפערן אויף אַלע פראַגן ווי אַ נאָרמאַלע פרוי. אָבער קוים איז זי אַרויס אין גאַס האָבן זיך באַלד אַנגעהויבן אירע צרות.

רעגעלי

אין רייִשע איז אויך געווען אַ משוגענער ייִד, וואָס קיינער האָט ניט געוואוסט זיין נאָמען. ער איז געווען אַ הויכער מאַן, שיין געוואקסן מיט אַ רויטער באָרד, אין די מיטעלע יאָרן. פון וואַנען ער איז געקומען און ווי ער האָט געהייסן האָט קיינער ניט געוואוסט. זיין משוגעת איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער פלעגט רעידן און לאַכן שטונדן לאַנג אָן אויפהער. ער האָט שנעל געמאַלן מיטן מויל און מען האָט קיין וואָרט זיינס ניט פאַרשטאַנען.

אין דרויסן פאָר דער קלויז האָט ער געהאַט אַ באַשטימטן פלאַץ. ער פלעגט אַרומגיין הין און צוריק און מאַלן מיטן מויל אומפאַרשטענדלעכע וועדטער. דאָס אייניציקע וואָרט וואָס מ׳האָט פון אים אויפגעכאַפט איז געווען דאָס אומפאַרשטענדלעכע וואָרט „רעגעלי״, האָט מען אים טאַקי אַ נאָמען געגעבן „רעגעלי״ און אַזוי האָט מען אים גערופן דעם גאַנצן לעבן.

אייִדער דיזער רעגעלי איז „נתגלה״ געוואָרן פון דער ווילדער חברה יונגען, איז ער נאָך געווען נאָרמאַל. ער איז אפט געזעסן אין קלויז איבער אַ גמרא און געלערנט. ער פלעגט זיך אַבער האַלטן ווי אַ נסתר. ער האָט מיט קיינעם קיין וואָרט ניט גערעדט. איך אַליין האָב אים אָפט געזען זיצן אין קלויז אַריינקוקן אין ספרים, און האָב זיך אָפט געוואונ־דערט פאַרוואָס אַזאַ ייִד אַ תלמיד חכם וויל מיט קיינעם קיין וואָרט ניט רעידן. די ווילדע יונגען האָבן אָבער יאָ דערפילט אַז עפּעס איז ניט גלאַטיק מיט דעם יידן, האָבן זיי אים באַלד געגומען „אין דער אַרבעט אַריין״ און האָב אים אויך שנעל 'פאַרטיק״ געמאַכט. זיי האָבן אים אין אַ קורצע צייט געמאַכט אַזוי משוגע, אַז ערגער האָט שוין ניט געקאָנט זיין. ער איז שוין צו זיך מער ניט געקומען.

ר׳ איסר קניידל

אַזוי האָט מען אים גערופן. דאָס איז געווען זיין נאָמען ביי אַלע וואָס האָבן אים געקאָנט אין רייִשע. איך האָב זייער גוט געקאָנט דעם ר׳ איסרן, ווייל ער האָט געדאָוונט אין דער שטאָט־קלויז וואו מיר האָבן געדאָוונט. ער איז געווען קלענער פון מיטעלן וואוקס, מיט גרויליעכע באָרד און פּאות, אין די פופציקער יאָרן. ער איז געווען אַ כבד פּה,

ער האָט ניט געקאָנט אַרויסרײדן אַ „ת", א „ש" און אַ „ס". אָט די דריי אותיות האָט ער אַרויסגערעדט ווי „ט", האָט מען אים טאַקי געפרופן „ר' איטער".

אין זיינע יונגע יאָרן — אַלס נאָרמאַלער מענטש — איז ער געווען אַ מוכר ספרים, אָבער צוליב זיין שלעכטן ריידן האָט ער זייער וויניק אויפגעטאָן. האָט ער זיך געמוסן צו פּעדלערײַ, פֿאַרקויפט מעשה־ביכלעך, ציצת און מזוזות. ער האָט דערבײַ געמאַכט אַ געמוטשעט לעבן.

דעם צונאָמען „קניידל" האָט ער באַקומען צוליב אַ צופֿאַל וואָס האָט פֿאַסירט ווען ער איז אַמאָל געווען בײַ אַ רבין אויף פּסח. ער איז ניט געזעסן ביים רבינס טיש, נאָר געשטאַנען צווישן די חסידים אַרום טיש. ווען ער האָט געזען דעם רבינס משמש פֿאַרבייגיין צום טיש, טראָגנדיק אַ גרויסן טעלער מיט הייסע קניידלעך און יויך, און זיינענדיק הונגעריק, האָט ער, ניט קענענדיק ביישטיין דעם נסיון אַרויסגעכאַפּט אַ הייסן קניידל פון טעלער. אָבער אַזוי ווי דער קניידל איז געווען הייס און געבריט זיינע שפּיץ־פינגער, האָט ער עס געלאָזט אַריינפאַלן אין דעם אַרבל פון דער רעכטער האַנט. אַזוי ווי דער הייסער קניידל האָט דאָרט אויך גע־בריט, האָט ער שנעל אָנגעהויבן בלאָזן אין אַרבל. אָט דאָס האָט אים געבראַכט דעם נאָמען „ר' איסר קניידל".

אין קלויז פלעגן אים די קליינע יינגלעך פֿאַרטשעפּען דערמיט, וואָס זיי האָבן אין זיין קעגנווארט געבלאָזן אין אַרבל אַריין. דאָס פלעגט אים אויפקאָכן, ער האָט דאָס ניט געקאָנט פֿאַרליידן און פלעגט טאַקי אָנמאַכן אַ טומל.

די טרויעריקע צייטן האָבן זיך פֿאַר אים אָנגעהויבן דאַמאָלט, ווען די ווילדע חברה־יונגען האָבן זיך דערוואוסט וועגן אים. זיי האָבן זיך צו אים געמוסן און אים „צערעכט" געמאַכט. זיי זיינען אים דערגאַנגען די יאָרן אויף שריט און טריט, ווען זיי האָבן אים נאָר דערזען אין גאַס, און אָזוי האָבן זיי אים שוין „פֿאַרטיק" געמאַכט. ווען איך האָב דאָס לעצטע מאָל אים געזען אין יאָר תרע"א, איז ער שוין געווען משוגע.

* * *

עס זיינען אין שטאָט געווען נאָך אָנדערע משוגעים און האַלב־נאָרמאָלע מענטשן, אָבער די וואָס איך האָב אויבן דערמאָנט איז געווג צו געבן דעם לעזער אַ באַגריף ווי הפקר אַ הילפ־לאָזער מענטש איז דאַמאָלט געווען. וואָלטן די אויבן דערמאָנטע מענטשן געלעבט אין גרויסע שטעט וואו עס זיינען פֿאַראַן סייקיאַטרישע אָנשטאָלטן, וואָלט מען זיי דאָרט קורירט, און זיי וואָלטן געפירט אַ

נוצפול און נאָרמאַל לעבן. אין ריישע אָבער זיינען זיי געווען הפקר־מענטשן. ניט די שטאָט־רעגירונג און ניט די יידישע קהילה האָבן זיך אין זייער לאָגע אינטערעסירט. די איינציקע היל־אינסטיטוציע וואָס קהל האָט געהאַט איז געווען דער אַלטער שפּיטאָל וועגן וועלכן איך האָב גע־שריבן אין די פריערדיקע קאַפּיטלען. דער יידישער שפּיטאָל האָט אויס־געקוקט מער ווי אַ טויטן הויז איידער אַ היל־אַנשטאַלט. אין ריישע האָבן דאַמאָלט געוואוינט אַ סך יידן גבירים אדירים, וואָס מיט זייער פינאַנ־ציעלער הילף וואָלט מען געקאָנט אויסהאַלטן גוטע היל אַנשטאַלטן פאַר דער אָרעמער און עלנטער יידישער באַפעלקערונג. צום באַדויערן האָבן די רייכע יידן און אויך די גבירישע אָרטאָדאָקסן געלעבט פאַר זיך. יעדער פון זיי איז זיך געפאָרן צו זיין רבין און דאָרט איבערגעלאָזט אַ סך געלט, אָבער דאָס ביסל צדקה וואָס זיי האָבן צעטיילט אין שטאָט האָט די וועלט געהאַט פון אַ שמעק־טאַביק. וועג אַ רייכער ייד האָט זיך גע־נויטיקט אין מעדיצינישער הילף, האָט ער זיך געקאָנט דערלויבן צו פאָרן קיין קראקע, לעמבערג אָדער ווין, וואו עס זיינען געווען די גרעסטע דאָקטוירים, פראָפעסאָרן און אויך גרויסע מאָדערנע שפּיטאָלן. אָבער די אָרעמע לייט זיינען געפאַלן קרבנות פון די ווילדע הפקר־יונגען און פון קהלס נאַכלעסיקייט.

פאַרשידענעס

אין אָנהויב פון די נייַנציקער יאָרן האָט ריישע ניט געהאַט קיין געפלאַסטערטע גאַסן, עס זיינען בלויז געווען שטיינערנע טראָטואָרן. אין אַ רעגן־טאָג פלעגן די גאַסן פאַרפלייצט ווערן מיט טיפע בלאָטעס. די איינציקע גאַס וואָס די שטאָט האָט אויסגעפלאַסטערט אין יאָר 1898, איז געווען די הויפּט־גאַס, וואָס האָט זיך געצויגן פון דער וואָליע ביז ווייט אין דער הערן גאַס. די איינציקע באַלייכטונג וואָס די שטאָט האָט געהאַט אין די יאָרן זיינען געווען נאַפט־לאָמפּן .עס איז געווען ווייט פון איין לאָמפּ צום צווייטן, איז טאַקי אין שטאָט געווען חושך ביז דעם יאָר 1898 ווען די שטאָט האָט אויסגעבויט די גאַזאָוויניע און האָט אינ־סטאַלירט גאַז־רערן איבער די הויפּט גאַסן און באַלויכטן די שטאָט מיט גאַז־לאָמפּן. אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט מען אויך אויסגעבויט אַן עלעקטראָוויניע פאַר עלעקטרישער קראַפט און באַלייכטונג. די ערשטע דריי עלעקטרישע לאָמפּן האָבן באַלויכטן די הערן גאַס.

די שטאָט האָט קיין וואָסערלייטונג אויך ניט געהאַט. פון אַ באד־צימער אין הויז האָט מען דאָמאָלט ניט געוואוסט. דער אינציקער באָד־פלאַץ איז געווען דער מרחץ. אויב עס האָט זיך ווער געוואָלט באָדן, איז ער געגאַנגען אין באָד אַריין וואו עס זיינען געווען, חוץ דעם שוויץ־באָד און מקוואות, אויך וואַנעס וואו מ׳האָט זיך געקאָנט אַרומוואַשן.

דער ריישער מרחץ איז געשטאַנען הינטערן בערגל. דאָס געסל האָט מען גערופן „בערגל״ צוליב דעם וואָס אין העלפט איז געווען אויף אַ באַרג און די צווייטע העלפט אין אַ טאָל. טיף אין טאָל איז געשטאַנען דער אַלטער שוויץ־באָד. דאָס איז געווען אַן אַלטע הילצערנע הייזל אָן וועלכע סאַניטאַרישע אייניריכטונגען. דער אַריינגאַנג איז געווען פונקט ווי אין אַ טיפן קעלער איבער הילצערנע שטיגן. לינקס ביים אַריינגאַנג איז געווען אַ ברונעם מיט גרויסע רעדער, וואו עס איז געשטאַנען דער באָד־גוי און געצויגן פון אים וואַסער פאַרן באָד־געברויך. צו דער רעכטער זייט איז געווען די וואַרעמע מקוה, וואָס איז געווען רע־זערווירט „לכל בנות ישראל״ אין די וואָכן טעג. אום שבת פרי איז די וואַרעמע מקוה געווען רעזערווירט פאַר די מענער. פון דער לינקער זייט איז געווען די קאַלטע מענער־מקוה. די מקואות זיינען געווען גאַנץ טיף, מ׳האָט געדאַרפט אַרונטערגיין היפשע עטלעכע שטיגן. די מקוה־וואַסער איז געקומען פון ברונעם. אויסצושעפן און וויידער אָנצופילן די מקואות מיט פרישע ריינע וואַסער איז געווען אַ פראָבלעם. האָט מען טאַקי זעלטן וועז געטוישט די וואַסער; אָפט איינמאָל אין צוויי חדשים. אין אַ וואָך אָדער צען טעג האָט זיך שוין געפילט אַן אומ־אנגענעמער ריח פון דער מקוה; נאָך אַ חודש אָדער זעקס וואָכן האָט עס פשוט געשטונקען אַזוי, אַז עס איז געווען אומדערטרעגלעך. די יידן וואָס פלעגן קומען זיך טובלען, האָבן פון דעם שלעכטן ריח און די שמוציקע קלעפּיקע מקוה־וואַסער קיין צימעס ניט געמאַכט... זיי האָבן זיך געטובלט און אָנוועק אַהיים. אין יאָר 1910 האָט קהל אויסגעבויט אַ נייעם מאָדערנעם באָד, וואו עס זיינען געווען אייניגע־ריכטעט פריוואָטע באד־צימערן.

* * *

דער קלימאַט פון ריישע איז דער זעלבער ווי אין קוויבעק, קאַנאַדע, וואו דער ווינטער איז לאַנג און דער זומער איז קורץ. אין סעפּטעמבער האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די קאַלטע פראָסטיקע טעג. וועז מיר זיינען אויפגעשטאַנען צו סליחות האָבן מיר שוין געטראָגן ווינטער מלבושים.

אין אָקטאָבער האָט זיך באַוויזן דער ערשטער שניי פון ווינטער סעזאָן. אין מיטן ווינטער איז די טעמפּעראַטור אָפט געפאַלן ביז 20 אונטער נול. אין אַזעלכע קאַלטע טעג פלעגט מען אָפט זען מענער גיין אין גאַס מיט פּראָסט אויף די האָר אַרום דעם מויל וואָס האָט אַראָפּגעהאָנגען אַן אינטש אָדער צוויי, איבערהויפּט אַרום די וואָנצעס. דער שניי וואָס האָט פאַר־ דעקט די גאַסן, פלעגט בלייבן ליגן דעם גאַנצן ווינטער ווי איין שטיק אייז.

די ווינטער־טעג זיינען געווען קורצע. ענדע דעצעמבער ווערט נאָכט דריי אַזייגער נאָך מיטאָג. עס ווערט טאָג אַרום נײַן פרי. דער טאָג ענדע דזשון ווערט ליכטיק אַרום 2 פאַרטאָג; נאָכט קומט אָן ערשט אַרום צען אַזייגער אָוונט. דער גרעסטער טאָג איז צוואַנציק שעה לאַנג. אין מיטן זומער זיינען דאָרט די טעג הייסע. אין דער צייט פון די היצן פלעגט מען גיין זיך באָדן אין ווייסליק טײַך. ביים וויסליק זיינען געווען צוויי אָפּטיילונגען — איינער פאַר מענער, אַ צווייטער פאַר פרויען. די פרויען פלעגט זיך באַנוצן מיט באָד־העמדער, דאָקעגן האָבן די מענער זיך געבאָדן גאַנץ נאַקעט. אַ סך חסידים פלעגן קומען זיך טובלען אין ווייסליק אָנשטאָט צו גיין אין דער מקוה. ערשט אין יאָר 1899 האָט די שטאָט אָנגענומען אַ געזעץ אַז יעדער מאַן וואָס קומט זיך באָדן אין ווייסליק מוז טראָגן שווימ־הויזן אָדער אַ באד־אָנצוג. עס איז טאָקי אין אָנהויב דאָרט געשטאַנען אַ פּאָליציסט און אָכטונג געגעבן אַז דער געזעץ זאָל ניט פאַרשוועכט ווערן. אום ווינטער ווערט דער ווייסליק פאַרפרוירן ווי איין שטיק אייז. מענטשן פלעגן אָפט גיין אַהינצו זיך גליטשן.

דער אָרעמסטער יידישער שטאָט טייל אין ריישע איז געווען דער „טעפּער געסל". דער נאָמען האָט זיך געגנומען פון דעם, ווייל דאָרט איז געווען דער מאַרק פון ליימענע טעפּלעך. די טעפּ־סוחרים זיינען געווען אָרעמע וויבער און מענער; זיי האָבן אויסגעלייגט די ליימענע סחורות אויף דער הוילער ערד און געוואָרט אויף קונים. אָט דער שטאָט־ טייל האָט זיך געגרעניצט מיטן מלמדים געסל, וואו עס זיינען געווען דער גרעסטער טייל פון די יידישע חדרים. דאָס איז געווען אויך דער שמוציקסטער טייל פון שטאָט, ווי איך וועל עס באַשרייבן אין די שפּע־ טערדיקע קאַפּיטלען.

אַזוי ווי ריישע האָט קיין וואַסער־לייטונג ניט געהאַט, האָבן מיר ניט געהאַט קיין פרישן וואַסער צום טרינקען. אין אַלע טיילן פון שטאָט זיינען געווען ברונימער. אַ סך הייזער האָבן געהאַט אייגענע ברונימער,

פון וועלכע די וואַסער־טרעגער פלעגן אָפּציען וואַסער אין הילצערנע קאַנען און עס צעטראָגן אין די הייזער. אין דער קיך פון יעדער דירה איז ביי דער טיר געשטאַנען אַ גרויסער פאַס מיט וואַסער, וואָס מ׳האָט געגוצט צום קאָכן, וואַשן און טרינקען. פון אַן אייז־קאַסטן אָדער רע־פרידזשעריי־טאָר האָט מען דאָמאָלט אין ריישע ניט געוואוסט. עס האָט טאַקי געפעלט אַ קאַלטער טרונק וואַסער אום זומער. טרינקען פלעגן אַלע פון איין קוואַרט — האָט עס טאַקי קיין געזונט ניט פאַרשאַפט.

פון קיין ראַדיאָ האָט מען דאָמאָלט אפילו ניט געחלומט. די שטאָט האָט אויך ניט געהאַט קיין טעגלעכע צייטונגען. עס זיינען אָבער טעגלעך אָנגעקומען די פּוילישע טעגלעכע צייטונגען פון לעמבערג. אויך דער לעמבערגער „אידישער טאגבלאַט״ און צייטונגען פון קראקע, אָבער די מער־באַוואוסטע צייטונגען וואָס יידן האָבן געלייענט איז געווען די ווינער דייטשע צייטונגען די „נייע פרייע פּרעסע״, די „צייט״ און אויך די טאָב־לאָיד „קראָנען צייטונג״. אָבער די שטאָט ריישע האָט בלויז געהאַט איין מיטל צו פאַרשפרייטן טעגלעכע שטאָט־נייס: פון מויל צו אויערן. אויב די שטאָט־רעגירונג האָט געוואָלט פאַרעפנטלעכן אַ באַפעל, אַ פאַראָרדנונג, ווי למשל, צו שטעלן פּאָקן קינדער, אָדער אַז אַ קינד איז פאַרלוירן געגאַנגען, אויך, אויב עס האָט ווער פאַרלוירן געלט אָדער ווערטזאַכן, האָט די שטאָט אַרויסגעשיקט אַ פאָליציימאַן מיט אַ פויק. דעם ערשטן אָפּשטעל האָט דער פאָליציימאַן געמאַכט אויפן פיש פלאַץ. ער האָט געקלאַפּט מיטן פויק עטלעכע מינוט ביז עס האָבן זיך אַרום אים צו־זאַמענגעקליבן אַ גרויסער צאָל מענטשן. וועו ער האָט געזען אַז די פאַרזאַמלונג איז שוין גרויס און געדיכט, האָט ער אויפגעהערט פויקן, האָט אַרויסגענומען אַ פאַפּיר און געלייענט אויף פויליש דאָס וואָס ער האָט דאָרט געהאַט פאַרשריבן. פון פיש־פלאַץ איז ער געגאַנגען אין מאַרק און פון דאָרט אין אַנדערע וויכטיקע טיילן פון שטאָט, כדי צו פראָקלאַמירן און פאַרשפרייטן די נייס איבער דער שטאָט.

די חסידישע יידן האָבן קיין צייטונגען ניט געלייענט. דאָס איז ביי זיי געווען טריף־פּסול פונקט ווי די יידיש־העברעאישע ליטעראַטור אָדער ציוניזם. זיי האָבן אָבער געהאַט אַן אייגענע אַרטאַדאָקסישע צייטונג, דער „מחזיקי הדת״ וואָס איז אויך דערשינען אונטערן נאָמען „קול מחזיקי הדת״, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין לעמבערג. אַ גרויסער טייל פון די געהויבענע בעלזער חסידים האָבן די צייטונג אַבאָנירט. וועו אַ בחור האָט די צייטונג אַמאָל געבראַכט אין קלויז אַריין, האָט מען עס געהאַלטן פונקט אַזוי הייליק ווי אַ ספר. טאָמער איז עס דורך אַ צופאַל

אַראָפגעאָפלן אויף דער ערד האָט מען דאָס פּאַפּיר געקושט פונקט ווי אַ סדור.

אין אָנהויב פון די נייַנציקער יאָרן האָט קהל אויסגעבויט אַן אסיפת זקנים הויז אויף דער רויזען גאַס. דאָס איז געווען אַ שיינע מאָדערנע צוויישטאָקיקע הויז, וואו עס האָבן געוואוינט פריי יידישע היימלאָזע זקנים. דאָס איז געווען איינע פון די שענסטע יידישע אינסטיטוציעס אין ריישע.

די שטאָט האָט אויך געהאַט אַ סאַניטאַרישע ביורא וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן מיט דער אויפזיכט איבערן געזונט־צושטאַנד פון דער שטאָטישער באָפעלקערונג. דער הויפּט פון דעם ביורא איז געווען דער יידישער דר. טעלער. ער איז אויך געווען דער דאָקטאָר פון דער „קראַנקען קאַסע", אַ שטאָטישע אינסטיטוציע וואָס האָט געגעבן פרייַ מעדיצינישע הילף צו אַלע אַרבעטער און האַנדלס־אָנגעשטעלטע אַן אויסנאַם. יעדער וואָס האָט אָנגעשטעלט אַרבעטער אין געשעפט אָדער פאַבריק, האָט געצאָלט אַ געוויסע סומע פאַר דעם צוועק לויט דעם געזעץ.

כאָטש עס האָבן דעמאָלט אויסגעפעלט די היגיענישע מיטלען וואָס זיינען אַזוי נויטיק אויפצוהאַלטן דאָס געזונט פון דער באָפעלקערונג, איז דאָך דער געזונט־צושטאַנד פון דער שטאָטישער באָפעלקערונג בכלל און די יידישע בפרט, געווען אַ גינסטיקער און די טויט־ראַטע אַ נאָר־מאַלע. יידן האָבן געלעבט און דערגרייכט אַ שיבה טובה, אָרעם און רייך. עס האָט זיך זעלטן וועג געטראָפן אַז אַ יונגער מענטש זאָל פון דער וועלט גיין.

* * *

צווישן די ריישער יידן האָבן זיך געפונען עטלעכע וואָס האָבן געהאַט קי. געוואוינט האָבן זיי אויף דער וואָליע, אין געסל אָדער אין רוסקיווויש. זיי האָבן געהאַט אייגענע הייזער וואו זיי האָבן געוואוינט. אין די הויפן האָבן זיי געהאַט שטאַלן פאַר די קי.

פון די קי באַלעבאָטים געדענק איך גוט ר׳ וואָלף שטייער. ער האָט געהאַט אַ גרויסע הויז ביים ענדע פון טעפּער גאַסל אויפן וועג צום וויסליק. ער האָט דאָרט אויך געהאַט אַ גרויסע שטאַל אין הויף פאַר די קי. וועג איך האָב, אין יאָר תרס״ב, געלערנט אין חדר ביי דודל פּאַקע־ליס, האָט ער געוואוינט אין הויז פון ר׳ וואָלף שטייער. עס האָט דאָרט אויך געוואוינט ר׳ הערש יעקב.

ר׳ וואלף איז געווען אַ הויכער ייד מיט ווייס־בלאָנדע האָר, בארד און פּאות. ער האָט אויך געהאַט בלויע אויגן. זיין זון, אַ קלויז בחור פון אַ יאָר 16־17, וואָס האָט גראָד געקאָנט גוט לערנען איז דאַמאָלט געווען תיקון ספרים גבאי אין דער גרויסער קלויז. ר׳ וואלף און זיין ווייב האָבן זיך פיל אָפּגעגעבן מיט די קי. יעדעס מאָל ווען זיי האָבן געמאָלקן די קי, איבערהויפט אום זומער אין אוונט, זיינען צו דער שטאַל געקומען ווייבער און קינדער מיט טעפּלעך צו קויפן פרישע ווארעמע מילך פון די קי. אין ריישע האָט מען דאַמאָלט פיל געהאַלטן פון טרינקען מילך ווארעמערהייט.

פון פאַסטעריזירטע מילך האָט מען דאַמאָלט אין ריישע ניט גע־ווואוסט, כאָטש עס איז שוין דאַמאָלט געווען איינגעפירט אין די גרויסע שטעט. אין ריישע, אָבער, האָט מען פון דעם קיין צימעס ניט געמאַכט. מ׳האָט די מילך אויפגעקאָכט און געטרונקען מיט קאַווע, אָדער מ׳האָט עס געשטעלט פאַר זויער־מילך און סמעטענע. רויע מילך האָט מען בלויז געטרונקען ביים מעלקן די קי אין דער שטאַל.

די שטאָט האָט געהאַט עטלעכע יידישע מילכיקער, וואָס זיינען יעדן פרימאָרגן, חוץ שבת, געקומען אין שטאָט אַריין מיט פערד און וואָגן אָנגעפילט מיט מילך־קאַנען. מילא אום ווינטער איז געווען קאַלט, איז עס געווען גוט פאַר די מילך, אָבער אום זומער אין די גרויסע היצן, האָבן זיי קיין אייז ניט באַנוצט. אָט די מילכיקערס פלעגט זיך אָפּשטעלן ביי די יידישע הייזער און פאַרקויפן די מילך אויף דער קוואַרט.

צווישן די יידישע מילכיקערס איז דער רויטער משה געווען דער מער באַוואוסטער. „רויטער" האָט מען אים גערופן דערפאַר ווייל ער האָט געהאַט רויטע האָר מיט אַ רויטער באָרד איבער 15 אינטשעס לאַנג און היפּשע פּאות. ער איז אויך געווען אַ גוטער בעל תפלה. כאָטש ער האָט שוין געהאַט אַ זון אין די מיטל צוואַנציקער, מיט עטלעכע אייי־ניקלעך, האָט ער דאָך קיין גראָע האָר אין דער באָרד ניט געהאַט; דאָס איז אויך מעגלעך דערפאַר, וואָס צווישן די חסידישע יידן האָט מען פאַר־קנסט בחורים אין עלטער פון 14־15 יאָר. איך געדענק אויך טעוול דעם מילכיקער, אַ זון פון רויטן משה, וואָס איז יעדן טאָג געקומען צו אונדז אין שטוב מיט אַ קאַן מילך און אָנגעפילט די טעפּלעך מיט פרישע מילך.

אויף דער וואַליע האָבן אויך געוואוינט צווויי יידישע פאַמיליעס וואָס האָבן געהאַלטן עטלעכע קי און האָבן פאַרקויפט מילך. אום ווינטער האָט מען די קי געפּיטערט מיט היי און שאַלעכטס פון קאַרטאָפל. די קי האָבן דאַמאָלט געגעבן ווייניק מילך. אָבער אַזוי שנעל ווי עס האָט זיך

באַוויזן די פרילינגס־זון, וועָן די פעלדער און לאָנקעס זיינען געוואָרן גרין, האָט מען די קי געשיקט צו דער פּאַשע אויף דער בלאָניע. מ׳האָט די קי געטריבן איבער דער שטאָט אַן שטריק, איבער הונדערט קי, געטריבן בלויז פון איינאייניציקן פּאַסטעך פלעגן פּאַרפלייצן די וואליע. צוריק פון דער בלאָניע איז יעדע קו אַנגעקומען אין דער ריכטיקער שטאַל. אַ קו איז קיינמאָל ניט פּאַרקראָכן אין אַ פרעמדער ריכטונג.

מיינע עלטערן

צום אָנדענק פון מיין שוועסטער גיטל,
וואָס איז אָוועק פון דער וועלט אין
איר עלפטן לעבנסיאָר.

מיין מוטער

אונדזער מוטער, בלומה דבורה, איז געבוירן אין ריישע אין יאָר תר״ל (1870) די טאָכטער פון ר׳ צבי שמחה קאָריץ, פון דער גזע פון ר׳ פנחס קאָריצער — אַ ייד וואָס האָט געשמט פאַר אַ גרויסן למדן און בעל מקובל. ער האָט אויך געשריבן אַ ספר. צום באַדויערן זיינען זיינע כתבים קיינמאָל ניט געדרוקט געוואָרן. די אורזאַך איז מיר ביז איצטער ניט באַקאַנט. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תרמ״ז (1887), דרייַ יאָר אידער איך בין געבוירן. מ׳האָט מיר טאַקי אַ נאָמען געגעבן נאָך אים. ער האָט איבערגעלאָזט אַ גרויסע ספרים ביבליאָטעק, דאָרונטער ש״ס ופוסקים און אַ סך ספרים פון שאלות ותשובות, אויך הונדערטער בריוו פון די גרעסטע רבנים און גאוני הדור פון מיטן פון לעצטן יאָרהונדערט, מיט וועמען ער האָט אָנגעהאַלטן אַ שטענדיקע קאָרעס־פאָנדענץ פאַרבונדן מיט שאלות ותשובות. איך האָב אַליין געלייענט אַזאַ בריוו פון גרעסטן גאון הדור אין יענער צייט — דער לעמבערגער רב ר׳ יוסף שאול הלוי נאַטאַנזאָן — וואָס האָט זיך צום זיידן געוואַנדט וועגן אַ דין.

וואָס זיין באַשעפטיקונג איז געווען אין צורכי פרנסה איז מיר ניט באַקאַנט. ער האָט געהאַט פינף קינדער: דריי זין און צוויי טעכטער. קיין אייניציקער פון זיינע זין האָט ניט נאָכגעפאָלגט זיינע דרכים. פון זיין לומדות איז שוין אָפגעוואַרעט. חוץ דעם עלטסטן זון, שלמה, האָבן די יינגערע זין זיך אָפגעגעבן מיט האַנדל.

מיין מוטער איז געווען אַן אמתע יפת תואר. ווען אונדזער שוועסטער צילע האָט איר געבראַכט דאָס ערשטע אייניקל אויף דער וועלט, איז די

מוטער אַלט געווען קוים 36 יאָר. זי האָט דאַמאָלט אויסגעקוקט זייער יונג און שיין. אַזוי האָט זי אויסגעזען ביז צום לעצטן טאָג פון איר לעבן. זי איז געווען הויך געוואקסן, פול מיט חן און חכמה. ווי אַזוי דער פאָטער האָט זיך מיט איר באַקאנט ווייס איך ניט. איך ווייס בלויז אַז ווען ער האָט איר דעם ערשטן מאָל דערזען, האָט ער זיך אין איר פאַרליבט. זיי האָבן חתונה געהאַט אין יאָר תרמ״ח (1888).

אונדזער מוטער איז געווען פונקט אַזוי פרום ווי דער פאָטער. זי איז בלויז געווען אַביסל ליבעראַלער. אַלס אַ פרומע יידישע טאָכטער האָט זי נאָכגעפאָלגט די דרכים פון איר מאַן און זיך געפירט אויפן זעלבן אָרטאָדאָקסישן שטייגער. זי האָט געטראָגן אַ שייטל. איך גע־דענק אַלס קינד האָב איך אָפט געזען אונדזערע אַ שכנה אַרײַנקומען אין אונדזער שטוב און אָפשערן די האָר פון קאָפ פון אונדזער מוטער יעדע צוויי אָדער דריי חדשים, וואָס האָבן איבער דער צייט צוגעוואָקסן. די שייטל וואָס זי האָט געטראָגן איז געווען פון האָר, ניט פון זייד, ווי די עקסטרעם אָרטאָדאָקסישע וויבער האָבן דאַמאָלט געטראָגן. די וויב פון אַ בעלזער חסיד וועט ניט וואָגן צו טראָגן אַ שייטל פון האָר. מיין מוטער פלעגט איר שייטל פאַרקאַמען לויט דער נייסטער מאָדע פון די דאַמאָלטדיקע פרויען פריזורן. זי האָט זיך אויך געטראָגן מאָדערן אָנגעטאָן, ריין און שיין, איבערהויפט אין די צייטן ווען דער פאָטער האָט גוט פאַרדינט. איך געדענק אַלס קינד, ווען די מוטער האָט זיך אויסגעפוצט און געגאַנגען אין מאַרק אַרײַן, פלעגן אַלע מענטשן איר נאָכקוקן מיט באַוואונדערונג.

אונדזער מוטער איז געווען די באַלעבאָסטע אין הויז, מיט אונדז קינדער האָט זי זיך אָפגעגעבן טאָג און נאַכט. ווען איך בין געווען פיר יאָר אַלט זיינען מיר דאַמאָלט געווען דריי קינדער, איז עס פאַר איר ניט געווען אַזוי שווער. מיר האָבן דאַמאָלט אויך געהאַט אַ דינסט, זלאַטע האָט זי געהייסן, וואָס האָט ביי אונדז געדינט ביז זי האָט חתונה געהאַט. אונדזער מוטער האָט געבוירן אַ קינד יעדע 15 אָדער 17 חדשים. וואָס גרעסער דער עולם קינדער איז געווארן, אַלץ שווערער איז איר אויסגעקומען צו פירן די הויז. דאָס האָט געפירט צו ניט גוטע רע־זולטאַטן. עס האָט געהאַט אַ שלעכטע ווירקונג אויף אירע נערוון און אַלגעמיינעם געזונט. זי האָט אויף קיין פאַל ניט געקאָנט זיך פלעגן, און האָט איר געזונט זייער פאַרנאַכלעסיקט.

די קינדער האָט זי זייער ליב געהאַט. זי האָט קיין אויסנאַם ניט געמאַכט. אַלע זיינען געווען ביי איר ליב און טייער. ווען איך בין

אַלט געוואָרן דריי יאָר, בין איך און אויך מיין שוועסטער צילע, געלעגן קראַנק אויף שאַרלאַך. אונדזער פאָטער איז דאָמאָלט געווען דער פאָר־וואַלטער פון דער מינץ פירמע, איז ער דעם גאַנצן טאָג געווען אַוועק פון הויז. פלעגט זי זיצן ביי אונדזערע בעטלעך און אונדז געפלעגט טאָג און נאַכט. אויך שפעטער, וועו מיר זיינען שוין געווען 10־11 קינדער אין הויז, האָט זי אומדערמידלעך געאַרבעט טאָג און נאַכט פאָר די קינדער. וועו זי האָט געהאַט אַ פריי מינוט, פלעגט זי זיך נעמען צו דער נאָדל צו פאַרלאַטעווען קינדער־מלבושים אַדער פאַרצערען זאָקן. עס איז איר קיין זאַך ניט אָנגעקומען גרינג. אפילו זיצנדיק ביים טיש און אויסטיילנדיק 14 ביז 15 פאָרציעס פון יעדן מאכל, האָט זי געהאַט אין זינען יעדן קינד בשעת זי האָט אַרייגעלייגט די שפייז אין טעלער. זי האָט דאָך ניט געקאָנט אויסטיילן די פאָרציעס אַלעמען גלייך, די עלטערע קינדער האָבן באַקומען גרעסערע פאָרציעס פון די יינגערע. דאָס אַליין איז געווען אַ גרויסע ארבעט. זי איז געווען זייער אַ געשיקטע פרוי. זי איז אויך געווען זייער באַליבט ביי די שכנים. זי האָט געהאַט אַ גוטן נאָמען אין שטאָט. וועו עס איז אונדז געגאַנגען גוט, האָט זי זיך אַלע מאָל געשטעלט ברייט. וועו עס זיינען געקומען אָרעמע לייט אין הויז (אין ריישע האָט פון דעם סאָרט ניט געפעלט), האָט זי געגעבן נדבות מיט אַ ברייט האַרץ. איך געדענק גוט די פורימס אין די ניינציקער יאָרן, וועו מיר זיינען געזעסן ביי דער סעודה פלעגט זיך יעדע מינוט עפענען די טיר און עס פלעגן אַריינקומען יידן וואָס זיינען געגאַנגען קלייבן געלט פאָר צדקה, און אויך פיל אָרעמע לייט. עס זיינען אויך געקומען פורים־שפילער אין מאַסקעס, גזונגען און געטאַנצט — די מוטער האָט יעדן דערלאַנגט געלט לויט דעם ראַנג.

זי האָט אויך אַ סך געהאָלפן אונדז מחנך צו זיין אין מצוות. שבת אָוונט, וועו עס איז שוין געווען פינצטער, האָט זי צוזאַמענגערופן די מיידלעך און מיט זיי געזאָגט די תפלה „גאָט פון אברהם". יעדן שבת מברכים און אַלע ימים טובים איז זי געגאַנגען אין שול דאָוונען. אין סליחות־טעג פלעגט זי אויפשטיין צוויי אַזייגער פאָרטאָג און גיין צו סליחות צוזאַמען מיט אונדזער פאָטער.

וועו אונדזער שוועסטער צילע האָט התונה געהאַט, אין יאָר תרס"ה (1905), איז אונדזער מוטער קוים אַלט געווען 35 יאָר. זי האָט שוין געהאַט מיטגעמאַכט 12 געבורטן. דאָך האָט זי אויסגעזען יונג און שיין. זי איז שוין דעמאָלט געווען גוט קראַנק. זי האָט עס אָבער ניט גע־וואוסט ביז איינמאָל וועו אונדזער שוועסטער צילע איז מיט איר גע־

פֿאַרן קיין קראקע צו אַ גרויסן פּראָפעסאָר. נאָך אַן אונטערזוכונג האָט דער דאָקטאָר איר געזאָגט, אַז זי איז ערנסט קראַנק און ליידט אויך אויף איר האַרץ און האָט איר פֿאַרשריבן וואָס צו טאָן. צום באַדויערן האָט זי דעם פּראָפעסאָר איגנאָרירט. זי איז אָנגעגאַנגען מיט איר אַרבעט. דאָס האָט איר לאַנג פיל פֿאַרערגערט, איבערהויפּט ווען עס איז אָנגעקומען די דעפּרעסיע און מיר זיינען פון דעם שטאַרק גע־טראָפֿן געוואָרן, האָט עס אויף איר געזונט זייער שלעכט געווירקט.

אונדזער פֿאָטער האָט געהאַט אַ שיינעם גרויסן און מאָדערנעם עלע־ווייטאָר אַפּאַרטמענט־הויז אין ווין, די הויפּט־שטאָט פון עסטרייך. די הויז האָט דאַמאָלט געהאַט דאָס ווערט פון 180 טויזנט גולדן. די הויז האָט אַריינגעבראַכט צו צאָלן פּראָצענט און קרן, עס איז נאָך געבליבן עטלעכע טויזנט גולדן אַ יאָר.

אין ריישע איז געווען אַ יידישע באַנק, געגרינדעט פון דעם באַ־וואוסטן גביר ר׳ נח שפּירא, אַ זשיקאָווער חסיד. אַזוי ווי דאָס רוב פון די דירעקטאָרן זיינען געווען זשיקאָווער חסידים האָט מען די באַנק געפּופן די זשיוואָקאָווער באַנק. דער פֿאָרוואַלטער פון דער באַנק איז געווען מענדעלע האָרוויץ, אויך אַ זשיקאָווער חסיד. אונדזער פֿאָטער האָט געמאַכט אַן הלואה אויף עטלעכע הונדערט גולדן. ווען עס איז געקומען די דעפּרעסיע אין יאָר תרע״ג (1913), און עס איז פֿאַר יעדן געווען שווער נאָכצוקומען די פּינאַנציעלע אָבליגאַציעס, האָט דער פֿאָטער דעם וועקסל פּראָלאָנגירט, באַצאָלט די פּראָצענטן און באַנייט דעם חוב. ער האָט געהאַט אַ גוטן נאָמען אין ריישע אַלס אַ זייער ערלעכער מאַן. ווען ער האָט דעמאָלט געוואָלט פּראָלאָנגירן דעם וועקסל אין דער דערמאָנטער באַנק, האָט מענדעלע האָרוויץ זיך אנטזאגט דעם חוב צו פּראָלאָנגירן, עס האָט ניט געהאָלפן די פֿאַרזיכערונג וואָס מיין פֿאָטער האָט אים גע־געבן אַז אין אַ חודש אַרום וועט דער חוב אינגאַנצן באַצאָלט ווערן, און טאַקי דעם זעלבן טאָג, אַן דעם פֿאָטערס וויסן, האָט מענדעלע האָרוויץ דעם וועקסל פּראָטעסטירט און עס תיכף אָנגעגעבן אין געריכט, אַריינ־געלייגט מיין פֿאָטער אין באַנקראָט און אונדזער ווינער הויז אין רע־סיווערשיפּ. איז עס נאָך ווייניק האָט ער אויך אַריינגעגעבן אַ שטראָף־אָנצייג אין שטראָף־געריכט קעגן אונדזער מוטער און פֿאָטער.

פֿאַר אונדזערע עלטערן איז עס געווען אַ טויט־קלאַפּ. מילא פֿאַר דער שטראָף־איינצייג האָבן זיי קיין מורא ניט געהאַט, צוליב צוויי אור־זאַכן. ערשטנס, איז דער פֿאַרמעגן געווען אַ סך מער ווערט ווי די חובות; צווייטנס האָבן זיי זיך ניט געפילט אין קיין שום חטא אָדער

פֿאַרברעכן. דאָך האָט עס אויף זיי און אויך אויף אונדז קינדער שלעכט געווירקט. פיל ערגער האָט עס געווירקט אויף דער מוטערס געזונט. עס איז פֿאַר אונדז געווען חרפות ובושות צו זען ווי עס קומען אין אונדזער הויז זשאַנדאַרן מיט פֿאָליציי צו מאַכן אַ רעוויזיע אויב עס איז אמת ווי מענדעלע האַרוויץ האָט אָנגעגעבן אין דער שטראָף־אָנצייג אַז דער פֿאָטער האָט ערגעץ וואו אין הויז באַהאַלטן געלט, גאָלד און זילבער. די זשאַנדאַרן האָבן געזוכט, דורכגענישטערט יעדע שפּאָרע אין הויז, יעדע לאָך ביז טיף אין קעלער, אָבער געלט, גאָלד און זילבער האָבן זיי ניט געפונען. עס האָט מיר געבראַכן דאָס האַרץ צוקוקנדיק די ליידן פון מיין מוטער. איר פּנים געל און בלייך און זי האָט אָפט באַקומען האַרץ־שלאָגן.

אין אָנהויב מאַי 1913 האָט אונדזער מוטער באַקומען אַ פֿאַרלאַדונג פון שטראָף־געריכט, וואָס האָט אונטערזוכט די שטראָף־אָנצייג פון מענדעלע האַרוויצס באַנק, אַז זי זאָל זיך שטעלן פֿאַרן אונטערזוכונגס־ריכטער, אין אַ דינסטיק 10 אַזייגער אין דער פרי. זי האָט זיך שרעקלעך געערגערט און זייער געמומען צום האַרצן וואָס זי דאַרף דורכגיין אַזאַ נסיון און אַזעלכע בזיונות.

אַרום 9 אַזייגער אין דער פרי האָט מען באַשטעלט אַ פיאַקער און מיין יינגערע שוועסטער מאַליע איז מיט דער מוטער געפֿאָרן אין געריכט. וועג זיי האָבן דערגרייכט די הערן גאַס, איז איר פֿלוצים שלעכט געוואָרן. דער פיאַקער האָט זיך אָפּגעשטעלט ביים קאָפּע־הויז אייראָפּא. מ׳האָט זי אַהין אַרײַנגעפֿירט און געלייגט אויף אַ זיץ־זאָפע. מ׳האָט בליץ־שנעל געשיקט נאָך דאָקטוירים, אויך האָט מען אונדז געלאָזט וויסן. דער פֿאָטער און איך זיינען שנעל געלאָפֿן צו דעם קאָפּע־הויז, וואָס איז געווען בלויז עטלעכע גאַסן פון אונדזער הויז. וועג איך בין אַהין אָנגעקומען איז די מוטער שוין ניט געווען צווישן די לעבעדיקע. עס האָט ניט געהאָלפֿן מיין שרייען און ווײַנען. עס זיינען אויך אָנגעלאָפֿן אונדזער שוועסטער אסתר און די איבעריקע קינדער — אַלע האָבן גע־ווײַנט און יעמערלעך געשריען. אַ האַרץ־שלאָג האָט געענדיקט איר לעבן אויף אַ טראָגישן אופן. זי האָט אויסגעהויכט איר כשרע נשמה איידער אַ דאָקטאָר איז געקומען. זי איז באַפרייט געוואָרן פון אירע לעצטע ליידן אין איר 43סטן לעבנסיאָר.

איר פֿלוצימדיקער טויט האָט געמאַכט אַ טראָגישן איינדרוק אויף דער שטאָטישער באַפעלקערונג. זי איז געפֿאָלן אַ קרבן דורך אַן אַקט פון אַ מענטשן, וואָס האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אונטער דער מאַסקע

פון זשיקאָווער חסידות — אַ ייד מיט אַ שיינער באָרד און געלאָקטע פאות. מער ווי אַ האַלבע שטאָט יידן זיינען געקומען צו דער לויה. מיר האָבן באַגלייט אונדזער מוטער אויפן וועג צו אַ בעסערער וועלט דעם צוועלפטן טאָג אין חודש אייר, תרע"ג. אונדזער פאָטער איז זייט דאַמאָלט מער צו זיך ניט געקומען. נאָר וועגן דעם — אין די וויטערדיקע קאַפּיטלען.

מיין פאָטער

מיין פאָטער, ר' וואָלף, ז"ל, איז געבוירן אין יאָר תרכ"ב אין ראזוואדאָוו, אַ קליין שטעטל ניט ווייט פון זשיקאָוו, ביי דער רוסישער גרענעץ. זיין פאָטער, ר' משה יהודה, איז געווען אַ חסידישער ייד אַ מקורב פון דעם באַרימטן ראָזוואדאָווער רבין ר' משה האָרוויץ, פון דער ראפּטשיצער גזע. דאָס שטעטל ראָזוואדאָוו איז דערפאַר געווען אַ באַוואוסטע חסידישע שטעטל. אונדזער פאָטער איז טאַקי אויפגעצויגן געוואָרן אין דעם גייסט און אַטמאָספערע.

אַלס יינגל האָט ער געהאַט אַ גרויסןווילן צום לערנען חוץ תורה, אויך אַלגעמיינע בילדונג. ער האָט זייער ליב געהאַט צו לערנען די לאַנדס־שפּראַכן — פויליש און דייטש. דאָס איז אים ניט אָנגעקומען לייכט, ווייל צו לערנען פויליש און דייטש איז ביי די קליינשטעטלדיקע חסידים באַטראַכט געוואָרן ווי אַ פאַרברעכן. ער האָט זיך אָבער ניט צופרידנגעשטעלט מיט זיצן יומם ולילה אין לערנען תורה. ער האָט אָנגעהויבן לערנען פויליש און דייטש אָן דעם וויסן פון זיינע עלטערן; דאָס האָט אים טאַקי שפּעטער אַ סך געהאָלפן זיך צו שטעלן אויף אַ גוטן עקאָנאָמישן מצב נאָכדעם ווי ער האָט חתונה געהאַט אין יאָר תרמ"ח (1888).

איך געדענק אונדזער פאָטער, וועז איך בין געווען אַ קליין יינגל, אַלס אַ שיין געוואקסענעם מאַן מיט אַ קורץ, גלייך־פאַרקאַמט באָרד און קליינע פאַרלאָקטע פאות. ער האָט זיך געקליידט אין דעם טראַדיציאָנעלן שוואַרצן סאַמעטענעם קאַפּעלוש און שוואַרצע קאַפּאָטע. ער איז געווען זייער שטרענג רעליגיעז. ניט אָפּגעטראָטן פון יידישן דין כחוט השערה. ער האָט זייער שטרענג אָפּגעהיטן זמן תפלה אין קלויז. ער האָט זעלטן וועז געדאַוונט ביחידות, אפילו מנחה ומעריב. ער האָט

לויט זיין מענטשלעכן יכולת אָנגעוועגדט אַלץ כדי אָפּצוהיטן די תרי״ג מצוות שבתורה. דאָך איז ער געווען ווייט פון פּאַנאַטיזם. פּאַרקערט, ער איז געווען אַ מאָדערנער מענטש אין יעדער הינזיכט. ער האָט באַגריסט אַ פרוי און אויך אָנגענומען אין האַנט, ער האָט איר געקוקט אין פּנים ווען ער האָט מיר איר געוויזן — וואָס קיין עקסטרעם אַרטאָדאָקסישער ייד וואָלט עס ניט געטאָן.

פּוילישׁ איז געווען די גאַליציש׳ע אומגאַנגס שפּראַך און דייטש איז געווען די לאַנדס־שפּראַך. אָט די צוויי שפּראַכן האָט ער גוט באַהערשט גראַמאַטיקאַליש אין וואָרט און שריפט. ווען ער איז אַלס יונגערמאַן געקומען פון ראזוואדאָוו קיין ריישע, האָט ער זיך פּאַרבונדן מיט דער באַוואוסטער מינץ פּירמע, וואָס האָט געפּירט גרויסע וואַלד און האָלץ געשעפטן. ער האָט דאָרט אָנגעהויבן אַלס אַן אָפּיס־קלוירק, אָבער צוליב זיינע אומבאַשרענקטע פּאַאיקייטן און בילדונג האָט ער זיך אין אַ קורצע צייט אַרויפגעאַרבעט צום ראַנג פון געשעפּטס־פּירער. ער ער האָט שיין פּאַרדינט און שפּעטער זיך אַרויפגעאַרבעט צו זעלבסט־שטענדיקייט.

אין יאָר תרנ״ז (1897) האָט ער פּאַרלאָזט די מינץ־פּירמע און זיך געמומען בויען הייזער. דאָס זיינען געווען מאָדערנע אָפּאַרטמענט הייזער לויט דער דאַמאַלטדיקער נייסטער מאָדע. אין זיינע הייזער האָבן געוואוינט הויכע מיליטערלייט אָפּיצירן און אַנדערע גרויסע רעגירונגס־לייט. חוץ דעם האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט לעגאַלע אַרבעט פּאַר אַנדערע וואָס זיינען אָפּט געקומען צו אים אום זיך צו באַראָטן וועגן לעגאַלע פּראָצעדורן. זיי פלעגן קומען אָנגעלאָדן מיט פילע גערייכטס־אַקטן צום איבערלייענען און איבערזעצן ווייל וויניק פון די יידן האָבן געקאָנט אָדער פּאַרשטאַנען די פּוילישע שפּראַך. ער האָט פּאַר זיי געשריבן גערייכטס־אַקטן און אַנדערע לעגאַלע פּאַפּירן. אין אונדזער הויז, געדענק איך אַלס קינד, זיינען אַרום טיש געזעסן עטלעכע יידן, דער פּאָטער אויבנאָן מיט אַ פּעדער אין האַנט און געשריבן. עס ליגט מיר אין געדאַנק איינער פון די יידן — זיין נאָמען איז געווען ר׳ משה בילפּעלד, ער האָט ניט געקאָנט שרייבן אָדער לייענען פּוילישׁ. אַזוי ווי ער האָט געפּירט אַ שניט־קראָם און האָט אָפּט געדאַרפט שרייבן דייטשע אָדער פּוילישע בריוו, האָט ער געדאַרפט אָנקומען צו מיין פּאָטער.

ווי איך האָב שוין פריער באַמערקט איז אונדזער פּאָטער קיין חסיד ניט געווען. ער איז דערפּאַר קיינמאָל צו קיין רבין ניט געפּאָרן. ער איז אין אַ געוויסער הינזיכט געווען אַ מתנגד. ער האָט געהאַלטן

פון דעם, אז יעדער ייד קאָן אויסבעטן אַ ישועה ביים רבש"ע און דאַרף ניט אָנקומען צו אַ רבין ער זאָל פאַר אים בעטן. ער האָט זיך אַבער שטאַרק געהאַלטן ביים פרומען דרך עבודה. ער פלעגט אויפ־שטיין גאָנץ פרי, אָפט פינף אַזייגער פאַרטאָג. נאָכדעם ווי ער האָט זיך אָפגעגאָסן די שפּיץ־נעגל מיט נעגל־וואָסער, וואָס ער האָט געהאַט צוגעגרייט ביים בעט, האָט ער זיך תיכף אָנגעטאָן, זיך געוואָשן און גלייך זיך געזומען צו עבודת הבורא. צוערשט האָט ער געזאָגט ברכה, שפּעטער תהלים מעמדות, חק לישראל און משניות. דאָס האָט פאַר־נומען פיר שעה. אַרום ניין אַזייגער איז ער געגאַנגען דאַוונען אין קלויז און אַהיימקומען אַרום עלף אַזייגער. ער האָט עפּעס איבערגעביסן און באַלד געגאַנגען צו דער אַרבעט ביים בויען הייזער.

אין הויז האָבן מיר שטרענג אָפּגעהיט יידישקייט, איבערהויפּט שבת. פרייטיק איז ביי אונדז אין הויז אַלע מאָל געווען אַ פאַרנומענער טאָג. די מוטער האָט זיך געפאַרעט אין קיך ביי די טעפּ, איבערהויפּט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, וועו מיר זיינען געווען 11־12 קינדער, איז די אַרבעט געווען פיל שווערער. באַלד נאָך ליכט־בענטשן זיינען מיר געגאַנגען דאַוונען אין קלויז.

וועו איך בין אַלט געווארן דריי יאָר האָט מיך דער פאָטער יעדן שבת מיטגענומען אין קלויז צו דאַוונען. פרייטיק, נאָכדעם ווי דער פאָטער איז אַהיים געקומען פון שוויץ־באָד, האָט ער מעביר געווען די סדרה פון דער וואָך און געזאָגט שיר־השירים; האָט אָנגעטאָן די שבת־דיקע זיידענע מלבושים מיטן שיינעם סויבעלנעם שטריימל און מיר זיינען געגאַנגען דאַוונען. אויפן וועג האָבן מיר נאָך באַגעגנט דעם שול־שמש מיטן גרויסן האַלץ־האַמער אין האַנט וועו ער האָט געקלאַפּט אין אַלע טירן פון די יידישע הייזער און געוועלבן. דאָס איז געווען אַ סיגנאַל, אַז עס קומט דער הייליקער שבת, אַלע זאָלן פאַרשליסן די געוועלבער, גיין אַהיים און זיך צוגרייטן צו באַגעגענען מלכת שבת. דאָס איז געווען אַן אַלטער מנהג אין ריישע.

נאָכדעם ווי מ'האָט פאַרענדיקט דאָס דאַוונען, האָבן אַלע יידן, ביים אַרויסגיין געוואונשן אייגער דעם אַנדערן „גוט שבת". דרויסן האָבן אונדז באַגעגנט אַ מחנה אָרעמע יידן וואָס האָבן זיך געבעטן מ'זאָל זיי נעמען אַהיים אַלס אַן אורח אויף שבת. איך בין געגאַנגען אַהיים ביי דער זייט פון פאָטער מיט אַ פריילעך האַרץ. עס איז דאָך עפּעס שבת. מיר גייען דאָך אַהיים מקבל שלום זיין און באַגריסן די הימלישע מלאכים וואָס וואַרטן אויף אונדז דאָרט אין הויז.

דער פאָטער עפנט די טיר, קושט די מזוזה, קומט אַריין אין הויז מיט אַ ברייטן און פריילעכן „גוט שבת". צוערשט לייגט ער אַרויף זיינע הענט אויפן קאָפּ פון דער עלטסטער שוועסטער צילע און בענשט איר, דערנאָך האָט ער דאָס זעלבע געטאָן צו מיר און די יינגערע קינדער. ער פלעגט נאָכדעם צוגיין צום שבת טיש צו באַגריסן די הימלישע געסט, זינגענדיק „שלום עליכם" מיטן אַלטן ראזוואדאָוער ניגן, וואָס קלינגט מיר נאָך איצטער אין די אויערן. נאָך די תפלות האָט ער זיך געגרייט צו קידוש. צוערשט האָט ער אַריינגעגאָסן עטלעכע טראָפּן וואַסער אין זילבערנעם קידוש־בעכער, נאָכדעם האָט ער די וואַסער פון בעכער אַריינגעגאָסן אין דער וויין־פלאַש און האָט אָנגעפילט דעם בעכער מיט וויין ביז עס האָט זיך איבערגעגאָסן. די מוטער און אַלע קינדער פלעגן זיך אויפשטעלן מיט ערנסטקייט און מיט רעספּעקט געקוקט ווי דער פאָטער נעמט דעם כוס מלא, פון וועלכן עס האָבן אַרונטערגעטריפט טראָפנס, אין דער רעכטער האַנט, און מיט פאַרגלייזטע אויגן האָט ער אָנ־געהויבן זאָגן קידוש מיט אַ שיינעם ניגון. ער האָט אָפּגעטרונקען זיין חלק און איבערגעגעבן דעם כוס צו דער מוטער צו טרינקען איר חלק און נאָכדעם דערלאָנגט דעם כוס יעדן קינד אַ זופ צו טאָן. ווען איך בין אַלט געוואָרן זעקס יאָר, האָב איך געמאַכט קידוש פאַר זיך ביים טיש.

ביים שבת־טיש האָט אונדזער פאָטער זיך מער מתעסק געווען אין תפלות ווי מיט עסן. אַזוי שנעל ווי ער האָט זיך געוואַשן, געמאַכט המוצא איבער דער 12־חלהדיקער חלה און יעדן ביים טיש דערלאַנגט אַ שטיקל חלה. באַלד האָט ער גענומען דעם סידור און פאַרענדיקט די סעודה־תפלות. נאָך יעדער פאַרציע עסן האָט ער געזונגען זמירות. דער שבת־טיש האָט געדויערט אַרום צוויי שעה.

אונדזער פאָטער איז געווען אַ באַשיידענער מאַן, ער האָט ניט פיל גערעדט. ער פלעגט זייער ווייניק פאַרברענגען געזעלשאַפטלעך. זיין גאַנץ לעבן האָט ער געהאָט בטחון אין גאָט, ער האָט געגלויבט באמונה שלמה, אַז השי״ת וועט שיקן די הילף כדי צו דערציען זיינע קינדער אין גאָטס דרכים. עס איז געווען אַ צייט וואָס די וועלט האָט מיט־געמאַכט אַ שווערע דעפּרעסיע. אין יאָר תרס״ח (1908) בין איך שוין געווען אַ דערוואקסענער יונגערמאַן פון אַ יאָר 18 און אויך זעלבסט־שטענדיק. האָב איך געפרעגט דעם פאָטער: „נו, וואָס וועט זיין דער סוף, מיר מוזן דאָך טראַכטן און באַשליסן וואָס צו טאָן?" מיין פאָטער האָט אויף מיר געגעבן אַ קוק און געזאָגט מיט אַ שטרענגן טאָן: „איך גלויב אין השי״ת, ער זאָרגט פאַר אונדז און וועט אונדז ניט פאַרלאָזן.

די ישועה וועט קומען." די ישועה איז טאַקי ניט געקומען. מיר האָבן זייער גערעכט פון דער דעפּרעסיע. אונדזער פּאָטער איז זייט דאַמאָלט מער צו זיך ניט געקומען קאָנאָמיש.

אין זיינע יונגע יאָרן איז מיין פּאָטער געווען זייער אַ פּרומער ייד, אָבער אויף די עלטערע יאָרן, איבערהויפּט אין די 60ער, ווען מיר האָבן שוין געוואוינט אין ווין, איז ער געזעסן טאָג און נאַכט על התורה ועל עבודה. ער איז נפטר געוואָרן אין דער שטאָט ווין, ה' תשרי, תרצ"ב (1932) אין עלטער פון 70 יאָר. איך האָב געהאַט די זכיה אים צו זען מיט אַכט חדשים פריער, וועז איך האָב אים באַזוכט אין יענער־פּעבער אין 1932.

רייַשער מלמדים און חדרים

צום אָנדענקען פון מיינע ברידער יוסף און שלמה
וואָס זיינען אָוועק פון דער וועלט יונגערהייט.

די חדרים

אין די יאָרן 1890־1900, זיינען די רייַשער חדרים געווען איינגעטיילט אין זעקס קלאַסן. די ערשטע זיינען געווען די דרדקי חדרים. צו דעם קלאַס האָבן געהערט די חדרים פון איטשע ראָזדוויער און יאָסל דעמביניס. פון די צוויי איז דער ערשטער געווען דער מער באָוואוסטער אין שטאָט. אין די דאָזיקע חדרים האָבן געלערנט קינדער פון דריי ביז זעקס יאָר. אַזוי שנעל ווי אַ יינגעלע האָט דערגרייכט דעם דריטן געבורטסטאָג, האָט מען אים דעם זעלבן טאָג געפירט אין איינעם פון די דערמאָנטע חדרים. דעם צווייטן קלאַס האָבן פאַרנומען די חדרים פון אייזיק וואַסער און וואָלף פאַקעלעס, וואו עס האָבן געלערנט יינגלעך פון פינף ביז זיבן יאָר אַלט. אין דריטן קלאַס זיינען געווען די חדרים פון משה אריהס און משה קישקע (לאנציטער). ביי זיי האָבן געלערנט יינגלעך פון זיבן ביז צען יאָר. צום פערטן קלאַס האָבן געהערט די חדרים פון תנחום פירסט און העשיל טיטשינער, וואו עס האָבן געלערנט יינגלעך פון עלטער פון ניין ביז צוועלף יאָר אַלט. צום פינפטן קלאַס האָט געהערט דער חדר פון דודל פאַקעליס, וואו עס האָבן געלערנט יינגלעך פון צוועלף ביז פערצן יאָר. צום זעקסטן קלאַס האָבן געהערט חדרים פון ר׳ איטשע זיבנער און ר׳ יקותיאל קאַמעלהאָר, וואו עס האָבן געלערנט בחורים אין עלטער פון דרייצן ביז פופצן יאָר, צווישן זיי אויך חתנים. ווען אַ תלמיד איז אַרויס פון איינעם פון די לעצטע חדרים, איז ער געוואָרן אַ קלויז־בחור. ער האָט שוין געלערנט פאַר זיך.

עס זיינען אין שטאָט געווען נאָך עטלעכע מלמדים: חיימ׳ל מלמד, אנשל מלמד און נאָך אַנדערע, אָבער די אויבן דערמאָנטע זיינען געווען די מער פאָפולערע, וואו עס האָבן געלערנט אַלע באַלעבאָטישע קינדער. די שטאָט האָט אויך געהאָט אַ תלמוד תורה מיט עטלעכע מלמדים, וואו קינדער פון אַרעמע עלטערן האָבן באַקומען פרייַען אונטערריכט. די

תלמוד תורה חדרים האָבן פאַרנומען דעם גאַנצן אויבערשטן שטאָק פון דער זשיוואקיווער קלויז אויפן רויזן געסל.

וועז מ׳האָט אָנגעדונגען אַ יינגל אין אַ חדר, איז עס געווען פאַר אַ גאַנצן זמן. אַ „זמן" איז געווען פון פּסח ביז סוכות און פון סוכות ביז פּסח. דאָס שכירות וואָס דער מלמד האָט באָקומען איז געווען פאַרן זמן, לויט די פינאַנציעלע אומשטענדן פון דעם יינגלס עלטערן. די העכסטע שכירות פאַרן זמן איז געווען 75 גילדן, וואָס איז איינגעטיילט געוואָרן אין מאָנאָטלעכע אויסצאָלונגען. עס זיינען אָבער געווען יינגלעך פון עלטערן, וואָס האָבן געצאָלט פיל וויניקער.

קיין גרויסע פּעדאַגאָגן זיינען די ריישער מלמדים ניט געווען. דער לערן סיסטעם איז געווען דערזעלבער וואָס איז נאָכגעפאָלגט געוואָרן זייט הונדערטער יאָרן. ווער איז געוואָרן אַ מלמד? אַ יונגער מאַן פון זייער אַרעמע עלטערן, וואָס האָט נאָר וואָס חתונה געהאַט און האָט ניט געקאָנט קריגן קיין פרייַע קעסט. דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען געווען גרויסע לא־יוצלחס, זיי האָבן ניט געהאַט קיין באַגריף פון האַנדל אָדער אומנת מלאכה, האָבן זיי אָנגענומען מלמדת אַלס זייער פרנסה קוואַל. זייער פּעדאַגאָגיע איז באַשטאַנען פון קאָנטשיק, ים־שטעקל אָדער די פינף פינגער, מיט וועלכע זיי האָבן געציכטעט די תלמידים. פון אָנדערע סיסטעמעס האָבן זיי ניט געוואָלט וויסן. זיי האָבן דאָס לערנען אַרויפגע־צוואונגען אויף די תלמידים מיט די אויבנדערמאָנטע מלמדישע כלי זיין.

די דרדקי חדרים האָבן געהאַט באַהעלפערס, וואָס זיינען געווען איינגעטיילט אין צוויי קלאַסן. די ערשטע האָבן מיט די קינדער געלערנט, די צווייטע האָבן געאַרבעט אין חדר אַרום די קינדער. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון דעם, וואָס אָזא באַהעלפער איז געקומען אַהיים צום יינגל יעדן פרימאָרגן אים אָנגעטאָן, געוואַשן און געזאָגט מיט אים ברכה. ער האָט אויך די יינגלעך געפירט אין חדר און זיי געבראַכט צוריק אַהיים. ער האָט אויך געדאַרפט ברענגען די קינדער עסן צוויי מאָל אַ טאָג. עס איז אויך געווען אַן אויבער־באַהעלפער, דאָס איז געווען אַ הויכער ראַנג אין דער באַהעלפער פּראָפעסיע.

די אַרבעט־באַהעלפערס זיינען געווען יונגען פון זייער אַרעמען קלאַס אין עלטער פון פערצן ביז זעכצן יאָר. עס זיינען גראד געווען צווישן זיי יונגען מיט גוטע קעפּ און גרויסע פּעאיקייטן, אָבער זייערע אַרעמע עלטערן האָבן פון אַזעלכע „נאַרישקייטן" ניט געדענקט. דער בעסטער און לייכט־סטער וועג אַרויסצופטרן אַ זון פון הויז, איז געווען די באַהעלפער פּראָפעסיע. איך געדענק איינעם אַזאַ באַהעלפער וואָס איז געווען ביים

מלמד אייזיק וואַסערס חדר, ער איז שפּעטער געקומען קיין ניו יאָרק און איז געוואָרן אַ באַוואוסטער אַרבעטער־פירער, אַ גוטער רעדנער און אַ מיטגליד פון „פאָרווערטס" אַסאָסיאַיישאַן.

די באַנעמונגען פון די אַרבעט־באַהעלפערס צו די יינגלעך, איז געווען אַ ברוטאַלישע. די קליינע הילפלאָזע קינדער, האָבן עס אָנגענומען ווייל זיי האָבן קיין ברירה ניט געהאַט. די העכערע באַהעלפערס וואָס האָבן געקנעלט מיט די קינדער זיינען אויך ניט בעסער געווען. פון פראַקטישן פּעדאַגאָגישן לערן־סיסטעם, זיינען זיי געווען פונקט אָזוי ווייט ווי דער מלמד. חוץ דעם זיינען זיי געווען גרויסע קבצנים. דאָס שכירות, וואָס דער מלמד האָט געצאָלט און די עקסטראַ געצאָלט וואָס זיי האָבן באַקומען פון די עלטערן האָט ניט געקלעקט פאַר זייער געברויך. פון האָלטן זיך ריין האָבן זיי אויך ניט געווואוסט.

די בעסטע טעג זיינען פאַר די באַהעלפערס געווען פורים, חנוכה און די טעג פאַר שמחת תורה. פורים האָבן זיי פאַרקויפט גראַגערס, און דערביי געמאַכט אַ גוטן פראָפּיט; זיי זיינען אויך געווען פאַרנומען מיט טראָגן משלוח מנות פאַר די באַלעבאָטים און דערביי פאַרדינט. אום חנוכה האָבן זיי פאַרקויפט דריידלעך און פאַר שמחת תורה — פאָנען מיט ליכט־לעך. פון די אויבן דערמאָנטע האָט דער באַהעלפער געהאָט די בעסטע און אייניציקע הכנסה. אָפט האָט אַ באַהעלפער באַקומען עטלעכע גראַצער פאַר ברענגען יינגלעך צום לייענען קריאת שמע ביי אַ יולדת. זיי האָבן אויך אָפט פון די באַלעבאָטים באַקומען אַלטע מלבושים און אויך אָמאָל ביי זיי געגעסן שבת. שבת נאָכמיטאָג, האָבן זיי געמומען די יינגלעך פאַר אַ שפּאַציר צום שפּאַציר־גאָרטן אָדער אַנדערשוואו.

אין די צווייטע קלאַס חדרים, וואו עס האָבן געלערנט יינגלעך פון פינף ביז זיבן יאָר, ווי למשל ביי אייזיק וואָסער אָדער וואָלף פּאַקעליס, זיינען בלויז געווען צוויי באַהעלפערס. אייגער — וואָס האָט געקנעלט מיט די יינגלעך, און אַ צווייטער — וואָס האָט געאַרבעט אַרום די יינגלעך און זיי געבראַכט עסן. די דריטע קלאַס חדרים און ווייטער האָבן קיין באַהעלפערס ניט געהאַט. עס האָט זיך ניט מער געפּאַדערט. די צאָל קינ־דער אין חדר איז אויך געווען קלענער ווי אין די קלענערע קלאַס חדרים.

לויט די דאַמאַלסדיקע שטאָט־געזעצן איז ניט געווען דערלויבט צו האָבן אַ פריוואָט שול (אונטער וועלכע עס זיינען געווען קלאַסיפיצירט די חדרים) אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש אָדער קאָנצעסיע פון דער שטאָט רעגירונג. אַ דערלויבעניש האָט מען געגעבן צו אַזאַ איינעם וואָס איז געווען קוואַליפיצירט דערצו און איז נאָכגעקומען די באַדינגונגען

און האָט געצאָלט די געבירן. די חדר־מלמדים האָבן די געזעצן אינגאַנצן איגנאָרירט און האָבן אויפגעהאַלטן חדרים קעגן שטאָט־געזעץ. די רעגי־רונג האָט פון דעם געוואוסט און האָבן פון צייט צו צייט געשיקט קאָ־מיסיעס, אַ פּאָליציימאַן אָדער צוויי, זיי זאָלן כאָפן די מלמדים ביים לערנען אום צו קאנען נעמען געזעצלעכע שריט קעגן זיי. דאָס איז אָבער די שטאָטישע אויפזעער קיינמאָל ניט געלונגען. ווייל אַזוי שנעל ווי אַזאַ פּאָליציי־קאָמיסיע האָט זיך באַוויזן ניט ווייט פון מלמדים געסל, האָט זיך דער אַלאַרם פאַרשפרייט בליץ־שנעל, אַזוי אַז אין עטלעכע מינוט זיינען די חדרים געוואָרן ליידיק. דער מלמד האָט די ינגלעך צעיאָגט, זיי זיינען זיך צעלאָפן איבער די הויפן, אין טעפּער געסל און אויפן בערגל, און ווען אַזאַ פּאָליציי קאָמיסיע איז אַנגעקומען, האָבן זיי קיין חדרים ניט געפונען און זיינען אַוועק מיט גאָר ניט. די צען יאָר, וואָס איך האָב געלערנט אין חדרים האָט קיינמאָל ניט פאַסירט, אַז אַ פּאָליציי קאָמיסיע זאָל דערווישן אַ מלמד לערנען מיט קינדער. אַזאַ פאַרבערעכן האָט געשמעקט מיט אַ גרויסער שטראָף. פאָר אונדז יינגלעך זיינען די קאָמיסיע טעג געווען די בעסטע און אנגענעמסטע, ווייל מיר האָבן ניט געדאַרפט זיצן ביים לערנען און קוקן אויף דעם פאַסקודנעם קיינטשיק, וואָס איז געלעגן אין מיטן טיש. מיר זיינען געוואָרן פריי אויף עטלעכע שעה, ווען מיר האָבן פאַרבראַכט אויף דער פרישער לופט, וואָס איז ביי אַ חדר־יינגל גע־ווען אַ זעלטנקייט.

עס איז מערקווירדיק און ניט צום גלויבן, ווי בליץ־שנעל די חדרים האָבן זיך דערוואוסט פון דעם קומען פון די קאָמיסיעס. איך וויל דאָ דערמאָנען אַ פאַל, וואָס האָט פאַסירט ווען איך האָב געלערנט אין חדר ביי משה אַריהס אין די באדנערקיס הויז, אויפן ערשטן שטאָק. די פענצטער זיינען אַרויסגעגאַנגען צו דער זייט פון שוויץ־באַד, און אויך צו דער זייט פון בערגל, פון וואַנען עס זיינען געווויינלעך אָנגעקומען די פּאָליציי־קאָמיסיעס. אויב מ׳האָט דערזען אַ פּאָליציימאַן ,אָדער עפּעס אַ פאַר־דעכטיקטן פאַרשוין גיין פון יענער זייט אין דער וועגדונג פון דער באדנערקיס הויז, האָט דער רבי תיכף צעיאָגט די ינגלעך. מיר זיינען זיך צעלאָפן אין אַלע זייטן. איין מאָל איז די קאָמיסיע אָנגעקומען פון דער אַנדערער זייט, פון דער זייט פון טעפּער געסל, וואו מיר האָבן קיין קאָנטראָל ניט געהאָט. אָבער אַזוי שנעל ווי זיי זיינען אַריין אין הויז, האָבן מיר זיך שנעל דערוואוסט. אַרויסצולויפן איז שוין געווען צו שפּעט, ווייל די קאָמיסיע איז שוין געווען אונטן אין הויז, וואָלטן זיי אונדז גע־פאַקט ביי דער מעשה. האָט אונדזער רבי משה אריהס, דער גרויסער

סטראַטעגיקער, שנעל געדענקט און געטאָן אַ הויכן געשריי: „שנעל, אַרויף אויפן בוידעם!". בליץ שנעל האָבן מיר יינגלעך זיך געלאָזט לויפן אויפן בוידעם, וואו עס איז געווען שטאָק פינצטער. דאָרט האָבן מיר זיך אַלע באַהאַלטן אויסגעשטרעקט אויף אַלע פיר אין פאַרשידענע ווינקלעך, און דער רבי מיט אונדז. די נשמה איז אים געשטאַנען אויפן שפּיץ נאָז פאַר שרעק מ'זאָל אים, חלילה, ניט דערווישן. פאַר אונדז יינגלעך איז דאָס געווען אַן אונטערהאַלט. מיר האָבן פון דעם געקוואָלן און אויך געשטיפט. טאָמער האָט זיך אַ יינגל ניט געקאָנט איינהאַלטן און אַרויסגעלאָזט אַ שטיפערישן געלעכטער אויף דעם פינצטערן בוידעם, און טאָמער איז ער געלעגן נאָנט צום רבין, האָט אים דער רבי דערלאַנגט אַ קנאַק איבערן קאָפּ אַז ער האָט שוין מער ניט געלאַכט, נאָר געקלאָגט מיט טרערן. דאָס איז געווען מיטן־זומער. מיר זיינען געלעגן אויפן בוידעם אַ גוטע דריי־פערטל שעה און זיך געשטיקט פון דער היץ אונטער די הייסע בלעכן פון דאַך. ביז עס איז אַרויפגעקומען די רביצין און געגעבן דעם סיגנאַל, אַז מ'קאָן שוין גיין צוריק לערנען אין חדר.

אָפּט איז אַזאַ קאָמיסיע געקומען יעדן טאָג אין משך פון אַ וואָך צייט. אין אַזאַ פאַל איז שוין געווען אַ געפאַר אַריינצופאַלן אין דער נעץ פון געזעץ. האָט דער רבי זיך אַריבערגעקליבן מיט די תלמידים ערגעץ אין שניידער שולעכל, אָדער טרעגער שולעכל, וואו מיר האָבן געהאַט די דערלויבעניש צו לערנען, ביז עס איז אַריבער די געפאַר פון דער קאָמיסיע, דאָמאָלסט זיינען מיר געגאַנגען צוריק לערנען אין חדר.

די קאָמיסיע־פאַרפאַלגונגען האָבן זייער וויניק געשטערט דאָס לערנען. די שטערונג איז געווען בלויז אַ שעה־צווי אָדער העכסטנס דריי. אָפּט בלויז עטלעכע מינוט. דאָס לערנען איז אַנגעגאַנגען טעגלעך רעגלמעסיק.

צווישן די תלמידים זיינען געווען פאַרשידענע אין כאַראַקטער און אויך אין לעבנס־שטייגער. עס זיינען געווען קינדער פון רייכן הויז, אַנגעטאָן שיין און ריין, קינדער פון מיטל־קלאַס און אויך פיל זייער אָפּגעלאָזענע. אָפּט, איבערהויפּט אום ווינטער, זיינען אין חדר געקומען קראַנקע קינדער, וואָס אונטער די אומשטענדן האָבן זיי געדאַרפט זיין אין דער היים אָדער אין בעט. ווען אַזאַ פאַל האָט פאַסירט אין אַ היים, וואו עס זיינען געווען 14 אָדער 16 קינדער, האָט די מאַמע, ווי ליב זי געהאַט דאָס קינד, ניט געמאַכט קיין צימעס דערפון און געשיקט אַ קראַנק יינגל אין חדר, אַזוי לאַנג דאָס יינגל האָט געקאָנט גיין אויף זיינע פיס, אַבי אַרויסצופטרן אַ קינד פון הויז איבערן טאָג. עס איז אַמאָל געקומען

אין חדר, ביי משה אריהס איז עס געווען, אַ ייִנגל, אַנשל פֿאַרך האָט מען אים גערופֿן, וואָס האָט געליטן פון אַ קרענק וואָס אַ פֿליסיקייט האָט געהרונען פון זיינע אויגן. איבער נאַכט פֿלעגן די אויגן־דעקלעך זיך צוזאַמענקלעפּן. וועָן ער איז אין דער פֿרי אויפֿגעשטאַנען, האָט ער די אויגן ניט געקאָנט עפֿענען. ער האָט פֿיל מאָל ניט געקאָנט זען וואָס עס טוט זיך אַרום אים. דאָך האָט מען אים געשיקט אין חדר. אַ סך האָבן געהאַט אַ שחין אויפֿן קאָפּ, אַנדערע האָבן שרעקלעך געהוסט — אָבער אין חדר זיינען זיי געגאַנגען. אַ סך פון די קינדער האָבן זיך טאַקי אָנגעשטעקט מיט קראַנקהייט איינער פון צווייטן. אָבער וועָר האָט עס געוואוסט? די שמוציקע בית הכסאות זיינען געווען דער בעסטער פּלאַץ צו פֿאַרשפֿרייטן אָנשטעקנדיקע קראַנקהייטן. אין יענע יאָרן איז עס גע־וועָן אַ נאָרמאַלע זאַך. מ׳האָט פון קיין בעסערן לעבן ניט געוואוסט. פון אָט די חדרים זיינען אַרויסגעוואקסן די גרעסטע און באַרימטסטע גאוני הדור, רבנים און אויך גרויסע סוחרים.

איך וויל דאָ ברענגען צווויי פֿאַלן פון אָזעלכע צוויי גרויסע און רייכע סוחרים. איינער איז געווען אַ זון פון דעם שמש פון דער זשיקי־וער קלויז, איך געדענק ניט זיין נאָמען. איך געדענק אים נאָך אַלס אַ בחור זייער הויך געוואקסן און האָט געקאָנט גוט לערנען. וועָן ער איז געוואָרן אַ בן שמונה עשרה האָט מען אים פֿאַרקנסט. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ מיידל פון עפּעס אַ קליין שטעטל אָן קעסט. אין אָזאַ פֿאַל איז ביי אָזאַ ייִונגן מאָן געבליבן דער בעסטער אויסוועג — צו ווערן אַ מלמד אָדער זיצן ביים טאַטן און עסן דאָרט. אָט דער זון פון דעם זשי־קיווער שמש האָט געהאַט אַ געשעפּטס־גייסט. ער האָט באַשלאָסן זיך צו נעמען און צושלאָגן זיך צו עפּעס אַ געשעפּט. ער האָט געדונגען אַ קליין געוועלבל אָנטקעגן איבער דעם וואָליער מאַרק, וואו עס שטעלן זיך אָפּ די טיטשינער בעלי עגלות און האָט דאָרט פֿאַרקויפט פֿאַרשידענע מכשירים פֿאַר פערד און ווענענער, ווי לייצן, בייטשן, שטריק און אַלסדינג וואָס בעלי עגלות און פערד נויטיקן זיך. דער יונגערמאַן האָט טאַקי דאָרט באַגליקט. מיט עטלעכע יאָר שפּעטער האָט מען געהאַלטן פֿאַר אַן עושר.

אַ צווייטן פֿאַל געדענק איך, מיט אַ זון פון זלמן סופֿר, וואָס האָט יונג חתונה געהאַט אָן קעסט. אָבער אָנשטאָט צו ווערן אַ שמש אָדער אַ מלמד, האָט ער באַשלאָסן צו ווערן אַ סוחר. ער האָט געדונגען אַ געוועלבל אין אַ הויז ביים פיש פּלאַץ און האָט פֿאַרקויפט ציצת, לייבצידעקלעך, סידורים, מעשה ביכלעך און מזוזות. מיט אַ יאָר שפּעטער האָט ער אויך אַרייִנ־

געגומען שרייב־געצייג פאַר קאַנצעלאַריעס, שקאלעס און פאַר דער היים. ער האָט געהאַט אַ ווייב, אַן אמתע אשת חיל, וואָס האָט געאַרבעט אין געשעפט טאָג און נאַכט. ער האָט זיך צוביסלעך אַרייַנגעדרייט אין די האַלסייל בוך און פּאַפּיר געשעפט. עטלעכע יאָר שפּעטער האָט ער איבער־ געצויגן זיך אין אַ פיל גרעסערן לאָקאַל, וואו ער האָט געהאַט אַ ריזיק גרויסן לאַגער. דאָס געשעפט האָט געוואקסן פון טאָג צו טאָג און אַמקרויט איז געוואָרן אויך רייכער פון טאָג צו טאָג. וועָן איך האָב ריישע פאַר־ לאָזן איז ער שוין געווען אַ גביר אדיר.

חדר יאָרן

איידער איך בין אַלט געוואָרן דריי יאָר בין איך געווען אַ קינד מיט באַשרענקטע פרייהייטן. איך געדענק זייער ווייניק פון די יאָרן. אָבער וועָן איך בין אַלט געוואָרן דריי יאָר, האָב איך די קינדערשע פרייהייטן פאַרלוירן. איך האָב דאַמאָלט דערגרייכט דעם עלטער וועָן מ׳האָט מיך אַנגעהויבן מחנך צו זיין אין מצוות.

דעם טאָג פון מיין דריי יאָריקן געבורטסטאָג, י״ז חשון תרנ״ג (1893) האָט מיר מיין מוטער אַנגעטאָן אַ לייבצידעקל מיט ציצת און אַ היטל אויפן קאָפּ. ביי אונדז אין דער היים איז דעם טאָג געווען אַ יום טוב. מיין פאָטער איז דעם טאָג ניט געגאַנגען אין דער קאנצעלייַ. אין הויז איז געווען אַ שמחה, פּונקט ווי היינט דאָ ביי אַ בר מצוה. מיינע עלטערן האָבן מיך דעם פרימאָרגן צום ערשטן מאָל געפירט אין חדר. מיט עטלעכע טעג פריער האָבן זיי מיך אַנגעדונגען אין ראַזוואַדאָווער מלמדס חדר. זיין נאָמען איז געווען ר׳ איטשע. ער איז געווען באַוואוסט אין שטאָט אַלס דער בעסטער דרדקי מלמד, וואו עס האָבן געלערנט אַלע באַלעבאַטישע קינ־ דער. אָט דעם טאָג האָט מען אויף מיר אַרויפגעצוואונגען דעם עול התורה והמצוות און אַזוי האָב איך טאָקי אָפּגעלעבט די נעקסטע 13 יאָר.

אַלס אַ דריי־יאָריקער יינגל בין איך פון חדר גאָר ניט נתפּעל גע־ ווואָרן. אַרייַנקומענדיק אין חדר איז אויף מיר געפאַלן אַ פּחד. איך האָב זיך פלוצים געפונען אין אַ גרויסער שטוב, אַרומגערינגלט מיט נידעריקע בענק, אויסגעזעצט מיט אַ סך קליינע קינדער. מיר האָט זיך דאַמאָלט אויסגעדאַכט אַז איך זע טויזנטער קינדער. אַ סך פון זיי האָבן געווויינט, געשריען געשלאָגן, דער טומל איז געווען שרעקלעך. איך דענק אָפּט,

אַז די נערוועזיטעט פון וועלכער איך לייד דעם גאַנצן לעבן, האָב איך באַקומען דעם ערשטן טאָג אין חדר.

ביים גרויסן טיש איז געזעסן דער רבי, האַלטנדיק אין האַנט אַ ווייס בייגערן טייטל און געקנעלט מיט אַ יינגעלע „קמץ אלף". ביי אַ צווייטן טיש איז געזעסן יאַנקל באַהעלפער, געקנעלט מיט אַ יינגעלע דאָס זעלבע. צווישן אַנדערע יונגע באַהעלפערס זיינען אַרומגעגאַנגען צווישן די קינדער און געשריען הויך „שאַ־ט, שטיל!", און האָבן אויך ניט געזשאַלעווועט קיין קללות. איך קוק זיך אַרום — מיינע עלטערן זיינען שוין פאַר־שוואונדן. אָט בין איך ערגעץ ווי אין אַ גיהנום. אַ שוידער איז איבער געגאַנגען מיין קליינעם גוף. עס קומט פלוצים צו דער באַהעלפער און פרעגט מיט אַ בייזן געשריי: „ווי הייסטו יינגעלע?" איך האָב זיך פאַר שרעק צעווויינט, ציטערנדיק האָב איך ענדלעך געענטפערט: „כ'הייס הער־שעלע". „קום אַהער הערשעלע", האָט אַ געשריי געטאָן דער גרויזאַמער באַהעלפער און מיך אַ שלעפּ געטאָן ווי אַ ווילדע חיה. ער האָט מיך צוגעפירט צו אַ פּלאַץ וואו עס איז געשטאַנען אַן אַלטע פאַרצייטיקע "קאַך־קיך מיט אַ באַק־אויוון פון דער באָבע יאַכנעס צייטן און אַזוי געזאָגט צו מיר: „הער זיך צו הערשעלע, אויב דו וועסט זיין אַ שלעכט יינגל און וועסט ניט וועלן לערנען און ניט פאַלגן, וועט מען דיר מאַכן אַ פּעקל דאָ אויפן אויוון, דו הערסט?"

ווען איך האָב דאָס דערהערט, איז מיר מיין האַרץ שיר אויסגעגאַנגען. ווייל פון דעם „פּעקל" האָב איך שוין געהערט נאָך אַיידער איך בין גע־קומען אין חדר. אונדזער דינסט זלאַטע האָט מיר געגעבן לעקציעס וועגן אַ „פּעקל", ווען איך האָב ניט געפאָלגט, אַדער האָב באַגאַנגען אַ קינ־דערישן פאַרברעכן. האָט מען מיך געסטראָשעט אַז אָט וועט איך אַלט דריי יאָר, וועט מען מיר אין חדר באַצאָלן פאַר אַלע מיינע חטאים מיט אַ „פּעקל".

באַלד דעם ערשטן טאָג איז מיר פאַרגאַנגען דער אַפּעטיט צום חדר. עס האָט אָבער גאָר ניט געהאָלפן. איך בין געגאַנגען אין חדר מיט צוואַנג. איך האָב קיין ברירה ניט געהאַט. טאָמער האָב איך זיך אַנטזאָגט צו גיין, האָט מען מיך פשוט געשלעפּט. איך געדענק אַזאַ אינצידענט, ווען אונדזער דינסט זלאַטע, האָט מיך געטראָגן אויף די הענט אין חדר. איך האָב גע־ווויינט, געקלאָגט, די קולות האָבן זיך געטראָגן איבערן טעפּער געסל.

ווי איך האָב פריער באַמערקט, איז דער חדר באַשטאַנען פון אַ גרויסער שטוב. דרויסן איז געווען אַ גרויסער פרייער הויף פאַר די קינדער צום שפּילן. דער הויף איז געווען זייער שמוציק. אינעם אונטערשטן

טייל פון הויף זיינען געשטאַנען עטלעכע בית הכסאות אָן טירן. אַזוי ווי מיר זיינען צום גרעסטן טייל געווען קינדער פון דריי יאָר, און ניט געקאָנט באַנוצן די בית הכסאות, האָבן מיר באַנוצט אַ גרויסן טייל פון שפּיל הויף פאַר דעם צוועק. דאָס האָט פאַרשפּרייט אַ שלעכטן ריח אין הויף און אויך אין חדר, איבערהויפּט אום זומער ווען די צוויי פענצטער זיינען געווען אָפּן האָט זיך דער ריח אויסגעמישט מיט די מיליאָנען פליגן וואָס האָבן אַרומגעזשומעט אין חדר.

אין חדר ביי דער טיר איז געשטאַנען אַ פעסל וואַסער, מיט אַ טעפּל צוגעבונדן צום פעסל מיט אַ קייטל. פון אָט דעם איינעם טעפּל האָבן אַלע קינדער געטרונקען וואַסער. די וואַסער איז אָפט געווען מונטנע, פול מיט אַ ברוינעם שמוציקן אָפּזאַץ. איידער דער באַהעלפער האָט די קינדער אַהיים געפירט פון חדר אין אָוונט, האָט ער יעדעס קינד אָפּגעוואַשן די הענט און פּנים. ער האָט באַנוצט דאָס זעלבע וואַסער פון טעפּל פאַר אַלע קינדער, און אויך דאָס זעלבע האַנדטוך.

אַרום צען אַזייגער פרי איז דער באַהעלפער אַרויס פון חדר און באַזוכט די היימען פון אַלע קינדער מיט אַן אָפּענעם קויש און האָט געבראַכט אַ שטיקל ברויט מיט פּוטער פאַר יעדן קינד. עס איז מערקווירדיק, ווי דער באַהעלפער האָט געדענקט און געוואוסט צו וועמען יעדע שטיקל ברויט געהערט. ער האָט קיינמאָל קיין טעות ניט געמאַכט. אָט דאָס שטיקל ברויט, אַרומגעריבנגלט מיט טויזנטער פליגן וואָס האָבן אַרום דעם ברויט אַרומגעזשומעט, האָט יעדער יינגל פאַרצערט מיט אַ גוטן אָפּעטיט און דערנאָך פאַרטרונקען מיט עטלעכע שלינג „מונטנע" וואַסער.

אין אָנפאַנג האָבן מיר געלערנט א"ב מיט נקודות. אין די דרדקי חדרים האָט מען געלערנט מיט יעדן יינגל באַזונדער אַ האַלבע שעה אין דער פרי און אַ האַלבע שעה נאָך מיטאָג. די איבעריקע צייט האָבן מיר אום זומער פאַרבראַכט אין דרויסן, אין הויף, אין פראָנט פון די שמוציקע בית הכסאות, וואו מיר האָבן זיך אַלע געשפּילט און אויך גוט אַרומגעשלאָגן. מ'האָט דאָרט געהערט מער וויינען ווי לאַכן. אום ווינטער זיינען מיר געבליבן פאַרשטעקט אין דער חדר־שטוב דעם גאַנצן טאָג. דאָס איז געווען די ערקסטע צייט פון די יונגע חדר יאָרן.

זייט איך האָב אָנגעהויבן גיין אין חדר, איז יעדן פרימאָרגן געקומען צו אונדז דער באַהעלפער. ער האָט מיר אָנגעטאָן די מלבושים, געוואַשן מיינע הענט און פּנים און מיט מיר געזאָגט ברכה. ער איז שפּעטער אַוועק און באַזוכט אַנדערע קינדער. אַרום ניין אַזייגער פרי איז ער צוריק גע־

קומען מיך צו פירן אין חדר. דרויסן האָבן שוין געווארט עטלעכע יינגלעך וואָס ער האָט געהאָט מיט זיך.

איך האָב זיך צו ביסלעך צוגעווואוינט צום חדר. די אָנגענעמסטע טעג האָבן מיר געהאָט אום ל"ג בעומר, ווייל אין דעם טאָג האָט יעדער יינגל באַקומען אַ קליין האָלצערן ביקסל אָדער אַ פּיסטל, וואָס דער באַ־העלפער האָט פאַר אונז באַזאָרגט און דערפאַר באַקומען געצאָלט. מיר האָבן דעם טאָג ניט געלערנט. פון דער היים האָט יעדער יינגל מיט זיך געבראַכט איינגעבונדן אין אַ נאַז־טיכל אָדער פּאַפּיר זעקל אַ האַרטע איי, אַ שטיקל פּוטער־ברויט און עטלעכע גראצעך. די באַהעלפער האָבן די קינדער געפּירט אין פּעלד אַריין עס איז געווען וואַרעם דרויסן. מיר יינגלעך האָבן מאַרשירט, באַוואָפנט מיט אונדזערע ל"ג־בעומרדיקע כלי זיין, מיר האָבן געשאָסן און געטומלט, ביז מיר זיינען געקומען צו אַ קרעטשמע, אַביסל אויסער דער שטאָט. דאָרט האָבן מיר זיך אַלע אויסגעזעצט אויפן גראָז. דער באַהעלפער האָט פון יעדן איינקאָסירט די גראָצער וואָס יעדער יינגל האָט מיט זיך געבראַכט, מיט דעם געלט האָט מען געקויפט גאָמולקעס מיט מילך, פּריש פון די קי. איז עס טאַקי פאַר אונדז יונגווואַרג געווען אַ גרויסער טאָג. אויך פּסח איז פאַר אונדז יינגלעך געווען אַן אינטערעסאַנטער יום טוב, צוליב דעם וואָס מיר האָבן צוגעלקחנט דעם אפּיקומן ביים סדר־טיש און דערפאַר איינקאָסירט עטלעכע גראָצער נאָך יום טוב. פּורים איז אויך געווען אַ פּריילעכער יום טוב פאַר אונדז. די באַהעלפערס האָבן אונדז געבראַכט גראָגערס, וועלכע מיר האָבן באַנוצט צו מאַכן אַ טומל אין קלויז ביים לייענען די מגילה. יעדעס מאָל וען דער בעל קורא האָט אַרויסגעזאָגט „המן" האָבן מיר יינגלעך אָנגעהויבן טומלען מיט די גראָגערס, וואָס האָט אונדז פיל פאַרגעניגן פאַרשאַפט.

אויך דאָס גיין קריאת שמע לייענען צו אַ יולדת, וואָס האָט געבראַכט אַ יינגעלע אויף דער וועלט, איז פאַר אונדז יינגלעך געווען אַ גרויסע זאַך. דער אויבער־באַהעלפער האָט אויסגעקליבן אַ גרופּע קינדער וואָס האָבן געוואוינט אין דער געגנט, וואו עס האָט געוואוינט די קינפּעטאַרין און מיט זיי געגאַנגען אַהינצו אין אָוונט. מ'האָט אונדז אַריינגעפירט אין דער שטוב וואו די יולדת איז געלעגן אין בעט און טאַקי ביים בעט האָט דער באַהעלפער אָנגעהויבן אויפן הויכן קול „אל מלך נאמן, שמע ישראל...". מיר דריי־יאָריקע יינגלעך האָבן אונטערגעפאַנפּעט די וועדטער וואָס דער באַהעלפער האָט געשריען. באַלד נאָך קריאת שמע לייענן האָט מען אונדז יינגלעך אויסגעטיילט זיסקייטן, אָפט ראָזשינקעס מיט מאַנדלען אָבער

דעם לעצטן טאָג האָבן מיר באַקומען בייגעלעך. דאָס איז געווען אַ זיסער געבעק אין דער פאָרמע פון אַ קליינעם פרעצל. ביי אונדז, דריי־יאָריקע יינגלעך איז דאָס געווען אַ גרויסער געווינס.

אום שמחת תורה איז אויך פאַר אונדז קליינע יינגלעך געווען אַ לוסטיקער יום טוב, ווייל שמחת תורה אָוונט, פאַר די הקפות, האָט דער באַהעלפער געבראַכט יעדעס יינגל פון זיין היים, יעדער אינער האָט געהאַלטן אין האַנט אַ פּאַפּירענעם פּאָן, אויפן שפּיץ פון פּאָן־שטעקן האָט מען אַרויפגעשטעקט אַ גרויסן עפּל, אין מיטן עפּל איז געווען אַריינ־געשטעקט אַ קליין קאַלירט ליכטל. דער באַהעלפער האָט אונדז אַלעמען געפירט צום שטאָט־שול, מיר האָבן אָנגעצונדן די ליכטלעך אויף די פּאָנען און אַריינמאַרשירט אין שול צו צוויי אין אַ רייע. אין שול האָבן מיר אַלע געשריען: „וווי ווייט, דער קייזער זאָל לעבן!".

אייזיק וואַסערם חדר

אינעם ראָזדיוועך דרדקי חדר האָב איך געלערנט צוויי יאָר. איך האָב שוין געקאָנט זאָגן גוט עברי און אויך אַביסל לערנען חומש. וועז איך בין אַלט געווען פינף יאָר, האָט מיך דער פאָטער אַריינגעגעבן אין דעם העכערן קלאַס חדר פון אייזיק וואסערס. דאָרט האָב איך אָנגעהויבן לערנען רש״י און גמרא. פון שיקן מיך אין אַ שטאָטישע שקאָלע, האָט מיין פאָטער ניט געדענקט, כאָטש ער איז געווען ווייט פון פאַנאַטיזם, האָט ער אָבער דאָך געמוזט מיטגיין מיטן שטראָם. טאָמער וואָלט ער מיר יאָ געשיקט אין אַ שקאָלע, ווי אַזוי וואָלט ער געקאָנט ווייזן זיין פּנים אין קלויז.

עס זיינען געווען אַ סך אורזאַכן, וואָס האָבן ניט דערלויבט צו שיקן יידיש־אַרטאָדאָקסישע קינדער אין שטאָטישע שקאָלעס. די הויפּט אורזאַך איז געווען ווייל די שקאָלעס זיינען געווען צונויפגעקניפּט מיט דער קאַטוילישער קירך, כאָטש מ׳האָט די יידישע קינדער באַפרייט פון דער קאַטוילישער רעליגיעזער שעה, ווייל זיי האָבן געהאַט זייער אייגענעם יידישן רעליגיאָנס לערער איז אָבער די אַטמאָספערע געווען אַ קאַטוילישע. אויפן וואַנט פון יעדן קלאַס־צימער איז געהאַנגען אַ גרויסער צלם, אויך זיינען אַלע יינגלעך אין קלאַס־צימער געזעסן אין בלויזן קאָפּ. ווי אַזוי האָט אַ פרומער אַרטאָדאָקסישער ייד געקאָנט דערלויבן זיין זון זאָל

זיצן בגלוי ראש אין אַ שטוב וואו עס איז פֿאַראַן אַ צלם? אויך וואָלט די שקאָלע געהינדערט דעם יינגל צו לערנען יידישע למודים, ווייל ער וואָלט פֿשוט קיין צייט ניט געהאַט פֿאַר דעם. עס איז אויך דאַמאָלט ניט געווען קיין געזעץ אַז יעדעס קינד מוז גיין אין שקאָלע, האָבן טאַקי די אַרטאָדאָקסישע יידן באַיקאָטירט די שטאָטישע שקאָלעס. דער גרעסטער טייל פון די פרומע חסידישע קינדער זיינען צוליב דעם דערצויגן געוואָרן אָן וועלכע וועלטלעכע בילדונג.

מיין פֿאָטער און נאָך עטלעכע באַלעבאָטים וואָס האָבן גראד יאָ געהאָט אַביסל בילדונג אין פויליש און אין דייטש, האָבן געהאָט פֿריוואָט לערערס צו זייערע קינדער, וואו זיי האָבן געמוסן לעקציעס אין די אויביקע שפֿראַכן. דאָקעגן זיינען מיינע שוועסטער צילע און מאַליע יאָ געגאַנגען אין שקאָלעס. מיט יאָרן שפּעטער, האָט אונדזער שוועסטער צילע אויסגעפירט אַז מ׳זאָל אויך די יינגלעך שיקן אין שקאָלע. אין מיינע יונגע יאָרן איז צו אונדז אין הויז אַרייגעקומען אַ שייגע יונגע מיידל, איר נאָמען איז געווען מירל פֿאַפּיער, זי איז געווען אַ פֿריוואָט לערערין און האָט געהאָלפן די שוועסטער מיינע מיט זייערע שקאָלע לעקציעס, — האָב איך אויך ביי איר אָנגעהויבן לערנען שרייבן פויליש און דייטש.

ביי אייזיק וואָסער אין חדר האָבן געלערנט עטלעכע און צוואַנציק יינגלעך. פונם בעסערן באַלעבאָטישן קלאַס. די גאַנצע וואוינונג איז געווען פון איין שטיבל, אין אַן אַלטע הילצערנע הייזל, מיט אַ נידעריקן באַלקן. דאָס הייזל איז געווען אין דעם מלמדים געסל, אויפן וועג צום הייוול. אָט דאָס איין שטיבל האָט געדינט פֿאַר אַ קיך, אויך אַלס אַן עס־זיץ־ און שלאָף־שטוב און אין דער זעלבער שטוב איז אויך געווען דער חדר. די מעבל איז באַשטאַנען פון צוויי בעטן, צוויי שאָפעס, אַ באַנק בעטל, צוויי גרויסע לאַנגע טישן מיט בענק פון ביידע זייטן. ביי די צוויי טישן האָט מען געציכטעט די עטלעכע און צוואַנציק צאן קדשים. ביי איין טיש האָט געקנעלט דער רבי, אייזיק וואָסער, מיט איין כיתה, ביים צווייטן טיש האָט געקנעלט מיט דער צווייטער כיתה יינגלעך יאָסל באַהעלפער. ביידע זיינען זיי געווען באַוואָפנט מיט די באַוואוסטע חדרשע כלי זיין אין דער פֿארמע פון אַ ים־שטעקל און אַ קאַנטשיק, מיט וועלכע זיי פלעגן אָפט דערלאַנגען גוטע שמיץ אַז עס האָט אָנגעכאַפט ביי דער זיבעטער ריפֿ; זיי האָבן זייער אָפט געקנאַקט מיטן קאַנטשיק אפילו וען דער יינגל האָט עס ניט פֿארדינט. ניט איינמאָל האָב איך באַקומען אַ זעץ מיטן

קאַנטשיק פון יאָסל באַהעלפער וועט איך האָב געלערנט ביי זיין טיש. איך האָב אים אויך דערפאַר ניט געבענטשט.

די שוועסטע צייט איז פאַר אונדז יינגלעך געווען די וואָך פון פאַרהערן. עס איז דאָמאָלט געווען אַ מנהג, אַז יעדן שבת האָט דער רבי באַזוכט די היימען פון צוויי אָדער דריי תלמידים און זיי פאַרהערט ביים טיש וואו עס זיינען געזעסן דער פאָטער און מוטער. דער פאַרהער איז פאַרגעקומען באַלד נאָכן דאָוונען, וועט מ׳האָט זיך געזעצט צו דער שבת סעודה. עס איז דאָמאָלט אַריינגעקומען דער מלמד טראָגנדיק אַ גמרא אונטער דער זיידענער בעקעשע, דער פאָטער האָט אים מכבד געווען מיט קידוש און אַ שטיקל פיש נאָכדעם האָט מען מיך פאַרהערט.

דער מלמד האָט יעדע וואָך אויסגעקליבן דריי יינגלעך פאַרן שבת־פאַרהער. וויי און ווינד איז געווען אַזאַ יינגל אין דער וואָך פון זיין פאַרהער. מהאָט מיט אים געקנעלט מיטן קאַנטשיק מער ווי מיטן חומש אָדער גמרא. וועט עס איז געקומען די פאַרהער־וואָך, איז אויפן יינגל געפאַלן אַ פחד. מיטן קאַנטשיק האָט מען אים שוין אויסגעלערנט ער זאָל קאַנען דאָס וואָס מ׳האָט אין אים אַריינגעגארט.

יאָסל באַהעלפער האָט זיך באַגוצט מיט אַ קאַנטשיק, אָבער דער רבי, אייזיק וואַסער, האָט געהאָט אַ ים־שטעקל פאַר דעם צוועק. אויב אַ יינגל האָט זיך עפעס שטאַרק פאַרזינדיקט האָט דער מלמד געהאָט אַ ספעציעלע שטראָף. מ׳האָט אַזאַ יינגל אויסגעצויגן אויף אַ באַנק, מ׳האָט פון אים אַרונטערגעשלעפט די תחתונים, יאָסל באַהעלפער האָט דעם יינגל געהאַלטן ביי די צוויי פיס און דער רבי האָט דעם יינגל דערלאַנגט עטלעכע גוטע שמיץ איבערן נאַקעטן לייב, אַז דער יינגל האָט זיך אָפט פאַרקייכט. מיר יינגלעך, וואָס האָבן צוגעקוקט, האָט עס אָנגעמאַכט אַ שרעק. איך געדענק וועט איך האָב זיך אַמאָל פאַרזינדיקט אין דער היים, האָט מען גלאָזט וויסן דעם רבין אייזיק ער זאָל מיך דערפאַר באַ־שטראָפן, איך האָב טאַקי דעמאָלט באַקומען די שמיץ אויפן נאַקעטן לייב. איך פיל עס נאָך ביזן היינטיקן טאָג... מיט אַזעלכע שטראָף מיטלען האָבן זיך די מלמדים דאָמאָלט באַגוצט.

ביי אייזיק וואַסער אין חדר איז אויך געווען אַ הויף וואָס איז געווען דער שמוציקסטער טייל פון מלמדים געסל. דער גרעסטער טייל פון הויף איז באַגוצט געווארן פון די יינגלעך צו טאָן זייער „רעכטס״, וועט זיי האָבן זיך געוויטיקט. דער הויף האָט זיך געגרענעצט מיט אַ הויף פון אַן אַנדער חדר. עס איז דאָך געווען דער מלמדים געסל. האָט זיך טאַקי דער שלעכטער ריח געפילט אין יעדן ווינקל פון גאַס און אויך

אין די חדרים. ביי אייזיק וואַסער איז אויך געווען אַן אונטערבעלפער, וואָס האָט געאַרבעט אַרום די תלמידים. ער האָט געבראַכט אַ שטיקל פוטער־ברויט, אָדער אַן אַנדערן מאכל פאַר יעדן יינגל פון דער היים וואָס מיר האָבן געגעסן אַרום דרייַ אַזייגער נאָך מיטאָג. די יינגלעך, וואָס האָבן געהאָט אַ גראַצער אין קעשענע, האָבן זיך דערלויבט אַ לוקסוס־נאַשעריי. זיי האָבן געקויפט אַ פּיערשקעלע מיט יאַגדעס פון דעם וויבל וואָס האָט עס אַרומגעטראָגן אין אַ קויש צו פאַרקויפן אין די חדרים.

משה אריהם

ביי אייזיק וואַסער האָב איך געלערנט צוויי יאָר. איך האָב שוין געלערנט גמרא און האָב זיך שוין צוגעפאסט פאַר העכערע למודים. וועג איך בין אַלט געוואָרן זיבן יאָר, האָט מיין פאָטער באַשלאָסן מיך צו געבן צו אַ העכערן מלמד חדר. אין ריישע איז דאַמאָלט געווען אַ יונגער מאַן דער זון פון אריה מלמד, וואָס האָט מיט אַ יאָר־צוויי פריער חתונה געהאַט ערגעץ אין פריסטיק און געגעסן דאָרט קעסט. וועג די קעסט צייט האָט זיך געענדיקט איז ער מיט זיין וויב און אַ קליין קינד, געקומען צוריק קיין ריישע. זיין נאָמען איז געווען משה פרידמאַן, אָבער ערפון האָט מען אים משה אריהס. זיין פאָטער אריה איז געווען אייניער פון די מלמדים אין דער תלמוד תורה. האָט זיין זון אויך אויסגעקליבן מלמדת פאַר אַ פּרנסה־קוואַל. ער האָט טאַקע באַזוכט די בעלעבאַטים פון שטאָט און געבעטן זיי זאָלן אַרײַינגעבן זייערע קינדער צו אים פאַרן נעקסטן זמן. ער האָט אויך גערעדט מיט מיין פאָטער. אַזוי אַרום האָט ער געעפנט זיין חדר און איז געוואָרן אַ מלמד.

צו עפענען אַ חדר האָט זיך ניט געפאָדערט קיין ספּעציעלע הכנות. דער מלמד האָט באַנוצט פאַרן חדר די שטוב וואו ער האָט געוואוינט מיט זיין בני בית. געוואוינט האָט משה אריהס ביי דער באָדנערקי, ביים עק פון בערגל, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן טעפּער־געסל און אויך מלמדים געסל, אויפן ערשטן שטאָק. דאָס איז געווען אַ גרויסע הויז מיט אַ לאַנגן גאַניק וואָס האָט זיך געצויגן איבער דער לענג פון הויז אויפן ערשטן שטאָק. אין זעלבן הויז זיינען געווען נאָך צוויי חדרים, אייניער — משה לאנציטער (משה קישקע האָט מען אים געפון, ווייל ער האָט געהאַט אַ גראָבן בויך). ער האָט געהאַט זיין חדר אונטן אין פראָנט

ביים אַריינגאַנג אין הויז. דער צווייטער חדר איז געווען אויפן שטאָק, לעבן די בית הכסאות וואו עס האָט געווואוינט מענדל פויגל. זיין חדר האָט מען געפרופן שולע, ער איז געווען פון די אויפגעקלערטע. אים האָט מען געפרופן „לערער", ניט מלמד. ביי אים האָבן געלערנט יינגלעך אָן פאות, פון אויפגעקלערטן קלאַס.

איך בין געווען צווישן די ערשטע תלמידים ביי משה אריהס וועג ער האָט געעפנט זיין חדר צום ערשטן מאָל. דאָרט האָבן מיר געלערנט חוץ חומש און גמרא אויך נביאים וכתובים, די טעמים פון דער סדרה און הפטורה און אויך שרייבן א״ב. אין דעם חדר איז קיין באַהעלפער ניט געווען. דער רבי אַליין האָט געקנעלט מיט די יינגלעך. ער איז געווען שיין, הויך געוואַקסן, נאָך גאָר אַ יונגערמאַן. ער איז געווען אַ זייער שטרענגער און האַרטער מאַן. אויך ער האָט זיך באַנוצט מיט אַ קאַנטשיק און דערלאַנגט גוטע קלעפּ.

אויך משה אריהס חדר איז באַשטאַנען פון איין שטוב. דאָס איז געווען די גאַנצע וואוינונג. אין דער דאָזיקער שטוב, ווי אין אַלע חדרים, האָט מען געוואוינט, געקאָכט, געגעסן, געשלאָפן, געבוירן קינדער און געלערנט ביי אַ טיש מיט צוועלף אָדער דרייצן יינגלעך. משה אריהס איז געווען אַ יונגערמאַן פון אַ יאָר 23. די צייט וואָס איך האָב ביי אים געלערנט איז די רביצין געלעגן געוואָרן און געבוירן אַ מיידעלע; רחמה האָט מען איר אַ נאָמען געגעבן.

וועג די רביצין האָט געפילט חבלי לידה, האָט דער רבי צעיאָגט די חדר תלמידים, אונדז געשיקט אַהיים. פאַר אונדז יונגע חברה איז עס געווען אַ יום טוב. מיר האָבן די רביצין געבענטשט און געוואונטשן הלואי יעדע וואָך געזאָגט געוואָרן. מיר זיינען געווען פריי פאַר צוויי טאָג צו פאַרפירן און אַרומלויפן אין דרויסן. וואָס דען האָבן מיר געקאָנט טאָן אין די יאָרן? אַטלעטישע איבונגען אָדער ספּאָרט־שפּילעריייען איז ביי אַרטאָדאָקסישע יידן געווען פאַרבאָטן. דאָס האָט געהערט צום געזעץ „ובחקותהם לא תלכו", אַפילו שפּילן מיט אַ באַלים (באָל) אָדער, ווער רעדט נאָך פון שפּילן אין קיטשקע, איז דאָך געווען אַ פאַרברעכן. אזוי יינגל וואָלט זיך גיכער באַגראָבן איידער צו הערן ווי מ׳רופט אים „קיטשקי שפּילער". דער פאַרבאָט איז אויך געווען גילטיק אויף פיזישע איבונגען. אָט פון די אַלע ספּאָרטס האָבן מיר, יינגלעך פון פרומע יידישע עלטערן, ניט געוואוסט.

עס האָט אָבער געטראָפן אַז מיר האָבן ניט געקאָנט גובר זיין דעם יצר הרע, האָבן מיר זיך, דריי אָדער פיר יינגלעך, אין אַ פרייען טאָג,

אַרויסגעשאַרט פון דער היים און בשתיקה זיך געלאָזט לויפן אין הייוועל אַריין אַביסל אַרויס פון דער שטאָט. דאָרט האָבן מיר געשפילט אין קיטשקע. אָט דער ספאָרט האָט אונדז זייער פיל פאַרגעניגן פאַרשאַפט, ביז מ׳האָט אונדז געכאַפט ביי דער „מעשה". עפעס אַ יידן האָט זיך פאַרגלוסט נאָכצוטאַנצן אונדזער זיידן יצחק, וואָס איז יעדן טאָג גע־גאַנגען לשוח בשדה, האָט ער אונדז דערזען. מיר האָבן בליץ־שנעל געמאַכט פליטה. עס האָט אָבער ניט געהאָלפן. דער ייד האָט עס דערציילט אין קלויז, אַזוי אַז אַלע האָבן זיך דערוואוסט אַז איך און די אַנדערע דריי יינגלעך האָבן געשפילט קיטשקע אין פעלד. עס האָט מיר שוין קיין צרות ניט געפעלט אין חדר און אויך אין דער היים. פאַר עטלעכע חדשים צייט האָט מען אונדז גערופן און געשטאָכן מיטן נאָמען „קיטשקע שפילער".

ווען מיר זיינען געקומען לערנען אין חדר דעם צווייטן טאָג, איז דער פלאָץ פון בעט, וואו די רביצין איז געלעגן, געווען פאַרהאַנגען מיט אַ ווייסן ליילעך. אַזוי, אַז קיינער פון תלמידים האָט די רביצין ניט געקאָנט זען. מיר האָבן ווייטער יעדן טאָג געלערנט גראָד ווי עס וואָלט גאָר ניט געשען. אַרום דער רביצין האָט זיך אַרומגעפאַרעט סאשע די ייוון. דער רבי משה אריהס כאָטש ער איז געווען פריילעך פון דעם ניי געבוירענעם קינד און דערפאַר וואָס די רביצין איז גרינג איבער־געקומען, האָט דאָך זיין שטעלונג צו די תלמידים ניט געענדערט. ער האָט דעם פאַסקודנעם קאָטשיק קיין מינוט ניט געלאָזט ליגן. ער האָט אויך געהאָט אַ טבע, נאָכדעם ווען ער האָט אַ יינגל דערלאַנגט עטלעכע קלעפּ, האָט ער אַ סעקונדע געקוקט אויפן קאָנטשוק, ווי ער וואָלט וועלז זאָגן „כי לכך נצרתה".

אין חדר ביי משה אריהס האָבן מיר געלערנט דעם גאַנצן טאָג, זומער ביז זיבן אַזייגער אָוונט און ווינטער ביז אַכט אין דער נאַכט. ביי אייזיק וואסער האָט מען אום ווינטער ניט געלערנט ביינאַכט. מיר זיינען געווען נאָך קליינע יונגע יינגלעך. ביי משה אריהס זיינען מיר שוין געווען זיבן־אַכט יאָריקע יינגלעך. מיר האָבן אָנגעהויבן „גיין ביי־נאַכט" אום ווינטער. אין חדר פלעגן מיר קומען האַלב נאָך אַכט פרי. פונקט ניין אַ זייגער, האָבן מיר אָנגעהויבן לערנען. טאָמער איז אייניר פון די יינגלעך געקומען שפּעט, האָט ער זיך געדאַרפט פאַרענטפערן מיט אַ גוטן און אויך אמתן אויסרייד פאַר זיין פאַרשפעטיקונג. טאָמער האָט ער קיין אויסרייד ניט געהאַט, איז ער געווען אויף גרויסע צרות.

דער קאַנטשיק האָט אים געגעבן „רבי געלט" אַזוי אַז ער האָט עס קיינמאָל מער ניט געטאָן.

פון ניין ביז איינס אַזייגער בייטאָג האָבן מיר געלערנט גמרא מיט רש"י. מיר זיינען דאָן געגאַנגען אַהיים עסן מיטאָג. דריי אַזייגער נאָכ־מיטאָג זיינען מיר שוין ווידער געזעסן אַרום טיש. מיר האָבן ביים לערנען מער געקוקט אויף דעם קאַנטשיק, וואָס איז געלעגן אין מיטן טיש ווי אין חומש. קוקנדיק אויף דעם פאַרהאַסטן רבישן כלי זיין, האָבן מיר געבעטן עס זאָל געשען אַ נס דער קאַנטשיק זאָל איינגעזונקען ווערן ווי קרח. אונדזער וואונטש איז, צום באַדויערן, ניט מקוים געוואָרן.

אום זומער האָבן מיר געלערנט פון דריי נאָכמיטאָג ביז זיבן אָוונט. אום ווינטער אָבער, האָבן מיר געלערנט ביז אַכט אַזייגער ביינאַכט. מיר האָבן זיך בלויז אָפגערוט אַ האַלבע שעה ביי מנחה־מעריב, דאַמאָלט האָבן מיר איבערגעבליבן דאָס וואָס יעדער האָט מיט זיך געבראַכט פון דער היים. נאָכמיטאָג האָבן מיר געלערנט חומש, רש"י און נביאים, אויך שרייבן יידיש. די שוועסטע צייטן זיינען פאַר אונדז יינגלעך געווען די וואָכן פון פּרשת ויחי, משפּטים און בלק. דאָס זיינען געווען פאַר אונדז די שוועסטע סדרות, וואָס דער רבי אַליין האָט אויך קיין האָניק ניט געלעקט פון זיי. ער האָט געגאָרעט מיט אונדז ביז עס איז אונדז אַריין אין קאָפּ, געטאָן האָט ער עס מיט דער הילף פון דעם קאַנטשיק, וואָס האָט ביי די אויבן דערמאָנטע סדרות געאַרבעט „אָוועראַמים". צו דער סדרה ויחי, האָט דער רבי געהאָט אַ ספּעציעלע מעלאָדיע, וועלן ער האָט געלערנט דעם „ואני! בבואי מפּדן" און ווי יעקב בענטשט זיינע זין און אייניקלעך איידער ער פאַרלאָזט די וועלט. יעדן זון בענטשט ער מיט אַן אַנדערע ברכה. מיר תלמידים האָבן געדאַנקט גאָט, אַז די וואָך איז שוין פאַראיבער. דאָס זעלבע איז געווען מיט דער סדרה משפּטים און אויך מיט דער זומערדיקער סדרה בלק.

אום זומער איז דאָס גיין אין חדר געווען אנגענעם. די טעג זיינען געווען גרויס, דרויסן איז געווען שיין און וואַרעם. ווען מיר זיינען גע־קומען אַהיים פון חדר נאָך זיבן פאַרנאַכט, האָבן מיר נאָך געהאַט גוטע דריי שעה ליכט, צו פאַרברענגען דרויסן אויף דער לופט. אום ווינטער אָבער, אין די גרויסע שנייען און קעלטן, האָבן מיר קיין האָניק ניט געלעקט. די געגנט פון מלמדים געסל איז געווען זייער טונקל, די בא־לייכטונג אין געסל איז באַשטאַנען פון עטלעכע נאָפּט־לאָמפּן, אַז מ׳האָט קוים געזען וואו צו גיין. מ׳האָט אָפּט געקאָנט ערגעץ פאַרקריכן און ניט וויסן אויף וועלכער וועלט מען איז איבערהויפּט, אין אַ שנייאיקע

נאַכט, וועָן עס איז געווען אַ זאַוערוכע, האָבן מיר יינגלעך, זיך באַוואָרנט מיט לאַמטערן. דאָס איז געווען אַ פיר־עקיקע בלעכענע זאַך, מיט פיר גלעזערנע שייבלעך אַרום. אינעווייניק האָט געברענט אַ ליכט. דאָס האָט געדינט אַלס אַ וועג־וויזער פאַר די אַהיימגייענדיקע חדר־יינגלעך.

אין די ווינטער נעכט פלעגן מיר אָפט באַגעגענען שקצים, פאַרשטעל־טע קאַלענדיס וואָס זיינען אַרומגעגאַנגען אין די גוישע הייזער, פלעגן מיר זיך אָפט זייער שרעקן פאַר זיי. אַהיים געקומען זיינען מיר שוין אַרום ניין דעם זייגער. מיר האָבן געגעסן וועטשערע. אַבער אַזוי ווי מיר האָבן באַדאַרפט באַלד גיין שלאָפן, האָבן מיר יינגלעך אָפילו קיין צייט ניט געהאַט זיך צו שפּילן אָדער פריי צו פאַרברענגען, סיידן וועָן עס איז געקומען חנוכה. דאַמאָלט זיינען מיר די גאַנצע אַכט טעג ניט געגאַנגען „ביינאַכט" אין חדר. מיר האָבן בלויז געלערנט אָדער בלויז געוועָן אין חדר ביז מנחה צייט. אַזוי ווי די טעג זיינען דאַמאָלט געוועָן די קלענסטע, זיינען מיר שוין אַרום דריי אַזייגער נאָך מיטאָג אַרויס פון חדר. אום חנוכה האָבן מיר זייער ווייניק געלערנט. מיר האָבן קיין גמרא ניט גע־עפנט, בלויז חומש האָט מען געלערנט אין דער פרי. נאָכמיטאָג האָבן מיר אין חדר געשפּילט אין דאַמינאָס, קאָרטן אָדער לאָטערי. מיר האָבן געשפּילט וואו עס איז געווען אַ פרייער ווינקל. אָפט האָט דער רבי מיט אונדז געשפּילט ביים לערן־טיש, אין קוויטלעך. געשפּילט האָבן מיר אין קופּקעס וואו יעדער יינגל האָט געשטעלט אַ האַלבן אָדער אַ גאַנצן גראַצער אויף אַ קופּקע. דער רבי האָט רעפּרעזענטירט דעם „באַנקיר" וואָס איז אַלע מאָל געווען דער געווינער. מיר האָבן אויך פיל געשפּילט אין דרייִדל. די אַלע שפּילעריייַן זיינען געווען דערלויבט אום חנוכה, אָפילו ביי די חסידים. די „קוויטלעך" איז געווען אַ ספּעציעלער קאָרטן פּראָ־דוקט פאַר די אָרטאָדאָקסישע יידן. אָט די קוויטלעך־קאָרטן האָבן ניט געהאַט קיין בילדער פון מענער און פרויען וויי די געווייַנלעכע קאָרטן. אַנשטאָט בילדער האָבן די קוויטלעך געהאַט נומערן און קאָלירן פון רויט, גרין, שעל און אייכל.

פאַר אונדז יינגלעך איז חנוכה געווען אַ גרויסער יום טוב, צוליב די פרייַע אָוונטן און חנוכה־געלט וואָס מיר האָבן באַקומען פון אונדזערע עלטערן און פאַמיליע. מיר האָבן זיך אויך באַלעקט פון די ספּעציעלע שמאַלציקע קנישעס און אַנדערע ציבעלע און קנאָבל מאכלים וואָס מ׳האָט ביי אונדז אין דער היים געבאַקן און געבראָטן פאַר דעם חנוכה יום טוב. די הויפּט זאַך אָבער איז געווען דאָס צינדן פון די חנוכה ליכט. אַזוי שנעל ווי דער פאָטער איז געקומען אַהיים פון דאַוונען מנחה מעריב, האָט

שוין די מוטער געהאָט צוגעגרייט די שיינע גרויסע זילבערנע מנורה, וואָס אונדזער פאָטער האָט ספּעציעל געקויפט פאַר חנוכה־ליכט בענטשן. אין יעדן פון די אַכט רערן איז געווען אַ קליינע גלעזל, אָנגעפילט האַלב מיט וואַסער און האַלב מיט שמן זית. די וואַסער איז געבליבן אונטן, די בוימל פון אויבן. די קנייטלעך האָט זי געמאַכט פון וואַטע, און אַריינ־ געלייגט אין יעדן גלעזל אַ קנייטל. אין מיטן צווישן די אַכט רערן פון דער מנורה, איז געווען אַ זילבער רערל פאַר דעם שמש־ליכטל. די מנורה האָט מען געשטעלט ביים פענצטער צו מזרח.

נאָך די הכנות איז דער פאָטער צוגעגאַנגען צו דער מנורה און מיט דעם ברענענדיקן שמש־ליכטל אין דער רעכטער האַנט, האָט ער מיט פאַרגלייזטע אויגן און ערנסטקייט געזאָגט די חנוכה ברכות. ער האָט אָנגעצונדן די קנייטלעך, צוזינגענדיק הנרות הללו און אויך מעוז צור. מיר קינדער האָבן מיטגעזונגען, אין הויז איז געווען פריילעך, די שטראַלן פון די חנוכה ליכטלעך האָבן ווי אַריינגעדרונגען אין האַרצן פון אַלע וואָס זיינען געווען אין הויז. די אַטמאָספערע איז געווען אַ וואַרעמע, שכנישע קינדער זיינען אָפט אַריינגעקומען. מיר האָבן געשפּילט אין דרייִדל און אַנדערע שפּילעריייַען. יאָ, פאַר מיר זיינען די חנוכה טעג געווען די שענסטע פון מיינע יונגע חדר־יאָרן. די הויפּט זאַך, איך האָב ניט געדאַרפט זיצן אין חדר איבער די נעכט און ניט געדאַרפט אָנקוקן דעם פּאָסקודנעם קאָנטשיק וואָס האָט מיר טאָג און נאַכט געלעכערט די אויגן וועך איך בין געזעסן חדר ביים לערן־טיש.

עס איז געווען אַ מנהג אין ריישע צו צינדן חנוכה ליכט אין אַלע בתי תפלות באַלד נאָך מעריב. דאָרט איז עס אָבער ניט צוגעגאַנגען שטיל און ערנסט ווי אין דער היים. געצונדן די חנוכה־ליכט האָט גע־ וויינטלעך דער שמש, אָבער אָזוי שנעל ווי ער האָט זיך דערנענטערט מיטן ברענענדיקן שמש־ליכטל צום חנוכה־לאָמפּ וואָס איז געשטאַנען ביים פענצטער, האָבן די פאַרזאַמלטע, איבערהויפּט דאָס יונגווארג, אָנגעהויבן טומלען, קלאָפּן און שרייַען „ער גייט... ער גייט... ער גייט...“ און אָזוי שנעל ווי ער האָט אָנגעהויבן זאָגן די ברכה, זיינען פון אַלע זייטן געפלויגן האָנדטיכער און גלאָט אָוי שמאָטעס. אָפט האָבן די קליינע חברה געבראַכט פון דרויסן צוזאַמענגעדריקטע שטיקער שניי און עס געווארפן אין דער ריכטונג פון שמש, נאָך אַיידער ער האָט פאַרענדיקט די ברכה איז שוין זיין קאָפּ געווען באַדעקט מיט שמאָטעס וואָס האָבן אויך אויסגעלאָשן דאָס שמש־ליכטל. דער עולם האָט געלאַכט און גע־ קוואָלן, אָפילו די ערנסטע חסידישע יידן האָבן גלייכגילטיק צוגעקוקט

זיך צו דער חנוכה דעמאָנסטראַציע און אַפילו ניט געמאַכט קיין פאַרזוך עס אָפצושטעלן. אין די ריישער קלויזן איז עס געווען אַ טראַדיציע, עס האָט אפט געדויערט אַ האַלבע שעה ביז עס איז דעם שמש געלונגען צו פאַרענדיקן די ברכה און אָנצינדן די חנוכה ליכט. דאָס איז אָנגעגאַנגען אין אַלע קלויזן, בתי תפלות און שטיבלעך אָבער ניט אין די צוויי גרויסע שולן. די שולן האָבן פאַרנומען דעם אָרט פון הייליקן בית המקדש. די שולן זיינען ביי אַלעמען מער געאַכטעט געווארן ווי אַנדערע בתי תפלות. יידן האָבן זיך אין דער שול געהאַלטן מיט מער וועדרע און הכנאה. די שולן זיינען געווען געשלאָסן דעם גאַנצן טאָג. מ׳האָט די צוויי הייליקע בתי תפלות געעפנט בלויז עטלעכע מינוט פאַר דעם דאַוונען אין דער פרי און אָוונט און נאָכן דאַוונען באַלד פאַרשליסן.

ביי משה אריהס זיינען מיר אויך ניט געגאַנגען אין חדר אין די טעג פון אסתר תענית ביז נאָך שושן פורים. אויך דעם יום טוב האָבן מיר יינגלעך זייער גוט פאַרבראַכט, ווי איך האָב געשריבן אין די פריער־דיקע קאַפיטלען.

ר׳ העשיל טיטשינער

ווען איך בין אַלט געווארן צען יאָר האָב איך פאַרלאָזט דעם חדר פון משה אריהס. דער פאָטער האָט מיך אָפגעדונגען ביי אַ מלמד חעשיל טיטשינער. דעם נאָמען האָט ער באַקומען דערפאַר ווייל ער איז געקומען קיין ריישע פון דעם שטעטל טיטשין לעבן ריישע. ער איז געווען פון נידעריקן וואוקס אָבער פעט און בריייט מיט אַ גראָבן בויך מיט צוויי אויסגעדרייטע פיס ווי ביי אַ וועטעראַן „קאָובאי״.

אַלס אַ חדר־יינגל האָב איך די מלמדים קיינמאָל ניט זייער ליב געהאַט, צוליב זייער שטרענגקייט צו אונדז. זיי האָבן אונדז געציכטעט אויף אַ פאַנאַטישן שטייגער. זיי האָבן אונדז אומברחמנותדיק געשלאָגן מיט זיערע שלאג מכשירין. דאָך האָב איך פאַר אַלע מיינע רביס געהאַט אַ גרויסן רעספעקט און אָכטונג. דער פרק לערנט אונדז דאָך „ומורא רבך כמורא שמים״. די אָכטונג וואָס איך האָב געהאַט צום רבין איז געווען מער צוליב דעם, ווייל איך האָב געדענקט, אַז אויב איך וועל עס ניט טאָן, וועל איך עובר זיין אויף אַן עברה. איך האָב שוין אין די יונגע יאָרן געגלויבט אין שכר ועונש, אַז פאַר מיינע זינד וועט מען מיך אויף

יענער וועלט גוט שמייסן. דאָס האָב איך ניט געוואָלט. האָב איך, ווי ווייט מעגלעך זיך געהאַלטן אין די ראַמען פון די געזעצן פון דער תורה. ווי אכזריותדיק דער מלמד האָט מיך באַהאַנדלט, כאָטש אַיך האָב אפט געליטן שמערצן און יסורים פון די קישקעס אויף מיין לייב פון דעם רבינס ים־שטעקל אָדער קאַנטשיק, האָב איך דאָך געפילט צום רבין ווי צו אַ געטלעכן מאַן. ער איז געווען מיין רבי, מיין מורה דרך. אָבער אָט דעם אויבן דערמאָנטן מלמד העשיל טיטשינער האָב איך פשוט געהאַסט. איך בין געווען מוכן ומזומן צו זיצן אויף אַ שטעכיק פערד און גיין אין גיהנום אויף אייביק אויב איך וואָלט געהאַט דעם מוט אים צו שפּאַלטן דעם קאָפּ מיט אַ שטיין. דאָס איז געווען פשוט אַ גרויזאַמער מענטש. ווען איך זאָל אים איצטער ערגעץ וואו באַגעגענען, וואָלט איך זיך אָן אים נוקם געווען פאַר די ליידן וואָס ער האָט מיר אַלס יינגל פאַרשאַפט.

ביי העשיל טיטשינער האָבן מיר געלערנט 12 יינגלעך אין די יאָרן פון 9 ביז 12. דער חדר איז געווען אין אַן אַלטע הילצערנע כאַטע אין מלמדים געסל. עס איז געווען אַ קליינע שמוציקע שטיבל, וואָס איז געווען דעם רבינס וואוינונג. אין שטיבל זיינען געשטאַנען צוויי בעטן, אַ באַנק־בעטל, וואו עס זיינען געשלאָפן דעם רבינס צוויי יינגלעך, אַ גרויסע שאָפע, וואָס דער רבי האָט אויך באַנוצט אַלס אַ באַהעלטעניש פאַרן ים־שטעקל, אָן אויוון צום קאָכן און באַקן, לעבן פענצטער איז געשטאַנען אַ גרויסער טיש מיט בענק פון ביידע זייטן, פאַר די תלמידים מיטן רבין בראש. די רבצין איז געווען אַ יידענע עטלעכע יאָר עלטער פון רבין. זי האָט זיך וועגן ריינלעכקייט ניט אינטערעסירט. אויפן צו־דעק אויף די צוויי בעטן, האָבן מיר יעדן טאָג געזעסן אַרומקריכן כנים אין די טויזנטער, עס האָט מיך אַלע מאָל געעקלט אויף די בעטן צו קוקן. עס זיינען דאָרט אפט אַרומגעשפּרונגען קליינע פּיצעלע ברוינע פליי מיט וועלכע מיר תלמידים האָבן זיך גוט אָנגעשטעקט. ווען איך בין אַהיים געקומען האָט מען אויף מיינע מלבושים געפונען די קליינע חיהלעך פון חדר. אין חדר אויף דער פאָדלאָגע זיינען אויך אַרומגעקראָכן אָכט פוסיקע שרצים. די רביצין האָט דערצו גאָר ניט געטאָן, זי איז דעם גאַנצן טאָג געזעסן לעבן אויוון, געצירעט זאָקן אָדער פאַרלאָטעוועט מלבושים, ווען זי האָט ניט געקאָכט.

צו זיינע תלמידים איז העשיל טיטשינער געווען זייער גרויזאַם. יעדע 15 מינוט ביים לערנען האָט ער אויסגעקליבן איינעם פון די תלמידים, און געפרעגט, וואו האַלט מען איצט? דער יינגל האָט זיך

פאַר שרעק אויף דער מינוט פאַרלוירן און געבליבן פאַרטומלט און האָט ניט אָנגעוויזן אויפן ריכטיקן פּלאַץ אין חומש. דער רבי האָט דאָן אויסגעלאָזט דעם גאַנצן כעס צום יינגל. ער האָט אים דערלאַנגט עטלעכע שמיץ מיטן ים־שטעקן, אַז דער יינגל האָט שיר געחלשט פון די שמערצן. זיין לייב איז געוואָרן פול מיט אָנגעשוואָלענע קישקעס, אָבער דעם מערדערישן מלמד האָט עס ניט געאַרט.

איך אַליין בין אָפט געווען אַ קרבן פון דעם „וואו האַלט מען" פּראָ־צעדור, עס נעמט מיך נאָך איצטער אָן אַ שוידער ווען איך דערמאָן זיך אָן דעם מאַמענט. איינמאָל נאָך אַזאַ אויבן דערמאָנטע רבישע אַטאַקע, וואָס האָט מיר געבראַכט שרעקלעכע קערפּערלעכע שמערצן, האָב איך באַשלאָסן צו דערציילן מיינע עלטערן, און אַ אַלס אַ באַווייז, האָב איך אַרונטערגעצויגן מיינע מלבושים און זיי געצייגט די רעכטע זייט פון מיין פּלייצע, וואָס איז געווען צעמזיקט און צעקיילט מיט רויטע קישקעס און בלויע פלעקן. איך בין געווען שוואַך, בין קוים געשטאַנען אויף די פיס. איך האָב געדענקט, אַז ווען מיינע עלטערן וועלן עס זען וועט זיך אין זיי דערוועקן דער עלטערן־געפיל, אַז מ׳וועט מיך תיכף אַרויסנעמען פון דעם חדר, און שיקן ערגעץ אַנדערש וואו לערנען. דערזעענדיק מיין צעמזיקט לייב האָט מיין פאָטער געזאָגט: „איך גלויב ניט אַז דער רבי האָט עס געטאָן, האָסט זיך געוויס אַרומגעשלאָגן מיט דיינע שלעכטע חברים און פון זיי האָסטו עס באַקומען. זיי האָבן דיך צעמזיקט. גאַנץ גוט אויף דיר, האָסט עס פאַרדינט. זיץ אין חדר און האָב אין זינען דאָס לערנען, וועט דאָס ניט מער פאַרקומען". דערהערנדיק די ווערטער, בין איך אַוועק אין אַ ווינקל, זיך גוט אויסגעווויינט צוריק זיך אָנגעטאָן און ווידער געאָנגען אין חדר לערנען.

יעדן פרייטיק איז אין העשיל טיטשינערס חדר געווען דער יום הדין פאַר יעדן תלמיד. ווייל אין דעם טאָג האָט יעדער יינגל געדאַרפט איבער־זאָגן דעם שיעור פון דער וואָך, ווער רעדט נאָך פון אַזאַ יינגל, וואָס איז אויסגעפאַלן זיין וואָך ווען דער רבי האָט געדאַרפט קומען שבת צו זיין היים אים פאַרהערן, ווי דער מנהג איז דאָמאָלט געווען. צו אַזאַ פאַרהער האָט דער מלמד צוגעגרייט דעם תלמיד, ניט נאָר מיט דער גמרא נאָר אויך מיט דעם מערדערישן ים־שטעקן. ער האָט קיין שלעג ניט געזשאַלעווועט. מילא די וואָס האָבן גוט געקאָנט דעם שיעור גמרא מיט תוספות, זיינען געווען פריי אַהיים צו גיין פרייטיק פרי, אָבער די וואָס האָבן ניט געקאָנט, ווי און ווינד איז זיי געווען. דער רבי האָט מיטן ים שטעקן געשלאָגן אָן רחמנות.

דעם טאָג וואָס איך האָב אויפגעהערט לערנען ביי העשיל טיטשינער, האָב איך זיך געפילט ווי איינער וואָס ווערט באַפרייט פון גיהנום. און טאַקי אום פסח תרס״ב (1902) האָט מיך דער פאָטער אַריינגעגעבן אין אַ העכערן חדר צו אַ יונגן רבין. זיין נאָמען איז געווען דודל פאקעלעס. אין דעם חדר בין איך געווארן בר מצוה און אויך דעם זעלבן יאָר גע־ווארן אַ קלויז־בחור. נאָר וועגן דעם אין די ווייטערדיקע קאַפּיטלען.

יוגנט דעריענרונגען

אַלס יינגל איז מיר געווען זייער גוט אין דער היים. איך געדענק אין די מיטעלע ניינציקער יאָרן האָבן מיר געוואוינט אין הויז פון ר׳ קלמן דרוקער. ער איז געווען אַ בכבודיקער ייד און אויך אַן עושר. ער איז געווען דער שטאָטישער מוהל, ער האָט דורכגעפירט אַ ברית פריי אָן געצאָלט. עס איז ביי אים געווען אַ כבוד צו זיין דער מוהל, ער האָט עס געטאָן לשם מצוה. אַנטקעגן איבער זיינען געשטאַנען די בודקעס, וואו יידישע ווייבער האָבן פאַרקויפט פרוכטן פאַרשידענע לויט דעם סעזאָן. איך געדענק איינע פון די בודקעס־ווייבער, מינדעלע האָט זי געהייסן (געראפן האָט מען זי מינדעלע שפיק) אָן אַלטע יידענע, דאָך איז זי געזעסן אין דער בודקע יעדן טאָג זומער אוןווינטער. אין די גאָר קאַלטע טעג האָט זי געהאַט אַ פייער־טעפּל, פול מיט ברענענדיקע קוילן, דאָס טעפּל האָט זי געהאַלטן צווישן די פיס אונטערן קלייד, זיצנדיק ביים שרוגען. מיר קינדער אַזוי שנעל ווי מיר האָבן געהאַט אַ גראָצער, זיינען מיר באַלד געלאָפן צו מינדעלעס בודקע, אום זומער האָבן מיר דאָרט געקויפט ווייניפערלעך, אַגרעסן, קאַרשן, אַרבעסשוימ, בערנדלעך, קאגוט־קעס און אַנדערע גרינצייג. דעם גרעסטן שרוגן־בודקע האָט געהאַט פרומעט שבע שאָריק — אַזוי האָט מען איר גערופן. אָפט זיינען מיר מיט דעם גראָצער געגאַנגען צו געראסטלין און געקויפט צוקערלעך.

פון דאָרט האָבן מיר אין יאָר תרנ״ה (1894) איבערגעצויגן זיך אין אַ זייער שיינער וואוינונג, אויף דער וואָליע. אונדזער פאָטער איז דאָמאָלט גוט געגאַנגען ער האָט געקויפט אַ גרויסן בוי־פּלאַץ אויף דער טאָרגא־ויצע און טאָקי דאָרטן שפעטער געבויט אַ שיינעם גרויסן עק־הויז, מיט גרויסע מאָדערנע וואוינונגען, וואָס האָט דעמאָלט געהאַט אַ שם פאָרן שענסטן הויז אין ריישע.

אין דער היים זיינען מיר געווען דריי קינדער. אונדזער נייע דירה איז געווען שיין אויסמעבלירט, די קינדער האָבן געהאַט שיין אָנצוטאָן און מיר האָבן געהאַט אַ שטענדיקע דינסט. עס האָט ביי אונדז געגעסן טעג אַ יונגער בחור. עס זיינען דאָמאָלט געווען אין ריישע יונגע בחורים, וואָס זיינען געקומען פון פאָרשיידענע קליינע אָרומיקע שטעטלעך, וועמען די עלטערן האָבן ניט געקאָנט אויסהאַלטן אָדער זיי שיקן אין ישיבות, זיינען זיי געקומען קיין ריישע, געלערנט אין קלויז און געגעסן טעג ביי די שטאָטישע באַלעבאָטים, וואָס האָבן דערלויבט אָזאַ בחור צו קומען עסן דריי מאָלצייטן אין טאָג אין דער וואָך ביי יעדן פון די זיבן באַלעבאָטים. עס האָט אויך ביי אונדז געגעסן שבתים אַ בחור, ברוך האָט ער געהייסן. דער פאָטער האָט אויך אָפט געבראַכט פון קלויז אַן אורח אויף שבת.

אין אונדזער נייער דירה איז געבוירן אונדזער שוועסטער אסתר. פון דאָקטוירים און אַ שפּיטאָל פאָר אַ יולדת האָט מען דאָמאָלט ניט געוואוסט. אין ריישע זיינען אין די יאָרן געווען דריי יידישע הייזער, פרויען וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט דער פּראָפעסיע פון אָפּנעמען נייַ־געבוירענע קינדער. זיי זיינען געווען ליבע פּלאצער, סאשע נאַדעל און אויך גאָלדרייך, די פרוי פון אַ ווינקל־שרייבער און פריוואַט לערער. פון די דריי הייווענס איז ליבע פּלאצער געווען די מער באַוואוסטע. זי האָט געדינט די רייכע פרויען.

ווען עס איז געקומען די צייט ווען אַ פרוי האָט דערפילט חבלי לידה, האָט מען געשיקט נאָך די הייוון. אויב די געבורט איז געווען אַ נאָרמאַלע, האָט עס ניט געמען לאָנג. די הייוון האָט אָנגעזאָגט „מזל טוב" און שוין. איז עס געווען אַ מיידל, האָט מען קיין גרויסן צימעס ניט געמאַכט. אום שבת האָט מען דעם קינד אַ נאָמען געגעבן אין קלויז ביי דער עליה. נאָכן דאָוונען האָט מען גערופן דעם עולם פאָר קידוש. איז עס אָבער געווען אַ בן זכר, האָט זיך שוין געטאָן אויף טיש און בענק. דעם טאָג פון דער געבורט, האָט מען אויסגעקלעפּט די פיר וועגט וואו די יולדת איז געלעגן מיט שיר המעלות צעטלעך (דאָס האָט מען אויך געטאָן ווען אַ מיידעלע איז געבוירן). די צעטלעך זיינען געווען באַדרוקט מיט תפלות, מיט די נעמען פון פיל מלאכים, אַז זיי זאָלן ניט צולאָזן דעם שטן וואָס וויל זיך אַריינכאַפּן צו דער יולדת. דעם צווייטן טאָג נאָך דער געבורט, זיינען געקומען קליינע יינגלעך פון אַ דרדקי חדר, אונטער דער באַגלייטונג פון אַ באַהעלפער און געלייענט קריאת שמע ביים בעט פון דער יולדת. פרייטיק נאָכט איז פאָרגעקומען דער שלום זכר, און צום אַכטן טאָג דער

ברית. און אויב דער יינגל איז געווען אַ בכור, איז אויך דעם דרייסיקסטן טאָג געמאַכט געוואָרן אַ פּדיון הבן.

אויב עס איז, חלילה, ניט געווען קיין נאָרמאַלע געבורט, וועלן די פרוי איז געלעגן אין שמערצן טאָג און נאַכט, אָנשטאָט צו שיקן נאָך אַ דאָקטאָר, האָבן די יידן באַנוצט אַ בעסערן מיטל. דער מאַן פון דער קינפּעטאָרין האָט אויף דער שנעל צוזאַמענגעשלעפּט אַ מנין יידן אין קלויז אָדער אין וועלכער בית תפלה, מ׳האָט געזאָגט תהלים, געמאַכט אַ מי שברך און געבעטן צו גאָט ער זאָל זיך מרחם זיין, פֿאַרלייכטערן די שמערצן פון דער יולדת, זי זאָל ברענגען אויף דער וועלט דאָס קינד. אויב דאָס האָט ניט גהאָלפן, זיינען די פרויען, די נאָענטסטע קרובים פון דער יולדת געקומען „אייניריסן״ אין קלויז ביים דאָוונען אין דער פרי. זיי זיינען אַריין צווישן די מענער אין מיטן דאָוונען, און מיט יללות און געוויין צוגעגאַנגען צום ארון קודש, אויפגעעפנט די טיר פון ארון און געבעטן. די קולות און די געשרייען פון די פרויען זיינען געהערט געוואָרן דרויסן. אָלע יידן ביים דאָוונען, זייערע קעפּ באַדעקט מיט טלתים, זיינען געבליבן שטיל פאַר דער מינוט. עס האָט זיך ביי יעדן אין האַרץ דערוועקט אַ געפיל פון רחמנות און אָלע האָבן אין דער שטיל געבעטן, אַז השי״ת זאָל שיקן די רפואה. דאָס. איניריסן האָט געדויערט בלויז עטלעכע מינוט. די פרויען זיינען געגאַנגען צוריק אַהיים, מיט דעם בטחון, אַז די יולדת וועט געהאָלפן ווערן.

ווען אונדזער מוטער האָט דערפילט חבלי לידה, האָט מען באַלד געשיקט נאָך ליבע די הייווען. אָזוי ווי מ׳האָט זיך דאַמאָלט מיט טעלע־פאָנען ניט באַנוצט, איז דער פאָטער בכבודו ובעצמו געמאַכט דעם לאַנגן שפּאַציר צו רופן די הייווען. מ׳האָט אויך באַלד אויסגעקלעפּט די וועבט פון שלאָפצימער מיט „שיר המעלות״ צעטלעך. מיר קינדער זיינען געזעסן אין קיך צוקוקנדיק ווי אונדזער פאָטער זאָגט תהלים, פון שלאָף־צימער האָט זיך געהערט דאָס קרעכצן פון דער מוטער, די יסורים זיינען געווען גרויס. פלוצים האָבן מיר דערהערט אַ קוויטש און דאָס ווייגען פון אַ ניי געבוירענע קינד. עס עפנט זיך די טיר פון שלאָף־צימער, עס באַווייזט זיך דער געשטאַלט פון ליבע די הייווען מיט דעם אנגענעמען שמייכל און אַ „מזל טוב״... „וואָס?״ פרעגט דער פאָטער... „א מיידעלע, און אויך זייער אַ שיינע״, האָט געענטפערט ליבע די הייווען. דאָס איז געווען אונדזער שוועסטער אסתר.

ווען אונדזער שוועסטער אסתר איז געבוירן, בין איך אַלט געווען זעקס יאָר. מיר זיינען געווען פיר קינדער אין דער פאַמיליע. דריי

מיידלעך און איך דער איינציקער יינגל. די עלטסטע שוועסטער צילע, איז שוין געגאַנגען אין שקאָלע, זי איז געווען זייער אַ גוטע שילערין מיט זייער אַ גוטן קאָפּ צום לערנען. איך בין געגאַנגען אין חדר. געשפּילט האָבן מיר זיך צוזאַמען. אונטערן הויז וואו מיר האָבן געוואוינט איז געווען אַ זייער גרויסער הויף. עס האָבן אין זעלבן הויז געוואוינט אַנדערע קינדער פון מיין עלטער, האָבן מיר זיך צוזאַמען געשפּילט. איך געדענק איינעם פון זיי, זיין נאָמען איז געווען מאניעק רייך, ער איז מיט יאָרן שפּעטער געוואָרן אַן אַדוואָקאַט אין ריישע. אין זעלבן הויז, פּונקט אַנטקעגן איבער אונדזער דירה, האָט געוואוינט דער באַוואוסטער רייכער חסידישער באַלעבאָס ר' שמעון רייך, אַ זשיקיווער חסיד, אַ גביר אַדיר און גרויסער בעל צדקה, זיין ווייב ליבע סימע איז געווען זייער באַליבט אין שטאָט. זיי זיינען ביידע שוין געווען זקנים. עס האָבן אין זעלבן הויז געוואוינט נאָך אַנדערע אָנגעזעענע באַלעבאַטים.

אָזוי ווי איך בין געווען דער איינציקער יינגל אין דער היים, בין איך געווען דער מיוחס. מ'האָט מיך אָפּגעהיט ווי אַן אויג אין קאָפּ, שיין געקליידעט ביז איך בין אַלט געוואָרן זיבן יאָר. מיינע אַקציעס זיינען פּלוצים געפאַלן, ווען עס איז געבוירן געוואָרן אונדזער ברודער משה. דאָס איז געווען אין יאָר תרנ"ז (1997). די פּראָצעדור איז געווען די זעלבע אין הויז, דער זעלבער טומל. אין הויז איז אויסגעוואקסן ליבע די הייוון, אונדזער פאַטער איז געזעסן מיט אונדז צוזאַמען אין קיך. עס עפּנט זיך די טיר, עס באַווייזט זיך ליבע מיטן באַקאַנטן שמייכל און ברייטן מזל טוב. מיר האָבן אַלע אָנגעשטעלט מויל און אויערן צו עהרן... „עס איז אַ שיינער יינגעלע", האָט זי אונדז געזאָגט. די ניס האָט זיך שנעל פאַרשפּרייט. עס איז געוואָרן פּריילעך אין הויז און אויך אין דעם פאַמיליע־צירקל, דעם נעקסטן טאָג אין אָוונט, און אויך יעדן אָוונט ביז דעם טאָג פון דעם ברית איז געקומען דער באַהעלפער פון ראַזדיוועג מלמד חדר מיט עטלעכע און צוואַנציק קינדער צו לייענען קריאת שמע ביי דער מוטערס בעט.

פאַר פרייטיק נאַכט נאָכן טיש האָט אונדזער פאַטער איינגעלאַדן אַ גרויסן עולם יידן, פריינט און קרובים. אין יענע צייטן האָט מען זיך ניט באַנוצט מיט געשריבענע איינלאַדונגען דורך פּאָסט. באַלד נאָך קבלת שבת, פאַר עלינו, האָט מענדל שמש דערלאַנגט אַ שטאַרקן קלאַפּ אין שולחן און אויסגערופן: „ר' וואָלף לעדער בעט דעם גאַנצן עולם היינט אויף דער נאַכט צום שלום זכרי". דער „זכר" איז פאַרגעקומען באַלד נאָך דער שבת סעודה. עס זיינען געקומען די צוויי באַוואוסטע שטאָטישע

סאַרוועס. זיי האָבן געדעקט לאַנגע טישן אין אַלע צימערן. אונדזער וואוינונג איז געווען געפּאַקט מיט יידן, צווישן זיי די אנגעזעענסטע באַלעבאַטים. מ׳האָט סערווירט ביר, זכר־קיכלעך מיט אַרבעס. דער עולם האָט דאַמאָלט פאַרצערט פיר פעסלעך אָקטשימער ביר.

דער פּאָטער האָט אויך אַנגאָזשירט דעם באַרימטן שטאָט חזן בלו־מענקראַנץ מיט זיין גרויסן כאָר. זיי האָבן געזונגען שיינע קאָמפּאָזיציעס, עס איז גראד געווען אַ שיינע זומער נאַכט, טירן און פענצטער בריייט אָפן, אונטן אין גאַס זיינען געשטאַנען עטלעכע הונדערט מענטשן צו הערן דעם חזן. עס איז געווען אַ גרויסע שמחה. צום זכר זיינען אויך געקומען פרויען פון דער פאַמיליע צו זיצן לעבן דער מוטער. דעם אַכטן טאָג איז געפראַווען גוואַרן דער ברית. עס זיינען אָנוועזנד געווען דער שטאָט רב, ר׳ העשיל אַלס סאַנדיק, אויך דער שטאָט חזן מיטן כאָר און אַ סך געסט. דעם רך הנולד האָט מען אַ נאָמען געגעבן משה יהודה, נאָכן ראַזווידאַוער זיידן, וואָס איז מיט אַ יאָר פריער נפטר געוואָרן בשבה טובה.

רייזער קלויז־בחורים

איך וועל בר מצוה

וען איך בין אַלט געוואָרן צען יאָר, האָט מען מיר צום ערשטן מאָל אָנגעטאָן אַ סאַמעט קאַפּעלוש און אַ קאַפּאָטע. פון ביידע זייטן פון קאָפּ האָבן נאָכגעהאָנגען צוויי פּאות שוין זייט איך בין אַלט געוואָרן דריי יאָר. אָט די פּאות האָבן מיר אַלס ייִנגל געבראָכט היפּשע צרות. אַזוי ווי איך האָב קיין געקרייזלטע האָר ניט געהאַט, זיינען מיינע פּאות געהאָנגען ווי צוויי אויסגעצויגענע שטעקנס. מיין מוטער איז געווען זייער אַ נעטע פרוי. זי האָט אַלצדינג אָנגעוועגדט אַז אירע קינדער זאָלן אויס־קוקן גוט און שיין. זי האָט דערפאַר ניט געקאָנט פאַרנעמען ווי איך האָב אויסגעקוקט מיט מיינע אויסגעצויגענע פּאות. אין אָנהויב האָט זי די פּאות צוזאַמענגעדרייט מיט האָרנאָדלען און עס געלאָזט איבער נאָכט. דאָס האָט מיר פאַרשאַפט שמערצן, ווען איך בין געשלאָפן אויף דער זייט. אויך האָבן די האָר נאָדלען וויניק געהאָלפן, ווייל אין אַ שעה שפּעטער איז פון די געלאָקטע פּאות ווידער געוואָרן צוויי אויסגעצויגענע שטעקנס. האָט זיך די מוטער מיישב געווען און האָט מיינע פּאות באָנעצט מיט זיסע פלוימען־יויך, אויך דאָס האָט געהאָלפן בלויז לפי שעה. זי פלעגט אָפּט ווערן אין כעס, און אָנגעכאַפּט אַ פּאה מיט דער האַנט, אַ שלעפּ געטאָן און געשריען: „קום אַהער מיט די צוויי שטעקנס.“ אויך דאָס האָט מיר שמערצן פאַרשאַפט.

צוליב די אויסגעצויגענע פּאות מיינע האָבן מיך די שוועסטער גע־רופן „חסידל“. מיין שוועסטער צילע איז געווען דער היפּוך פון מיר. זי איז געגאַנגען אין שקאָלע און געלעבט אין אַ גאַנץ אַנדער אַטמאָספערע. זי איז געווען צוגעלאָזט צו אירע שקאָלע לעקציעס מיט לייב און לעבן. זי האָט גערעדט מער פוילישׁ ווי יידיש און אַלע מאָל געזונגען די פּוילישע לידלעך וואָס זי האָט געלערנט אין שקאָלע, וואָס האָט מיר געגרילט אין די אויערן. זי איז טאַקי פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אייניקע רעפאָרמען אין אונדזער הויז־לעבן. זי האָט אויך, קעגן דעם ווילן פון פאָטער, געבראָכן

די טראַדיציע, וועלכע זי האָט אײנגעשריבן אונדזער ברודער משה אין שקאָלע, וועלכער איז אַלט געוואָרן זעקס יאָר. אונדזער פאָטער האָט עס געהאַלטן פאַר אַ ראַדיקאַלן און רעוואָלוציאָנערן שריט אין אונדזער פרומען לעבן און קעגן דער אָרטאָדאָקסישער טראַדיציע.

ווי איך האָב פריער געשריבן האָט מיך דער פאָטער אָנגעדונגען צום מלמד דודל פּאקעליס אין חדר, נאָכדעם ווי איך בין אַרויס פון העשיל טיטשינערס חדר. דודל איז געווען גאָר אַ יונגערמאַן, אַן אויס־געדאַרטער מיט אַ זייער קליין שיטער בערדל. די רביצין איז געווען אַ זייער הויך געוואקסענע יידענע, אויך גאָר אַ יוגנע מיט צוויי קעפּ העכער פון איר מאַן. זי איז געווען אַן אמתע אשת חיל. זי האָט אונטער געקרעמלט מיט שניט סחורה. זי האָט געהאַט אַ שרוגען אויפן הינער פּלאַץ. זי איז אויך אָפט געפאָרן אויף ירידים. זי איז געווען אַ קלוגע ווייבל מיט אַ געשעפּטס־קאָפּ. צוליב די בעסערע פאַרדינסטן, האָבן זיי גע־וואוינט אין אַ בעסערער דירה, וואו עס איז געווען באַקוועם און ריין, אויך האָבן זיי געהאַט אַ באַקוועמע שטוב פאַרן חדר.

ביי דודלען אין חדר האָבן מיר געלערנט העכערע למודים. דער רבי איז געווען אַ שטילער יונגערמאַן אָן טעמפּעראַמענט. ער איז ניט געווען קיין כעסן. פון שלאָגן איז דאָך אָפּגערעדט. מיר זיינען שוין געווען דערוואקסענע בחורים. איך בין אַלט געווען צוועלף יאָר. עס האָבן אָבער דאָרט אויך געלערנט תלמידים אין עלטער פון פערצן יאָר. דער לערן־זמן האָט זיך אָנגעהויבן פּסח תרס״ב. אין חשון בין איך געוואָרן בר מצוה. מיין צוגרייט פאַר בר מצוה האָט געדויערט דריי־פיר וואָכן. איך האָב זיך צוגעגרייט פאַר דעם גרויסן טאָג וועלכן איך וועל אויף זיך נעמען דעם עול פון מצוות. איך וועל אָנהויבן לייגן תפלין, מ׳וועט מיר שוין קאָנען מצרף זיין צו אַ מנין. מיין פאָטער האָט פאַר־ מיר באַשטעלט תפלין ביים באַוואוסטן סופר ר׳ שלמה זלמן גרונער. ער איז געווען אינער פון די בעסטע סופרים וואָס האָט געשמט אין דער גאַנצער געגנט. (די תפלין האָב איך ביז דעם היינטיקן טאָג.) די מוטער האָט פאַר מיר אויסגענייט אַ שיין סאַמעטן תפלין־זעקל און עס שיין אויסגעשטיקט מיט מיין נאָמען. ברכות און הפטורה, האָב איך ניט געדאַרפט לערנען, דאָס האָב איך געקאָנט וועלכן איך בין אַלט געווען זעקס־זיבן יאָר. דער רבי דודל האָט מיך צוגעגרייט צו מאַכן פון מיר אַן אמת פרומען ייד, אַ בעל תשובה. איך האָב געלערנט שלחן ערוך הלכות תפלין און אַנדערע ספרים וואָס האָבן אַ שייכות צום בר מצוה. ער האָט מיך צוגעגרייט צום יום הדין וועלכן איך וועל באַפרייען מיין

פֿאַטער פון מיינע זינד. איך אַליין האָב עס געזומען זייער ערנסט. איך האָב גוט פֿאַרשטאַנען די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייטן.

דינסטיק, י״ז חשון תרס״ג (1903) בין איך געוואָרן בר מצוה. מ׳האָט פון דעם קיין גרויסן צימעס ניט געמאַכט. איך בין געגאַנגען אַליין אין קלויז דאָוונען. איך האָב מיט שטאָלץ געטראָגן מיין תפלין זעקל אונטער דעם אָרעם. מיינע הענט האָבן געציטערט וועז איך האָב צום ערשטן מאָל אָנגעטאָן תפלין של ראש. שבת האָט מען מיר געגעבן מפטיר אין קלויז. מיין פֿאַטער איז געשטאַנען לעבן מיר און אַזוי שנעל ווי איך האָב געענדיקט ברכת התורה, האָט ער מיט אַ הויכער שטימע אוז לוסטיקן מוט געזאָגט די ברכה „ברוך שפטרני״. מיט דעם האָט זיך געענדיקט די צערעמאָניע. איך בין געוואָרן אַ ייד מיט יידן גלייך.

רייִשער קלויז בחורים

דעם יאָר נאָך מיין בר מצוה איז געבוירן אונדזער ברודער יעקב. מיר זיינען דאַמאָלט געווען ניין קינדער. פינף מיידלעך און פיר יינגלעך. פינף חדשים נאָך מיין בר מצוה בין איך באַפֿרייט געוואָרן פון חדר. איך האָב געקאָנט אַליין לערנען אַ בלאָט גמרא, תנ״ך מיט מפרשים און אויך אַנדערע לימודים און איך בין מיט מזל געוואָרן אַ קלויז בחור און געלערנט אין קלויז מיט אַנדערע בחורים. דאָס איז געווען ענדע פסח, תרס״ג (1913).

אַ גאַנץ נייע וועלט האָט זיך פֿאַר מיר געעפנט. אין קלויז האָבן דעמאָלט געלערנט אַרום צוואַנציק בחורים פון צעמישטן עלטער. עטלעכע פון זיי זיינען שוין געווען חתנים. ביי די חסידיש און עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן, איז געווען אַ מנהג צו פֿאַרקנסן זייערע זין און טעכטער אין פופצענטן לעבנס־יאָר אָדער פריער. די חתן־בחורים האָבן אַלע געטראָגן דיקע גאָל־דענע קייטן מיט גרויסע גאָלדענע זייגערס. איך געדענק איינעם פון זיי, זיין נאָמען איז געווען יאַנקעלע בלאָזבערג, ער איז געווען אַ בן־יחיד, זיין פאָטער איז געווען אַ שניט־סוחר. יאַנקעלע איז געווען זייער אַ קלוגער בחור מיט הויכער אינטעליגענץ. ער האָט שפּעטער חתונה געהאַט און פֿאַרנומען אַ הויכן פּלאַץ צווישן די שטאָטישע באַלעבאָטים. איך גע־דענק אויך איינעם, אַ חתן־בחור, פון אַ יאָר 16. זיין נאָמען איז געווען משה קאַפּיטקאָווער, אָבער געראָפן האָט מען אים מוינעלע שנויפּלער,

צוליב דעם וואָס ער האָט געדעדט שנויפלענדיק אונטער דער נאָז, אַז מ׳האָט אים קוים געקאָנט פֿאַרשטיין. דאָס האָט אים ניט געשאַדט צום שידוך ווייל אין די יאָרן צווישן די חסידישע מענטשן האָט די כלה ניט געזען דעם חתן ביז צו דער חופּה. מוינעלע איז געווען אַ קלייניקער, אָבער אויך אַ קלוגער און כיטרער בחורל. אויך אים האָט נאָכגעהאָנגען ביים וועסטל אַ גראָבע שווערע גאָלדענע קייט.

איך האָב זיך באַלד אין אָנהויב אָנגעהויבן צושאַרן צום רויטן יאָסל. ער איז דאָמאָלט אַלט געווען אין גאָנצן פופצן יאָר. ער איז געווען אַ הויך געוואוקסיקער, מיט אַ רויטן קאָפּ האָר און צוויי לאַנגע פֿאַרלאָקטע פּאות. ער האָט געהאַט אַ שם פֿאַרן גרעסטן עילוי אין שטאָט. ער האָט געהאַט אַ גוטן קאָפּ און שאַרפן מוח — אַן אמתער תלמיד חכם אין יונגע יאָרן. ער איז אויך געווען אַ גרויסער פֿאַרעהרער פון סאָנצער חסידות. זיין פאָטער, ר׳ מענדל רייך, איז געווען אייניער פון די גרעסטע לומדים אין לאָנד. געוויפן האָט מען אים ר׳ מענדעלע דיין. ער איז קיין שטאָט־דיין ניט געווען. ער האָט געפּסקנט שאלות פריי פֿאַר אַלע וואָס זיינען צו אים געקומען. זיין ווייב האָט געהאַלטן אַ שניט געווען אויף דער הינער פּלאַץ. זיי האָבן געהאַט צוויי זין, דער יינגערער איז געווען יאָסל. אָט צו דעם רויטן יאָסל האָב איך זיך צוגעשאַרט. איך האָב ביי אים נושא חן געווען, ער האָט מיך אָנגענומען איך זאָל לערנען צוזאַמען מיט אים. דער צווייטער איז געווען נח׳ל שוסטאַק (ער איז געווען אייניער פון די שויבן־ברעכער ביי הרב נתן לעווין, ווי איך האָב געשריבן אין די פריערדיקע קאַפּיטלען). נח האָט אויך געקאָנט גוט לערנען. ער איז אַלט געווען אַ יאָר 15. געווען זייער אַ קלוגער בחור, מיט קלייניע אויגעלעך, וואָס אין יעדן בליק האָט געשטעקט חכמה. נח׳ל איז געווען אַ ביאָנער חסיד. צווישן אים און יאָסלען זיינען אָפט פֿאַרגעקומען ויכוחים וועגן חסידות.

יאָסל האָט מיט פֿאַרשידענע חסידישע מעשיות געווואָלט באַווייזן די גרויסקייט פון סאָנצער רבין, ר׳ חיים האָלבערשטאָם, דער גרינדער פון דער סאָנצער גזע און אויך פון זיינע קינדער, און נח׳ל האָט ווידער דער־ציילט פון דער גרויסקייט פון די ריזישינער־סאָדיגערער רבנים. זיי האָבן קיינמאָל ניט אייניגעשטימט, מחמת צווישן סאָנץ און סאָדיגערע איז אָנגעגאָנגען אַ מחלוקה פון יאָרן לאָנג. די מחלוקה צווישן סאָנץ און סאָדיגערע איז אָנגעפירט געוואָרן מיט מסורות און סקאָנדאָלן. אויב אַ יונגערמאַן פון דער סאָנצער געגנט איז פֿלוצים געפֿאַרן קיין סאָדיגערע, איז ער שוין דאָרט געבליבן אַ יושב, ווייל צוריק קומען אַהיים האָט

ער ניט געקאָנט. די עקסטרעמע סאָנצער חסידים האָבן אָזאָ איינעם באָ־
טראַכט פאַר אַ מת געריסן קריעה און נאָך אים געזעסן שבעה. אַזוינע
פאָרמען האָבן אָנגענומען די סקאָנדאַליעזע מחלוקת.

אין מיינע יונגע יאָרן האָט די מחלוקה נאָך אָנגעהאַלטן ,אָבער שוין
ניט מיט דעם זעלבן טעמפּאָ. וועז יאָסל און נח האָבן געהאַט אַ צוזאַ־
מענשטויס, האָב איך זיך אַלע מאָל אַרייגעמישט. פון זייערע חסידישע
ויכוחים האָב איך זייער פיל געלערנט. מיר איז בעסער געפעלן געווען
דער ריזשינער דרך החסידות. איך בין טאַקי געווארן אַ ביאָנער חסיד, פון
נח׳לס צד. דער רויטער יאָסל איז מיט עטלעכע יאָר שפּעטער, נאָכדעם
ווי ער האָט חתונה געהאַט, געווארן רב ערגעץ אין אַ שטעטל ניט ווייט
פון ריישע.

געלערנט האָבן מיר יעדן וואָכנטאָג אָנפאָנגענדיק פיר שעה נאָך חצות
הלילה. אָזוי ווי איך בין געווען דער יינקסטער פון דער גרופּע, איז
איך מיר אויסגעפאַלן אויפצושטיין גאָנץ פרי און זיי אויפּווועקן צום
לערנען. בין איך טאַקי יעדן טאָג אויפגעשטאָנען האָלב נאָך צוויי
פאַרטאָג, זומער אוןווינטער, און געגאָנגען אויפּווועקן מיינע חברים.
יאָסל איז געשלאָפן אין אַ געוועלב וואו זיין מוטער האָט געהאַנדלט מיט
שניט־סחורה, אויפן הינער פּלאַץ. ניט ווייט פון דאָרט האָט געוואוינט
נח. אום זומער איז גראד געווען אנגענעם אויפצושטיין אָזוי פרי,
ווייל עס איז שוין דאָמאָלט געווען טאָג. אום ווינטער אָבער איז עס
געווען פאַר מיר זייער אומאנגענעם. איך געדענק אָמאָל, אין מיטן ווינ־
טער, די טעמפּעראַטור אין דרויסן איז געווען 20 אונטער נול. איך שטיי
אויף. יעדעס אבר ציטערט אויף מיר, איך לאָז זיך ניין צום הינער־
פּלאַץ. די פראָסט קנאַקט, דער שניי סקריפּעט יעדעס מאָל ווען איך מאַך
אַ שריט, פונקט ווי אַ מוזיק־טאָן. גייענדיק האָב איך געפילט ווי מיינע
אויערן ווערן געפרוירן. עס ווערן אויך אָפּגעפרוירן די שפּיצן פינגער
פון די פוס. מיר האָט דאָס אָבער ניט געאָרט. איך בין אויפגעשטאָנען
צו עבודת הבורא.

אָרום האָלב נאָך דריי פאָרטאָג בין איך צוגעקומען צום געוועלב וואו
עס איז געשלאָפן דער רויטער יאָסל. איך האָב דערלאָנגט עטלעכע קלעפּ
אין דער מעטאַלענער ראָל טיר. איך האָב באַלד געהערט יאָסלס קול
ווי ער שרייט „כ׳בין שוין אויף!״ פון דאָרט בין איך געגאָנגען אַביסל
וויטער און דערלאָנגט עטלעכע קלעפּ אין אַ קליין קעלער פענטצטערל
וואו נח׳ל האָט געוואוינט. וועז איך בין צוריק געקומען צום געוועלב,
האָב איך געטראָפן יאָסלען וואָרטן פאַר מיר האָקנדיק מיט די ציין.

עס איז אויך באַלד אַנגעקומען נח. צוזאַמען זיינען מיר געגאַנגען שנעל ביז מיר זיינען אַנגעקומען אין קלויז. עס איז שוין געווען 4 אַזייגער פאַרטאָג.

אין קלויז זיינען שוין געווען עטלעכע יידן און בחורים וואָס זיינען געזעסן איבער גמרות און געלערנט. פון דעם גליענדיקן אייזערנעם קלויז אויוון האָט זיך געטראָגן אַ וואַרעמקייט וואָס האָט יעדן אַרומגענומען. מיר האָבן זיך פשוט מחיה געווען. אַזוי אויסגעפרוירן זיינען מיר געווען ביים אַנקומען אין קלויז. מיר האָבן געזען די גמרות און זיך אַנידער־געזעצט ביים טיש לערנען. איך זאָג „לערנען", דעם אמת זאָגנדיק, האָבן מיר מער געזעדט ווי געלערנט, אַבער ניט חלילה דברים בטלים. מיר האָבן געזעדט פון חסידות וואו עס האָט זיך באַלד אַנטוויקלט אַ ויכוח צווישן סאַנץ און סאַדיגערע, צווישן יאָסלס מויל זיינען געפלויגן פייערדיקע פונקען פון מאמרים און תורות פון אַלטן סאַנצער און פון זיינע נסים ומופתים. נח׳ל האָט אויך ניט געשוויגן. אויך ער איז געווען אנגעלאָדן מיט ענוג חסידות מאַטעריאל, באַגלייט פון וואונדער־לעך שיינע מעשיות פון ריזשין און סאַדיגערע. נאָך אַ שעה חסידות האָבן מיר זיך געמוטעט צום לערנען דעם שיעור גמרא.

אין קלויז איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען משה סראָקע. דער ייד האָט גראָד ניט געקאָנט לערנען. ער איז אָבער געווען אַ פרומער און אָפּ־געהיטער ייד אַ רודף אחר מצוות. ער האָט אָנגענומען די מצוה פון שמוש תלמידי חכמים. אַזוי ווי ער האָט געוואוסט אַז עס קומען גאַנץ פרי אין קלויז יידן און בחורים לערנען תורה, האָט ער איינגעפירט אַז עס זאָל זיין פאַר זיי פרישע הייסע טיי. עטלעכע שטאָט באַלעבאָטים האָבן בייגעשטייערט די געלט צו קויפן אַ גרויסן טיי־סאַמאָוואַר, וואָס מ׳האָט באַהייצט מיט האָלץ־קוילן. ער איז אויך איבערן טאָג אַרומגעגאַנגען צווישן די רייכע עפייז־קרעמער און באַקומען פון זיי פריי טיי און צוקער.

דרייַ אַזייגער פאַרטאָג איז שוין משה סראָקע געווען אין קלויז. ער איז אַנגעקומען אין דער זעלבער צייט מיטן אַלטן לוי שמש. מ׳האָט באַלד אייגעהייצט אין אייזערנעם קוילן אויוון און אויך דעם גרויסן קאָפּלע־אויוון, אַז עס איז באַלד געוואָרן וואַרעם. אין קלויז זיינען דאַ־מאָלט געשלאָפן עטלעכע אַרעמע לייט. געשלאָפן זיינען זיי אויף די האַרטע בענק אין זייערע מלבושים, אָן אַ צודעק. מאַנכע פון זיי זיינען געווען וואַנדערנדיקע אורחי פורחיניקעס, און אַנדערע זיינען געווען ריישער אָן היימען. אויך זיי האָבן שוין אַרויסגעקוקט אויף דער מינוט צו באַקומען אַ טעפּל טיי מיט צוקער.

אזוי שנעל ווי מיר האבן זיך געזעצט ביים טיש לערנען, איז באלד צוגעקומען משה סראקע, און יעדן פון אונדז דערלאנגט א בלעכענעם טעפל מיט הייסע טיי און צווייי קלעצלעך צוקער וואס ער האט ארויס־געגומען פון קעשענע, וואו עס איז אויך געלעגן זיין פאטשיילע. די הנאה וואס מיר האבן געהאט פון דער פרישער הייסער טיי, איז ניט צום באשרייבן. מיר האבן געזופט די טיי און געלערנט מיט גרויס התמדה. געלערנט האבן מיר ביז עס איז געווארן טאג — ארום האלב נאך אכט אזייגער. אום ווינטער האט עס נאר וואס אנגעהויבן טאגן. אין קלויז זיינען שוין דאמאלט געווען עטלעכע מנינים יידן, מ׳האט זיך געגרייט צום ערשטן מנין. עס איז שוין געזעסן ר׳ הירש יעקב און געזאגט תהלים זייט פינף אזייגער אין דער פרי. אזוי שנעל ווי די יידן האבן אנגעטאן די טלתים איז ר׳ הירש יעקב געלאפן פון איין ייד צום צווייטן, כדי צו הערן די ברכה להתעטף בציצית, ער זאל נאכזאגן „אמן״. דער ערשטער מנין האט געדאוונט ארום האלב נאך אכט פרי.

נאכן לערנען האבן מיר געדאוונט מיטן צווייטן מנין. איך בין אהיימגעקומען צען אזייגער אינדערפרי, איבערגעביסן א זעמל מיט קאווע און תיכף געגאנגען אין קלויז לערנען. יאסל און נח האבן שוין געווארט פאר מיר. געלערנט האבן מיר יורה דעה מיט ש״ך ביז איינס נאכמיטאג. מיר זיינען ווידער אהיים געגאנגען עסן ווארעמס. מיר זיינען זיך ווידער צוזאמענגעקומען אין קלויז דריי אזייגער נאכמי־טאג און געלערנט תנ״ך מיט מפרשים. מיר האבן אפט געלערנט אלשי״ך, ביז זמן מנחה־ומעריב. וועז איך בין אהיים געקומען עסן וועטשערע, בין איך שוין געווען א מידער. איך האב זיך געלייגט שלאפן אכט אזייגער, ווייל איך האב געדארפט אויפשטיין האלב נאך צווי פארטאג.

חוץ לערנען האבן מיר עוסק געווען אין חסידות. די דריי יאר וואס איך האב פארבראכט אין קלויז, זיינען געווען זייער אנגענעמע. מיך האבן עולם־הזהדיקע זאכן ניט אינטערעסירט. איך האב אין זיך אייג־געזאפט דעם גייסט פון תורה און חסידות. איך האב געלעבט מיט שיינע חלומות און האפנונגען און געגלויבט אין ביאת משיח. אין יאר תרס״ה איז ארויס א קלאנג, אז אין דעם יאר וועט קומען משיח. ווי אזוי דער קלאנג האט זיך פארשפרייט געדענק איך ניט. אבער אין קלויז האט מען באוויזן מיט פסוקים פון תנ״ך אז תרס״ה (1905) איז שנת הגאולה, דאס האט אנגעמאכט א גרויסן רעש צווישן אונדז. מיר האבן געציילט די מינוטן מיר זאלן שוין הערן שופר של משיח. דער יאר איז פארביי, משיח איז ניט געקומען. דאס האט אונדזער גלויבן און בטחון אין גאט

און משיח ניט געענדערט. מיר האָבן עס אָנגענומען אַז דער דור האָט עס ניט דעם ווערט, אַז משיח זאָל קומען אין דער צייט.

פון שטיפערייַן און נאַרישקייטן זיינען מיר געווען זייער ווייט. מיר האָבן זיך מיט אַזעלכע זאַכן ניט אָפּגעגעבן, אָפילו ניט מיט שיחת חולין חוץ אום חנוכה וועז מיר האָבן עטלעכע שעה אין טאָג מבטל געווען פון לערנען און געשפילט אין קוויטלעך (קאָרטן) אָדער צוגעקוקט ווי אַנדערע שפילן. איך בין געווען פון די לעצטע, ווייל איך האָב קיינמאָל קיין געלט ניט געהאַט און אָן געלט קאָן מען אין קוויטלעך ניט שפילן. בין איך געשטאַנען און געקיבעצט. אָפטמאָל האָט דער, לעבן וועמען איך בין געשטאַנען און אַרייַנגעקוקט אין זיינע קוויטלעך, פֿאַרלוירן יעדן קאָז. פֿלוצים האָט ער זיך ווי אויפגעכאָפּט פון שלאָף, אויסגעדרייט זיך צו מיר און געזאָגט אויפן הויכן קול „טראָג זיך אָפּ פון דאָנען דו שלים שלימזל, דו ביסט ניט מזלדיק, צוליב דיר פאַרליר איך". האָב איך זיך תכף אָפּגעטראָגן נאָך דעם האָט מיך שוין קיין אייניציקער פון די שפילער ניט געלאָזט שטיין לעבן זיך.

די אייניציקע צייט וואָס מיר האָבן מבטל געווען פון לערנען און זיך אָפּגעגעבן מיט שטיפעריי, איז געווען די ערשטע צוויי וואָכן אין חודש אדר. באַלד דעם טאָג פון ראש חודש אדר, האָט מען אין קלויז, און אויך אין אַלע בתי תפלות אויפגעהאָנגען פּיר טאָוולען אויף מזרח וואָנט, מיט די אויפשריפטן פון די פּיר וועגן: „משנכנס, אדר, מרבים, בשמחה". איין וואָרט אויף יעדן טאָוול. פאַר אומדז קלויז בחורים איז עס געווען ווי אַ סיגנאַל אָנצוהויבן פריילעכע שטיק, מאַכן שמחות. וואָס פאַר אַ שמחות משטיינס געזאָגט, קאָנען מיר בחורים האָבן אין קלויז? האָבן מיר נאָכגעפאָלגט אַן אַלטן מנהג פון שטיפעריי וואָס איז שוין יאָרן אַלט. מיר האָבן געמאַכט אַ „משנכנס". געטאָן האָבן מיר עס אַזוי: מיר האָבן אין דער פּרי פאַראָרטיילט איינעם, שלא בפניו, פאַר אַ משנכנס, אָפּט צוויי אָדער דריי, לויט די משנכנס־קאַנדידאַטן וואָס האָבן זיך געפונען אין קלויז. וועז די צייט איז געקומען, זיינען מיר דעם חברה־מאַן באָפאַלן, אָכט אָדער צען בחורים אויף איין מאָל צוויי האָבן געהאַלטן די הענט, צוויי די פיס, די איבעריקע האָבן אים צוגעטראָגן צום שולחן וואָס איז געשטאַנען אין מיטן קלויז, דער בעל דבר איז געווען הילפלאָז, ער האָט ניט געקאָנט ביישטיין צען מענטשן. אויפן שולחן האָט מען אים געלייגט מיטן „הינטן" אַרויף, און יעדער האָט דערלאַנגט וויפיל קלעפּ ער האָט געקאָנט אויפן „וויכן אָרט" און דערביי געזונגען „משנכנס אדר מרבים בשמחה". נאָך די קלעפּ האָט מען אים געלאָזט ליגן אויפן שולחן,

און מיר האָבן זיך אַלע צוריקגעצויגן. מיר האָבן דערביי געלאַכט אין די פויסטן. דער בעל דבר איז געבליבן ליגן אויפן שולחן עטלעכע מינוט, ביז ער איז צו זיך געקומען. וועז ער איז אַראָפּ פון שולחן האָט ער קוים געקאָנט גיין און אויך ניט געקאנט „זיצן" פאַר אַ ווייליע. דער אָנפאַל אויף אים איז געקומען אַזוי פלוצים, אַז ער האָט ניט געוואוסט אויף וועלכער ער איז. איך אַליין בין אַמאָל געווען אַ קרבן פון אַזאַ משנכנס איבערפאַל. איך וועל עס ניט פאַרגעסן ווי לאַנג איך לעב.

אום ל"ג בעומר האָבן מיר קלויז בחורים געפראָווט די יאָרצייט פון דעם גרויסן תנא און בעל מקובל ר' שמעון בר יוחאי. מיר האָבן עס געטאָן איבער אַ גלעזל משקה. מיר האָבן זיך צוזאַמען געזומען מיטן רויטן יאָסל בראש און זיך געלאָזט גיין אַרויס אויף דער באַשניע. דאָס איז געווען אַ מהלך פון דער קלויז, אַביסל אויסער דער שטאָט, ווייט נאָך דער בלאָניע. דאָרט איז געווען אַ יידישע קרעטשמע, וואָס האָט געהאַט אַ שם אין שטאָט מיט די געשמאַקע גאָמולקעס, גוטע סמעטענע און זויער מילך. מ'האָט דאָרט אויך סערווירט גוטן בראנפן, ראזאליס און אָקאטשימער ביר. מיר האָבן פאַרנומען אַ טישל דרויסן אונטער אַ בוים, געגעסן גאָמולקעס, אַרבעס און פאַרטרונקען מיט ביר, און געראַטן פון די גרויסקייט פון דעם גרויסן צדיק דעם מחבר פון זוהר' ר' שמעון בר יוחאי. איך געדענק ווי דער רויטער יאָסל האָט אַמאָל ביי אַזאַ יאָרצייט פאַרצערט פינף גלעזער ביר אָן שום עפעקט. מיר האָבן שפעטער געזונגען דעם זמר „איום נכבד" אויך „בר יוחאי". וועז מיר זיינען צוריק געקומען אין קלויז איז שוין געווען זמן מנחה.

מיר האָבן אויך אָפּגעהאַלטן די יאָרצייטן פון אַנדערע גרויסע רבנים. אַלס אָן אָנהענגער פון ריזשינער־סאַדיגערער חסידות, האָב איך אָפּגעהיט די יאָרצייטן פון די רבנים פון דער דאָזיקער גזע. איך בין אָפט געגאַנגען צו די יאָרצייטן אין דער רימאַנאָווער קלויז, וואו עס האָבן אויך געדאַווענט פיל סאַדיגירער חסידים. זייט דער ריזשינער האָט זיך משדך געווען מיט רימאַנאָווער רבין ר' הירש וואָס האָט געהאַט אַ טאָכטער וואָס איז אַלט געווען דריי יאָר, און ר' ישראלטשע ריזשינער האָט געהאַט אָן אייניקל, ר אָשרל. אָט דער שדוך האָט פאַרבונדן די צוויי גזעס.

קומענדיק אין דער רימאַנאָווער קלויז, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ פלאַץ לעבן אשר זילבערס הייזער זיינען שוין אין פאַליש געשטאַנען צוויי פעסלעך ביר מיט אַ סך אַרבעס, אויך פיל ברויט מיט הערינג. באַלד נאָך מעריב האָט מען אויסגעשפרייט עטלעכע טישן צוזאַמען. מהאָט זיך אַנידערגעזעצט אַרום די טישן. די אַטמאָספערע איז געווען ווא־

רעם און ברודערלעך, וואס נאר חסידים פון ריזשין־סאדיגערע קאנען שאפן. דאס טרינקען לחיים און דאס ווינטשן האט יעדן דאס הארץ דער־קוויקט, עס זיינען געווען דברים היוצאים מין הלב. געוואונטשן האט מען ניט פאר זיך, נאר פארן רבין. דער רבי זאל האבן אריכת ימים ושנים אז דער זכות פון בעל היארצייט, זאל מגין זיין אויף אלע.

נאכן לחיים האט איינער פון די ראשי המדברים דערציילט וואונדער־לעכע מעשיות פון דעם נפטר, וואס האט יעדן פון די צועהרער געהאלטן געשפאנט. עס האט ארויסגעבראכט א ליכטיקייט און פרייד אין זייערע הערצער. אויך איך בין געזעסן און אויפגעשטעלט מויל און אויערן און געשלונגען יעדעס וואָרט פון די ספורי צדיקים.

איך בין אויך אפט געגאנגען צום יארצייט זיך, אין דעם ביאנער קלייזל. אויך דארט זיינען מיר געזעסן איבער א גלעזל משקה. דאס טרינקען לחיים איז געווען וואראם און ברידערלעך, וואס נאר סאדיגערער חסידים קאנען ארויסברענגען. מיר האבן געהאט אן עונג רוחני, זיצנדיק דארט צוזאמען. אונדזערע אויגן זיינען געווען אנגעשטעלט אויף דעם ראש המדברים. פון די צוהערער האט זיך אפט געהערט דער טיפער סאדיגערער קרעכץ. ער האט דערציילט וואונדערלעכע פאסירונגען פון דעם בעל היארצייט.

איך געדענק אויך דעם יאר ווען דער ביאנער צדיק ר׳ איטציניו איז קראנק געווארן. איינער פון די ריישער איז דאמאלט געווען אין ביאן, דאס איז געווען דער פאטער פון דעם בארימטן ריישער דיכטער נחום שטערנהיים. יעדן טאג זיינען געקומען פון אים דעפעשן ווי דער רבי פילט זיך. מיר, ביאנער חסידים, האבן זיך דאס זייער געגומען צום הארצן. אנשטאט זיצן אין קלויז און לערנען, בין איך דאמאלט יעדן טאג געקומען אין ביאנער קלייזל, אויסצוגעפינען ווי דער רבי פילט און אויך זאגן תהלים. זיצנדיק ביים תהלים איז פלוצים אנגעלאפן שטערנ־היימס טאכטער מיט א דעפעשע אין האנט. ר׳ בערל מעלער, דער פירער פון די ביאנער חסידים, האט די דעפעשע שנעל איבערגעלייענט. בלויז צוויי ווערטער, געשריבן אין לאטיינישע בוכשטאבן: „גוואלד רחמים״. צווישן די אנווועזנדיקע אין דער ביאנער קלויז האט אויסגעבראכן א יללה, מיט א געבראכן געמיט האבן מיר תכף ווידער אנגעהויבן זאגן תהלים און געבעטן פארן רבינס געזונט. א טאג שפעטער איז ווידער געקומען א דעפעשע אז דער רבי איז נסתלק געווארן. א שוידער האט יעדן ארומגענומען. א טרויער איז געלעגן אויסגעשפרייט אויף די פנימער פון די ביאנער חסידים ביז איבער די שלושים.

אַלס אַן איבערגעבענער קלויז בחור האָב איך, פונקט ווי אַלע בחורים, אָפגעגעבן די מערסטע שעה פון טאָג צום לערנען. איך האָב זיך געהאַלטן אָפגעזונדערט פון אַלעס וואָס האָט מיטן פרומן יידישקייט קיין שייכות ניט געהאַט. ספרים חצונים האָב איך אין האַנט ניט גענומען. חוץ דעם מחזיקי הדת, וואָס מיינער אַ קלויז־חבר, חיים שוחטס, דער זון פון ר׳ הירש שוחט האָט מיר אָפט געבראַכט אין קלויז צום לייענען, האָב איך קיין אַנדערע צייטונג ניט אָנגעקוקט. ווי איך האָב געשריבן אין פריערדיקע קאַפּיטלען, איז אין ריישע דערשינען אַ יידישע וואָכן צייטונג. אויך האָט מען אין די טראפיקן פֿאַרקויפט דעם לעמבערגער יידישן טאגבלאַט און אַנדערע יידישע און העברעאישע צייטשריפטן וואָס זיינען דאַמאָלט דערשינען.

פֿאַר אַ קלויז־בחור איז דאָס אויבנדערמאַנטע לייען מאַטעריאל געווען פֿאַרבאָטן. בלויז דאָס לייענען פון אַ יידישער צייטונג איז באַטראַכט געווארן פֿאַר אפיקורסת. פון השכלה ביכער איז דאָך שוין אָפּגערעדט. ציוניזם איז געווען טרף־פּסול. אויב אַ בחור האָט אָנגענומען דעם ציוניסטישן אידעאַל, האָט מען אים אַרויסגעשטויסט מחוץ למחנה. די בחורים האָבן מיט אים קיין שום פֿאַרקער ניט געהאַט פונקט ווי ער וואָלט געלעגן אין חרם.

דער רויטער יאָסל איז אָפט געפֿאָרן צו אַ רבין פון דער סאַנצער גזע. נח איז אויך געפֿאָרן קיין ביאַן. ווי איך האָב פריער געשריבן, האָב איך אויך זייער חשק געהאַט צו פֿאָרן קיין ביאַן, איך האָב עס אָבער זיך ניט געקאָנט דערלויבן צוליב דעם וואָס מיין פֿאָטער איז קיין חסיד ניט געווען און ער וואָלט מיין חסידות אויף קיין פֿאַל ניט פינאַנסירט. איך האָב פון דעם געהאַט גרויס חלושת הדעת, איך האָב אָבער קיין ברירה ניט געהאַט. איך האָב זיך צופרידן געשטעלט מיט מיינעם אָפּטן גיין צום רבין ר׳ לאָזערל וואָס האָט מיר פיל פֿאַרגניגן פֿאַרשאַפּט. אַמאָל אויך צו די אַנדערע רבנים וואָס האָבן שפּעטער אין ריישע געוואוינט, וועמענס דרך החסידות האָט מיך ניט צופרידנגעשטעלט. אויך ווען עס איז אַמאָל געקומען איינער פון געסט־רבנים, דאַמאָלט האָב איך זיך געפילט גלייקלעך. איך בין ביי זיי אָפּגעלעגן די גאַנצע צייט וואָס זיי זיינען געווען אין ריישע, אויך ביי די שבת־טישן, צוקוקנדיק זיך צו זייער דרך עבודה און דערפון געהאַט אַן עונג רוחני.

נאָכדעם ווען נח און מענדל האָבן דורכגעפירט די אַטאַקע אויף די שויבן פון דער וואוינונג פון הרב לעווין און זיינען פון שטאָט פֿאַר־שוואונדן, איז אונדזער כיתה פון לערנען איבערגעבראַכן געווארן. נח

האָט מיט אונדז ניט מער געלערנט. עס האָט ניט לאַנג געגומען און יאָסל איז אַ חתן געוואָרן און אויך שפּעטער חתונה געהאַט. ער איז אויפגע־נומען געוואָרן אַלס אַ רב אין אַ שטעטל, ווי איך האָב פריער געשריבן. איך האָב זייט דאַמאָלט געלערנט אַליין פּאַר זיך אין קלויז.

אין די פריערדיקע קאַפּיטלען האָב איך געשריבן אַז מיין שוועסטער צילע האָט צוביסלעך איינגעפירט רעפאָרמען אין אונדזער הויז־לעבן. דאָס האָט אונדזער פּאָטער ניט געשמעקט (מיר אוודאי ניט). ער איז אָבער געווען מאַכטלאָז צוליב דעם, ווייל די מוטער האָט דאָס מאָל גע־האַלטן מיט דער שוועסטער. ניט ווייל זי האָט זיך אָפּגעלאָזן פון אָרטאָ־דאָקסישן וועג, ניין. נאָר פּשוט דערפּאַר ווָאס זי האָט צוביסלעך איינגעזען אַז די שוועסטער איז געראַטן. זי האָט מיט דער שוועסטערס איינרייַדן זיך איבערגעצייגט, אַז דאָס קלויז־בחוריי וועט מיך צו קיין תכלית ניט ברענגען; אַז איך וועל אויסוואקסן אַ פּאַנאַטישער חסיד אָן וועלכער וועלט־בילדונג און וואָס וועט זיין מיין סוף? די מוטער האָט צילען זייער ליב געהאַט צוליב אירע גוטע מעלות, איר איבערגעבנקייט צו דער מוטער און צום הויז, אויך צוליב איר בילדונג. זי האָט שוין דאַמאָלט געהאַט געמאַכט די מאַטורע אין שקאָלע. זי איז אויך געווען אַ בילד־שיינקייט און כאָטש זי איז אַלט געווען פופצן יאָר, איז זי שוין געשטאַנען אין שדוכים. די מוטער האָט פאַר דער שוועסטער געהאַט אַ גרויסע אַכטונג און ניט געהאַט דעם מוט איר אַנטקעגן צו שטעלן זיך. צילע האָט זיך איינגעשפּאַרט אַז די יינגלעך מוזן גיין אין שקאָלע פונקט ווי די מיידלעך און אַזוי איז עס געווען. זי האָט איינגעשריבן די ברידער משה און יאָסל אין שקאָלע. ניט נאָר דאָס — זי איז געגאַנגען נאָך וויי־טער — די דערמאָנטע צוויי שקאָלע ברידער האָבן ניט געטראָגן קיין פּאות.

איך, אַלס עקסטערעמער חסידישער קלויז בחור האָב עס ניט געקאָנט פאַרנעמען. עס האָט מיר זייער ווי געטאָן. פּאַר מיר איז עס פּשוט געווען אַ טויט קלאָפּ. איך בין אָבער געווען הילפלאָז. איך האָב אפילו ניט געוואגט צו פּראָטעסטירן קעגן דעם. טאָמער וואָלט איך עס יאָ געטאָן, וואָלט מיר קיין צרות ניט געפעלט. מיין מוטערס שטעלונג צו מיר איז ניט געווען קיין סימפּאַטישע. זי האָט אויף מיר געקוקט מיט קרומע אויגן אָן וועלכן רעספּעקט, ווייל, ערשטנס, וואָס בין איך דאַמאָלט געווען? אַ קלויז בחור, וואָס ביי איר איז עס געווען „אַ באַנק־קווע־טשער", אָן וועלכער בילדונג. ש"ס ופּוסקים האָבן זיי ניט אנערקענט אַלס אַ בילדונג. צווייטנס, האָט די מוטער מיט עטלעכע חדשים פריער, אונ־

טער דעם דרוק פון דער שוועסטער, פאַר מיר געדונגען אַ סטודענט פון גימנאַזיע, ער זאָל מיר געבן לעקציעס אין פויליש. ניט האָבנדיק קיין ברירה און אויך צוליב שלום בית, האָב איך מסכים געווען צו לערנען ביים סטודענט. אָבער נאָך אַ חודש צייט האָב איך עס אויפגעגעבן. בע־סער געזאָגט, דער לערער האָט מיך אויפגעגעבן, ווייל ער האָט אייג־געזען אַז זיין צייט און אַרבעט איז אַרויסגעוואָרפן. ווייל איך האָב פשוט ניט געוואָלט לערנען. איך האָב דאָמאָלט געלעבט אין אַ גאַנץ אַנדער אַטמאָספערע. מילא דאָס לערנען פויליש, האָב איך ווי עס איז אויפגענומען. איך האָב דאָך געהאַט אַ גוטן קאָפּ, אָבער די לעקציעס וואָס ער האָט מיר געגעבן צו שטודירן איבערן טאָג, האָבן פאַרנומען צו פיל צייט. עס האָט מיר געשטערט אין מיין לערנען. אנשטאָט גיין אין קלויז לערנען אַ בלאַט גמרא בין איך געווען פאַרקויפט צו זיצן אין דער היים. שטו־דירן אַ פוילישע פאָעמע כדי צו קאָנען עס אויסנווייניק.

איך האָב אָנגעהויבן אויספעלן אין קלויז יעדן נאָכמיטאָג. מיינע חברים האָבן עס באַמערקט און געפרעגט, וואָס קומט עפּעס פאָר וואָס איך קום שוין עטלעכע טעג ניט צום לערנען נאָכמיטאָג. איך האָב פאַר זיי ניט געוואגט צו דערציילן די אורזאַך. נאָך דאָס האָט מיר געפעלט. זיי וואָלטן מיר באַטראַכט אַלס אַ פורץ בגדר, זיי וואָלטן מיך אַרויסגעשטויסן מחוץ למחנה. אויך האָט זיך דאָס גאַנצע פוילישע לערנען מיר ניט געלייגט אין קאָפּ. איך האָב געדאַרפט זיצן יעדן טאָג שטונדן לאַנג צו שטודירן פוילישע וועלטער אין אַ צייט, וועו מיין מוח איז געווען אָנ־געזאָפּט מיט תלמוד און חסידות. איך בין יעדן טאָג געבליבן מער ריק־שטענדיק מיט מיינע פוילישע לעקציעס, האָט דער סטודענט געזאָגט דער מוטער אַז עס איז אַ שאַד איר געלט און זיין צייט. מ'האָט אים באַצאָלט פאַר אַ חודש און שוין. אויס פוילישע לעקציעס.

דאָס אויפגעבן די פוילישע לעקציעס האָט זייער פיל פאַרשאַרפט די באַציאונגען פון דער מוטער און שוועסטער צו מיר. עס איז געקומען צו אַן אָפענעם ווידערשטאַנד פון מיינע עלטערן און די שוועסטער קעגן מיר. איך זאָג „מיינע עלטערן", ווייל אויך דער פאָטער איז צוגעשטאַנען צו זייער צד. איך בין געווארן דאָס „שוואַרצע שעפסל" אין דער פאַמיליע. וועו זיי וואָלטן געווען באַטראַכט מיין דאַמאָלסטדיקע לאַגע פון פּראַק־טישן שטאַנדפונקט, וואָלטן זיי גלייך אייגעזען, אַז זיי זיינען אין דעם די הויפט שולדיקע, דערפאַר וויל אַזוי האָבן זיי מיך דערציגן. צוריק צו גיין איצטער איז געווען אַביסל צו שפּעט. איך בין ווייטער אָנגע־גאַנגען מיט מיין דרך החסידות, און זיך געהאַלטן וואָס מער טיפער אינעם

אַרטאַדאָקסישן לעבן. איך האָב אָפּגעהיט דאָס יידישקייט, לויט מיין מענטשלעכן יכלות. איך בין אָפילו געלאָפן אין מקוה יעדן פרימאָרגן.

דער וויידערשטאַנד צו מיר מצד דער פאַמיליע אין דער היים, איז פאַר מיר געווארן ערגער פון טאָג צו טאָג. ניט נאָר די עלטערן און די עלטערע שוועסטער, נאָר אויך דאָס קליינוואַרג האָט מיר געווארפן שטעך־ווערטער זיי האָבן מיך געדרופן חסידל. כאָטש איך האָב עס ניט באַטראַכט פאַר אַ באַליידיקונג, פאַרקערט, איך האָב פון דער אנערקענונג גראָד הנאה געהאַט. מיר האָט בלויז געווארט וואָס זיי האָבן אָזאַ שיינעם נאָמען ווי „חסידל" אָנגענומען אָלס אַ באַליידיקונגס־וואָרט. זייער שטעלונג צו מיר האָט מיר זייער פיל צרות פאַרשאַפט. אין הויז האָב איך ניט געהאַט מיט וועמען אַ וואָרט צו רעידן. אָפט מאָל האָב איך ניט געקאָנט זיצן מיט זיי צוזאַמען ביים עס־טיש.

איך וויל דאָ דערמאָנען אַן אינצידענט, וואָס האָט פאַסירט מיט מיר אין דער היים אום הושענה רבה תרס״ה (1905). ביי די אָרטאָדאָקסישע און חסידישע יידן איז געווען אַ מנהג, צו זיצן אין קלויז אָדער אין אָנדערע בתי תפלות די גאַנצע נאַכט פון הושענה רבה און עוסק זיין זיך בתיקון ליל הושענה רבה. מיין פאָטער האָט פון דעם ניט געהאַלטן. ער איז געווען וויים פון חסידישן דרך. פונקט ווי ער האָט ניט געהאַלטן פון אַ רבין. געדענק איך דעם הושענה רבה נאַכט, בין איך געבליבן אין קלויז מיט נאָך עטלעכע בחורים און אויך אַ גרויסן עולם יידן. מיר זיינען דאָרט געזעסן די גאַנצע נאַכט, געזאָגט תיקון מיט התמדה, ביז אָרום פינף אַזייגער פאַרטאָג. מיר זיינען נאָכדעם אַלע געגאַנגען אין מקוה זיך טובלען, פון דאָרט איז יעדער געגאַנגען אַהיים זיך מכון זיין צו דאַוונען מיט הושענות און אויסבעטן אַ גמר טוב.

אַריינקומענדיק אין קיך איז שוין געווען זעקס אור אין דער פרי. איך בין געווען זייער מיד פון ניט שלאָפן די גאַנצע נאַכט. איך האָב געטראָפן דעם פאָטער שטיין אין קיך זיך געשאָקלט זאָגנדיק תפלת השחר, ער האָט ניט אַ מאָל אַ קוק געטאָן אויף מיר. איך האָב מורא געהאַט אַריינצוגיין אין שלאָף־צימער, כדי ניט צו שטערן די מוטער און די קיך־דער וואָס זיינען נאָך געשמאַק געשלאָפן. האָב איך זיך אַ מידער, געזעצט אין אַ זייט אין קיך.

אָרום זיבן אַזייגער האָט זיך געעפנט די טיר פון שלאָף־צימער, עס איז אַריינגעקומען די מוטער. זי איז נאָר וואָס אויפגעשטאַנען. דערזעענדיק מיר זיצן, איז זי געווארן שטאַרק אין כעס, דערפאָר וויל איך בין

געווען אַוועק די גאַנצע נאַכט מיט חסידים. זי איז בליק־שנעל צוגעלאָפן צו מיר און מיר דערלאַנגט עטלעכע פּעטש.

וואָס מיט מיר איז דאָמאָלט געשען וויִס איך ביז היינט ניט. איך געדענק בלויז, אַז וועז איך בין געקומען צו זיך, בין איך געלעגן אויף דער פּאָדלאָגע, באַשפּריצט מיט וואַסער, מיין פּנים און מלבושים זיינען געווען נאַס, אַרום מיר זיינען געשטאַנען די עלטערן, די קינדער און אויך עטלעכע שכנים.

ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, בין איך אַוועקגעפאַלן חלשות, ניט פון די פּעטש נאָר פּשוט פון מידקייט, און אויך דערפאַר וויִל איך האָב די גאַנצע נאַכט ניט געפילט מיט אַלעמען. אין הויז איז געווארן אַ גוואַלד, אַלע אין הויז זיינען זיך צוזאַמענגעלאָפן, אויך שכנים. עס האָט געמוזט עטלעכע מינוט ביז מ׳האָט מיך דערמינטערט. נאָכדעם, וועז איך בין געקומען צו זיך, האָב איך זיך זייער שטאַרק צעווויינט.

איך האָב דאָמאָלט געהאַט אַ פאַרשטערטן הושענה רבה, אויך שמיני עצרת און שמחת תורה. גייענדיק צום דאַוונען, אויך זיצנדיק אין קלויז, בין איך געווען זייער צערודערט. איך בין געקומען צו דער איבערצייגונג אַז איך קאָן אַזאַ סאָרט לעבן לענגער ניט פירן. עס איז געקומען די צייט, וועז איך מוז איינמאָל פאָר אַלע מאָל באַשליסן, ענטוועדער צו בלייבן אַ קלויז בחור און ליידן, אַדער איבערגיין צום מאָדערנעם וועג פון לעבן און קומען צו אַ תכלית. אויב איך וועל אַנגיין מיט מיין קלויז־בחורישׁ לעבן, וועט עס פירן דערצו, אַז איך וועל געצוואונגען זיין צו פאַרלאָזן מיין היים, מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער, אַוועקגיין ערגעץ וואו אין אַ ישיבה, לעבן עלנט און עסן טעג אַדער אפשר גאָר וועלן אַ יושב ביי אַ חסידישן רבין און לעבן פון קצבה. נאָך אַ לאַנגן ישוב הדעת האָב איך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן די קלויז, זיך איינאַרדנען אין אַ ניי לעבן, מיט נייע מענטשן, אַנהויבן לערנען וועלטלעכע בילדונג און מאַכן אַן ענדע צו די אַנגעשטרענגטע באַציאונגען צווישן מיינע עלטערן און מיר. איך וועל וועגן דעם שרייבן אין די וויטערדיקע קאַפּיטלען.

אַ חתונה אין רייַשע

געוויידמעט מיין שוועסטער
צילע און איר מאַן מרדכי

די תנאים

בּיי די חסידישע און אויך ביי די אָרטאָדאָקסישע יידן אין יענע יאָרן איז געווען אַ מנהג, אַז ווער עס האָט געהאָט אַ זון אָדער אַ טאָכטער שהגיע לפורקן, האָט מען באַלד אָנגעהויבן זוכן שדוכים. געטאָן האָט מען עס דורך אַ שדכן. אין גאַליציע איז שדכנות געווען דער פונדאַמענט פון חתונות. אָן אַ שדכן האָט מען ניט געקאָנט קיין שידוך טאָן. יעדער שדכן פון זיין שטאָט אָדער שטעטל האָט געהאָט פאַרבינדונגען מיט שדכנים פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך, אַזוי אַרום האָט מען אויס־געפירט די גרעסטע און בעסטע שדוכים.

דער חתן אָדער די כלה האָבן זיך ניט געזען. מ׳האָט זיי אָבער הויפט ניט געפרעגט און אויך ניט מיט זיי זיך באַראָטן. עס איז געווען קענן דער חסידישער עטיק, אַז אַ יינגל זאָל קוקן אַ מיידל אין פנים, פון ריידן מיט אַ מיידל — דאָס אוודאי ניט. די שדוכים פאַרהאַנדלונגען זיינען אָנגעגאַנגען בלויז צווישן די עלטערן פון ביידע צדדים און די שדכנים.

נאָכדעם ווי די עלטערן פון דער כלהס צד האָבן זיך צוגעהערט צו די לויב־געזאַנגען פון שדכן פון חתנס צד, האָט מען עס איבערגערעדט און באַשלאָסן צו פאָרן אָנקוקן״ די סחורה״. דער פאָטער פון די כלה, איז געווען הויפטזעכלעך פאַראינטערעסירט צו וויסן אויב דער חתן ״קאָן לערנען״. דאָס איז געווען דאָס וויכטיקסטע פון אַלעס. נאָך אַ לאַנגער באַראַטונג איז דער פאָטער געפאָרן אָנקוקן דעם חתן. אָפט איז מיט דעם פאָטער מיטגעפאָרן ״אַ פאַרהערער״ דעם חתן צו פאַרהערן. נאָכדעם ווי ער האָט זיך איבערצייגט אַז די עלטערן פון חתנס צד זיינען פרומע אָפּגעהיטע מענטשן און נאָכדעם ווי מען האָט דעם חתן פאַרהערט

און מען האָט פעסטגעשטעלט אַז ער איז אַ למדן, האָט מען אַראַנזשירט, אַז די עלטערן פון חתנס צד זאָלן פאָרן צו באַקאַנען זיך מיט די עלטערן פון כלהס צד. איך שרייב „צו באַקאַנען זיך מיט די עלטערן" ווייל די עלטערן האָבן דעמאָלט געשפּילט אַ גרעסערע ראָלע ווי די כלה. אויב די מחותנים האָבן זיך ניט געפעלן, האָט דער חתן געמעגט זיין דער גרעסטער עילוי און די כלה אַ יפת תואר מיט אַלע מעלות, איז עס צו קיין שידוך ניט געקומען. אַזוי ווי דער רוב פון די חסידישע חתנים האָבן נאָך דער חתונה געגעסן קעסט ביים שווער, זיינען די עלטערן פון חתן געווען פאַראינטערעסירט מער אין דער כלהס עלטערן, זייער היים און אויך זייער עקאָנאָמישן מצב, מער ווי אין דער כלה. אויב די מחותנים האָבן זיך געפעלן האָט מען באַלד געמאַכט אַ וואָרט. די עלטערן פון דער כלה האָבן זיך פאַרפליכטעט מסלק זיין דעם נדן לויט דעם אָפמאַך און לויט זייערע פינאַנציעלע אומשטענדן. זיי האָבן זיך אויך פאַרפליכטעט צו האַלטן דאָס פאָרפאָלק אויף קעסט, וואָס איז געווויינלעך געווען איבער אַ פעריאָדע פון דריי יאָר. די עלטערן פון חתנס צד האָבן זיך פאַרפליכטעט מסלק זיין די העלפט פון דער סומע פון דער כלהס נדן. אַזוי איז דער שדוך געשלאָסן געוואָרן אָן דער באַראַטונג פון חתן כלה און מ׳האָט באַשטימט דעם טאָג פון די תנאים.

איבער דער צייט וואָס איך בין געווען אַ קלויז־בחור, האָבן מיר אָפט געזען ווי פאַרהערערס זיינען געקומען אין קלויז און פאַרהערט איינעם פון די בחורים. איך געדענק ווען מיר זיינען אַמאָל געזעסן און געלערנט איז אַריינגעקומען אַ פרעמדער ייד. ער איז צוגעקומען צו אונדזער טיש און געפרעגט, ווער פון אונדז איז אלישע אַבראַמאָוויטשעס זון. מיר האָבן אָנגעוויזן אויף אַ יינגערן בחור, וואָס איז געזעסן איבער אַ גמרא ביי אַ צווייטן טיש. מיר, חברה, האָבן באַלד פאַרשטאַנען אַז דאָס האָט אַ שייכות מיט אַ שדוך, אַז דער „בעל דבר" איז דער פאָטער פון דער כלה וואָס איז געקומען אָנקוקן די „סחורה", אָדער אַ פאַרהערער וואָס איז געשיקט געוואָרן אַהער. אַ פערטל שעה שפּעטער איז שוין דער ייד געזעסן מיטן חתן בחור איבער אַ גמרא. מיר יונגע בחורים, האָבן מיט אינטערעס זיך צוגעקוקט צום „פאַרהער". דער ייד האָט אים באַפאָלן מיט קשיות פון דער גמרא און תוספות, ער האָט אים אויך פאַרהערט יורה דעה מיט ש״כ. ווען ער איז פאַרטיק געוואָרן מיטן פאַרהערן, האָב איך געזען ווי ער האָט אים געגעבן אַ שרייב־הענטל מיט אַ שטיקל פאָפּיר, און אים געהייסן עפּעס אָנשרייבן. דער בחור איז ביי־געשטאַנען דעם נסיון, ווייל איך האָב געזען ווי אויף דעם יידנס פּנים

איז אויסגעשפרייט אַן אנגענעמער שמייכל, אַ סימן אַז ער איז צופרידן מיט דער סחורה. ווען אלישע אַבראַמאָוויטשעס זון איז אין עטלעכע טעג אַרום געקומען אין קלויז לערנען, האָט פון זיין וועסטל קעשענע אַראָפּ־געהאַנגען אַ גראָבע גאָלדענע קייט. מיר האָבן אים אַלע געוואונטשן מזל טוב.

נאָכדעם ווען אונדזער ברודער יעקב איז געבוירן, זיינען מיר געווען נייַן קינדער אין הויז. פינף מיידלעך און פיר יינגלעך. עס האָט דאָמאָלט געבלאָזן אַ נייַ ווינטל אין אונדזער פאַמיליען־לעבן. אונדזער שוועסטער צילע איז אַלט געוואָרן 14 יאָר. ביי אונדזערע עלטערן האָט זי דערגרייכט די כלה־יאָרן. זיי האָבן זי געוואָלט חתונה מאַכן, לויט דעם דאָמאָלסטדיקן מנהג. אַ מיידל פון צוואַנציק יאָר איז דאָמאָלט פאָרעכטנט געוואָרן אַלס אַ פאַרזעסענע אָדער אַן אַלטע מויד. אונדזערע עלטערן האָבן ניט געוואָלט פאַרלירן קיין צייט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מעשה מיט שדכנים. עס זיינען יעדן טאָג געקומען שדכנים און פאָרגעלייגט שדוכים פון פאַרשידענע שטעט.

פון אַלע ריישער שדכנים איז ר׳ יידל מילער געווען דער מער באַוואוסטער. ער איז געווען אַ ברייטער, פעסט־געבויטער ייד אין די פופציקער, אַ סאַדיגערער חסיד. אויך ער איז אָפט אַריינגעקומען צו אונדז אין הויז און פאָרגעשלאָגן שדוכים, צווישן זיי אַ שדוך מיט אַ סאַנצער יונגן מאַן, אַ זייער פעאיקער געשעפטסמאַן, פון חסידישע עלטערן וואָס פירן אַ גרויס געשעפט פון טאַר פראָדוקטן און דער חתן בחור פירט טאַקי דאָס געשעפט. ער איז פון הויכער אינטעליגענץ און באַהערשט גוט די לאַנדסשפראַכן, ער איז אַ מאַן מיט אַלע גוטע מעלות. דעם פאָטערס נאָמען איז ר׳ ברוך שטערן. דעם יונגן מאַנס נאָמען — מרדכי, געוויפן האָט מען אים מאָטל. צוהערנדיק די גוטע מעלות פון דעם יונגן מאַן וואָס ר׳ יידל מילער האָט אָנדערציילט האָבן די עלטערן איינגעשטימט, אַז מ׳זאָל אַראַנזשירן אַ צוזאַמענקונפט. ר׳ יידל שדכן האָט זיך איבערגעשריבן מיטן סאַנצער שדכן, עס זיינען געפלויגן דעפּעשן הין און צוריק. ענדלעך האָט מען באַשלאָסן אַז אונדזער מוטער און פאָטער זאָלן פאָרן קיין סאַנץ צו באַקאַנען זיך מיט דער פאַמיליע און אַנקוקן דעם חתן־בחור.

זייער צוריקקומען פון סאַנץ אַהיים איז ניט געווען מיט דעם זעלביקן ענטוזיאַזם ווי דאָס פאָרן קיין סאַנץ. עס איז זיי דאָרט גראָד אַלץ געפעלן. די עלטערן זיינען געווען זייער אָרטאָדאָקסישע מענטשן, דער מחותן ר׳ ברוך האָט געהאַט אַ שיינע באָרד און פּאות. די מחותנתטע האָט געטראָגן

אַ חסידישן שייטל. זי האָט אויסגעקוקט מער ווי אַ רביצין ווי אַ סוחרטע. דאָס איינציקע וואָס האָט אונדזער פאָטער אָפּגעקילט איז געווען דער פּאַקט, וואָס דער יונגער מאַן האָט זיך געטראָגן דייטשמעריש געקליידט. ער האָט ניט געהאַט קיין בארד און פּאות, אויך ניט קיין סימן פון יידישקייט.

דער פאָטער האָט באַלד אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג. עס וואָלט ניט געפאַסט פאַר אים צו ברענגען מיט זיך אין קלויז צום דאָווענען אַן איידעם אַ גלוח, כאָטש די מוטער האָט מיט אים ניט איינגעשטימט, האָט זי זיך מיט אים ניט געוואָלט אייניריסן און האָט קיינמאָל זיין מיינונג ניט אַרויס־געטראָטן. די שוועסטער די כלה־מיידל, האָט מען איבערהויפּט ניט גע־פרעגט. מ׳האָט אַפילו מיט איר וועגן דעם ניט גערעדט. ס׳איז געבליבן, אַז מ׳זאָל פון סאַנצער שדוך פאַרגעסן און פאַרטיק.

ווען ר׳ יידל שדכן איז דעם צווייטן טאָג געקומען אויסגעפינען וואָס מהאָט באַשלאָסן וועגן דעם שדוך, האָט אים דער פאָטער דערקלערט זיין מיינונג און באַשלוס. איז אָבער ר׳ יידל מילער געווען אַ שדכן פון אַלטן קלאַס, אַ כיטערער יד מיט אַן אייזערנעם געשעפטס קאָפּ. האָט ער זיך אַנידערגעזעצט רייַדן מיטן פאָטער עטלעכע שעה, און אַזוי לאַנג גערעדט, ביז ער האָט אים „פאַרקויפט די סחורה״. איך בין גראד גע־קומען אַהיים פון קלויז, ווען ר׳ יידל איז שוין געשטאַנען ביי דער טיר גרייט צום אַוועקגיין האָב איך געהערט, ווי ער זאָגט צום פאָטער „איך גיי שוין קלאָפּן אַ דעפּעשע קיין סאַנץ אַז דער חתן און מחותנים זאָלן קומען נעקסטע וואָך זען די כלה״. און אַזוי איז געבליבן.

אין אַ באַשטימטן טאָג זיינען אָנגעקומען די סאַנצער געסט. די קינדער האָט מען אַריינגעפּאַקט אין קיך אונטער מיין אופיזיכט. מיין אויפגאָבע איז געווען אַכטונג צו געבן עס זאָל זיין שטיל. ענדלעך איז אין פראָנט פון הויז פאַרפאָרן אַ פיאַקער. עס זיינען אָנגעקומען די גענסט. עס איז געקומען דער חתן־בחור מיט זיין מוטער און שוועסטער. אונדזער שוועסטער צילע איז געווען אָנגעטאָן שיין, לויט דער לעצטער מאָדע. זי איז געווען אַ שיינקייט. איך האָב מיר ניט פאַרגונען צו קוקן אויף איר. כאָטש איך בין געווען אַ חסידישער קלויז־בחור, האָב איך דאָך געדענקט אַז אַזוי שנעל ווי דער בחור וועט אויף איר אַ קוק טאָן, וועט ער נאָך איר אויסגיין (עס איז טאַקי אַזוי געווען).

די געסט זיינען אַריינגעקומען אין דער וואוינונג. זיי האָבן באַ־קומען אַ גרויסאַרטיקע אויפנאַמע. מ׳האָט זיי אַריינגעפירט אין אונדזער שיינעם דעקאָרירטן סאַלאָן צימער, וואו זיי האָבן פאַרנומען באַקוועמע זיץ־פלעצער און מ׳האָט גערעדט. אונדזער מוטער, אַליין אַ זייער שיינע

יונגע פרוי, — זי איז דאָמאָלט אַלט געווען 33 יאָר — האָט געפירט דאָס רעדל. זיי האָבן צוזאַמען פארבראכט אַרום פיר שעה. מ׳האָט סער־ווירט פאַרשידענע געטראַנקען און זיסקייטן.

אַזוי ווי איך בין געווען פאַרנומען מיט די קינדער אין קיך, האָב איך דעם חתן־בחור ניט געזען. אַזוי ווי מיינע עלטערן האָבן די אנ־געלעגנהייט, נאָך זייער צוריק קומען פון סאַנץ, מיט מיר ניט דיסקו־סירט, האָב איך ניט געווואוסט וואָס עס קומט פאָר. איך האָב אויך ניט געווואוסט, אַז דער בחור איז אַ גלוח. איך האָב זיך אים פאָרגעשטעלט אין מיין פאַנטאַזיע, אַלס אַ שיינער חסידישער יונגערמאַן, מיט שיינע געקרייזלטע פאותלעך און אַ שיינע שוואַרצע בעקעשי, אַ בחור וואָס קאָן גוט לערנען און איך וועל מיט דער צייט האָבן מיט וועמען צו ריידן דברי תורה. עס איז מיר אָבער דאָך געלונגען אים צו זען, ווייל באַלד ווי זיי זיינען אַרויס פון הויז, בין איך שנעל געלאָפן צום פענצטער און געזען גראד ווי ער איז אַריין אין פיאַקער. איך בין געבליבן שטיין אַן אַנטוישטער, כ׳האָב געזען עפעס אַ דייטשל, אַן אַ סימן פון יידישקייט. איך האָב אָבער ניט געוואגט אַ וואָרט צו זאָגן. טאָמער וואָלט איך עס געטאָן, וואָלט מען מיר באַלד דעם פנים פאַרפאַטשט.

דעם צווייטן טאָג איז געקומען ר׳ יידל שדכן, אויסצואַרבעטן די פּרטים און באַשטימט די צייט פאַר די תנאים. דער פאָטער האָט זיך פאַר־פליכטעט מסלק צו זיין גאַנצע פינף טויזנט קראָנען נדן. אין 1904 איז דאָס געווען אַ גרויסע סומע געלט. עס איז אויך באַשטימט געווארן, אַז די תנאים זאָלן פאַרקומען ביי אונדז אין הויז אין דעצעמבער. צוויי־דריי טעג פריער איז ביי אונדז אין דערהיים געווען אַן איבערקערעניש. מ׳האָט געקאָכט, געבאַקן און געבראָטן. מיט דער הילף פון די צוויי שטאָט סאַרווערס האָט מען צוגעגרייט אַ סעודה מיט כל טוב.

צום באַשטימטן טאָג האָבן זיך אַלע פאַרזאַמלט ביי אונדז אין הויז. פון חתנס צד זיינען מיט אים געקומען די עלטערן, זיינע שוועסטער און ברודער, מיט זייערע מענער און פרויען און עטלעכע נאָנטע קרובים. פון אונדזער זייט האָבן מיר איינגעלאָדן אונדזערע משפּחה און נאָענטע פריינט. עס איז אויך געקומען דער דיין. מ׳האָט אונטערגעשריבן די תנאים כדת וכדין, עס איז געווארן שטיל. דער דיין האָט פאַרגעלייענט די תנאים. וועג ער האָט פאַרענדיקט מיטן טראַדיציאָנעלן „מזל טוב״, זיינען פלוצים געפאַלן טעלער און גלעזער פון אַלע זייטן. מ׳האָט געהאַקט און געבראָכן אויף וואָס די וועלט שטייט. די מזל־טוב געשרייען האָט מען געהערט אין גאַס. מ׳האָט זיך צוקושט און געוואונטשטן דאָס בעסטע.

די כלה האָט פון חתן באַקומען אַ שיינעם פאַרלאָבונגס רינג מיט אַ גרויסן אינגעפאַסטן בריליאַנט. אויך אַ קליין גאָלדן זייגערל מיט אַ גאָלדן קייטל אַ מעטער לאַנג, וואָס זי האָט געטראָגן אַרום דעם האַלדז. אַזאַ פרויען־צירונג איז דאַמאָלט געווען אין דער מאָדע. אונדזער פאָטער האָט אויך דעם חתן געגעבן אַ מתנה אַ גאָלדענעם זייגער מיט אַ קייט. די פאַרזאַמלטע האָבן זיך גוט אונטערהאַלטן ביי די געדעקטע טישן, געשמאַקע געבראָטענע גענדזלעך און די בעסטע געטראַנקען. אונדזער שוועסטער צילע איז מיט מזל אַ כלה געווארן.

די חתונה

די פארבערייטונגען צו דער שוועסטערס חתונה האָבן זיך אייגנטלעך אָנגעהויבן אַ טאָג נאָך דער פאַרלאָבונג. די מוטער האָט אָנגעהויבן איינקויפן פאַרשידענע סחורות פאַרן אויסשטייער. אָנגעהויבן האָט עס זיך מיט ווייסע לייוונט. מ׳האָט געקויפט די בעסטע ווייסע סחורות, צוגע־שניטן פאַר ציכלעך צו באַנוצן פאַר קישנס, איבערבעטן און ליילעכער. פון פאַרטיקע זאַכן האָט מען דאַמאָלט ניט געווואוסט. מהאָט אַלעס געמאַכט צו דער מאָס און לויט דעם געברויך, און עס אָוועקגעגעבן צו אַ שנייַ־דערין. אונדזער שוועסטער וואָס האָט געהאָט געבענטשטע הענט האָט אויף יעדן ציכל, האַנדטוך און טישטוך אויסגעשטיקט איר מאָנאָגראַם. מאַנכע פון די ציכלעך האָט זי אויסגעשטיקט מיט קאָלירטע בלומען זייער קינסט־לעריש. זי איז טאָג און נאַכט געווען פאַרנומען מיט אָט דער האַנט־אַרבעט.

די ריכטיקע אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן אַ טאָג נאָכדעם וועז מ׳האָט באַשלאָסן דעם טאָג פון דער חתונה. דאַמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן אַ פיבערישע טעטיקייט פון פארבארייטונגען. פון די שניט־געשעפטן זיינען יעדן טאָג געקומען משרתים, טראָגנדיק אויף די אַקסלען גאַנצע שטיקער סחורות, מיט זיי איז אויך געקומען דער אויבער משרת וואָס האָט דורכגעפירט דעם פאַרקויף וואָס האָט געדויערט עטלעכע טעג. יעדן טאָג האָט מען געקויפט אָנדערע שטאָפן ביז מ׳איז פאַרטיק געווארן מיטן אייַנקויף. די שטאָפן האָט מען שפּעטער איבערגעגעבן צו די בעסטע שניידער אין שטאָט. יעדן טאָג זיינען די שניידער געקומען אַהיים אָפּ־

צומעסטן די נייע מלבושים. עס האָט געדויערט איבער דריי חדשים, ביז אַלצדינג איז געוואָרן פאַרטיק.

די גרעסטע פיבערישע אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן דריי וואָכן פאַר דער חתונה. אונדזער פאָטער מיט צוויי יאָר פריער פאַרקויפט דאָס שיינע הויז וואו מיר האָבן געוואוינט אויף דער טארגאוויצע און דערבײ פאַרדינט עטלעכע טויזנטער. ער האָט באַלד נאָכדעם אָנגעהויבן בויען אַ שיינע צוויי שטאָקיקע הויז אויף דעם פּלאַץ וואָס ער האָט געהאַט לעבן דעם ערשטן הויז. די נייע הויז איז געוואָרן פאַרטיק פונקט אין דער צייט, וען מיר זיינען געווען גרייט צו דער חתונה. מיר האָבן נאָר וואָס געהאַט אַריינגעצויגן זיך אין אונדזער נייער דירה. די הויז איז דערווייל ניט געווען פאַרדונגען האָבן מיר טאַקי באָנוצט דעם גרעסטן טייל פון נייעם הויז צו דער חתונה. דעם טאָגן־זאָל האָט מען אייגנע־ריכטעט אויפן צווייטן שטאָק, מ׳האָט פאַר דעם צוועק אויסגעקליבן די שענסטע און גרעסטע שטוב. אויך צוויי שיינע גרויסע שטיבער פאַר דעם שפּייז זאָל פאַר די פרויען. פרויען און מענער זיינען ניט געזעסן צו־זאַמען ביי אײַן טיש. מ׳האָט דאָרט אייגעריכטעט אַ שטוב פאַר חתן־כלה, אַ שטוב פאַר די כלי־זמרים, אַ גאַרדעראָב שטוב און אַן אויפנאַמס שטוב. אויפן ערשטן שטאָק האָט מען אַראָנשירט פינף גרויסע שטיבער פאַר די מענער. מ׳האָט דאָרט אויסגעשטעלט גרויסע לאָנגע טישן מיט בענק פאַר דער חתונה סעודה, אַ זיק־שטוב פאַרן חתן און דריי צימערן פאַר קאָכן און צוגרייטן די מאכלים און געטראָנקען צום טיש.

אין קעלער האָבן מיר געהאַט אַ פּלאַץ וואו מיר האָבן געכאָוועט 15 געשטאָפּטע הינדיקעס. חוץ געגנדז, קאָטשקעס און עופות. זעקס טעג פאַר דער חתונה איז צו אונדז געקומען רחל די צוקערבעקערין און אָנגע־הויבן באַקן שטרודלען, טאָרטן, מאַקאָראָנען, מאַנדל קיכלעך האָניק־לעקעך און פלאָדן, אויך אייער־קיכלעך און אַנדערע זיסע בעקרייען. זי האָט אויך געבאַקן אַ ריזיק גרויסן קוילישטש מיט בולקעס אין די הונ־דערטער.

דריי טעג פאַר דער חתונה זיינען געקומען די צוויי שטאָטישע סאַרווערס. דעם זעלבן טאָג האָט מען געבראַכט גרויסע לעבעדיקע פיש — קאַרפן. די סאַרווערס האָבן געקאָכט די פיש. זייער אַרט קאָכן האָט צו זיך קיין גלייכן ניט געהאַט. געטאָן האָבן זיי עס זייער שנעל און פלינק, עס איז געווען אינטערעסאַנט צו צוקוקן. דעם זעלבן טאָג איז אויך געקומען די קעכין וואָס איז אין ריישע געווען באַוואוסט פאַר איר גוטן קאָכן. אין הויז, אויף בײַדע שטאָק, איז געווען ווי אויף אַ יאָריד. אויך

איך האָב די לעצטע דריי טעג שווער געאַרבעט. איך האָב איבערגענומען די אויפזיכט איבער די מענער אָפּטיילונג און געזאָרגט דערפאַר אַז אַלץ זאָל דאַרט זיין אין אָרדענונג. איך בין, צוליב דעם, ניט געגאַנגען לערנען אין קלויז די גאַנצע וואָך. די הויפּט אַרבעט וואָס מ'האָט מיר פאַרטרויט, איז געווען דאָס איבערקלייבן אַרבעס און אַרויסנעמען די ווערעמדיקע, וואָס יידן טאָרן ניט עסן. אָט די אַרבעט האָט פאַרנומען עטלעכע טעג און נעכט. השי"ת האָט געהאָלפן עס איז געקומען דער טאָג פון דער חתונה.

אַרום פיר אַזייגער נאָכמיטאָג זיינען מיטן יאָסלער צוג געקומען צו פאָרן דער חתן מיט אַלע מחותנים און געסט פון סאָנץ. איך האָב זיי ביי דער באָן דערוואַרט מיט אַכט באָשטעלטע פיאַקערס. מיר האָבן פאַר זיי רעזערווירט צימערן אין האָטעל קראַקאַווי, אַזוי איז דאָמאָלט געווען דער מנהג. אין דער היים איז יעדער געווען פאַרנומען מיט לעצטע מינוט פארבאַרייטונגען. מ'האָט אָנגעפילט אַלע בליץ־לאָמפּן מיט נאַפט און אַלע לייכטער מיט ליכט ביי די טישן. די טישן האָט מען אָנגעהויבן דעקן גאַנץ פרי. מ'האָט צוגעגרייט גרויסע רונדע באַליעס פאַר די מענער כדי זיי זאָלן זיך קאָנען וואַשן די הענט יעדעס מאָל וועו מ'דאַרף. מ'האָט אויך גאַנץ פרי צוגעשטעלט זעקס פעסלעך ביר, מיט הונדערטער טעלער און גלעזער. אַרום דריי אַזייגער איז אַלץ געווען פאַרטיק פאַר דער חתונה.

צוערשט זיינען געקומען די כלי זמרים און האָבן זיך איינגעאָרדנט אין זייער צימער .עס איז אויך געקומען דער שמש פון דער וואַליער שול מיט די פיר חופּה שטאַנגען און חופּה. אַרום זעקס אַזייגער איז שוין די כלה געזעסן אויף איר שטול אין טאַנץ־זאָל, וואו עס זיינען שוין געווען עטלעכע חתונה־גאָסט. אַרום 7 אַזייגער אָוונט זיינען געקומען צופאָרן מיט פיאַקערס דער חתן, באַגלייט פון זיין מוטער (זיין פאָטער איז מיט עטלעכע חדשים צוריק נפטר געוואָרן, ניט דערלעבט צו פירן דעם יינגסטן זון צו דער חופּה) און אַלע סאָנצער מחותנים. מיט זיי איז אויך געקומען דער דאָמאָלט וועלט־באָרימטער בדחן שייעלע סאָנצער. ער האָט געשמט אין גאַנצן לאָנד מיט זיין בדחנות. פון צווייטן שטאָק האָט מען שוין געהערט די טענער פון טאַנץ־מוזיק, וואו עס האָט געשפּילט די באַוואוסטע ריישער יידישע מוזיק־קאַפּעלע פון מאָטל קרעבס. עס איז אויך באַלד אָנגעקומען דער ריישער שטאָט־רב, הרב נתן לעווין, אויס־געפוצט אין די שוואַרצע זיידענע מלבושים מיטן שיינעם סויבעלנעם ספאָדיק.

אין אַ ספּעציעלן זייטיקן צימער זיינען זיך צוזאַמענגעקומען דער

פאָטער און מחותנים און אין קעגנוואַרט פון רב האָט מען אונטערגעשריבן אַלע נויטיקע דאָקומענטן, און מ׳האָט אָנגעהויבן צוגרייטן זיך צו דער חופה.

אין דעם גרויסן חופה־צימער זיינען שוין געווען פאַרזאַמלט אַ גרויסער עולם פון די געסט. אויף אַ בענקל איז געשטאַנען שייעלע סאַנצער און געזאָגט בדחנות מיט אַ טרויעריקן ניגון, אַז עס האָט יעדן געירט צום ווייגען. ער האָט געערעדט שיין, מיט מליצות. אויף אַ בענקל, ניט ווייט פון בדחן, איז געזעסן די מחותנתטע שרהלע שטערן און געווויינט ווי אַ קליין קינד. צו די פאַרזאַמלטע געסט האָט מען אויסגעטיילט ליכט־לעך און אויך געפלאָכטענע הבדלה ליכט. עס איז אַרונטערגעקומען די כלה און מ׳האָט דורכגעפירט די צערעמאָניע פון דעם „באַדעקן״. די כלה איז געווען געקלייט לויט דעם מאָדערנעם טראַכט. זי האָט געטראָגן אַ שיינע ווייסע סאַטין חופה־קלייד מיט אַ זייער לאַנגן נאָכשלעפּ, און אַ שיינעם מאָדערנעם ברוידשלייער באַפּוצט מיט מירט, אין דער האַנט האָט זי געהאַט אַ גרויסן שיינעם בוקעט שמעק־רויזן. זי האָט אויסגעקוקט ווי אַ פרינצעסין. ביים באַדעקן האָט דער רב אַרויפגעלייגט דאָס דעק־טיכל פון דעם שלייער. ביי די חסידים האָט די כלה קיין כלה־שלייער ניט געטראָגן, באַלד נאָכן באַדעקן איז דאָס טיכל געבליבן אויף איר קאָפּ, ווייל באַלד נאָך דער חופה האָט מען ביי איר אָפּגענאָלט די האָר.

אין מיטן דעם גרויסן צימער איז שוין געווען צוגעגרייט די חופה מיט די פיר שטאַנגען. עס האָט אָנגעהויבן שפּילן די מוזיק. דער ערשטער צו קומען צו דער חופה איז געווען הרב לעווין. די מוזיק־טענער זיינען געווען זייער טרויעריק, זכר לחורבן. צוערשט האָט מען געפירט דעם חתן צו דער חופה. ער האָט געטראָגן אַ שיינעם סויבעלנעם שטריימל, אָנגעטאָן אין שוואַרצע זיידענע מלבושים, אַרומגעהילט מיט אַ שיינעם גרויסן טערקישן טלית מיט אַ ברייטע זילבערנע עטרה. זיינע אויגן האָט ער פאַרדעקט מיט אַ ווייסן נאָז־טיכל פונקט ווי ער וואָלט געווויינט. נאָכדעם ווי דער חתן איז שוין געשטאַנען אונטער דער חופה, האָבן די אונטערפירער צוגעפירט די כלה צו דער חופה און צו די טענער פון דער מוזיק, האָט מען מיט איר אַרומגעצירקלט זיבן מאָל אַרום דעם חתן און געבליבן שטיין ביי דער רעכטער זייט פון חתן, אין דער צייט ווען דער בדחן האָט יעדן געמאַכט ווייגען מיט זיין טרויעריקן בדחנות. די פלעמעלעך פון די הונדערטער ליכט וואָס יעדער האָט געהאַלטן אין האַנט און די ברייטע פלאָמען פון די געפלאָכטענע הבדלות, האָט פאַר־

בלענדט די חתונה שטוב. הרב לעווין האָט אָנגעהויבן די חתונה צערע־
מאָניע. דער חתן האָט די כלה מקדש געווען כדת משה וישראל. הרב לעווין
האָט געזאָגט די ברכה ראשונה, געלייענט די כתובה און געהאַלטן אַ שיינע
רעדע פאַר חתן־כלה. נאָך דעם האָט מען מכבד געווען חשובע געסט מיט
ברכה אחרונה. איבער דער צייט האָט די מוזיק געשפילט אַ וואַלעך־מע־
לאָדיע מיט אַ שטילן טאָן. נאָך דער לעצטער ברכה האָט דער רב גע־
בענטשט חתן־כלה. דער חתן האָט שפּעטער צעבראָכן די גלאָז, אַלע
אָנווועזנדיקע האָבן אויסגעשריען מזל טוב, די מוזיק האָט אויפגעשפּילט
אַ פריילעכס, מ׳האָט זיך צוקושט, געוואונטשן מזל טוב. עס איז געווען
שמחה אויף וואָס די וועלט שטייט.

חתן־כלה האָט מען באַלד געפירט אויפן צווייטן שטאָק אין זייער צו־
געגרייטן צימער. די פרויען און מיידלעך זיינען אויך אַרויף אויפן צווייטן
שטאָק און פאַרנומען זייערע זיץ ביי די גרויסע עס־טישן. די מענער,
האָבן זיך געוואשן צום עסן, און זיך געזעצט אַרום די צוגעגרייטע טישן
אונטן אויפן ערשטן שטאָק. עס איז געווען צו עסן כיד המלך. אַ חוץ עסן
האָט מען סערווירט די בעסטע געטראַנקען, בראנפן, ראזאליס, וויין און
ביר. איך געדענק נאָך היינט ווי עטלעכע אָנגעזעענע יידן, חתונה געסט,
האָבן איבערגעכאַפּט די מאָס ביים טרינקען. די חתונה סעודה האָט זיך
געצויגן ביז שפּעט אין דער נאַכט. אויף אַ בענקל איז די גאַנצע צייט
געשטאַנען שייעלע סאַנצער. פון זיין מויל זיינען געפלויגן פּערל פון
בדחנות. דאָס מאָל האָט ער געערעדט מיט אַ פריילעכן טאָן, ער האָט
געערעדט צום גראָם וואָס איז געווען זייער גוט און וויציק. דער עולם
האָט דערפון געלעקט די פינגער. די סאַרווערס זיינען געווען פאַרנומען
ווי די בינען. די כלי־זמרים האָבן זיך איינגעטיילט אין צוויי גרופּן,
איין גרופּע איז געבליבן שפּילן אויפן צווייטן שטאָק ביי די פרויען. די
צווייטע גרופּע — ביים סעודה־טיש פון די מענער. דער וואָליער חזן
האָט אָנגעהויבן זינגען מי־שברכס פאַר אַלע אָנווועזנדיקע, באַגלייט פון
מוזיק־טענער. אַרום צוויי אַזייגער פאַרטאָג האָט מען אָנגעהויבן בענטשן
און פאַרענדיקט מיט שבע ברכות. אַרום דריי אַזייגער האָט זיך דער
עולם אָנגעהויבן פונאַנדערגיין. עס איז שוין געווען נאָך פיר אַזייגער
ווען דער לעצטער גאַסט האָט פאַרלאָזן אונדזער הויז. דאַמאָלט האָב
איך און נאָך עטלעכע פון דער פאַמיליע, וואָס האָבן געאַרבעט אַרום
די געסט און די טישן, זיך געזעצט עסן. ביים עסן בין איך געווען
פאַרנומען מיט די פעסלעך ביר. איך בין געווען דער ביר־צאַפּער. מ׳האָט
פאַרצערט פיר און אַ האַלב פעסל אָקאָטשימער ביר. אַרום פינף אַזייגער

זיינען מיר פֿאַרטיק געוואָרן מיט דער אַרבעט. מיר זיינען געווען שרעק־לעך מיד.

וועז מיר האָבן זיך געלייגט שלאָפֿן איז שוין געווען אַרום זעקס אַזייגער אין דער פרי. געשלאָפֿן זיינען מיר בלויז צוויי שעה. מיר זיינען אויפגעשטאַנען אַכט אַזייגער פרי, ווייל עס איז געווען זייער אַ סך צו טאָן. דעם טאָג נאָך דער חתונה האָבן מיר געמאַכט אַ גרויסע סעודה, איינגע־לאָדן אַלע סאַנצער מחותנים און געסט. אַלע האָבן זיך גוט אונטערהאַלטן און זיך צוגעהערט צו די שבע ברכות. די מחותנים זיינען דעם דריטן טאָג צוריק געפֿאָרן קיין סאַנץ. די חתונה שמחה האָט ביי אונדז אָנגע־האַלטן זיבן טעג. נאָך די לעצטע שבע ברכות זיינען דאָס פֿאָר־פֿאַלק געפֿאָרן אַהיים קיין סאַנץ וואו זיי האָבן זיך גוט איינגעאָרדנט.

וועז אונדזער שוועסטער צילע האָט חתונה געהאַט, איז זי קוים אַלט געווען פופצן יאָר. אַליין געווען נאָך אַ קינד. אונדזער מוטער איז קוים אַלט געווען 34 יאָר. צילע האָט חתונה געהאַט אין אַ מזלדיקער שעה. איך זאָג אין אַ „מזלדיקער שעה", ווייל איר מאַן מאָטל איז געווען אַן אויסגעצייכנטער געשעפטסמאַן, מיט הויכער אינטעליגענץ. ער האָט אין אַלע זיינע געשעפטס־אונטערנעמונגען באַגליקט. זיי האָבן געפירט זייער אַ גליקלעך לעבן און געבראַכט אויף דער וועלט פיר געראָטענע קינדער.

איך הויב אָן אַ ניי לעבן

צום אָנדענקען מיין יוגנט פריינט
דעם באָרימטן דיכטער נחום שטערנהיים

איך וועל אוים קלויז בחור

דער אינצידענט, וואָס האָט מיט מיר פאַסירט אין דער היים הושענא רבה אין דער פרי, וועגן וואָס איך האָב געשריבן אין דעם פאָריקן קאַפּיטל, האָט מיך געצוואונגען אָנצונעמען אַ נייעם דרך אין לעבן. איך זאָג „געצוואונגען", ווייל איך האָב עס געטאָן קעגן מייןווילן. עס איז מיר נמאס געווארן די רדיפות און באַליידיקונגען וואָס איך האָב געדאַרפט אויסשטיין פון די עלטערן און פון די קינדער אין דער היים. דאָס וואָס עס האָט פאַסירט הושענה רבה אין דער פרי מיט מיר, איז געווען מער ווי איך האָב געקאָנט פאַרטראָגן. כדי צו פאַרבעסערן מיין לאָגע האָב איך באַשלאָסן איין מאָל פאַר אַלע מאָל אויפצוגעבן דאָס לערנען אין קלויז און אויך דעם חסידישן דרך.

באַלד נאָך שמחת תורה האָב איך געריידט מיט מיין מוטער און איר דערקלערט אַז איך בין גרייט צו פאַרלאָזן די קלויז און אָנהויבן לערנען דייטש און פויליש און קומען צו אַ תכלית, אויב זי וועט מיר העלפן. מיטן פאָטער האָב איך וועגן דעם ניט גערעדט. ערשטנס, איז ער געווען אַ זייער רעזערווירטער מענטש, ער האָט מיט מיר די לעצטע דריי יאָר, זייט איך בין געווארן אַן אָנהענגער פון חסידות, זייער וויניק גערעדט. איך גלויב ניט אַז ער האָט עס געטאָן אויס שנאה צו מיר, נאָר פשוט ווייל ער איז ניט געווען איינפאַרשטאַנען מיט מיינע דרכים. ער איז אויך געווען פאַרנומען מיט דעגת פרנסה, צו פאַרזאָרגן אַ פאַמיליע פון ניין קינדער. די מוטער איז פון מיין באַשלוס געווען זייער צופרידן. זי האָט אויך גערעדט מיטן פאָטער וועגן דעם. דער פאָטער איז אויך געווען צופרידן און האָט פאַרגעשלאָגן, אַז איך זאָל אָנהויבן לערנען אין טינדעלס פריוואָט שולע. הער טינדעל איז געווען איינער פון די הויכע

אינטעלעקטועלע פערזענלעכקייטן. ער האָט באַהערשט אַכט שפּראַכן פֿערפֿעקט. ער האָט אויך געקאָנט גוט העברעאיש. ער האָט נאָר גע־ רעדט דייטש. ער האָט זיך אויך געקליידעט דייטש.

ביי הער טינדעל אין שולע האָב איך געלערנט קאָרעספּאָנדענץ, מא־ טעמאַטיק, גראַמאַטיקע און בוכהאַלטעריע אין דער דייטשער שפּראַך. חוץ דעם האָב איך געהאַט אַ פּריוואַט לערער אַן אַקאַדעמיקער, וואָס האָט מיר געגעבן לעקציעס יעדן טאָג. איך בין געווען שטאַרק פֿאַרנומען מיטן שטודירן. איך האָב אויסגענוצט יעדע מינוט בייטאָג און ביינאַכט צו מאַכן די לעקציעס. נאָך צוויי און אַ האַלב יאָר שטודירן, בין איך אַרויס פון טינדעלס שולע אַ קוואַליפיצירטער בוכהאַלטער.

איך האָב באַשלאָסן צו גיין זוכן אַ שטעלע אין אַ געשעפט. די עקאָנאָמישע לאָגע אין לאַנד איז דאַמאָלט געווען זייער אַ שלעכטע. דער לעבנס־סטאַנדאַרט איז געווען אַ נידעריקער. וואָס אַן אַרבעטער האָט פֿאַרדינט האָט ניט געקלעקט פֿאַר דריי מאָלצייטן אַ טאָג, ווער רעדט נאָך פון יונגע אַרבעטער פון מיין ראַנג. איך בין דאָך געווען אַן אָנ־ פֿאַנגער. אויב אַזוי, וויל דער סוחר פּריער זען וואָס איך קאָן אויפטאָן. מוז מען דערפֿאַר אָנהויבן אַרבעטן „אויף פּראָבע", אָדער, בעסער געזאָגט, אומזיסט. אַזוי איז טאַקע געווען מיט מיר.

איך האָב באַלד באַקומען אַ שטעלע אין אַ גרויסן האָלסייל שניט־ געשעפט ביי זכריה יעזשאָוואר, אַן אַלטע עטאַבלירטע פּירמע וואָס איז דאַמאָלט אַלט געווען איבער פופציק יאָר. וועג איך בין אַריינגעקומען רעידן מיט הער יעזשאָוואר האָט ער מיך באַטראַכט פון קאָפּ ביז די פּיס און האָט אַ דריי געטאָן מיט דער נאָז, ווי איינער וואָס וויל זאָגן, „איך בין ניט קיין רבי און גיב זיך ניט אָפּ מיט חסידים". איך שטיי און ווארט ער זאָל מיך עפּעס פרעגן. ער האָלט אָבער אין איין קוקן אויף מיר. זכריה יעזשאָוואר, כאָטש ער האָט אין זיין יוגנט געהאַט אַ גוטע יידישע דערציאונג, איז ער אָבער געווען ווייט אַוועק פון יידישקייט. ער האָט זיך געטראָגן דייטש אָנגעטאָן, זיין פרוי האָט קיין שייטל ניט געטראָגן. יידיש האָט ער קיינמאָל ניט גערעדט, בלויז דייטש און פּויליש. עס איז אים ניט געפֿעלן מיין הולך. נאָכדעם ווי ער האָט מיך עטלעכע מינוט גוט באַטראַכט, האָט ער צו מיר געזאָגט אויף דייטש, אַז ביי אים אין געשעפט איז ניט קיין חסידישע קלויז. אויב איך וויל גיין אָנגעטאָן ווי אַ חסידישער יונגערמאַן האָט ער גאָר ניט דאָגעגן. אָבער אויב איך וויל אַרבעטן ביי אים אין געשעפט, מוז איך איבערבייטן די קאָפּאָטע מיטן סאָמעטענעם קאָפּעלוש אויף אַ רעקל מיט אַ שטייפן הוט. איך

האָב צוגעזאָגט אַזוי צו טאָן. איצטער האָט ער מיר געזאָגט, אַזוי ווי איך בין ערשט אַרויס פון דער שולע פעלט מיר די פּראַקטיק, אַז עס וועט דויערן עטלעכע חדשים ביז איך וועל אויסלערנען דעם בוך־סיסטעם וואָס ער האָט אייגנעפּירט אין זיין געשעפט. דערפאַר קאָן ער מיר דערווייל גאָר ניט צאָלן. אויב איך וויל אַרבעטן עטלעכע חדשים אומזיסט, וועט ער מיך אַריינענעמען אין געשעפט. ניט האָבנדיק קיין ברירה האָב איך דעם פאַרשלאָג אָנגענומען. איך בין תיכף אַהיים גע־גאַנגען און זיך וואו ערגעץ אויסגעבאָרגט אַ רעקל מיט אַ האָרטן הוט. דעם נעקסטן טאָג בין איך שוין געזעסן ביים שרייב טיש ביי זכריה יעזשא־וער אין געשעפט.

אין אָנהויב איז מיר דאָס נייע לעבן אויך די אַטמאָספערע געווען פרעמד. איך האָב זיך אין אָנהויב ניט אַריינגעפּאַסט מיט די מענטשן. איך האָב אָבער אַלצדינג אָנגעוועדעט זיך צוביסלעך אַריינצולעבן מיט דער פּראָגרעסיווער יידישער יוגנט. פון מיינע פּאות איז שוין קיין זכר ניט געבליבן. איך האָב זיך יעדן טאָג בעסער אַריינגעלעבט אין דעם נייעם לעבן. איך האָב אָנגעהויבן צו באַזוכן דעם ציוניסטישן יוגנט־פאַראיין „השחר". כמעט אַלע מיטגלידער זיינען געווען יונגע לייט פון מיין עלטער. איך האָב זיך צוגעהערט צו אינטערעסאַנטע פאַרטראָגן און ציוניסטישע רעדעס. אין פאַראיין איז אויך געווען אַ ביבליאָטעק פון יידישע און העברעאישע ביכער. עס זיינען אויך געווען פיל יידישע און העברעאישע צייטונגען און וואָכן־שריפטן, וואָס זיינען אַבאָנירט געווארן פאַר די מיטגלידער. מיט אַ יאָר צוריק וואָלט איך ניט געוואגט אַריין־קוקן אין אַזעלכע ביכער אָדער צייטונגען, איך האָב אין דעם השחר פאַראיין זייער פיל פאַרבראַכט. מיט אַ יאָר שפּעטער — אויך אין דעם חובבי ציון פאַראיין.

איך האָב אויסגענוצט יעדע מינוט פון מיין פרייע צייט, צו לערנען און שטודירן דייטש. איך האָב זייער פיל געלייענט און געלערנט, וואָס איז מיר שפּעטער זייער גוט צונוץ געקומען. איך האָב זיך אויך פיל אָפּגעגעבן מיט יידישער ליטעראַטור.

אין יענע יאָרן פלעגן אָפט קומען קיין ריישע טעאַטער גרופּעס און בראָדער זינגערס. זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין די יידישע שענ־קען. אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט זיינען קיין ריישע אויך געקומען גאַנצע טעאַטער־טרופּעס פון לעמבערג און געשפילט יידיש טעאַטער. אזא טרופּע האָט אָפט געשפילט אין אַ ביר־גאָרטן וואו עס איז פאַר דעם צוועק צוגעגרייט געווארן אַ בינע, וויל אין ריישע איז

געווען בלויז אין־אײנציקער טעאַטער־זאַל, דער פּוילישער „סאָקאָל", וואו עס האָט געשפּילט בלויז פּוילישער טעאַטער. יידיש איז דאָרט ניט דערלויבט געווען צו שפּילן.

אין יאָר 1906 איז קיין ריישע געקומען אַ יידישע טעאַטער טרופּע פון לעמבערג, אונטער דער דירעקציע פון משה ריכטער. זיי האָבן אָפּגעגעבן אַ גרויסן זאַל אין דער לופט מאַשין. מ׳האָט דאָרט אויפגעשטעלט אַ בינע מיט זיץ־פּלעצער און דאָרט אויפגעפירט יידישע פּאָרשטעלונגען. די אויבן דערמאָנטע טרופּע האָט זייער גוט אויסגענומען ביי דער יידישער באַפעלקערונג. דער טעאַטער איז געווען זייער גוט באַזוכט צו אַלע פּאָרשטעלונגען. אויך איך בין דאָרט געווען אַן אָפטער באַזוכער.

די ערשטע פּאָרשטעלונג וואָס איך האָב געזען צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן, איז געווען „הערצעלע מיוחס" פון משה ריכטער. איך בין פון דער פּאָרשטעלונג געווען אַנטציקט און בין טאַקי געוואָרן ניט בלויז אַן אָפטער טעאַטער־באַזוכער, נאָר אויך אַ שטיקל טעאַטער פּאָטריאָט. איך האָב זיך צוליב דעם באַקאַנט מיט עטלעכע פון די אַקטיאָרן און זיך געדרייט אַרום זיי.

געשפּילט האָבן זיי פּאָרשידענע פּיעסעס. איך געדענק „גאָט, מענטש און טייוול", „דער ווילדער מענטש" פון יעקב גאָרדין. זיי האָבן אויך געשפּילט גאָלדפאַדענס „שולמית" „בר כוכבה", „עקדת יצחק", אויך די פּיעסעס פון יאָזעף לאַטיינער. אייניע פון די פּיעסעס איז געווען „עזרא דער עוויגער יודע". איך בין פון זייער שפּילן געווען זייער באַגייסטערט און בין געוואָרן אַ גרויסער אָנהענגער פון דער יידישער בינע. איך האָב טאַקע מיט צוויי יאָר שפּעטער געהאָלפן אָרגאַניזירן אַ קאָמיטע, וואָס האָט זיך באַפאַסט מיטן אויפּפירן יידישע אמאַטאָרישע פּאָרשטעלונגען. צו דער אמאַטאָרישער גרופּע איז צוגעשטאַנען אפּרים הירשהאָרן, וואָס האָט אומדערמידלעך געאַרבעט די אידייע צו פאַרווירקלעכן. מיט צוויי יאָר שפּעטער איז צו דער גרופּע צוגעשטאַנען אויך דער באַוואוסטער זשורנאַליסט בן ציון פּעטט און אַנדערע. אונדזער רעזשיסער איז געווען הער דוקער. די ערשטע פּאָרשטעלונג וואָס מיר האָבן אויפגעפירט איז געווען די אָפּערעטע „דר. אַלמאַסאַדאַ" פון גאָלדפאַדען. מיר האָט מען צוגעטיילט די ראָלע פון באַרטעלאַ. מיר האָבן געהאָט גוטע טאַלאַנטן. נאָך עטלעכע וואָכן שטודירן און מאַכן פּראָבעס, האָבן מיר דאָס שטיק אויפגעפירט אין גרויסן זאַל פון חובבי ציון פּאָראייַן. מ׳האָט דאָרט פּאָר דעם צוועק אויפגעשטעלט אַ פּראָוויזאָרישע בינע, גוט אויסגעשטאַט.

די דעקאַראַציעס און פאַרהאַנג האָבן מיר אויסגעבאָרגט פון פאַראיין „יד חרוצים". די מוזיק איז באַשטאַנען פון מאָטל קרעבס קאַפעלע. געשפילט האָבן מיר צוויי פאָרשטעלונגען, אָלע בילעטן זיינען געווען אויספאַרקויפט. די פאָרשטעלונג איז געווען אַ דערפאָלג. מיט אַ יאָר צוויי שפעטער האָבן מיר אויפגעפירט „דער מטורף", אַ דראַמע פון יעקב גאָרדין, מיט בן ציון פּעטש אין דער הויפּטראָלע. אויך איך האָב אין דער פאָרשטעלונג געהאַט אַ ראָלע. מיר האָבן געשפילט צוויי פאָרשטעלונגען אין אַ נייעם טעאַטער און טאָנץ־זאָל וואָס איז באַנוצט גערן פון דעם באַוואוסטן מוזיקער און טאָנץ־לערער פישביין, אויף דער וואליע. מיט עטלעכע יאָר שפעטער האָט דער יידישער ריישער האָטעליער הער בערגער אויפגעבויט אַ שיינעם מאָדערנעם טעאַטער־זאָל, וואו עס האָט אָפט געשפילט יידיש טעאַטער.

איך וועל אַ יידישיסט

ווי איך האָב עס פריער געשריבן, איז די גאַליציאישע אומגאַנגס שפראַך געווען פויליש. די מאָדערנע יידישע יוגנט, איך מיין יונגע לייט און מיידלעך, וואָס האָבן שטודירט אין שקאָלעס און גימנאַזיעס, האָבן גערעדט אויסשליסלעך פויליש. כאָטש אַ סך פון זיי האָבן געקאָנט גוט ריידן יידיש. די מאָדע צו רייַדן פויליש האָט זיך וואָס אַמאָל מער פאַרשפרייט. ניט נאָר די אַסימילירטע, נאָר אויך די נאַציאָנאַל געזינטע און ציוניסטישע יוגנט האָט זיך באַנוצט מיט דער פויליש־שפראַך. אויף אָלע ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען און פאָרטראָגן, האָט מען גערעדט אויסשליסלעך פויליש. איך געדענק עס איז אַמאָל געקומען צו פאָרן נחום סאָקאָלאָוו און געהאַלטן אַ רעדע אין חובבי ציון פאַראיין אין דער פוילישער שפראַך. אויך געדענק איך וועז דער יידיש־עסטרייכישער רייכסראַט אפגעאָרדנעטער אַדאָלף שטאַנד איז געקומען קיין רייַשע אַלס גאַסט רעדנער, האָט ער אויך געריידט פויליש. דר. פעליקס האָפפענ, דער דאַמאָלסטיקער פרעזידענט פון חובבי ציון פאַראיין, האָט איבערהויפּט קיין וואָרט יידיש ניט געריידט.

איך אַליין בין קיינמאָל ניט געווען קיין אָנהענגער פון דער פויליש שפראַך, כאָטש איך האָב די שפראַך גאָנץ גוט באַהערשט. אין מיין פראָפעסיע אַלס אַ בוכהאַלטער, האָבן מיר זיך באַנוצט מיט דער

דייטשער שפּראַך, צוליב דעם וואָס אונדזערע געשעפטס פּאַרבינדונגען זיינען געווען מיט ווינער אָדער באָהעמישע פּאַבריקאַנטן וואו עס איז פּאַבריצירט געוואָרן די בעסטע זיידענע, וואָלענע און לייוונטענע שטאָפּן. אלע אונדזערע קונים זיינען געווען יידישע פון קליינע שטעטלעך. מיט זיי האָבן מיר קאָרעספּאָנדירט אין יידיש. אין געשעפט האָבן מיר גערעדט דייטש.

חוץ דעם וואָס איך האָב שטודירט און זייער פיל געלייענט דייטשע ביכער האָב איך אויך זייער פיל יידישע ביכער געלייענט און בין אויך געווען אַ גרויסער פּאַרעהרער פון יידישער ליטעראַטור. איך האָב געלייענט מענדעלע מוכר ספרים, י. ל. פּרץ, שלום עליכם, שלום אַש, פרוג און אַנדערע. איך און מיינער אַ חבר פלעגן אום זומער אויפשטיין פּאַרטאָג גיין אין פעלד אַריין און לייענען איין טאָג יידיש, דעם צווייטן טאָג דייטש. דייטשע ביכער האָבן מיר געלייענט: שילער, גאָטע, היינע, גרילפּאַרצער, לעסינג, בערנע און אַנדערע. מיט פּויליש האָב איך קיין שום שייכות ניט געהאַט.

שפּעטער האָב איך, צוזאַמען מיט נחום שטערנהיים אַרגאַניזירט אַ גרופּע יונגע לייט אין אַ יידישע שפּראַך קאָמיטע. מיר האָבן אָפּגעהאַלטן פּאַרזאַמלונגען און באַשלאָסן אַרויסצוקומען מיט אַן אָפּענער אַגיטאַציע פּאַר דער יידישער שפּראַך. מיר האָבן געלאָזט אָפּדרוקן עטלעכע הונדערט פלוג־צעטלעך, מיט פּאָלגנדיקן אינהאַלט: „יידישע יונגע! באַנוצט די יידישע שפּראַך אין טאָג־טעגלעכן לעבן. רעדט יידיש. שעמט זיך ניט מיט אייער מוטער שפּראַך". אונטערגעשריבן: „די יידישע שפּראַך קאָמיטעט". יעדן אָוונט זיינען מיר אַרויסגעגאַנגען אין מאַרק און אויך אין דער הערן גאַס, וואו דער יידישער שפּאַציר פּאַרקער איז געווען דער גרעסטער, און דערלאַנגט אַ צעטל יעדן יונגן מאַן אָדער מיידל וואָס מיר האָבן באַגעגענט אויפן שפּאַציר. צום באַדויערן איז די אַגיטאַציע געווען אַ דורכפּאַל. פּויליש איז געבליבן די אומגאַנגס־שפּראַך ביי דער יידישע יוגנט אין ריישע ווי לאַנג איך בין דאָרט געווען.

אין יאָר 1910, ווען עס איז אין עסטרייך פּאַרגעקומען די פּאָלקס־ציילונג ווי אין אַלע לענדער, האָט אויך יעדע שטאָט אין גאַליציע געהאַט אַ צענזוס ביורא פּאַר דעם צוועק. אין דעם פּראַגעבויגן וואָס יעדער אייגנווויינער האָט געדאַרפט אויספילן איז אויך געווען די פּראַגע פון דער אומגאַנגס שפּראַך פון יעדן איינעם. שוין מיט עטלעכע חדשים פריער האָבן די פּאָליאַקן אָנגעהויבן אַן אַגיטאַציע צווישן די יידן, אַז מ'זאָל אָנגעבן פּויליש אַלס די אומגאַנגסשפּראַך. די פּאָליאַקן האָבן מיט

דעם געוואָלט באַווייזן דער רעגירונג אין ווין, אַז זיי זיינען אַ ריזיקע מאַיאָריטעט אין דער פּראָווינץ, און זיינען דערפאַר באַרעכטיקט צו אַ העכערע מאַכט ביי דער רעגירונג, אויך צו אַ גרעסערער פאַרטרעטערשאַפט אין פּאַלאַמענט. די יידישע באַפעלקערונג אין גאַליציע איז דאַמאָלט געוואָרן איבער 800 טויזנט. האָט זיך טאַקע צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אַנגעהויבן אַ באַוועגונג אַז מ׳זאָל אַנגעבן יידיש אַלס די אומגאַנגשפּראַך, כדי צו צייגן דער רעגירונג אַז מ׳דאַרף זיך אויך מיט זיי רעכענען.

אין דעם יאָר בין איך געווען אין סאַנץ, אַנגעשטעלט אַלס בוכהאַלטער ביי מיין שוואָגער. האָב איך דאָרט געהאַלפן אָרגאַניזירן אַ קאַמיטע און אַנגעהויבן אַ גרויסע אַקציע צווישן די סאַנצער יידן, אַז זיי זאָלן אַנגעבן יידיש אַלס די שפּראַך אין צענזוס בויגן. דער סאַנצער קאַמיטעט האָט באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן גרופּעס, זיי זאָלן גיין פון הויז צו הויז און אַפּעלירן צו דער יידישער באַפעלקערונג, אַז זיי זאָלן אַנגעבן די שפּראַך „יידיש״. מיר האָבן עס מאָטיווירט מיט דעם, דאָס מיר מוזן צייגן דעם שטאָט אַז מיר זיינען אַ קנאַפּ מיליאָן יידן אין דער פּראָווינץ און מ׳מוז זיך אויך מיט אונדז רעכענען פּאָליטיש.

אַ סך יידן האָבן איינגעזען די וויכטיקייט דערפון און האָבן טאַקי אַנגעגעבן יידיש אַלס די שפּראַך. די פּאָליאַקן זיינען אויך ניט געשלאָפן. אַזוי ווי איבער 90 פּראָצענט פון אַלע גאַליצישע שטאָטס־באַאמטע זיינען געווען פּאָטריאָטישע פּאָליאַקן, האָבן זיי קיגן דעם אַגיטירט. זיי האָבן געסטראָשעט מיט פּאַרשידענע דראָהונגען. אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך פון די פּוילישע דראָהונגען איבערגעשראָקן און טאַקי אומגעענדערט פון „יידיש״ אויף „פּויליש״. מיין אייגענער שוואָגער מאָטל און זיין ברודער לייבוש האָבן געהאָט דירעקטע פּאַרבינדונגען מיט די פּוילישע שטאָט און שטאָטס באַאמטע. די פּאַרבינדונגען זיינען געווען ניט בלויז סאָציאַלע, נאָר אויך געשעפּטלעכע. ווייל די שטאָט האָט ביי זיי געקויפט פילע פון זייערע בוי־מאַטעריאַלן. האָבן זיי ביידע, מיר צוליב, אַנגעגעבן „יידיש״. אָבער ווען זייערע צענזוס פּאָפּירן האָבן דערגרייכט דעם פּוילישן צענזוס באַאמטן, וועלכער האָט זיי ביידן גוט געקאָנט האָט ער זיי תכף געשיקט רופן און זיי געפרעגט אויף פּויליש: „וואָס איז דאָס עפּעס וואָס איר האָט אַנגעגעבן אייער שפּראַך יידיש? איר רעדט דאָך מיט מיר אַלע מאָל אַ גוטן פּויליש? וואָס עפּעס פּלוצים יידיש? דאָס איז ניט שיין פון אייך, איך האָב עס פון אייך ניט דערוואַרט״. מיין שוואָגער און זיין ברודער האָבן זיך פון דעם געפּילט

זייער שלעכט. זיי האָבן שנעל געגומען אַ פעדער און איבערגעשריבן פון „יידיש" אויף „פויליש".

דאָס זעלבע האָט אויך פאָסירט מיט טוייזנטער אַנדערע יידן אין אַלע גאַליציעש שטעט. אין ריישע זיינען די פאַטריאָטישע פאָליאַקן געווען פיל שטרענגער. זיי האָבן געגריבלט אין די געזעץ ביכער און האָבן געפונען אַ געזעץ פון דער באָבע יאַכנעס צייטן, אַז עס איז ניט דער־לויבט אַנצוגעבן אַ שפראַך אין דער פאָלקס־ציילונג, וואָס איז פון דער רעגירונג אָפיציעל ניט אנערקענט. אין גאַליציע האָט דאָמאָלט די רע־גירונג אנערקענט בלויז דריי אָפיציעלע שפראַכן: דייטש, פויליש און רוטעניש. און אויך אַלע ציווילייזירטע לאַנדס־שפראַכן פון דער וועלט. האָבן די פאָליאַקן אַרויסגענומען דעם אַלטן פאַרשימלטן געזעץ פון דער פוטער־פאָס און פראָקלאָמירט אַז ווער עס וועט אָנגעבן „יידיש" וועט באַשטראָפט ווערן. עס האָבן זיך אין ריישע געפונען בלויז עטלעכע יידן וואָס האָבן די פוילישע ווארנונג איגנאָרירט און האָבן ניט געוואָלט ענדערן פון יידיש אויף פויליש, האָט מען זיי שפעטער פאַרקלאָגט אין גריכט, וואו זיי זיינען באַשטראָפט געוואָרן מיט אַ געלט־שטראָף. אַזוי ווי זיי זיינען געווען אָרעמע לייט און האָבן ניט געקאָנט די שטראָף באַצאָלן, האָט מען זיי פאַרפענדעט דאָס מעבל. וועז עס איז געקומען דער טאָג פון דער ליציטאַציע, האָט מען טאָקי די מעבל אַרויסגעפירט פון די היימען אין מאַרק אַריין צום פאַרקויפן. איך געדענק אייגעם אַזאַ יידן, האַרוויץ, האָט ער געהייסן, ער איז געווען אַ פאָדלאָגע לייגער, וואָס מ׳האָט זיין מעבל, דאָס ביסל אָרעמקייט אַרויסגעשלעפט אין מאַרק אַריין צום פאַרקויפן. מיט אַזעלכע מיטלען האָבן זיך די פאָליאַקן באַנוצט, כדי אַרויפצוצווינגען דעם פוילישן פאַטריאָטיזם אוי דער יידישער באַפעל־קערונג.

* * *

איידער איך פאַרענדיק דעם קאַפּיטל, וויל איך באַשרייבן פון מיין פריינטשאַפט מיט דעם באַרימטן דיכטער נחום שטערנהיים, וואָס האָט מיר פיל געהאָלפן אין מיין אַגיטאַציע פאַר „יידיש" אין ריישע.

איך געדענק נחום שטערנהיימען פון אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָר־הונדערט, וועז ער איז נאָר וואָס צוריק געקומען פון אַמעריקע. ער האָט זיך אָקטיוו באַטייליקט אין שטאָטישער פאָליטיק, אויך אין די וואָלן צו קהל. ער האָט אָפט געריידט אויף עפנטלעכע פאַרזאַמלונגען. גע־

רעדט האָט ער בלויז יידיש. ניט ווי אַנדערע יידישע פאָליטיקער וואָס האָבן געהרעדט דייטש אָדער פויליש.

זיין פאָטער איז געווען אַ ביאַנער חסיד פון אַלטן קלאָס. איך געדענק אים גוט ווען איך בין אין די יאָרן געווען אַן אָנהענגער פון ביאַנער חסידות. איך האָב אים אפט געזען אין דער ביאַנער קלויז וואו מיר האָבן צוזאַמען געדאַוונט. ער איז געווען דער אייניציקער פון די רייִשער ביאַנער חסידים וואָס איז געווען אין ביאַן דעם טאָג פון דעם רבינס הסתלקות, ווי איך האָב געשריבן אין די פריערדיקע קאַפּיטלען.

נחום איז געווען פונקט דער היפוך פון פאָטער. ער איז געווען ווייט אַוועק פון חסידות. ער האָט געלעבט אין אַ גאַנץ אַנדער וועלט. נחום איז געווען אַ גרויסער ליטעראַט מיט אַ באַזונדערן טאַלאַנט צו שרייבן פאַעזיע. קוים איז עפעס פאַרגעקומען אין רייִשע אָדער ערגעץ וואו, האָט נחום באַלד פאַרטיק געהאַט אַ פאַעמע. אפט האָט ער די פאַעמע ניט אָנגעשריבן. ער האָט די וועלט דעקלאַמירט פונקט ווי ער וואָלט געהרעדט אָדער עפעס דערציילט. די פאַעטישע וועלט זיינען אַרויס פון זיין מויל ווי שטראָלן און אַריינגעדרונגען אין די געדאַנקען פון די צוהערער.

איך געדענק אַ זומער אָוונט, ווען נחום און איך זיינען געגאַנגען שפּאַצירן אין דער הערן גאַס וואו מיר האָבן באַגעגנט אפרים הירשהאָרן און האָבן זיך אַנידערגעזעצט אונטער די קעסטן־בוימער. אפרים און איך האָבן דיסקוטירט יידישע שטאָט־פראָבלעמען, אויך נחום האָט זיך באַטייליקט אין דער דיסקוסיע. ער האָט אָבער ניט געהרעדט גלאַט אַזוי ווי מיר. ער האָט אויסגעשפּראָכן זיינע מיינונגען פאַעטיש. ער האָט עס רעציטירט אין פאַעזיע אָן וועלכע פארבריי־טונגען אויפן פאַפּיר. אַזוי האָט געהרעדט נחום שטערנהיים. ער האָט געלעבט אין אַ פאַעטישער אַטמאָספערע. איך האָב אפט באַוואונדערט זיין פאַעטישן טאַלאַנט. איך בין געווען איבערצייגט, אַז נחום שטערנהיים וועט אמאָל פאַרנעמען אַ וויכטיקן פלאַץ אין דער יידישער ליטעראַטור.

איך האָב אים צום לעצטן מאָל געזען וועו ער האָט מיך באַגלייט צו דער באַן אין רייִשע, דעם אָוונט וועו איך בין אָפגעפאָרן קיין אַמעריקע אין אָקטאָבער 1913. ביים געזעגענען האָבן מיר זיך געוואונשן, אַז מיר זאָלן זיך באַלד ווידער זען אין ניו יאָרק. צום באַדויערן איז אונדזער וואונש ניט מקוים געוואָרן, ווייל צען חדשים שפּעטער האָט

אויסגעבראַכן די ערשטע וועלט־מלחמה. איך האָב פון אים זייט דאַמאָלט ניט געהערט.

וועז די ריישער סאָסייעטי אין ניו יאָרק האָט דעם 18טן פעברואַר 1922 געפייערט דעם 20סטן יובל האָט נחום שטערנהיים אין ריישע צו־געשיקט די פאָלגנדע פאָעמע לכבוד דעם יובל־טאָג:

דער יובל טאָג

דעם 18טן פעברער, יד שבט, תרפ״ג, פייערט דער ריישער פאַראיין אין ניו יאָרק זיין צוואַנציק יאָריקן יובילעאום.

1

אָט האָט זיך דער מאָרגן
אין מזרח באַוויזן,
פאַרטריבן די נאַכטיקע
מורא׳ס און שרעקן.
פון געסלעך צו געסלעך,
פון פענצטער צו פענצטער
שושקען זיך ווינטלעך —
אַ בשורה, פרייע,
אין דער רייכער מדינה
די קרובים די ליבע,
אין יענער זייט ים דאָרט,
די היימישע פריינט —
פראַווען אַ יובל טאָג היינט.

2

עס גייען זקנים
פאַרהילט און פאַרשנייט,
זיי טרעטן אַ סטעזשקע
צו שולן און קלויזן,

זיי ווייגען פון שמחה
אין זייערע תפלות,
דערמאָנענדיק דאָ זיך
די קינדער די ליבע...
און שיקן אַ ברכה
פון האַרצן פון טיפן
צו יענער זייט ים דאָרט
די קרובים, די פריינט
לכבוד דעם יובל־טאָג היינט.

ריישע, כ״א טבת תרפ״ג

נאָך דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז נחום שטערנהיים אַריינגעפאַלן אין די בלוטיקע הענט פון די נאַציס ימח שמם און איז אַוועק פון דער וועלט צוזאַמען מיט די זעקס מיליאן יידישע קדושים. צום באַדויערן זיינען זייערע שריפטן ניט אָפּגעדרוקט געוואָרן צוליב די קריטישע אומשטענדן וואָס האָבן עקזיסטירט זייט דעם ערשטן וועלט־קריג. מיט עטלעכע יאָר צוריק, האָט דער באַרימטער יידישער דיכטער אליעזר שינדלער זיך אָנגעשלאָסן אין אַ קאָמיטעט וואָס האָט אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף דורך דער אַמעריקאַנער יידישער פּרעסע צו די ריישער לאַנדסלייט און געבעטן די יעניקע וואָס זיינען אינעם באַזיץ פון וועלכע געדיכטן אָדער שריפטן פון נחום שטערנהיים, זאָלן עס צושיקן צום קאָמיטעט. צום באַדויערן האָט עס ניט געהאַט קיין דערפאָלג.

איך פאַרלאָז ריישע

ביי זכריה יעזשאָוער האָב איך געאַרבעט עטלעכע חדשים. איך האָב געזען אַז ער וויל מיך פּשוט אויסנוצן צו אַרבעטן ביי אים האָלב אומ־זיסט. בין איך פון אים אַוועק און אָנגענומען אַ שטעלע ביי שימעלע דרוקער, אַן אָנגעזעענער האָלסייל שניט־סוחר אין ריישע. דאָ האָב איך שוין באַקומען דעם גרויסן געהאַלט פון 400 קראָנען אַ זמן (זעקס חדשים). איך האָב זיך דאָ געפילט פיל בעסער. שימעלע דרוקערס געשעפט איז ניט געווען אַזוי גרויס ווי זכריה יעזשאָוערס. די אַרבעט איז אָבער געווען דאָ פיל אינטערעסאַנטער. ווייל ער האָט מיר אָנפאַרטרויט

ניט נאָר די בוכפירונג נאָר אויך די גאַנצע קאָרעספאָנדענץ. איך האָב אויך געהאַט אַ דירעקטן קאָנטאַקט מיט די קונים. ביי יעזשאָוערן האָט מען אויף מיר געקוקט ווי אויף אַן אָנפאָנגער, אַ פּראַקטיצירער, דאָ אָבער, ביי שימעלע דרוקער, בין איך געווען דער גאַנצער פירער פון דער קאָנצעלייַ.

איבער די צוועלף חדשים וואָס איך האָב פאַרלאָזט די קלויז און חסידות, האָב איך אין דעם נייעם לעבן געמאַכט אַ ריזיקן פּראָגרעס. איך האָב יעדעס מאָל באַקומען נייע פריינט פון דער יידישער אינטעליגענץ און פון דער אַקאַדעמישער יוגנט. זיי האָבן פאַר מיר געהאַט די גרעסטע אַכטונג, טאַקי דערפאַר ווייל איך בין אַמאָל געווען אַ קלויז־בחור. יעדן שבת און אויך יעדן אָוונט האָב איך פאַרבראַכט אין חובבי ציון פאַראיין, וואו איך האָב זיך באַגעגנט מיט מיינע פריינט און וואו מיר האָבן דיס־קוטירט פילע וויכטיקע יידישע פראָבלעמען און ציוניזם. איך בין אָפט געזעסן צווישן שעה אין דער ביבליאָטעק און געלייענט יידישע און דייטשע ביכער. אונדזער פאָטער האָט נאָר וואָס געהאַט פאַרקויפט דאָס צווייטע הויז אויף דער טאַרגאָוויצע, דערביי פאַרדינט שיינע עטלעכע טויזנט קראָנען. ער האָט באַלד געקויפט אַ גרויסן בוי־פּלאַץ אויף דער אַגראָדאָוויגאָס און זיך באַלד געמומען בויען אַ גרויסע שיינע צווייי־שטאָקיקע געבייַדע. די הויז האָט געהאַט אייגענע וואָסער לייטונג. ווען דאָס הויז איז פאַרטיק געוואָרן, האָבן מיר מיט מזל אַריינגעצויגן זיך אין זייער אַ שיינע, באַקוועמע וואוינונג.

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט אונדז באַזוכט אונדזער שוועסטער צילע פון סאַנק. זי איז געקומען זען אונדזערע נייע הויז און וואוינונג. אַ טאָג שפּעטער האָב איך פאַרטרויט מיין שוועסטער פון מיין אומצו־פרידנקייט מיט מיין שטעלע ביי שימעלע דרוקער צוליב די קלייניע פאַר־דינסטן. איך האָב איר אויך דערקלערט אַז איך זע ניט קיין שום תכלית אין מיין אַרבעט אַלס בוכהאַלטער פאַר אַזאַ נידעריקן שכירות, אַז איך וואָלט וועלן ערגעץ וואו אַוועקפאָרן און פאַרבעסערן מיין לאַגע. שיעמלע דרוקער איז צו מיר געווען זייער גוט, אָבער ווען עס איז געקומען צו צאָלן שכירות, האָט ער זיך געהאַלטן אין די ראַמען פון דער דאַמאָלסטיקער צייט, ווייל ער האָט אַלע מאָל געקאָנט קריגן אַ בוכהאַלטער פאַר דער זעלבער שכירות.

מיין שוועסטער צילע, זייער אַ גוטע און ווייכע ביי דער נאַטור, האָט מיט מיר איינגעשטימט. זי האָט מיר פאַרגעשלאָגן, אַז איך זאָל פאָרן קיין סאַנק מיט איר, ווייל מאָטל האָט זיך גראד דאַמאָלט געוויטיקט

אין אַ נייעם בוכהאַלטער דענקט זי אַז עס וואָלט געווען זייער גוט פאַר מיר איך זאָל די שטעלע אָננעמען און אַז עס וועט פאַר מיר זיין אַ גוטע צוקונפט. מיין שוואָגער מאָטל האָט דאַמאָלט געמאַכט גוטע געשעפטן און איז געוואקסן גרעסער פון טאָג צו טאָג. ער האָט געהאַט פיל אונטערנעמונגען. ער האָט אויך דאַמאָלט איבערגענומען די בוי פון אַ גרויסן שיינעם באַנק־הויז פאַר דער זילבערמאַן באַנק. ער האָט אויך געפֿלאַנט צו בויען אַ גרויסע הויז פאַר זיך אין שטאָט.

איך האָב זיך אָן דעם פאַרשלאָג אָנגעכאַפּט. צווי טעג שפּעטער בין איך געזעסן מיט מיין שוועסטער אין אַ וואַגאָן אין יאַסלער צוג, אויפן וועג קיין סאַנץ, אָנצוהויבן אַ נייַ לעבן מיט נייַע מענטשן, אַ נייַ געשעפט און אַן אָנדערער אָטמאָספערע. זיצנדיק אין וואַגאָן, קוקנדיק אויף מיין שוועסטער צילע, פון וועמען דאָס גוטסקייט האָט פון פּנים געשיינט און וויסנדיק אַז זי טוט עס כדי מיר צו העלפֿן, האָב איך איר געדאַנקט פאַר איר גוטסקייט און פאַרשפּראָכן, אַז איך וועל עס איר אָפּדינען אין פריידן, אַז זי וועט דעם שריט ניט באַדויערן.

איך האָב נאָכדעם אויפגעלעבט און געהאָפט פאַר אַ נייעם אָנהויב פון אַ בעסערן לעבן און גוטע צוקונפט. וועָן מיר זיינען אָנגעקומען אין שטרוזשע איז שוין געווען שפּעט אין דער נאַכט. עס זיינען דאָרט אייַנגעשטיגן אין אונדזער וואַגאָן עטלעכע סאַנצער יונגעלייט, אַלע סוחרים, אינטעליגענט, גוטע ציוניסטן וואָס האָבן מיין שוועסטער גוט געקאָנט. זי האָט מיר פאַר זיי פאַרגעשטעלט. אָזוי שנעל ווי דער צוג האָט זיך געריבט פון דער סטאַנציע, האָבן אַלע אָנגעהויבן צו זינגען יידישע און העברעאישע לידער, פאַרשידענע נאַציאָנאַלע געזאַנגען. עס איז אין וואַגאָן געווען זייער פריילעך. מיר איז דאָס זייער געפֿעלן געווארן, ווייל אין ריישע וואָלט עס ניט פאַסירט, אַז די מאָדערנע אינטעליגענץ זאָל זינגען יידישע לידער, אויבערהויפט אין אַן עפּנטלעכן פלאַץ ווי אין אַ באַן־וואַגאָן. וועָן מיר זיינען אָנגעקומען אין סאַנץ, איז שוין געווען מיטנאַכט.

סאַנץ

אייַדער איך בין אַוועק פון ריישע, האָב איך זיך פאַרגעשטעלט סאַנץ אַלס אַ שטאָט מיט חסידישע יידן, פאַרזונקען אין טיפן פאַנאַטיזם. ווייל אין דער חסידישער וועלט האָט סאַנץ פאַרנומען דעם אויבנאָן. די שטאָט סאַנץ איז געווען אויסשליסלעך פאַרבונדן מיט חסידות. „סאַנצער

רבי" אדער „סאַנצער חסיד" איז ביי די חסידים געווען אַ טעגלעכער אויסדרוק, וועו זיי האָבן גערעדט פון חסידות אדער ביי אַ חסידישן זיק. און וועו האָבן חסידים ניט גערעדט פון חסידות? חסידות איז דאָך געווען דער תמצית פון לעבן. זיי פלעגן מער עוסק זיין אין חסידות ווי אין לערנען תורה. עס איז ביי זיי געווען אַנגענומען, אַז וועו זיי זיצן ביי אַ חסידישן „זיק" און דערציילן מעשיות פון דעם הייליקן צדיק, דאָס אַליין איז תורה.

אַלס אַ חסידישער קלויז־בחור מיט יאָרן צוריק, בין איך אַלע מאָל געווען אין דער מיינונג, אַז אין סאַנץ באַגעגנט מען חסידישע יידן אויף שריט און טריט. יידן וואָס זיינען ווייט פון עולם־הזהדיקן לעבן, וואָס ווייסן ניט פון קיין צורת מטבע. סאַנץ האָט געשמט אַלס דער מקור פון חסידות. אין סאַנץ האָט דאָך געלעבט דער וועלט־באַרימטער צדיק, דער „דברי חיים", דער גרינדער פון דער סאַנצער דינאַסטיע.

אָט בין איך שוין אין דער חסידישער שטאָט סאַנץ, דאָס וויגעלע און צענטער פון חסידות. איך האָב דערוואַרט צו זען אַ שטאָט, וואו „אַ דייטש" וועלט פאַרפאַלגט, וואו דער חסידיזם איז פיל עקסטרעמער ווי אין ריישע. דעם צווייטן טאָג האָב איך אויסגעפונען, אַז איך האָב געמאַכט אַ טעות.

סאַנץ איז געווען די ערשטע גרויסע שטאָט, וואָס איך האָב צום ערשטן מאָל באַזוכט אַזוי וויט אַוועק פון ריישע. ווי איבערראַשט בין איך געוואָרן וועו עס האָט זיך פאַר מיר אַנטפלעקט אַ שיינע מאַדערנע שטאָט מיט אַ פאַרטגעשריטענע יידישע קהילה. פון אַלטן סאַנצער חסידות האָב איך קיין שפור ניט געפונען. פאַרקערט איך האָב דאָרט געזען אַן אידעאַליסטישע אינטעליגענטע יידישע יוגנט, וואָס איז געשטאַנען זייער הויך קולטורעל.

איך האָב זיך דאָרט באַלד באַקאַנט מיט יונגעלייט פון הויכן אינ־טעליגענץ און אויך זייער נאַציאָנאַל געזאָנען. ניט נאָר דאָס, עס האָבן זיך אויך צווישן זיי געפונען פיל, וואָס האָבן געקאַנט לערנען אַ בלאַט גמרא, כאָטש זיי האָבן קיין קאַפאָטעס מיט סאַמעטענע קאַפעלושן ניט געטראָגן. מיין שוואָגער מאָטל איז אין סאַנץ געווען זייער באַליבט און געאַכטעט און אויך זייער פאָפולער ביי דער יוגנט. ער איז דאָמאָלט אַלט געווען עטלעכע און צוואַנציק יאָר. ער האָט מיך טאָקי איבעראַל גענומען און פאַר אַלעמען פאַרגעשטעלט, האָט מען מיך אויך זייער געאַכטעט.

בין איך באַלד געוואָרן אַ יוצא ונכנס אין דאָרטיקן ציון פאַראיין

און איך האָב זיך אויך אַקטיוו באַטייליקט אין אַלע אונטערנעמונגען. איך האָב געהאָלפן אַראַנזשירן יידיש ליטעראַרישע אוונטן, איך בין אָפט געווען דער פאָרזיצער. איך האָב אָפט אויך פאָרגעלעזן פון שלום עליכם, פרץ און אש. איך האָב אויך געזומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין די דראַמאַטיקע קהל־וואַלן, וואָס זיינען גראד דאָרט דעם יאָר פאָרגעקומען, און געהאָלפן באַקעמפן די אַסימילטאַטאָרישע קליקע וואָס איז געווען אָנגעפירט פון דאָקטאָר קערביל, וואָס האָט אויך דאָמאָלט קאָנדידירט אַלס קולטוס פרעזידענט. איך האָב גערעדט אויף עפנטלעכע פאָרזאַמלונגען און האָב געהאַט פיל פאָרגעניגן פון מיין אַרבעט.

מיין שוואָגער מאָטל האָט מיך זייער פיין אויפגענומען. איך האָב איבערגענומען די בוכהאַלטעריע אין דער קאָנצעליי. איך בין פון מיין נייע פאָזיציע געווען זייער צופרידן. מיינע פרייהייטן זיינען געווען אומ־באַשרענקט. מיין שוועסטער צילע איז געווען זייער גוט צו מיר, אויך דער שוואָגער. איך האָב אָנגעהויבן אַ נייי לעבן אין סאָנץ.

מאָטל איז געווען דער יינגסטער זון פון אַ פאַמיליע פון פינף קינ־דער — דריי טעכטער און צוויי זין. ווי איך האָב פריער געשריבן, זיינען זייער עלטערן געווען זייער פרומע מענטשן פון אַלטן דור. דעם פאָטער האָב איך געזען בלויז איינמאָל, ביי אונדז אין ריישע, צו דער פאַרלאָבונג. ער איז נפטר געוואָרן עטלעכע חדשים פאַר דעם זונס חתונה. דאָקעגן האָב איך געהאַט דאָס פאַרגעניגן צו באַקאָנען זיך מיט זיין מוטער, שרהלע שטערן. דאָס איז געווען אַ זעלטן געראָטענע פרוי, אַן אמתע אשת חיל. אויב איר האָט מיט איר גערעדט עטלעכע ווערטער, האָט זי תיכף געוואונען אייער רעספעקט. זי איז געווען אַן אָפּגעהיטע אַרטאָדאָקסישע פרוי. אין איר קליידונג איז זי געווען ענלעך צו אַ חסידישער רביצין. זי איז אין שטאָט געווען זייער גוט באַוואוסט ניט נאָר ביי יידן, נאָר אויך ביי קריסטן. זיי האָבן פאַר איר געהאַט די גרעסטע אַכטונג. טאָמער איז עמיצער אַריינגעפאַלן אין אַ צרה און זיך ענעויטיקט אין הילף, איז מען געקומען צו שרהלע שטערן. זי האָט קיינעם ניט אָפּגעזאָגט. זי האָט אָפּגעגעבן די בעסטע טעג פון איר לעבן צו העלפן די יעניקע, וואָס האָבן אין איר הילף זיך ענעויטיקט.

איך געדענק, ווען איך האָב געוואוינט אין סאָנץ, איז אָמאָל צו אַיר געקומען אַ ייד וואָס האָט קיגן זיך געהאַט אַן ערנסטע קלאָגע, וואָס האָט אים געדראָט אַ האַרטע שטראָף. דער ייד האָט פאַר שרהלען אויסגעווויינט זיין האַרץ און געבעטן זי זאָל אים העלפן. זי איז טאַקי תיכף געגאַנגען צום העכסטן ריכטער אין שטאָט און טאָקע אויך אויס־

געבעטן אַ הילף פֿאַר דעם יידן. זי איז אפשר געווען די איינציקע יידישע פרוי אין סאַנץ, וואָס האָט געהאַט אַ פרייען צוטריט צו אַלע גוישע ריכטער, צו די העכסטע רעגירונגס־לייט, די פֿאַליציי און אויך צום בירגער־מייסטער. אַלע האָבן געקאָנט שרהלע שטערן, זי איז געווען אַן אמתע צדקת. איך האָב געוואוינט ביי איר אין הויז עטלעכע וואָכן ביז איך האָב באַקומען אַ צימער ביי דער שוועסטער. האָב איך געהאַט די גע־לעגנהייט זיך מיט איר בעסער צו באַקאַנען. זי האָט געהאַט אַ שארפן געשעפטס קאָפּ. אירע עצות זיינען געווען גוט איבערגעלייגט און לאָגיש באַגרינדעט און האָבן אַלע מאָל געבראַכט דערפאָלג. וועז איך האָב זי דעם לעצטן מאָל געזען, איז זי שוין געווען אין די זיבעציקער יאָרן. זי איז אָבער אָפּילו אין דעם עלטער געווען זייער אַקטיוו.

מיין שוואָגער מאָטל איז געווען דער יינגסטער פון די קינדער. וועז איך האָב אים צום ערשטן מאָל געזען, וועז ער איז געקומען קיין ריישע אין 1904 צו באַקאַנען זיך מיט אונדזער שוועסטער צילע, בין איך געווען אַ חסידישער קלויז־בחור. אַזוי ווי ער האָט דאַמאָלט קיין פֿאות ניט געהאַט און עס האָט ביי אים ניט געשפּראָצט קיין בערל כאָטש ער איז שוין דאַמאָלט אַלט געווען איבער צוואַנציק, האָט עס מיר טאַקע ניט געפעלן. אָבער שפּעטער, וועז איך האָב אַליין באַזייטיקט די פֿאות מיט די חסידישע מלבושים, איבערהויפּט וועז איך בין געקומען קיין סאַנץ אַרבעטן אין זיין געשעפט, האָב איך פֿאַר אים געהאַט דעם גרעסטן רעספּעקט. אין זיינע יונגע יאָרן, און אויך היינט וועז איך שרייב די שורות, איז ער געווען אַ זייער ענערגישער געשעפטסמאַן. ער האָט זיך צו אַלע געשעפּטס־אונטערנעמונגען צוגעכאַפּט. ער האָט זיך פֿאַר קיין זאַך ניט אָפּגעשטעלט. וועז ער האָט געוואָלט וועמען פֿאַרקויפן סחורות, האָט ער פֿאַרקויפט. ער האָט געהאַט אַ קאָלאָסאַלן איינפלוס איבער זיינע קונדן. קיין זאַך איז פֿאַר אים ניט געווען שווער. ער האָט באַהערשט די קונסט און די קראַפט פון איבערצייגונג. פון פוילקייט האָט ער קיינמאָל ניט געוואוסט. ער איז אַרומגעפֿאָרן גאַנצע נעכט אויף די באַנען כדי ער זאָל אַרבעטן מיט די קונדן בייטאָג. איך האָב אַלע מאָל באַוואונדערט זיין אויסערגעווייגלעכע ענערגיע. ער האָט קיין זיצפלייש ניט געהאַט. עס האָט אים אַלע מאָל געצויגן עפּעס צו טאָן. ער איז געווען טעמפּעראַמענטאָל מיט דיסציפּלין. מיט זיינע אומבאַגרענעצטע פעאיקייטן האָט ער אויפגעבויט אַ געשעפט, וואָס האָט געשמט אין גאַנץ עסטרייך. ער האָט גוט באַהערשט די פוילישע און דייטשע שפּראַכן. ער איז געווען באַליבט אין אַלע קרייזן. ער איז אין סאַנץ געווען זייער פּאָפולער.

וועז ער איז נאָך דער חתונה געקומען קיין סאַנץ מיט זיין פרוי, האָט ער תכף ליקווידירט דאָס שטרייַמל מיטן שוואַרצן זיידענעם כאַלאַט. ער האָט דאָס בלויז געטראָגן אין ריישע די ערשטע וואָך פון דער חתונה כדי אונדזער פאָטער צופרידן צו שטעלן.

אין סאַנץ האָב איך פאַרבראַכט אַ יאָר און אַ האַלב. איך האָב געאַרבעט פלייסיק און געלערנט דאָס געשעפט. באַלד נאָכן ערשטן יאָר, וועז מאָטל האָט איינגעזען אַז איך טויג זיך שוין גוט אויס אין געשעפט, האָט ער באַשלאָסן צו עפענען אַ פיליאַלע אין ריישע אונטער מיין אויפזיכט. איך בין טאַקי צוריקגעקומען קיין ריישע, וואו מיר האָבן אויסגעבויט ספּעציעלע מאַגאַזינען אין הויף פון אונדזער הויז אויף דער אַגראַדאָוע גאַס, פאַר אונדזער נייעם געשעפט. מאָטל האָט באַלד געשיקט דריי וואַגאָנען מיט סחורות. ער האָט אויך איבערגענומען פאַרטרעטונגען פון אַנדערע וויכטיקע פראָדוקטן אין דעם בראַנזש. איך האָב דאָס געשעפט געפירט און עס איז אין אָנהויב געגאַנגען גאָנץ גוט.

אין אָנהויב פון יאָר 1908 (תרס״ח) ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914 (תרע״ד) האָט מען אין עסטרייך געפילט דעם דרוק פון דער דעפּרעסיע. אין גאַליציע אָבער איז די עקאָנאָמישע לאָגע געווען פיל ערגער. אַזוי ווי דער האַנדל און אינדוסטריע איז געלעגן אין יידישע הענט, האָבן טאָקע די יידן געליטן פון דער דעפּרעסיע מער ווי אַנדערע. יעדן טאָג זיינען פאַרגעקומען באַנקראָטן. געשעפטן האָבן זיך געשלאָסן, אַ גרויסער טייל פון די אָפּזעצער האָבן געמאַכט פליטה קיין אַמעריקע, וואו די אימיגראַציע טירן זיינען געווען פריי אָפן פאַר יעדן וואָס איז געווען געזונט, נאָרמאַל און האָט געהאַט אויף אַ שיפסקאָרטע. אַמעריקע איז דאַמאָלט געווען דער בעסטער און זיכערסטער עיר מקלט פאַר אייראָפּאַישע אָפּזעצער.

אויך אין ריישע האָט מען געפילט די דעפּרעסיע אויף שריט און טריט. עס האָבן דאָרט אויך קיין אָפּזעצער ניט געפעלט. צווישן די ריישער יידן האָבן זיך געפונען אַזעלכע וואָס האָבן די הונגער ליידן פאַרדעקט און פאַרגלעט. אין דער היים האָט מען געהונגערט, אָבער דרויסן, פאַר מענטשן, האָט מען געשפילט אַ גרויסע ראָל. די דעפּרעסיע האָט אַלעמען געדריקט.

אַזוי ווי גאַליציע האָט קיין פראָווינציאַנעלן הילפס פאַראיין ניט געהאַט איז אין יאָר 1910 אין לעמבערג פאַרגעקומען אַ צוזאַמענקונפט פון דעלעגאַטן פון דער „איקא״, די פאַריזער אַליאַנס, די אַנגלאָ דזשואיש אַסאָסיאיישאַן, און פון דייטשן הילפס פאַראיין און אַנדערע אויסלענדישע

הילפס אָרגאַניזאַציעס, כדי צו גרינדן אַ גאַליצישן הילפס פאַראיין צו געפינען אַ וועג צו העלפן ברענגען דעם גאַליצישן יידישן עקאָנאָמישן מצב אויף אַ העכערע מדרגה. די אויבן דערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס זיינען געווען גרייט צו געבן געלט פאַר דעם צוועק, אויב די גאַליציש רייכע יידן וועלן טאָן דאָס זעלבע.

נאָך לאַנגע באַראַטונגען איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ „זעלבסט הילפס פאַראיין" וואָס זאָל זיך אָפגעבן מיט דער אַרבעט. אָלס פּראָווי־זאָרישער פּרעזידענט איז דערוויילט געוואָרן דער באַקאַנטער יידישער אַסימילאַנט שמעלקע פּאָן האָרוויץ. אָלס וויצע פּרעזידענט איז דער־וויילט געוואָרן דער ציוניסט דר. יהושע טאָן. פון די סאָציאַליסטן איז דערוויילט געוואָרן דר. דיאַמאַנט, און דר. גראָס פון די אומאָפּהענגיקע.

די דערוויילטע האָבן אָפּגעהאַלטן פאַרזאַמלונגען און אויסגעאַרבעט די סטאַטוטן. אונטער די דאַמאָלסטדיקע עסטרייכע געזעצן האָט אָז אַר־גאַניזאַציע ניט געקאָנט פונקציאָנירן אָן דער דערלויבעניש פון דער רעגירונג. מ׳האָט טאַקי אנגעגעבן אין דער לעמבערגער שטאַטהאַלטעריי פאַר אַ באַוויליקונג. אין יאָר 1914 איז ענדלעך אָנגעקומען די באַוויליקונג פון דער רעגירונג פאַרן זעלבסט הילפס פאַראיין". צום אומגליק איז אין דעם זעלבן יאָר אויסגעבראָכן די וועלט מלחמה און עס איז פון דעם גאָר ניט געוואָרן.

חוץ דער דעפּרעסיע זיינען דאַמאָלט אויך די באַציאונגען צווישן עסט־רייך און סערביע געוועזן זייער אָן אָנגעצויגענע. אויף דער זייט פון עסטרייך איז געשטאַנען די מעכטיקע דייטשלאַנד און אויף דער זייט פון סערביע איז געשטאַנען די צאַרישע רוסלאַנד. די לאָגע איז געווען אָזוי אָנגע־שטרענגט, אַז עס האָט קיינער ניט געצווייפלט אַז עס וועט סוף־כל־סוף קו־מען צו אַ מלחמה. עס איז בלויז געווען אַ פראָגע ווער וועט אָנציגדן דאָס פייער. אונדזערע עלטערן האָבן נאָר וואָס באַשלאָסן צו פאַרלאָזן ריישע און איבערציען זיך קיין ווין אין זייער אייגענער הויז, וואָס אונדזער פאָטער האָט געקויפט אין יאָר 1912, וואו זיי וואָלטן געקאָנט לעבן גליקלעך. צום אומגליק איז דער פּלאָן ניט דורכגעפירט געוואָרן. די דעפּרעסיע האָט אויך אונדזער פאָטער עקאָנאָמיש צוגעדריקט, וואָס האָט געפירט צום טראָגישן טויט פון מיין מוטער, ווי איך האָב געשריבן אין די פּריער־דיקע קאַפּיטלען.

אויף דער באַן פון באבאוו קיין סאַנץ

אום זומער אין יאָר 1912, איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין דעם קליינעם שטעטל באבאוו, וואָס איז געלעגן אויף דער באַן שטרעקע צווישן טאַרנע און סטרוזשע, וואָס האָט זיך געצויגן איבער סאַנץ ביז צו דער אונגאַרישער גרענץ. איך האָב דאָרט געהאַט עפּעס געשעפטלעך צו דערליידיקן.

באבאוו איז געווען דער זיץ פון אַלטן סאַנצער חסידות. דערבאבא־ווער רבי ר׳ שלמהלע האַלבערשטאַם האָט געשטאַמט פון דער סאַנצער גזע און האָט געהאַט אַ גרויס פאָרעכטס פון אַלע טיילן פון לאַנד. געווען איז עס אין אַ פרייטיק פאַרמיטאָג אין חודש תמוז. איך האָב דערלידיקט וואָס איך האָב געדאַרפט און בין גלייך געגאַנגען צו דער באַן־סטאַנציע צו פאָרן קיין סאַנץ און דאָרט בלייבן איבער שבת. קו־מענדיק צו דער באַן, האָב איך דאָרט געטראָפן אַ גרויסן עולם יידן. עס איז געווען אַ גרויסער טומל. איך האָב אויסגעפונען פון אַ יונגן בחור, אַז דער הייליקער באבאווער צדיק איז איצטער אין וואַרעם באָד, ניט ווייט פון אונגאַרן, פאָרן די באָבאָווער חסידים אַהין אויף שבת.

פון באָבאָוו ביז סאַנץ דויערט די רייזע אַביסל מער ווי אַ שעה. דערזעענדיק אַזאַ גרויסן עולם וואַרטן אויפן צוג, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז די וואַגאַנען וועלן זיין גוט באַזעצט, אַז עס וועט ניט זיין גענוג פּלאַץ פאַר אַלעמען צו זיצן. זייענדיק אַ דערפאַרנדער רייזנדער האָב איך זיך דער ערשטער אַריינגעכאַפט אין וואַגאַן אַזוי ווי דער צוג איז אַנגעקומען און פאַרנומען אַ גוטן זיץ ביים פענצטער. די איבעריקע חסידישע פאַסא־זשירן האָבן זיך געשטופט אַריין אין די וואַגאַנען. עס האָט געדויערט פופצן מינוט ביז דער צוג האָט געקאָנט אָפּפאָרן; נאָרמאַל שטייט דאָרט דער צוג ניט לענגער ווי איין מינוט.

דער וואַגאַן אין וועלכן איך בין געזעסן איז געווען איבערגעפאַקט. כמעט אַלע זיינען געווען באבאווער חסידים. העלפט פון זיי האָבן קיין זיץ פּלעצער ניט געהאַט. אויף דער זעלבער באַנק וואו איך בין געזעסן, און אויך אַנטקעגנאיבער מיר זיינען געזעסן חסידישע יידן. אַנטקעגן מיין וואַגאַן־פענצטער צו דער לינקער זייט זיינען געשטאַנען דריי חסידישע יונגעלייט, זיי האָבן אויסגעקוקט ווי שנה ראשונה־ניקעס. איך בין געווען דער איינציקער אין וואַגאַן וואָס איז געווען אַנגעטאָן ווי אַ דייטש. אין וואַגאַן איז געווען זייער הייס. בין איך געזעסן געמיטלעך ביים פענצטער, מיט בלויזן קאַפּ און געלייענט אַ דייטשע צייטונג. דער צוג איז געפאָרן

אין דער ריכטונג פון שטרוזשע. זיצנדיק מיט דער צייטונג אין האַנט, האָב איך געהערט ווי איינער פון די דריי יונגעלייט, זאָגט צו דעם יידן וואָס איז געזעסן נאָענט צו מיר: „זעט נאָר ווי דער דייטש (מיינענדיק מיך) זיצט דאָרט צעשפרייט ביים פענצטער און מיר אַלע דאַרפן שטיין. איך דענק אַז ס׳וואָלט געווען גלייך מיר זאָלן אים הייסן אויפשטיין און אים משלח זיין. מיר וועלן קאָנען זיצן צווישן אויף זיין אָרט". געזאָגט האָט ער עס ניט ווייל איך האָב ניט אויסגעקוקט ווי אַ יידענאָר ווייל איך האָב געטראָגן דייטשע מלבושים, אָן פאות, און געזעסן בגולי ראש. דאָס איז ביי זיי אָנגענומען געווארן אַז איך פאַרשטיי קיין יידיש ניט. דער צווייטער יונגערמאַנטשיק לעבן אים האָט מיט אים איינגעשטימט. אָבער דער יידי, וואָס איז געזעסן נאָענט צו מיר האָט זיי אָפּגעראַטן, זיי זאָלן עס ניט טאָן. דער ערשטער האָט זיך אָבער ניט צוגעהערט און האָט דאָך געוואָלט פון מיין זיץ פּלאַץ מיך אַראָפּוואַרפן בעל כרחה. איך האָב זיך ניט וויסנדיק געמאַכט און ווייטער געלייענט די צייטונג. ביי זיך האָב איך געטראַכט, נו... נו... זאָל ער נאָר צוקומען און מיך אָנרירן, וועל איך אים תכף דערלאַנגען אַ מתנת יד צווישן די אויגן, אַז ער וועט קומען צום רבין מיט אַ בלוטיקער נאָז.

דער יונגערמאַן, אַ תקיף, האָט זיך טאַקי געלאָזט גיין אין מיין ריכטונג, וואו איך בין געזעסן. איך האָב זיך אויך, אומבאַמערקבאַר, צו־געגרייט אים צו באַגעגענען. עס האָט אים אָבער איינער פון די יידן אָפּגעשטעלט און געזאָגט: „טו עס ניט, כ׳וועל ניט לאָזן". ער האָט אים דערקלערט אַז איך וועל זיך געווויס ניט לאָזן פון זיץ אַראָפּוואַרפן, דער סוף וועט זיין, אַז אויף דער נעקסטער באַן־סטאַנציע וועט מען רופן דעם סטאַציאָנס שוץ, מ׳וועט מאַכן אַ פּראָטאָקאָל און ער וועט נאָך דאַרפן אפשר גיין זיצן אין חד גדיא. ענדלעך האָט דער חסידישער יונגערמאַן־טשיק איינגעזען אַז דער יידי איז געראַטן און זיך צוריקגעצויגן צו זיין פּלאַץ ביים פענצטער און דערמיט פאַרמידן אַ סקאַנדאַל.

לעבן מיר איז געזעסן אַ שווערער און בריטער חסידישער יידי. ער האָט אַרויסגענומען פון זיין הינטערשטער קעשענע אַ פאַטשיילע, וואו ער האָט געהאַט עטלעכע אייער־קיכלעך, פון דער צווייטער קעשענע האָט ער אַרויסגענומען אַ קליין פלעשל בראנפן. דאָס זעלבע האָבן אויך געטאָן אָנדערע יידן וואָס זיינען דאָרט געזעסן. זיי האָבן צעבונדן די פאַטשיילעס מיט די קיכלעך און פריצניקלעך. מ׳האָט געטרונקען לחיים, אַז דער רבי זאָל האָבן אַ רפואה שלמה. ער זאָל מאריך ימים זיין, משיח זאָל קומען און אויסלייזן די יידן פון גלות.

אַלע האָבן פֿאַרביסן און צעקייט די האַרטע פֿריצניקלעך, און באַלד אָנגעהויבן ריידן חסידות און דברי תורה. זיי האָבן דיסקוטירט די פֿלוגתא צוויישן ר׳ אליעזר און די חכמים, וועגן „תנור של עכנאי״, אַ גמרא אין בבא מציאה, פֿרק הזהב. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ באַק־אויוון, וואָס איז געבויט פון שטיינער פון עכנאי, אויב דער אויוון איז מקבל טמאה. ר׳ אליעזר האָט געזאָגט, אַז דער אויוון איז ניט מקבל טמאה (אַז ווען דער אויוון ווערט באַרירט פון אַן אומרייניע זאַך אָדער שרץ, איז דער אויוון ניט אומריין). אָבער די חכמים האָבן געזאָגט, אַז דער אויוון איז טמא. ר׳ אליעזר האָט געוואָלט באַווייזן אַז ער איז געראַטן, האָט ער באַווייזן מיט פֿאַרשידענע נסים פון הימל ערד און וואַסער, עס האָט אָבער ניט געהאָלפֿן, די חכמים האָבן ניט געוואָלט צוגעבן, ביז ער האָט געוואָלט באַווייזן מיט די וועגט פון בית המדרש, וואָס האָבן אָנגעהויבן זיך בויגן צום איינפֿאַל. ביז עס איז אויפֿגעשטאַנען ר׳ יהושיע און גע־מאַכט אַ פֿשרה. די יידן האָבן עס דיסקוטירט און באַוואונדערט די גרויס־קייט פון די חכמי התלמוד. איינער פון די יידן האָט געזאָגט, אַז די פֿלוגתא וועט געבראַכט אין דער גמרא בבא קמא אַ צווייטער האָט אים איבערגעשפּאַרט, אַז עס שטייט אין מסכתת בבא מציעה אָבער ער געדענקט ניט דעם פּרק. קיינער פון די יידן איז ניט געווען זיכער וואו די פֿלוגתא איז געשריבן. איז מיר איינגעפֿאַלן, אַז איצטער איז דער ריכטיקער מאָמענט זיך אָפּצורעכענען מיט די יונגעמאַנטשיקעס, וואָס האָבן מיך געוואָלט אַראָפּווארפן פון מיין זיץ.

איך האָב זיך אויפֿגעשטעלט צו נעמען מיין קאַפּעלוש, וואָס איז גע־לעגן אין דער הויך איבערן זיץ־פֿלאַץ, כדי צו צודעקן דעם קאָפּ ווען איך רייד דברי תורה. ווען דער יונגערמאַנטשיק האָט דעזען אַז איך שטיי אויף, האָט ער געדענקט אַז איך קלייב זיך געווויס אַראָפּצוגיין ביי דער נעקסטער סטאַנציע, האָט ער זיך שנעל צוגעגרייט צו פֿאַרכאַפּן מיין פֿלאַץ און האָט דערביי עפּעס געפּאַנפּעט אונטער דער נאָז גייענדיק אין מיין ריכטונג. אָבער אַזוי ווי איך האָב זיך שנעל צוריקגעזעצט, איז ער געבליבן שטיין אַ צעמישטער. איך האָב זיך געוועדט צום יידן וואָס איז געזעסן לעבן מיר, בזה הלשון: איך האָב, זיצנדיק דאָ, זיך צוגעהערט צו אייער דיסקוסיע וועגן דער פֿלוגתא פון תנור של עכנאי, וויל איך אייך זאָגן, אַז די גמרא וועט געבראַכט אין מסכת בבא מציעה, פּרק הזהב. — איך האָב די וועטער געזאָגט גאַנץ הויך, אַז אַלע האָבן עס געהערט.

דערהענרנדיק די וועטער פון מיר, זיינען אַלע, וואָס זיינען געזעסן אַרום מיר, געבליבן נבהל ונשתומם. עס איז פֿלוצים געוואָרן שאַ שטיל.

איך האָב זיך אויסגעדרייט צו די יונגעמאַנטשיקעס און זיי געגעבן אַ גוטע לעקציע פון דרך ארץ קדמה לתורה אַז זיי זיינען געווען אַ חושד בכשרין. אַלע דריי זיינען געבליבן פאַרשעמטע, קיין וואָרט ניט אַרויסגערעדט. איך האָב זיך שפּעטער אויך באַטייליקט אין דער גמרא דיסקוסיע מיט די חסידים, ביז דער צוג איז אָנגעקומען אין סאַנץ. אַרויסגייענדיק פון וואַגאָן, האָב איך געהערט ווי אייניער פון די יידן זאָגט צום צווייטן: „אַ שאָד, וואָס אַזאַ טייערער יונגערמאַן איז אַראָפּ פון דרך הישר.

ווין

נאָכדעם ווי אונדזער פּאָטער האָט איבערגענומען די הויז אין ווין, ביז צו דער צייט ווען מענדעלע האָרוויץ האָט אַרייַנגעזעצט אַ געריכטס־פאַרוואַלטער, בין איך געווען מער אין ווין ווי אין ריישע. איך האָב דאָרט געהאַט זייער פיל צו דערליידיקן. די הויז איז געווען אַ שיינע, מאָדערנע געבויידע, מיט באד־צימערן און עלעווייטאָר. געוואוינט האָבן דאָרט קריסט־לעכע איינוואוינער. אויפן ערשטן שטאָק איז געווען אַ באַנק. מיר האָבן דאָרט געהאַט אַ זייער גוטן פאַרוואלטער וואָס האָט געהאַלטן דאָס הויז זייער ריין און אויך אייַנקאַסירט דירה געלט. איך בין אַהין געקומען יעדן חודש איבערצונעמען דאָס אייַנקאַסירטע געלט, איך בין דאָרט אָפט געבליבן צווויי וואָכן.

ווין איז דאָמאָלט געווען די הויפּט שטאָט פון דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיע, מיט אַ באַפעלקערונג פון איבער צוויי מיליאָן, אונ־טער דער הערשאַפט פון קייזער פראַנץ יאָזעף, וואָס איז געווען באַוואוסט אַלס אַ יידן־פריינט. ווין האָט געהאַט די שענסטע קייזערלעכע פּאַלאַצן און שטייט־געביידעס און איז אויך איצט באַוואוסט אַלס די שענסטע שטאָט אין דער וועלט. די שטאָט האָט געהאַט צווויי אָפּערע הייזער און איבער צוואַנציג טעאַטערס, וואו מ׳האָט אויפגעפירט אפערעטעס און דראַמאַטישע שפילן. איך געדענק אַמאָל אין אַ זומערטאָג, אין יאָר 1912, האָב איך באַגעגנט דעם באַרימטן אָפּערע זינגער ענריקאָ קאַרוזאָ, וועלכער האָט שפּאַצירט אין דער קערטנער שטראַסע מיט צוויי באַגלייטער. ער איז דאָמאָלט געווען אַ גאַסט שפילער אין דער קייזערלעכער אָפּערע. עס איז אויך דאָמאָלט דאָרט געווען אַ זייער גרויסע צאָל מוואוי־הייזער און אַנדערע אַמוזירונגס־פּלעצער.

ווין האָט אויך געהאָט די גרעסטע יידישע קהילה אין עסטרייך. די יידישע באָפעלקערונג האָט געציילט אַרום 150 טויזנט. עס זיינען דאָרט געווען פיל בתי כנסיות, שטיבלעך, גרויסע שיינע שולן און טעמפלען. די קהילה איז געווען גוט אָרגאַניזירט, מיט אַ קולטוס פּרעזידענט און קולטוס ראַט, געוויילט דורך ספּעציעלע יידישע קהל וואַלן.

די שטאָט איז געווען איינגעטיילט אין 21 באַצירקן. דער צווייטער באַצירק איז געווען באַקאַנט אַלס דער יידישער באַצירק, וואו עס האָט געוואוינט דער גרעסטער טייל פון דער יידישער באָפעלקערונג. דאָרט זיינען געווען אויסגעבויט די עלטסטע שולן און די שענסטע טעמפּלען. מיר איז גוט באַקאַנט די באָרימטע שיף שול.

דער צווייטער באַצירק איז געווען אָפּגעטיילט פון ערשטן און די אַנדערע באַצירקן מיטן דאַנאַי קאַנאַל. דאָרט זיינען געווען די גרעסטע כשרע שפּייז געשעפטן. אין מיינע צייטן האָבן דאָרט געוואוינט עטלעכע רבנים. איך פלעג אָפט באָגעגענען אין גאַס אַ חסידישן יידן מיט היפּשע פּאות אָנגעטאָן לויט דעם בעלזער הולך, וואָס אין ווין איז דאָס געווען אַ זעלטנקייט. די ווינער יידן, צווישן זיי זייער פיל פּרומע אָרטאָדאָקסן, האָבן זיך גאָנץ אַנדערש געפירט פון די גאַליציאַנער יידן. דער ווינער האָט קיין פּאות ניט געטראָגן. כמעט אַלע האָבן זיך ראַזירט, אָבער ניט מיט אַ ראַזיר מעסער. עס איז שוין דאָמאָלט געווען אַ כעמיש מיטל — ספּעציעלער ראַזיר־קרעם (דעפּילאַטאָר) — מיט וועלכן מ׳האָט באַשמירט די זייט פון פּנים וואו עס וואַקסט די בּאָרד, מ׳האָט שפּעטער אַרומגעקראַצט דעם קרעם און די האָר מיט אַ האָלץ־מעסער. אויף דעם איז געווען אַ הכשר. קיין אייניציקער פון די ווינער יידן האָט ניט געטראָגן אַ סאַ־מעטעם קאַפּאָטע, קאַפּאָטע, אָדער אַ שבת שטריימל. אַלע האָבן זיך געקליידט לויט דעם דייטשן טראַכט. בלויז עטלעכע צוגעקומענע פּרומע גאַליציש יידן האָבן זיך געהאַלטן ביי זייער הלבשה, זיי האָבן זיך ווייניק אָנגעזען אין דער גרויסער שטאָט. אין צווייטן באַצירק זיינען איבער 60 פּראָצענט פון די יידישע געשעפטן געווען געשלאָסן אום שבת. דאָס יידישקייט האָט זיך געפּילט אויף יעדן שריט, אָבער ניט אויפן גאַליציאַנער קליינשטעטלדיקן שטייגער. ווייל חוץ זיין פּרומקייט איז דער ווינער יד אויך געווען הויך אינטעליגענט מיט אַ וועלטלעכער בילדונג. איך בין איינמאָל געווען אין דער שיף שול צו מנחה, האָב איך דאָרט געטראָפן אַ פּאָליציי קאַפּיטאַן, אויסגעפּוצט אין זיין שיינעם אוניפּאָרם, מיט שיינע גאָלדענע קנעפּלעך וואָס אין ווין איז דאָס געווען אַ זייער הויכער ראַנג.

ער איז געשטאַנען שמונה־עשרה, די אויגן צוגעמאַכט און זיך אַפילו גוט געשאָקלט מיט אַ פאַרקנייטשטן שטערן.

די ווינער יידן זיינען געווען שטאָלץ מיט זייער הויפטשטאָט און קייזער. זיי האָבן דאַמאָלט געהאַט די זעלבע פרייהייטן וואָס די קריסטן. זייערע רעליגיעזע פרייהייטן זיינען געווען אומבאַגרענעצט. איך געדענק אַפילו אין ווין אַ פראָצעסיע פון יידן וואָס האָבן פֿאַראַדירט אין גאַס, מיט אַ נייעם ספר תורה פאַר זייער שול און אַפילו געטאַנצט אַין גאַס. דער ייד האָט זיך געפילט פריי. די גוישע באַפעלקערונג איז געווען 90 פּראָצענט קאַטוליש און אַנגעזאפּט מיט אַנטיסעמיטיזם. צווישן זיי די באַוואוסטע אַנטיסעמיטישע לוגערשע קריסטלעך סאָציאַלע פּאַרטיי, וואָס האָט געלייגט דעם פונדאַמענט פאַרן נאַציזם. די פעדעראַלע רעגירונג האָט מיט זיין קיין שום שייכות ניט געהאַט. זיי האָבן זיך געהאַלטן ביי דער קאַנסטיטוציע.

עס איז געווען אַ פאַרגעניגן צו קומען קיין ווין און דאָרטן צו פאַרברענגען. עס זיינען אָפט געקומען יידישע טעאַטער טרופּן פון גאַליציע און געשפילט אין די יידישע קאַפע הייזער און האָטעלן אין צווייטן באַצירק. איך האָב אין ווין זייער גוט פאַרבראַכט. ווייל דאָרט האָט עקזיסטירט אַ טאָג־און אַ נאַכט־לעבן. דאָס ווינער לעבן האָט מען גערופן „וויין, פרויען און געזאַנג". אָט די דריי זיינען געווען אַ קאָמבינאַציע, פון ווינער נאַכט־לעבן, די בעסטע וויין קעלערן די שענסטע פרויען און די בעסטע מוזיק. די ווינער מוזיק וועט ווערן געשפילט אַזוי לאַנג ווי די וועלט וועט עקזיסטירן.

מיין הויפט אויפגאַבע אין ווין איז געווען צו געפינען אַ קונה פאַרן הויז, עס צו פאַרקויפן מיט אַ גוטן פראָפיט. צום באַדויערן האָט דאָס לאַנד דאָמאָלט מיטגעמאַכט אַ שווערע דעפּרעסיע. עס האָבן זיך קיין קונים ניט געפונען ווייל עס האָט געפעלט געלט. די יעניקע וואָס האָבן יאָ געהאַט געלט האָבן אַנגעבאַטן זייער נידעריקע פרייזן. מיין אַרבעט אין ווין איז געווען אַן אומזיסטע און האָט קיין רעזולטאַטן ניט געבראַכט.

מיינע לעצטע טעג אין ריישע

נאָכדעם ווי מיין מוטער איז אַוועק פון דער וועלט אין מאַי 1913, בין איך געבליבן אַן אַנטוישטער. איך האָב פאַרלוירן מיין צוטרויען צום לאַנד און אויך צו דער שטאָט פון מיין געבורט, צו די מענטשן בכלל

און דעם אַרטאַדאָקסישן יידישן קלאַס בפרט. עס האָט מיך געעקלט פון אַלץ וואָס איז געווען אַרום מיר. טאָג און נאַכט בין איך אַרומגעגאַנגען מיט אַ ביטער האַרץ קעגן די יידישע באַנקען, די וואָכערער, די מענדעלע האַרוויצעס, וואָס האָבן געהאַט אַ דירעקטן חלק אין אונדזער מוטער׳ס פריצייטיקן טויט. מיר האָט זיך געוואָלט לויפן אַוועק ערגעץ ווען.

מיין פעטער שמואל, דער ברודער פון אונדזער מוטער, וואָס האָט שוין געוואוינט אין אַמעריקע זייט דאָס יאָר 1902, אין בעלינגהעם, וואַשינגטאָן סטייט און האָט מיט מיר רעגלמעסיק קאָרעספּאָנדירט, האָט מיר אָפט געשיקט פון אַמעריקע יידישע צייטונגען: „דער מאָרגן זשורנאַל", „טאָגעבלאַט" און אויך „דער אַמעריקאַנער". איך האָב די צייטונגען זייער גערן געלייענט און געהאַט אַ גוטן באַגריף וועגן דעם יידישן לעבן אין אַמעריקע. האָב איך טאַקי באַלד נאָך דער שבעה באַשלאָסן צו פאָרן קיין אַמעריקע. איך האָב עס איבערגערעדט מיטן פאָטער און ער האָט מיט מיר אייניגעשטימט. ער האָט אויך פאָרגעשלאָגן אַז מיין ברודער משה זאָל מיט מיר מיטפאָרן.

געריידט און געטאָן. איך האָב זיך אָנגעהויבן צוגרייטן צו דער רייזע. איך האָב אָנגעהויבן צו ליקווידירן מיינע געשעפטן פאַרבינדונגען, וואָס איך האָב געהאַט מיט מיין שוואָגער מאָטל אין זיין ריישער פיליאַלע. מיין ברודער משה איז דעמאָלט אַלט געווען 15 יאָר, ער האָט ניט געוואָרט ביז איך וועל זיך דערלויבן דאָ און איז געפאָרן אַליין קיין ניו יאָרק אין אויגוסט 1913. ביים אָנקומען האָט דער האַיאָס אים פאַרבונדן מיט אונדזער מומע חיהלע־זייבל און פעטער חיימל. זיי האָבן אים באַלד פאַרזאָרגט מיט אַ שטעלע און ער האָט זיך באַלד אייניגע־אַרדנט אין ניו יאָרק.

אַזוי שנעל ווי איך בין פאַרטיק געוואָרן מיט מיינע געשעפטס־פאַר־בינדונגען, האָב איך באַלד אָנגעהויבן אַראַנזשירן פאַר מיין רייזע קיין אַמעריקע. איך האָב אין ריישע געהאַט פיל פּריינט, צוויישן זיי משה עהלבוים און אויך דער דיכטער נחום שטערנהיים. אַזוי ווי זיי זיינען שוין פריער געווען אין אַמעריקע האָב איך זיך פאַר זיי פאַרטרויט מיט מיין פלאָן און באַשלוס. ביידע האָבן מיט מיר אייניגעשטימט, און האָבן מיר אויך צוגעזאָגט קוראַזש. משה עהלבוים האָט מיר זאָגאָר געזאָגט אַ בריוו צו זיין שוואָגער איטשע ווייניאַן אין ניו יאָרק. דאָקטער האָבן מיך די אָנדערע ריישער פריינט אָפגערעדט פון דעם שריט. איינער פון זיי, פייוועלע קאָהן, האָט מיר אָפילו געזאָגט, אַז עס איז ניט שיין צו פאָרן קיין אַמעריקע ווען עס פאָרן בלויז אָנזעצער און שווינדלער וואָס

ווילן זיך אַרויסדרייען פון דער גערעכטיקייט. איך האָב אָנגענומען די עצה פון די ערשטע צוויי. איך האָב זיך באַלד באַזאָרגט מיט אַ שיפסקאָר־טע, אָפּצופאָרן פון ברעמען מיט דער שיף דזשאָרדזש וואַשינגטאָן, דעם 12טן אָקטאָבער 1913, קיין ניו יאָרק.

דעם טאָג וואָס איך האָב פאַרלאָזט מיין היים אין ריישע איז ביי אונדז אין דער היים געווען אַ טרויער. אַרום עלף אַזייגער אין דער נאַכט האָב איך זיך צוגעגרייט צו גיין צום באַן. די קליינע קינדער זיינען אַלע געשלאָפן געשמאַק, בלויז דער פאָטער און מיינע צוויי שוועסטער מאליע און אסתר זיינען געווען מיט מיר אין צימער און געוואָרט. איך האָב אַלע קינדער געקושט אין זייער שלאָף און מיט טרערן אין אויגן האָב איך געוואונשן אַז מיר זאָלן זיך באַלד זען. אויך מיין פאָטער האָט געהאַט פייכטע אויגן וועז ער האָט זיך מיט מיר געזעגנט און געוואונשן אַ גוטע רייזע איך זאָל דאַרט באַגליקן און איך זאָל העלפן שאַפן אַ בעסערן מצב פאַר דער פאַמיליע. אויפן וועג צום באַן האָב איך זיך געזעגנט מיט ריישע, די שטאָט וואו איך בין געבוירן און אָפּגעלעבט 23 יאָר. איך בין אָפּגעפאָרן 12 אַזייגער מיטנאַכט.

אין ברעמען בין איך אָנגעקומען אויף דעם דריטן טאָג גאַנץ פרי. האָב איך זיך אָפּגעשטעלט אין אַ האָטעל און רעגיסטרירט זיך ביי דער שיף־געזעלשאַפט. איך האָב דאַרט פאַרבראַכט צוויי טעג. אין אַ פרי־מאָרגן זיינען מיר אַלע מיט אַ ספּעציעלן צוג געפאָרן ביז ברעמערהאָפן. דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט פונקט קעגן איבער דער גרויסער פּאַ־סאַזשיר שיף, וואָס האָט אויף אונדז געוואַרט ביים ברעג ים. נאָכמיטאָג זיינען מיר שוין אַלע געווען אויפן שיף. איך האָב געהאַט אַ קאַיוטע מיט נאָך דריי מענער. אָט פאַר איך קיין אַמעריקע מיט שיינע חלומות פאַר אַ נייי לעבן.

אין אַמעריקע

געווידמעט מיין ברודער משה
זיין פרוי און קינדער - - -

מיין אַנקום אין ניו יאָרק

אַיך בין אָנגעקומען אין ניו יאָרק ענדע אָקטאָבער 1913 און געלאָנדעט אין עליס איילענד. אין יענע צייטן האָט מען דאָ ניט געפאָדערט קיין וויזעס. די אימיגראַציע טירן זיינען געווען פריי אָפן פאַר אַלע אימי־גראַנטן. איך בין אין עטלעכע מינוט דורכגעגאַנגען די אימיגראַציע פאַרמאַליטעטן, און מ׳האָט מיך געלאָזט גיין פריי. אַן אויפזעהער פון האַיאָס האָט מיך באַלד אָפגעשטעלט און אָנגעוויזן וואו צו גיין צום שיפל וואָס וועט אונדז פירן פון עליס איילענד קיין ניו יאָרק. ער האָט מיר אויך געזאָגט, אַזוי ווי עס איז קיינער ניט געקומען אַהער מיך צו דערוואַרטן, וועל איך פאָרן מיט אים צום האַיאָס אָפיס, וועלן זיי שוין דאָרט פאַרשטענדיקן די קרובים מיינע אין ניו יאָרק. איך און אויך אַנדערע מענער און פרויען, מיט וועלכע איך האָב זיך באַקאַנט אויפן שיף, האָבן זיך געלאָזט גיין צום שיפל.

צוקומענדיק צום שיף פּיר, הער איך ווי אַ מאַן רופט אויס מיין נאָמען אויפן הויכן קול. איך בין שנעל צוגעקומען צום מאַן און גע־זאָגט אַז איך בין עס. דער מאַן מיט אַן האַיאָס צייכן אויפן אַרבל, נעמט מיך ביי דער האַנט און פירט מיך צו צו אַ מאַן, וואָס איז געשטאַנען אין אַ זייט, און זאָגט צו אים „דאָס איז הערמאַן לעדער״.

איך קוק אויף דעם מאַן, איך ווייס ניט ווער ער איז. ער איז גע־שטאַנען אנגעלענט ביי דער וואַנט, ער האָט קיין וואָרט ניט גערעדט. נאָר מיך ערנסט באַטראַכט. איך גיי צו נענטער און פרעג אים, ווער זייט איר? ער האָט אָבער אויף מיין פראָגע ניט געענטפערט. ער האָט בלויז אַ מאָל געטאָן מיט דער האַנט און געזאָגט „ס׳אָל רייט״. איך האָב דאָס אַלט ניט פאַרשטאַנען וואָס עס מיינט. פרעג איך ווידער: „אפשר זייט איר מיין פעטער?״ האָב איך באַקומען דעם זעלבן ענטפער ווי פריער. איך האָב עס אָבער ניט פאַרשטאַנען. לעבן מיר זיינען געשטאַנען עטלעכע פון מיינע שיפס באַקאַנטע, פרעגן זיי מיך ווער דער בעל דבר איז, ענטפער איך אַז איך וויים ניט, איך קאָן אים ניט. וועז איך פרעג אים ווער ער איז מאַכט ער מיט דער האַנט און זאָגט עפעס אויף ענגליש וואָס איך פאַרשטיי ניט. אייגער פון מיינע שיפס באַקאַנטע רוימט מיר איין אין אויער, אַז דער מאַן זעט אויס צו זיין אַ דעטעקטיוו. ווער ווייסט,

געוויס האָט ער אויף דיר אַ פּאַרדאַכט. דערהערנדיק דאָס, האָט מיך אַ קאַלטער שווייס באַגאָסן פּאַר שרעק. וואָס עפּעס אַ דעטעקטיוו? וואָס פּאַר אַ באַגעגעניש איז דאָס? אין זעלבן מאָמענט איז אָנגעקומען די פּערי שיף. דער מאַן ווינקט צו מיר מיט דער האַנט און זאָגט: „קאַם אַן". איך נעם מיין געפּעק און לאָז זיך מיט אַלע אַנדערע צום שיף, דער מאַן גייט מיר נאָך. איך ציטער פּאַר מורא, דער מאַן ווייזט מיר אַן אַ פּלאַץ אויפן שיף וואו צו זיצן און זעצט זיך לעבן מיר.

אַזוי שנעל ווי די שיפל האָט אָנגעהויבן גיין זאָגט דער מאַן צו מיר אין יידיש: „הערשל, ווען דו וועסט קומען אַהיים צו מיר אין הויז, זאָלסט דו ניט ריידן צופיל". דערהערנדיק די יידישע ווערטער האָב איך מיט פּרייד אַ געשריי געטאָן: „פּעטער חיים", „יאָ", האָט ער געענטפערט, „איך בין חיים", און געשמייכלט צום ערשטן מאָל.

די פּערי שיף איז צוגעקומען צום בעטערי. אַ פּרייד האָט מיך אַרומגענומען וועז איך האָב געזען פּאַר מיר די ריזיקע הויכע וואָלקן־קראַצער, און זיך צוגעהערט צו דעם גערויש און טומל, וואָס האָט דאָרט געהערשט. מיר זיינען אַרויף אויפן עלעווייטאָר טריין עטלעכע מינוט שפּעטער זיינען מיר שוין געוועזן אויף דילענסי סטריט. דער אייזדרוק איז געווען אַ קאָלאָסאַלער. איך האָב זיך פּלוצים געפּונען אין אַ נייע וועלט און אויך אַ יידישע וועלט. פון דאָרט זיינען מיר אַרונטער אין אַ סאָבווויי, 15 מינוט שפּעטער בין איך שוין געזעסן אין הויז פון אונדזער פעטער חיימל.

די אויפנאַמע וואָס איך האָב באַקומען אין מיין פעטערס הויז איז געווען אַ זייער פריינטלעכע און וואַרעמע. די מומע פּעני האָט מיך באַגריסט מיט אַ זיסן שמייכל, זי איז געווען נאָך יונג און שיין. זי איז אויך געווען זייער אַ קלוגע פרוי, פול מיט לעבן און שפּאָס. עס איז געווען אַ פּאַרגעניגן מיט איר צו פּאַרברענגען. זיי האָבן מיר באַלד דער־ציילט פון דעם אומגליק וואָס צו אונדזער מומע חיהלע זייבל האָט געטראָפן — זי האָט לעצטע וואָך פּאַרלוירן איר מאַן. זיי זיצן איצטער שבעה. זיי האָבן מיר אויך דערציילט, אַז מיין ברודער משה איז אָנגע־קומען בשלום און וואוינט טאַקי מיט מומע חיהלע און האָט אַ זייער גוטע שטעלע.

דריי טעג נאָך מיין אָנקומען אין אַמעריקע, האָט מיר מיין פעטער חיים באַזאָרגט מיט אַ שטעלע ביי דער פירמע ב. שוואַרץ ענד סאָנס, וואָס האָבן פאַבריצירט קינדער־קלייד־לעך — אייניע פון די גרעסטע פירמעס אין דעם פאַך. איך בין דאָנקבאַר דעם פעטער חיים, די מומע פּעני

און זייער שוואָגער איטשע שוואַרץ. ווייל קומענדיק אַרבעטן ביי דער שוואַרץ־פירמע איז געלייגט געווארן דער פונדאַמענט פאַר מיין עקאָנאָמישער צוקונפט, וואָס האָט זיך געענדיקט מיט אַ גוטן פינאַנציעלן דעראָפלג מיט פיר יאָר שפּעטער.

אין די יאָרן 1913־1914 איז דער לעבנסטאַנדאַרט אין אַמעריקע געווען זייער אַ נידעריקער. די פאַרדינסטן זיינען געווען זייער קליינע. אַ גרינער האָט אָנגענומען אַ שטעלע אין אַ פאַבריק פאַר דריי דאָלער אַ וואָך. אַ פּאַרמאַן אָדער אַ דעזיינער האָט פאַרדינט 25 ביז 30 דאָלאָר אַ וואָך. דאָס האָט געהייסן אַ גרויסער פאַרדינסט. עס זיינען אויך געווען אַרבעטער אין דעם זעלבן קלאַס וואָס האָבן פאַרדינט 40 און 50 דאָלער אַ וואָך; עס זיינען אָבער געווען זייער וויניק פון דעם קלאַס. די פרייזן פון שפּייז און קליידער זיינען געווען זייער ביליק. אַ גאַנץ ברויט האָט געקאָסט פינף סענט. פלייש — 15 סענט אַ פונט, צוקער — צוויי סענט אַ פונט, פרישע פיש — דריי סענט אַ פונט, פוטער — 18 סענט אַ פונט, אַ קוואָרט מילך — 10סענט, טשיקן — 13 סענט אַ פונט. פרישטיק אין אַ רעסטאָראַן האָט מען פאַר פינף סענט באַקומען צוויי זעמל מיט פוטער און אַ טעפל קאַווע. איך מיט נאָך עטלעכע פריינט האָבן יעדן אָוונט געגעסן נאַכטמאָל אין אַ רעסטאָראַנט אויף עוועניו איי, וואו מ׳האָט סער־ווירט אַ פאָרשפייז, זופ, פלייש מיט צוויי גרינצייג, קיכלעך און טיי פאַר בלויז 25 סענט. ביים עסן האָט יעדער פון אונדז געגעבן אַ סענט, אייניער פון אונדז איז געגאַנגען צום סאַלון אַנטקעגנאיבער און געקויפט אַ גרויס קריגל מיט ביר פאַר פינף סענט — געגנוג פאַר אַכט גלעזער ביר. דער ערשטער אנצוג וואָס איך האָב געקויפט אין אַמעריקע איז געווען פון בלויען שטאָף מיט ווייסע שטרייפן און האָט געקאָסט 5.50 דאָלער. עס איז געווען אַ גוטער און שיינער אנצוג. אַ קאָפּעלוש האָט געקאָסט אַ דאָלער. אויף אַן אָרטשאָרד סטריט פּושקאָרט האָט מען געקויפט שיינע גוטע העמדער פאַר 39 סענט אַ שטיק, קראַוואַטן פאַר 10 סענט, גוטע שיך פאַר צוויי דאָלער. איצטער קאָן מען זיך פאָרשטעלן ווי גוט מ׳האָט געקאָנט אויסקומען מיט אַ געהאַלט פון צען דאָלער אַ וואָך. איך האָב גוט געגעסן, זיך גוט געקליידעט און אָפט אַהיים געשיקט עטלעכע דאָלער. איך בין פון מיין שטעלע געווען זייער צופרידן.

נאָכדעם ווי איך בין אָפגעווען אַ קורצע צייט אין ניו יאָרק, האָב איך זיך נאָכגעפרעגט און אויסגעפונען אַז אין ניו יאָרק אויף דער איסט סייד, איז פאַראַן אַ ריישער שול און אויך אַ ריישער סאָסייעטי. איך האָב דאָ אויך אויפגעזוכט אונדזער קאָזין הערי נידער, דער יינגסטער

זון פון פעטער טוביה נידער. וועז איך האָב אים באַגעגנט אין ניו יאָרק, איז ער געווען אין מיינע יאָרן. ער איז געווען אַ זייער גוטהאַרציקער מענטש. איך האָב אים דערפאַר זייער ליב געהאַט. פון אים האָב איך באַקומען די אינפאָרמאַציע וועגן דער ריישער פאַראיין, וואָס טראָגט דעם נאָמען „זשעזשאָווער יאָנג מענס בענעוואָלענט סאָסייעטי". איך האָב זיך אויך שפעטער אָנגעשלאָסן אַלס מעמבער אין דעם פאַראיין און דאָרט געווארן זייער אַקטיוו. אין יאָר 1916 בין איך געוויילט געווארן אַלס פרעזידענט פון דער ריישער סאָסייעטי.

פון מיין לעבן אין ניו יאָרק

פון דעם טאָג וואָס איך בין אָנגעקומען אין ניו יאָרק האָב איך זיך געפילט ווי אַ נייער מענטש. איך האָב אָנגעהויבן אַ ניי לעבן אין אַ ניי לאַנד וואו מענטשן לעבן פריי און זייערע רעכט ווערן רעספעקטירט. איך האָב געלעבט אין אַ נייע שיינע וועלט מיט האָפנונגען אויף אַ גליקלעכער צוקונפט. איך האָב באַוואונדערט דאָס פרייע יידישע לעבן אין דער גרעסטער שטאָט אין אַמעריקע. איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן דעם אייגדרוק וואָס עס האָט אויף מיר געמאַכט וען איך האָב צום ערשטן מאָל באַזוכט סעקאָנד עוועניו, לעבן הויסטאָן סטריט, וואָס האָט זיך דאַמאָלט געוראפן די „בראָדוויי" פון דער איסט סייד. באָריס טאָמאַשעווסקיס נאַציאָנאַל טעאַטער און קעסלערס סעקאָנד עוועניו טעאַטער, מיט בלישטשענדיקע עקעלטרישע שילדן פון פאַרשידענע קאָלירן זיינען געווען פיל שענער און אויך מאָדערנער ווי די אַלטע טעאַטערס אויף בראָדווי. אָט די צוויי טעאַטערס האָבן די געגנט באַצירט. ניט וויים פון דאָרטן איז געווען דער פיפלס טעאַטער, אויף דער באוערי, וואו עס האָבן געשפילט מאַקס געביל מיט זיין געזעלשאַפט. אין גרענד סטריט טעאַטער האָט געשפילט דער באַרימטער יעקב פ. אַדלער. דאָס יידישע טעאַטער האָט דאַמאָלט געבליט. איך האָב נאָך געהאַט די געלעגנהייט צו זען שלום עליכם, יוסף לאַטיינער, שלום אַש און אַנדערע באַוואוסטע שרייבער. איך האָב אויך געזען שפילן זיגמונד מאָגולעסקאָ דוד קעסלער, באָריס און בעסי טאָמאַשעווסקי, רעגינא פרעגער, בערטאַ קאַליש, מאָריס מאָריסאָן, יעקב פ. אַדלער, מאַקס געביל, מאַלווינאַ לאָבעל און פיל אַנדערע באַרימטע שוישפילער פון דער יידי-

שער בינע. די יידישע טעאַטערס זיינען געווען געפּאַקט אַפילו אין אַ וואַכן טאָג. דאָס יידישע נאַכט־לעבן האָט זיך דאַמאָלט קאָנצענטרירט אויף סעקאָנד עוועניו. געלט? ווער האָט זיך דאַמאָלט געזאָרגט וועגן געלט? אויב אייַנער איז געווען הונגעריק און האָט געהאַט אַ ניקל אין קעשענע איז ער אַריין אין אַ סאַלון, באַשטעלט אַ גלאָז ביר, דאַרט האָט ער געפונען אַ גרויסן פרייַען בופעט מיט ברויט, זעמל, הערינג, סאַרדינס, קעז, סאַלאַמי און אַנדערע געשמאַקע עסנס, וואָס איז געווען פריי פאַר יעדן וואָס האָט געקויפט אַ גלאָז ביר פאַר אַ ניקל. האָט מען זיך טאַקי גוט אַנגעגעסן און פאַרטרונקען אַ גלאָז ביר. אַריינצוגיין אין אַ מאווי טעאַטער האָט געקאָסט פינף סענט .אין די קלענערע איסט סייד מאווי טעאַטער האָט מען געגעבן אַן אייז־קרים קאָן פריי מיט יעדן פינף סענטיקן טיקעט. איך געדענק דעם שיינעם באַוואוסטן רוף גאַרדן אין דער געביידע פון טאַמאַשעווסקיס נעשאָנעל טעאַטער, וואו מ׳האָט געוויזן די בעסטע מאווויס, וואו עס האָט אויך געשפּילט אַ גרויסער אָרקעסטער, האָט אויך בלויז געקאָסט פינף סענט אַריינצוגיין. איך פלעג אַהין אָפט גיין אין אָוונט נאָכן עסן.

* * *

עס האָט ניט לאַנג גענומען און איך האָב זיך אַנגעהויבן באַטייליקן אין וויכטיקע יידישע געזעלשאַפטלעכע אונטערנעמונגען. איך האָב זיך אויך אַנגעשלאָסן אַלס מיטגליד אין פאַראיין פון די עסטרייך־אונגאַרישע ציוניסטן. אין גרייטער ניו־יאָרק זיינען דאַמאָלט געווען עטלעכע ציוני־סטישע פאַראיינען — אָלע זיינען געווען פאַראיניקט אין אַ צענטראַלע, וואָס האָט זיך גערופן „ציון קאנסיל פון גרייטער ניו יאָרק". דער פאַראיין פון די עסטרייך־אונגאַרישע ציוניסטן האָט געהאַט שיינע קלוב־צימערן אויף סעקאָנד עוועניו מיט אַ גרויסער מיטגלידערשאַפט. איך בין געווען אַ טעגלעכער באַזוכער אין קלוב און זיך אַקטיוו באַטייליקט אין קאָ־מיטעט־מיטינגען, וואו מיר האָבן געטאָן גוטע ציוניסטישע אַרבעט.

דער גרעסטער טייל פון די מיטגלידער זיינען געווען אומפאַרהיי־ראָטע מיידלעך און יונגע לייט. איך האָב אין דעם קלוב אָפט באַגעגנט דעם באָרימטן יידישן דיכטער מאָריס ראָזענפעלד. רייַדנדיק מיט אים האָב איך אים דערמאָנט פון זיין באַזוך אין ריישע און דעם גרויסן קבלת פּנים, וואָס מ׳האָט פאַר אים אַראָנזשירט ביי זיין אָנקומען. און אויך דעם גרויסן ליטעראַרישן אָוונט אין חובבי ציון פאַראיין וואו די בעסטע רעדנער פון שטאָט האָבן אים באַגריסט און וואו עס זיינען פאָרגעלעזן

געווארן עטלעכע פון זיינע געדיכטן אין צוויי שפראכן. איך האב אים אויך דערציילט אז עס איז מיר דאמאלט ניט געווען באשערט צו זיין אין זאל, ווייל עס איז קיין פלאץ ניט געווען פאר אלע וואס האבן געוואלט ארייניגיין. בין איך געשטאנען אין דרויסן און מקנא געווען אלע וואס זיינען אין זאל. איך האב צו אים געזאגט: „זעט וואס פאר א טייערע מדינה אמעריקע איז. אין ריישע בין איך געווען געצוואונגען צו שטיין דרויסן שטונדן לאנג און אייך ניט געקאנט זען, און דא שטייען מיר פנים אל פנים אן טומל און אן רעש, יעדער קאן מיט אייך ריידן און מ'דארף קיין אינטריטס געלט ניט צאלן."

איך געדענק אויך ווען דאס זעלבע איז געשען מיט דעם באזוך פון שלום עליכם אין ריישע. דאמאלט איז מיר יא געלונגען ארייניצוגיין אין זאל, אבער ניט אזוי לייכט. וועז איך האב אין ניו יארק געהאט די געלעגנהייט צו באגעגענען זיך מיט שלום עליכם, האב איך דאס דערמאנטע אין זינען געהאט. דאס זעלבע האט אויך פאסירט מיט א באזוך פון דר. שמריהו לעווין אין ריישע, אין אנהויב פון צוואנציקסטן יארהונדערט.

מיין אנטייל אין יידיש קולטורעלער און ציוניסטישער ארבעט האט מיך צוזאמענגעבראכט מיט פיל יידישע פערזענלעכקייטן, ווי הרב מאס־ליאנסקי (איך האב מיט יארן שפעטער געטאן גוטע ארבעט צוזאמען מיט זיין איידעם דר. ווייסבערג אין דער ישיבת עץ חיים דבארא פאראק), ראובן בריינין, ריכטער לעאן סענדערס, יוסף באראנדעס און אויך לואיס ד. בראנדייס. מיט בראנדייסן האב איך זיך באקאנט ביי א גרויסן ציוניסטישן מיטינג ,וואס מיר האבן לכבוד אים אראנזשירט אין הארלעם קאסינא, אין דענק, אין יאר 1915. איך האב אפט געערעדט מיט לואיס ליפסקי, ער איז דאמאלט געווען א יונגער לאיער און אקטיוויער ציוניסטישער פירער. איך געדענק אויך דעם באוואוסטן חנא, וועמען איך האב באגעגנט אין ציוניסטישע קרייזן.

אין דער צייט איז אויך אנגעגאנגען דער עלילת דם פראצעס אין רוסלאנד קעגן מענדל ביילים וואס האט אויפגעשטורעמט די יידישע וועלט. אין ניו יארק איז די פארביטערונג קעגן די צארישע רוסלאנד און די שווארצע מאהניקעס געווען גרויס. די פראנט זייטן פון דער יידישער, ווי אויך ענגלישער פרעסע האט פארנומען דער ביילים פראצעס.

דער עלילת דם פראצעס קעגן מענדל ביילים איז געווען א רעזולטאט פון די צארישע רעאקציאנערן וואס האבן געזוכט זיך אנצוכאפן

אַן עפּעס, כדי צו פֿאַרדעקן די חרפּה וואָס דאָס לאַנד האָט מיטגעמאַכט באַלד נאָכדעם וועָן רוסלאַנד האָט פֿאַרלוירן די רוסיש־יאַפּאַנישע מלחמה אין יאָר 1905. אָנגעהויבן האָט זיך עס מיטן קישינעווער פּאָגראָם, וואָו איבער 300 יידן זיינען דערמאָרדעט געוואָרן, און איבער טויזנט זיינען גע־ בליבן פֿאַרקריפּלט. פּאָגראָמען אויף יידן אין רוסלאַנד איז דאָמאָלט געווען אַ טעגלעכע דערשיינונג.

אין יאָר 1911 האָט מען געפונען דעם קריסטלעכן יינגל יושטשינסקי דערמאָרדעט. דער טויטער האָט געשטאַמט פון אַ פאָמיליע פֿאַרברע־ כער. אַזוי ווי מ׳האָט דעם קערפּער געפונען לעבן אַ יידישער פֿאַבריק וואו עס האָט געאַרבעט מענדל ביילים, האָט מען באַלד אים אַרעסטירט און באַשולדיקט אין אַ ריטואַלן מאָרד. דער דאַמלסטדיקער רוסישער יוסטיץ מיניסטער שטשעגלאָוויטוי, איינער פון די גרעסטע שונאי ישראל, האָט אויסגעארבעט די קלאָגע: היות דער מאָרד איז פֿאַרגעקומען גראד פֿאַר דעם יי־ישן יום טוב פּסח, איז עס זיכער אַז ס׳ער ייד ביילים איז דעם מאָרד באַגאַנגען כדי צו באַנוצן דאָס בלוט פֿאַר פּסחדיקע מצות.

נאָך דעם אַרעסט פון מענדל ביילים האָט דער יוסטיץ מיניסטעריום אָנגעהויבן אַן אונטערזוכונג כדי אויסצוארבעטן די קלאָגע אַקטן קעגן דעם אָנגעקלאָגטן. די אונטערזוכונג האָט זיך געצויגן צוויי יאָר. אין יאָר 1913 איז פֿאַרגעקומען דער עלילת דם פֿראָצעס וואָס האָט דאַמאָלט אויפגעשטורעמט ניט נאָר די יידן, נאָר אויך די ניט־יידיש באַפעלקערונג איבער דער גאַנצער וועלט. דער פּראָצעס איז פֿאַרגעקומען אין אַ געריכט פֿאַר 12 געשוואָרענע. פֿאַר די געשוואָרענע האָט די רעגירונג אויסגע־ קליבן 12 פּויערים אָן וועלכער בילדונג וואָס האָבן וויניק פֿאַרשטאַנען. דערפֿאַר זיינען זיי אָבער געווען פֿאַנאַטישע פּראָוואָסלאָווע גלויביקע, וועלן זיי שוין טאַנצן צו דער מוזיק פון דער אָנקלאָגע.

דער פּראָצעס האָט זיך געצויגן עטלעכע חדשים. די יידישע פֿאַרטיי־ דיקער האָבן געבראַכט הונדערטער עדות פעסטצושטעלן דעם בלבול. אַלס עדות פֿאַר דער פֿאַרטיידיקונג איז אויך אויפגעטראָטן דער מאָסקווער רב מזא״ה, ז״ל. אויך ער האָט באַווייזן פון זיכערע קוואַלן אַז דער פּראָצעס איז ניט מער ווי אַ בלבול קעגן יידישן פֿאָלק. הרב מזא״ה איז טאַקי צוליב זיין עפּנטלעכן אַרויסטריט פֿאַר דער פֿאַרטיידיקונג, טעראָריזירט געוואָרן פון דער שוואַרצער מאה. די אָנקלאָגע, פון דער צווייטער זייט, האָט געהאַט גענוג פֿאַלשע עדות צו באַווייזן אַז דער אָנגעקלאָגטער איז שולדיק.

די געשוואָרענע האָבן געדאַרפט אורטיילן איבער צוויי פונקטן פון

דער קלאַגע: 1) איז עס אמת אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט פאַר פסחדיקע מצות; 2) איז ביילים דער מערדער פון יושטשינסקי. אויפן ערשטן פונקט האָבן די געשוואָרענע געאורטיילט „יאָ", אויפן צווייטן פונקט „ניין". מענדל ביילים איז באַפרייט געוואָרן. ער איז באַלד נאָך דער באַפרייאונג זיך באַזעצט אין פּאַלעסטינע.

די זשעשאָווער (ריישער) יאָנג מענס סאָסייעטי

דעם גרעסטן טייל פון מיין פרייער צייט האָב איך אָפּגעגעבן פאַר דער ריישער יאָנג מענס סאָסייעטי. גאָנצע דריי יאָר בין איך דאָרט געווען אַקטיוו. עס איז דאָמאָלט געווען די בליענדיקע פּעריאָדע פון די לאַנדסמאַנשאַפטן אַרגאַניזאַציעס. יעדער אימיגראַנט וואָס האָט געקאָנט נאָכקומען די רעגולאַציעס האָט זיך באַלד אָנגעשלאָסן אין דער לאַנדסמאַן־פאַראיין פון זיין שטאָט. אין ניו יאָרק זיינען דאָמאָלט געווען עטלכע אַרגאַניזאַציעס אין די הונדערטער. אָלע מיטינג לאָקאַלן זיינען געווען פאַרנומען מיט מיטינגען פון לאַנדסמאַן־פאַראיינען.

די געשיכטע פון דעם ריישער פאַראיין גייט צוריק צום יאָר 1893, ווען דער פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן אין ניו יאָרק, אויף דער איסט סייד. אָבער צוליב די באַגרענעצטע צאָל ריישער לאַנדסלייט, אויך צוליב דעם דאָמאָלסטדיקן עקאָנאָמישן קריזיס, האָט די אַרגאַניזאַציע לאַנג ניט אָנגעהאַלטן.

דער איצטיקער ריישער פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1902. אַ גרופּע ריישער יונגע לייט פול מיט לעבן און אונטערנעמונגס גייסט, זיינען זיך אין דעם יאָר צוזאַמענגעקומען ביי אַ מיטינג אין דער היים פון בערנאַרד עסטרייך און האָבן באַשלאָסן צו רעאָרגאַניזירן די „זשעזשאָווער יאָנג מענס סאָסייעטי". אין דער גרופּע זיינען געווען בערנאַרד עסטרייך, י. פּארמאן, מ. הויזער, ל. טאקער, ל. פרעכטיק, אַלעק עסטרייך, ה. עסטרייך, אייב גאָלדפּאַרב, ל. עסטרייך, לייב צוקער, מ. לאסט, י .זיגפריד און ש. טאַנץ. דעם 19טן מערץ 1902 איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן די ערשטע פּאַרזאַמלונג ווי עס איז אָפּיציעל אנגענומען געוואָרן, אַז דער נאָמען פון דער אָרגאַניזאַציע זאָל זיין „זשעזשאָווער יאָנג מענס סאָשעל און בענעוואָלענט סאָסייעטי". אַלס ערשטער פּרעזידענט איז דערוויילט געוואָרן יעקב פּארמאן.

צוליב דער אומדערמידלעכער ארבעט פון דער אויבן דערמאנטער גרופע, וואס האבן אוועקגעגעבן זייער בעסטע צייט פאר דעם נאבעלען צוועק, אונטער דער ענערגישער פירערשאפט פון בערנארד עסטרייך, האט דער פאראיין פראגרעסירט. וועז איך בין געקומען קיין ניו יארק אין יאר 1913, איז דער ריישער פאראיין געשטאנען אויף א זייער הויכער מדרגה און איז געווען אנערקענט אלס איינע פון די בעסטע און מער אקטיווע צווישן די לאנדסמאנשאפטן ארגאניזאציעס אין ניו יארק. אין יאר 1922 האט דער ריישער פאראיין געפייערט דעם צוואנציקסטן יובל, מיט א באנקעט און טאנץ. בערנארד עסטרייך, איז דעם יאר געווען פרעזידענט. דער טשערמאן פון ארראנזשירונגס קאמיטעט איז געווען אברהם שמחה קאצענבערג. דאס איז געווען איינע פון די שענסטע יובל פייערונגען וואס אן ארגאניזאציע האט ווען געהאט.

דער פאראיין האט באמת געדינט אלס צענטער פון סאציאלע אק־ווייטעטן פאר די מיטגלידער. אזוי ווי דער גרעסטער טייל פון זיי איז דאמאלט געווען פון אימיגראנטן קלאס, האבן זיי אין דעם פאראיין געפונען דאס גייסטיקע פארגעניגן און אויך פריינט, וואס יעדער האט זיך דאמאלט געניטיקט. יעדער האט געפונען א פריינט און אויך די געזעלשאפט, אין וועלכער ער האט זיך אמבעסטן ארייגגעפאסט. איך אליין פון דעם טאג וואס איך בין אנגענומען געווארן אלס א מיטגליד, האב איך מיט אומגעדולד געווארט, פאר די טעג ווען מיר האבן אנ־געהאלטן די פארזאמלונגען. מיינע טייערסטע און בעסטע פריינט אין ניו יארק האב איך געפונען אין דער ריישער פאראיין.

דער ריישער פאראיין האט געהאט זייער גוטע פירער און געטרייע מיטארבעטער. צווישן זיי האט פארנומען דעם אויבן אן בערנארד עסט־רייך. ביי די מיטגלידער איז ער געווען באוואוסט אלס דער „רויטער", צוליב דעם וואס זיין פנים איז געווען באצירט מיט א שיינע געשטיצטע בארד פון רויטן קאליער, אויך זיין קאפ האר איז געווען פון זעלבן קאליער. ער האט אויסגעזען ווי א דיפלאמאט און שטאטסמאן. דעם אמת זאגנדיק, ער האט אין זיך געהאט די אויביקע צוויי מעלות. ער איז געווען א גוטער רעדנער. וועז דער „רויטער" האט געטומען דאס ווארט ביי א פארזאמלונג, האבן זיך אלע צוגעהערט. זיינע רעדעס זיינען אפט געווען געמישט מיט גוטן הומאר וואס האט די צוהערער פיל פאר־געניגן פארשאפט. ער איז געווען פון די וואס האבן זיך געהאלטן אין די ראמען פון דער קאנסטיטוציע. ער האט געערדט דיפלאמאטיש און צו דער זאך. ער איז געווען איינער פון די איבערגעבנסטע ארבעטער

און פירער אין ריישער פאַראיין צו וועלכן צוועק ער האָט אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן אין ניו יאָרק. איך בין זיכער, און אַלע ריישער מיטגלידער וועלן מיט מיר איינשטימען, אַז דער גרויסער דער־פאַלג פון דעם ריישער פאַראיין, האָט מען צו פאַרדאַנקען דעם „רויטן" בערנאַרד עסטרייך. ער איז נפטר געוואָרן דעם 23טן יאַנואַר 1952.

דער צווייטער איבערגעגעבענער פירער און געטרייער מיטאַרבעטער פון ריישער פאַראיין, איז אין מיינע צייטן געווען מאָריס פּאלאדזשע. ער איז געווען אַן אַמעריקאַנער יונגערמאַן מיט הויכער אינטעליגענץ און אַן אַלגעמיין פֿראַקטישע בילדונג. די מיטגלידער האָבן זיין אַרבעט הויך אָפּגעשאַצט, וואָס האָט זייער פיל געהאָלפן צו ברענגען דעם פאַראיין צו דער הויכער מדרגה אין די יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און אויך שפּעטער. אויך ער איז געווען אַן ערשטקלאַסיקער רעדנער. געדעדט האָט ער בלויז ענגליש, מיט מתיקות וואָס האָט יעדן צוהערער פיל פאַרגעניגן פאַרשאַפט. ער האָט געדעדט אָן חכמות, ער האָט זיין אַרבעט פאַר דעם פאַראיין געמומען זייער ערנסט, דאָס איז געווען דער אונטערשיד צווישן מאָריס פּאלאדשע און דעם רויטן עסטרייך. פּאלאדשע האָט זיך זעלטן וועגן באַנוצט מיט הומאָר. ער איז דערפאַר געווען זייער דערפאַלגרייך אין אַלץ וואָס ער האָט אונטערגענומען צו טאָן פאַר דעם פאַראיין. אויך ער האָט אָפּגעגעבן די בעסטע צייט פון זיינע יונגע יאָרן פאַר דעם ריישער פאַראיין און טוט עס אויך היינט וועגן איך שרייב די שורות. אונטער זיין פירערשאַפט האָט די סאָסייעטי זייער גוט פראָגרעסירט. ער האָט זיך צו יעדן פון די מיטגלידער באַצויגן ווי אַ פריינט. ער פאַרדינט פיל אנערקענונג פאַר זיינע גרויסע אויפטואונגען פאַר דער ריישער סאָסייעטי.

מאַקס לאַסט, אייניער פון די גרינדער, מיט וועמען איך האָב זיך באַקאַנט באַלד נאָכדעם ווי איך בין געוואָרן אַ מיטגליד אין דער סאָ־סייעטי איז געווען פון דעם קלאַס מענטשן וואָס יעדער האָט ליב געהאַט. ער איז געווען פון די וואָס האָבן קיינמאָל קיין כבוד ניט געזוכט, ער איז אויך קיינמאָל ניט געלאָפן פאַר אַן אַמט. ער איז געווען אַ לאַיאַלער מיטגליד, געקומען צו מיטינגען רעגלמעסיק און געמומען אַן אַנטייל אין אַלע וויכטיקע ענינים. מאַקס איז געווען אַ יידישער ליטעראַט און אַ משכיל. ער איז געווען זייער באַלעזן אין דער יידישער ליטעראַטור. ער איז געווען דער ערשטער וואָס האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין העלפן איינפלאַנצן יידישע קולטור אין ריישער פאַראיין. ער האָט געהאָלפט אַראַנזשירן יידיש־ליטעראַרישע פאַרלעזונגען נאָך די מיטינגען. ער

האָט זיך אויך באַטייליקט אין אַלע דיסקוסיעס. ער איז נפטר געוואָרן דעם 11טן דעצעמבער 1933.

סעם ביעגלאייזן איז אויך געווען איינער פון די אַלטע און ענער־גישע מיטאַרבעטער פון ריישער פאַראיין. וועז איך בין אַריין אַלס מיטגליד אין דער ריישער סאָסייעטי אין יאָר 1914, איז ער דאַמאָלט געווען וויצע־פּרעזידענט. ער האָט זיינע פליכטן דורכגעפירט גוט און פּינקטלעך. אויב עס איז קראַנק געוואָרן אַ מיטגליד, איז סעם געווען דער ערשטער אים קומען מבקר חולה זיין. ער האָט זעלטן וועז פאַרפעלט אַ מיטינג. דער פאַראיין איז געווען אַ טייל פון זיין לעבן. ער האָט געהאַט אַ זייער געראָטענעם זון וואָס איז אין זיינע פריצייטיקע יאָרן אַוועק פון דער וועלט. דאָס האָט אויף אים שרעקלעך געווירקט. ער איז טאַקי פון דעם שרעקלעכן אומגליק מער צו זיך ניט געקומען. ער איז אַבער ווייטער אַנגעגאַנגען מיט זיין געטרייער אַרבעט לטובת דעם פאַראיין. ער איז נפטר געוואָרן דעם 11טן אָקטאָבער 1952.

דר. ברוך לאָסט, דער ריישער פאַראיין דאָקטאָר, איז געווען איינער פון די וואָס האָבן געהאָלפן אַריינפלאַנצן דעם מאָדערנעם יידישן גייסט אין פאַראיין. ער איז געווען אַ קעמפער פאַר רעפאָרמען און אויך איינער פון די וואָס האָבן אָפּגעשאַפט די אַלטמאָדישע דייטשמעריש אויסדריקן, וואָס זיינען אין די פּריערדיקע יאָרן באַנוצט געוואָרן ביי די פאַרזאַמלונגען פון די לאַנדסמאַנשאַפט פאַראיינען. אין די יאָרן וואָס ער איז געווען אַקטיוו זיינען אונטער זיין איינפלוס אַריינגעקומען נייע מיטגלידער פון אינטעליגענטן קלאַס, וואָס האָבן שפּעטער געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אַרגאַניזאַציע. איך וויל דאָ דערמאָנען בלויז עטלעכע. ווי א. ש. קאצענבערג, דר. ב. טוירק, שמעון שטויב און אַנדערע. דר. לאָסט איז אַוועק פון דער וועלט אין זיינע יונגע יאָרן, דעם 29טן אָקטאָבער 1924.

יוסף קליינקאָפּ איז אויך געווען איינער פון די אַלטע מיטגלידער. ער האָט געהאָלטן אַ באַרבער שאָפּ אויף דער נידעריקער איסט סייד, וואָס איז פאַטראָניזירט געוואָרן פון ריישער לאַנדסלייט. מיין קאָזין הערי נידער, ראָלף פאלאדשע, סעם אייזן און איך האָבן זיך יעדן זונטיק גע־טראָפן אין באַרבער שאָפּ ביי יוסף קליינקאָפּ. דאָרט פלעגן מיר, זיצנדיק אין די באַרבער־שטולן מיט פאַרזייפטע פּנימער דיסקוטירט די פּראָ־בלעמע פון פאַראיין, וואו קליינקאָפּ איז געווען דער רעדלפירער. ער האָט גערעדט אַ גוטן ענגליש און איז אויך געווען אַ גוטער רעדנער. ער האָט זיך געמישט אין פּאָליטיק און געהאָט אַ גרויסן איינפלוס איבער

אַ גרויסן טייל פון די מיטגלידער אין צייט פון די וואַלן. ער איז געווען אַ גוטער און געטרייער מיטגליד אין ריישער פאַראיין.

צווישן אַנדערע אַקטיווע מיטגלידער איז אויך געווען לייזער גרונער. ער איז געווען דער היפּוך פון יוסף קליינקאָפּ. גרונער איז געווען אַ שטילער און רואיקער מענטש. ווען ער האָט געריידט און וואָס ער האָט געטאָן איז געווען אָן טומל און אָן רעש. אַלס אַ בן תורה האָט ער געגלויבט אין „אמור מעט ועשה הרבה" (רייד וויניק און טו מער). ער איז געווען וויים פּרעזידענט אין דער צייט וועו איך בין געווען פּרעזידענט אין יאָר 1916. ער האָט זיך אַלע מאָל באַטייליקט אין אַלע קאָמיטעס, איבערהויפּט אין יאָר וועו די סאָסייעטי האָט געפייערט דעם צוואַנציקסט יובל דעם 18טן פעברואַר 1923. ער איז געווען אַ וויכטיקער מיטאַרבעטער פון דעם קאָמיטעט וואָס האָט דעם באַנקעט אַראַנזשירט. אויך ער איז אייגער פון די מיטגלידער מיט וועמען ריישער פאַראיין דאַרף שטאַלצירן.

פון די אַלטע אַקטיוויע מיטגלידער איז אויך ווערט צו דערמאָנען הערמאַן ראָזענבערג וואָס האָלט אָן דעם אַמט פון סעקרעטאַר פון פאַראיין שוין איבער דרייסיק יאָר. צווישן די אַנדערע איבערגעבענע אַלטע מיטגלידער געהערן שמעון שטויב, אהרן קליינהויז, נתן דרילער, די ברידער עלצווייג אויך סעם אייזן, ווילי קריסטעל, און פרענק וואָלף. די לעצטע דריי זיינען געווען זייער אַקטיוו אין פאַראיין אין די יאָרן 1913 — וועו סעם אייזן איז געווען סעקרעטאַר, ווילי קריסטעל איז אויך שפּעטער געווען פּרעזידענט.

צום אויבן דערמאָנטן קלאַס געהערן אויך יוסף ברענער, אוירווינג לאו, לואיס רעטינג, מאַקס שטריק, לואיס שטויב, מאָריס זימבאַך, סעם ליכט, סעם ליבערמאַן, פרענק פוזיכבוים, אהרן שטאַרק, היימאַן שטויב און מאָרטין שטויב. די אויבן דערמאָנטע האָבן זיך אַלע באַטייליקט אין דער נאָבעלער אַרבעט פון ריישער רעליף קאָמיטעט. צום דערמאָנטן קאָמיטעט געהערט אויך משה האָראָוויץ, וואָס איז אויך דער פּרעזידענט פון דער ריישער־קארטשינער שול אין ניו יאָרק, אויך יעקב בערגער, עד. פעלזענפעלד, נתן גאָלדמאַן, נתן היימאַן, ס. קאנזער, נתן שענפעלד, א. ליכטיג, אברהם מילגרוים, ק. ר. מאָסקאָוויץ, אוירווינג פאלאדזשע און ה. זיפערשטיין.

אין ניו יאָרק עקזיסטירט אויך אַ „ריישער ליידיס סאָסייעטי" וואָס האָט פיל געהאָלפן דעם ריישער רעליף. זיי באַטייליקן זיך אויך אין אַלע וויכטיקע אונטערנעמונגען פאַר הילפסאַרבעט. צווישן די אַקטיוע

מיטגלידער איז ווערט צו דערמאָנען מיני שטויב, דארא פלאָמענדאָרף, טיליע גלאגאָווער און מרס. לואיס רעטינג.

איינמאָל אין יאָר האָט ריישער פאָראיין אַראָנזשירט אַ יערלעכן באל. אַזוי איז דאָמאָלט געווען דער מנהג ביי אַלע לאָנדסמאַן אָרגאַניזאַציעס. אין דעם אָוונט האָבן זיך אַלע לאָנדסלייט באָגעגנט אין דעם גרויסן טאַנץ־האָל. דאָס איז געווען דער לאָנדסמאַן פאָראייניקונג אָוונט. עס פלעגן קומען ריישער ניט נאָר פון ניו יאָרק און ניו דזשוירזי, נאָר אויך פון אַנדערע נאָנטע שטאָטן. עס איז באמת געווען אַ פאָרגעניגן זיך צו באָגעגענען מיט אַזוי פיל פריינט און לאָנדסלייט. איך געדענק אַזאַ טאַנץ־אָוונט אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן, האָב איך דאָרט באָגעגנט דעם באָוואָסטן ריישער משכיל און זשורנאָליסט מענדל קאָרפ און אויך דעם ריישער כלל־טוער אפרים הירשהאָרן. ביידע זיינען גע־קומען אַהער באָלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. וועז ניט דער טאַנץ־אָוונט, וואָלט איך קיינמאָל ניט געוואוסט אַז זיי זיינען אין אַמע־ריקע.

ביי דעם יערלעכן טאַנץ־אָוונט האָט בערנאָרד עסטרייך פאָרנומען דעם אויבן אָן צוליב דעם וואָס ער איז געווען דער אַראָנזשירער און אויך פירער פון דעם מיטגלידער מאַרש, וואָס איז פאָרגעקומען פונקט 12 אַזייגער מיטנאַכט צו די טענער פון דער מוזיק קאָפּעלע. פאָראויס האָט מאַרשירט דער מאָרשאַל עסטרייך, נאָכגעפאָלגט פון דעם פּרעזידענט און מיטגלידער. דאָס איז געווען דער שענסטער טייל פון אָוונט.

די ריישער סאָסייעטי אין נויאָרק, ניו־דזשוירזי

נאָך ניו יאָרק פאָרנעמט נויאָרק, ניו דזשוירזי אַ וויכטיקן פּלאַץ צווישן די ריישער לאָנדסלייט. אויך אין נויאָרק עקזיסטירט אַ ריישער פאָראיין וואָס איז אָרגאַניזירט געווארן אין דעצמבער 1909, פון אַ גרופּע ריישער, אונטער דער פירערשאַפט פון מאָריס קרעמער וואָס איז אויך געווען דער ערשטער פּרעזידענט. צווישן די גרינדער זיינען אויך געווען פאָלגנדיקע ריישער: ה. אייזען, אהרן בוש, אברהם גאָלדפאָרב, מ. גייגער, ס. ארם, מ. גראד, יוסף צוקער, בנימין קלינגער און בנימין קוירש. אָט די אויבן דערמאָנטע פאָרדינען די אנערקענונג פאָר זייער מי און אָר־

בעט צו שאַפן דעם ריישער פאַראיין, וואָס פאַרנעמט אַ וויכטיקן פלאַץ צווישן די יידישע געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציעס אין נוארק.

איינער פון די אַקטיוו מיטגלידער וואָס האָט געהאָלפן ברענגען דעם ריישער פאַראיין צום העכסטו מצב פון די לאַנדסמאַנשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציעס, איז זעליג (זיגמונד) שפּאָרן, וואָס האָט אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן אין אַמעריקע פאַר דעם ריישער פאַראיין, וואו ער איז געווען דרייַ מאָל פרעזידענט. ער איז היינט דער קאַסירער פון פאַראיין, אַן אַמט וואָס ער האַלט שוין אַן 17 יאָר.

זעליג שפּאָרן איז געווען איינער פון די וואָס האָט געהאָלפן ארגאַניזירן אַ ריישער שפּיטאל קאָמיטעט אין נוארק, צוזאַמען מיט דעם באַוואוסטן ריישער כלל־טוער, אפרים הירשהאָרן, יעקב סאוער, הייַמאַן אַקסט, הייַמאַן גראד און י. קרעמער און אויך מיט דער הילף פון זיין פרוי עליזאַבעט, האָבן זיי געאַרבעט צו זאַמלען געלט פאַר דעם אויבן דערמאָנטן נאָבעלן צוועק. וועז דער נייער ריישער יידישער שפּיטאָל איז פאַרטיק געווארן אין יאָר 1939, האָט זעליג שפּארן מיט זיין פרוי באַקומען אַן אינלאַדונג צו קומען קיין ריישע זיך צו באַטייליקן אין דער אָפּיציעלער דערעפענונג פון שפּיטאל. צום באַדויערן האָט דער אויסברוך פון דער לעצטער וועלט־מלחמה געשטערט זייער רייזע קיין ריישע.

עס איז וועדט צו באַמערקן, אַז זיין פרוי עליזאַבעט, אַ געבוירענע אין אַמעריקע, אַן אמתע אשת חיל, האָט אָפּגעגעבן יעדע מינוט פון איר פרייער צייט צו העלפן זאַמלען געלט פאַר דעם ריישער רעליף איבער דער צייט פון די לעצטע צוויי וועלט־מלחמות. ביים ענדע פון דער לעצטער וועלט־מלחמה האָט זיך דער נוארקער ריישער רעליף קאָמיטעט פאַראיניקט מיט דעם ניו יאָרקער ריישער רעליף קאָמיטעט און געהאָלפן ברענגען הילף צו די נויט־ליידנדיקע ריישער מלחמה־קרבנות אין די אייראָפּאישע לאַגערן.

אין יאָר 1948 האָט זיך אין נוארק אַרגאַניזירט אַ ריישער ליידיס אַקזילערי אונטער דער פירערשאַפט פון פרוי עליזאַבעט שפּארן וואָס איז געווען די ערשטע פרעזידענטין, און פרוי אַדאָלף וואַנג איז געווען די ערשטע וויס־פרעזידענטין. די ריישער לאַנדסלייט אין אַמעריקע זיינען שטאָלץ מיט זייערע לאַנדסלייט אין נוארק, ניו־דזשורזי.

עס וואוינען אויך פיל ריישער אין פילאַדעלפיע און אויך אין אַנדערע שטעט אין אַמעריקע. ריישע איז רעפּרעזענטירט אין די 48 שטאַטן. די אויבנדערמאָנטע פאַראיינען זיינען די איינציקע ריישער אַרגאַניזאַציעס אין אַמעריקע.

עס עקזיסטירט אויך אַ ריישער אָרגאַניזאַציע אין מדינת ישראל. דאָס איז דער ארגון בני רישא אין תל אביב וואו עס וואוינען אַ היפֿשע צאָל ריישער לאַנדסלייט. די ערן־פֿרעזידענטן פון דערמאָנטן פֿאַראיין זיי־נען די צוויי באַוואוסטע ריישער פֿערזענלעכקייטן בן ציון פּעטט און משולם דודזאַן (איך האָב וועגן זיי געשריבן אין ערשטן קאַפּיטל). דער פֿרעזידענט איז דער באַוואוסטער ריישער כלל טוער און ביי אַלעמען באַליבטער יצחק עסטרייכער, וואָס איז אין זיינע יונגע יאָרן געווען זייער פֿאָפולער און אַקטיוו צווישן דער יידיש־נאַציאָנאַלער יוגנט אין ריישע. ער איז אינער פון די וואָס גיבן אָפּ פיל צייט פֿאַר דעם ריישער ארגון צו העלפֿן די ריישער פֿליטים וואָס זיינען די לעצטע יאָרן גע־קומען קיין ישראל פון די איראָפּאישע לאַגערן. צווישן די אַנדערע ענערגישע מיטאַרבעטער און פירער פון תל אביבער ארגון בני רישא איז ווערט צו דערמאָנען דר. א. אינפעלד, נפתלי טוכפעלד, ברוך שליסל, שלמה שלם, יעקב רבהאן, יעקב אלתר, יהושע רוזנערקלר, מרדכי הי־לינגער, משה טוכפעלד, פרידה פעלדמויז, רחל הילינגער, יחזקאל ווינ־שטיין משה בירמאַן, שמואל גאָטליב און אברהם זילברמן.

דער ארגון בני רישא גיט זיך אָפּ מיט רעליף הילף פֿאַר די ריישער וואָס קומען זיך באַזעצן אין מדינת ישראל. דער פֿאַראיין געפֿינט זיך אויף 15 ליליענבלום גאַס אין תל אביב. אויך אין ירושלים און אין חיפה זיינען פֿאַראַן גוט אָרגאַניזירטע ריישער פֿאַראיינען.

פון דער איסטסייד ביז קוני איילאַנד

ווי איך האָב פריער געשריבן, האָט אין יענע יאָרן געבליט דאָס יידישע לעבן אין דער איסט סייד. גרענד סטריט איז דאָמאָלט געווען די 34סטע סטריט פון דער איסט סייד. 2טע עוועניו ביז הויסטאָן סטריט איז געווען די איסטסיידער בראָדוויי. דילענסי סטריט איז געווען די פּינפּטע עוועניו — דער שענסטער ריטייל־געשעפּטס צענטער. עס זיי־נען דאָרט געווען די גרעסטע און שענסטע רעסטאָראַנען. די באַוואוסטע ראָטנערס רעסטאָראַן עקזיסטירט נאָך היינט. די שילדקרויטס וועדזשע־טעריאַנער רעסטאָראַנען האָבן דאָמאָלט פֿאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ. איך האָב דעם שילדקרויטן געקאַנט פֿערזענלעך. ער איז געווען דער ערשטער ייד אין ניו יאָרק וואָס האָט געמוטעט אַ פֿאזיטיווע שטעלונג צו פֿאַר־שפֿרייטן די אידייע צווישן יידן, ניט צו עסן פלייש, אַז דאָס שעכטן פון עופות אָדער בהמות איז ברוטאַל.

בראַדוויי האָט דאַמאָלט געבליט און געהאַט אַ נאָמען איבער דער גאַנצער וועלט. דאָס האָט מען געהאַט צו פאַרדאַנקען יידן, וואָס זיינען דאַמאָלט געווען די גרעסטע בינע קינסטלער, פּראָדיוסערס און אַרטיסטן. עס האָבן דאַמאָלט געבליט די נעמען פון אל דזשאָלסאָן און עדי קענטאר. דער ערשטער האָט געהאַט אַן אייגענע פאַרשטעלונג אין ווינטער גאַרדן, דער צווייטער איז געווען אין די זיגפילד פאַליס; עס זיינען אויך דאַמאָלט געווען זייער פאָפולער דזשאַרדזש דזשעסל, הערי ריטשמאַן, אל הויערמאַן און פיל אַנדערע. אָט די יידישע אַרטיסטן זיינען געווען די זיילן פון דער ענגלישער בינע און דער שוישפילער וועלט, שוין אָפגערעדט פון די פילע יידישע פּראָדוסערס. דער יידישער פובליקום, אָבער, איז געבליבן געטריי דער יידישער בינע אויף סעקאַנד עוועניו, צוליב צווויי טעמים: ערשטנס האָט דער גרעסטער טייל יידן ניט אַזוי גוט געוואַדט אַדער גוט פאַרשטאַנען ענגליש. צווייטנס האָט זיך ניט געלוינט צו שלעפּן אויף בראָדוויי, וואָן אויף דער איסט סייד זיינען דאַמאָלט געווען שיינע גרויסע ענגלישע וואָדעוויל הייזער און די שענסטע יידישע טעאַטערס וואָס האָבן געשפּילט גוטן רעפּערטואַר. די פאָפולערסטע פילמען זיינען דאַמאָלט געווען די טשאַרלי טשאַפּלין קאָמעדיעס.

ווינטער פלעגן מיר אין ניו יאָרק גוט פאַרברענגען. וואָן איך האָב אין 1914 געוואוינט אויף דער עוועניו „בי" און געאַרבעט ביי דער שוואַרץ פירמע אויף גרין סטריט, האָב איך דעם לאַנגן וועג שפּאַצירט צו דער אַרבעט כדי צו שפּאָרן פינף סענט, וואָס דאַמאָלט איז עס געווען אַ היפּשע מטבע. אָפטמאָל האָט געזומען פיל שנעלער דאָס גיין ווי דאָס פאָרן. ווייל דער אייניציקער טראַנספאָרט מיטל איז דאַמאָלט געווען דער פערד־טראַמוויי. דאָס איז געווען אַן אָלטער אָפּגעקראַכענער וואַגאָן, זייער אַ קליינער, געשלעפּט פון צווויי פערד אויף רעלסן איבען הויסטן סטריט, געטריבן פון אַ באַלעגאָלע מיט אַ קאָנדוקטאָר וואָס האָט אייַנ־קאַסירט די ניקלס. אין די מאָרגן און אָוונט שטונדן, וואָן עס זיינען געווען מער פאָרער ווי די קליינע קאַרלעך האָבן געקאָנט אויפנעמען און מענטשן האָבן זיך אָנגעהאָנגען פון אָלע זייטן, איז דער טראַמוויי גע־שלעפּט געוואָרן פון פיר פערד. אינעווייניק, אין דער טראַמוויי, זיינען געווען זיץ־פלעצער, אין מיטן וואָגאָן איז געשטאַנען אַ קליינער אויוון, אין קאָלטע ווינטער־טעג האָט דער קאָנדוקטאָר געהייצט מיט האָלץ און קוילן עס זאָל זיין ווארעם.

אום זומער איז דער פאַרקער אויף דער פערד־קאָר ליניע געווען אַ נאָרמאַלער. אום ווינטער, אָבער, וואָן עס איז אָפט אָנגעפאַלן אַ שניי,

איז דער פערד־קאָר פֿאַרקער געווען פֿאַרקריפּלט. וועט רעדט נאָך וועט עס פּלעגט זיין גליטשיק, דאָמאָלט איז געווען גרויסע צרות. די פערד פּלעגן זיך אויסגליטשן און אַוועקפֿאַלן, מ׳האָט קוים געקאָנט פֿאָרן. עס פּלעגט אָפט זיך טרעפֿן, אַז אַ טראק איז געבליבן שטיין אין מיטן שמאָלן הויסטן סטריט, האָבן זיך די פערד מיט דעם טראָמווייַ ניט געקירט פון אָרט. איז טאַקי פֿאַר יעדן בעסער געווען צו שפּאַצירן צו דער אַרבעט, ניט קוקנדיק אויף דער ווייטקייט.

אום ווינטער האָבן מיר יונגעלייט געהאַט גוטע פֿאַרווייַלונגס־שטונדן אין אַוונט. מיר פלעגן באַזוכן דעם ציון קלוב, אויך מיטינגען און אַנדערע געזעלשאַפטלעכע פֿאַרווייַלונגען. אום זומער, אָבער, וועלן עס האָבן אויפֿגעהערט אַלע אַרגאַניזאַציע־טעטיקייטן, ווייל די היצן זיינען געווען גרויס, איבערהויפּט אויף דער איסט סייד, וואו די הייזער זיינען געווען געבויט אַלט־מאָדיש, וואו דער גרעסטער טייל פון דער באַפעלקערונג האָבן גע־וואוינט אין אַלטע ענגע דירות, וואו עס איז געווען וויניק לופט. דער צימער, וואו איך האָב געוואוינט אין עוועניו „בי״, האָט קיין פֿענצטער ניט געהאַט. פיל מענטשן זיינען געשלאָפן אויף די פייער־עסקייפּס — איז טאַקי אום זומער דאָרט געווען אומדערטרעגלעך הייס. איך ווייס ניט ביזן היינטיקן טאָג ווי אַזוי איך האָב עס אַריבערגעטראָגן שלאָפנדיק אין אַזאַ צימער דעם גאַנצן זומער. די אייניציקע אָנגענעמע זומער טעג זיינען געווען שבת און זונטיק, וועט מיר פלעגן פֿאָרן פֿאַרברענגען אין קוני איילאנד.

קוני איילאַנד איז דאָמאָלט געווען, און איז אויך היינט דער שטאָלץ פון ניו יאָרק, אויבערהויפּט פֿאַר דער אַרעמערער באַפעלקערונג, וואָס קאָן זיך ניט דערלויבן צו פֿאָרן אין די בערג. קיין סי־ביטש אָדער וועסט־ענד סאָבווייס, זיינען דאָמאָלט ניט געווען. געפֿאָרן זיינען מיר אין אָפענע קאָרס פון דילענסי סטריט ביז קוני איילאנד איבער וויליאָמסבורג בריק. די רייזע איז געווען אַן אנגענעמע. געפֿאָרן זיינען מיר אַ גרופּע פרייַנט מיט וועלכע איך האָב דאָמאָלט פיל פֿאַרקערט. צווישן זיי — סעם אייזן, ראַלף פאלאדשע, הערי נידער און אַנדערע. מיר האָבן גע־נומען אַ „לאָקער״ אין אַ באַד־הויז און גוט פֿאַרברַאכט אויפֿן ים־ברעג. עסן איז געווען ביליק: אַ געשמאַק כשר וואורשטל מיט אַ זעמל האָט גע־קאָסט אַ ניקל, פֿאַר צוויי סענט האָט מען געקויפט אַ גוטן זיסן טרונק. עס איז אויך דאָרט געווען פיל מילכיקע און פלייישיקע רעסטאָראַנען, וואו מ׳האָט געגעסן אַ געשמאַקן מאָלצייט פֿאַר זייער וויניק געלט. עס איז דאָמאָלט געווען פאָפולער „פעלדמאַנס״ ביר גאָרטן, פלעגן מיר אַהין אָפט

גיין, זיצן אַ שעה־צוויי ביי אַ גלאַז ביר. די קעלנער האָבן געטראָגן שוואַרצע רעק מיט לאַנגע ווייסע שירצן און לאַנגע וואַנצעס. זיי זיינען אויך געווען די זינגער — יעדע 15 מינוט פלעגן פיר קעלנערס זיך אַוועקשטעלן זינגען אַ קוואַרטעט. מיט די טאַצן און די האַנדטיכער אין די הענט, און גראַד שיין זינגען. טאַקי אין דעם פעלדמאַנס ביר גאָרטן איז אַנטדעקט געוואָרן דער באַרימטער קאָמיקער און זינגער עדי קענטאר. עס האָט אויך דאָמאָלט עקזיסטירט דער קייזערגארטן, מיט פרייע צירקוס און אַנדערע שפּילערייען, אויך אַ פרייען בענד קאָנצערט — אַלץ פאַר 10 סענט אייגטריט געלט.

די רייכע, ווי למשל געשעפטסלייט און אַנדערע פאַרמעגלעכע מענטשן, וואָס האָבן זיך געקאָנט דערלויבן אויסצוגעבן געלט, זיינען געפאָרן אין די קעטסקיל בערג, אָדער קיין ראַקאַוויי ביטש, וואו עס האָט געקאָסט פון 15 ביז 18 דאלער אַ וואָך מיט עסן. אָט די רייכע האָבן שוין פאַרמאָגט „מאָדעל טי" פאָרד קאַרס. אויף פינפטער עוועניו האָט מען נאָך דאָמאָלט גזעזען קאַרעטן געשלעפט פון פערד.

אַ פאַמיליע טראַגעדיע

נאָכדעם ווי איך און מיין ברודער משה זיינען דאָ אָפּגעווען עטלעכע חדשים און האָבן זיך גוט אייגעאָרדנט, האָט אונדזער פאָטער אונדז געשריבן, אַז מיר זאָלן אַהער ברענגען אונדזערע צוויי יינגערע שוועסטער, אסתר און גיטל. פאַרוואָס ער האָט באַשלאָסן אַז גיטל זאָל אויך פאָרן אַהער, איז מיר ניט באַקאַנט. די שלעכטע לאַגע פון דער פאַמיליע אין ריישע, מיט קליינע קינדער אָן אַ מוטער, האָט דערצו געבראַכט. מיר האָבן באָלד באַאָרגט צוויי שיפסקאַרטן. די שוועסטער זיינען אָנגעקומען אין ניו יאָרק אין דזשולי 1914 — עטלעכע וואָכן אייַדער דער עסטריי־כישער קראָנפרינץ איז דערשאָסן געוואָרן, וואָס עס האָט געבראַכט צום אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג.

איצטער זיינען מיר געווען אַ פאַמיליע פון פיר — צוויי שוועסטער און צוויי ברידער. משה און איך האָבן געאַרבעט, אָבער ניט פיל פאַר־דינט. מיר האָבן אָבער געדאַרפט האָבן אַ היים. עס איז פאַר אונדז געווען שווער צו וואוינען אַלס באָרדערס. די מיידלעך האָבן געוואוינט ביי דער מומע חיהלע זייבל צוזאַמען מיט משהן, איך האָב געוואוינט

אויף דער איסט סייד. מיר האָבן ענדלעך באַשלאָסן צו דינגען אַן אייגענע וואוינונג. אויף דער איסט סייד האָבן מיר געפונען אַ דירה פון צוויי צימערן און אַ קיך. האָבן מיר געקויפט מעבל אויף אויסצאָלן און האָבן אינגעריכט אַן אייגענע וואוינונג. אסתר, משה און איך האָבן געאַרבעט. גיטל איז געגאַנגען אין שול. וועז זי איז אַהיימגעקומען פון דער שול האָט זי צוגעגרייט דאָס עסן פאַר אונדז. אונדזער קאָזין, הערי נידער, האָט מיט אונדז צוזאַמען געוואוינט — דאָס האָט אונדז געגעבן די מעג־לעכקייטן אויסצוהאַלטן די הויז.

די ערשטע צייט איז אַלץ געגאַנגען גוט. מיר האָבן אינגעזען אַז וואוינען צוזאַמען אין אַן אייגענער דירה איז דער בעסטער וועג פאַר אונדז זיך דאָ אינצוארדענען. מיר זיינען אָבער פון דער דירה ניט צופרידן געווען, האָבן מיר געזוכט און אויך געפונען אַ פיל שענערע און בעסערע דירה אויף 4טער סטריט, ניט ווייט פון צווייטער עוועניו. מיר האָבן טאַקי אַהין זיך אַרײַנגעצויגן אין אַ שלימזלדיקער שעה. איך זאָג „שלימזלדיקער שעה" צוליב דעם גרויסן אומגליק וואָס איז געשען באַלד נאָכדעם, ווי מיר האָבן דאָרט אָפגעוואוינט צוויי חדשים, ווי איך וועל ווייטער שרייבן.

פון דער נייער דירה זיינען מיר געווען זייער צופרידן. אסתר האָט געהאַלפן אין הויז ווען זי האָט געקאָנט נאָך דער אַרבעט, אָבער דער גאַנצער עול פון דער הויז־ווירטשאַפט איז געלעגן אויף גיטלס פליי־צעס. זי איז אין גאַנצן אַלט געווען 11 יאָר — נאָך אַליין אַ קינד. אין דעם עלטער האָט אַ קינד ליב צו זיין אין דרויסן צו פאַרברענגען מיט אַנדערע קינדער. גיטל האָט זיך דאָס ניט געקאָנט דערלויבן. וועז זי איז געקומען אַהיים פון שול, אַנשטאָט צו פאַרברענגען מיט קינדער פון איר עלטער און האָבן אָבער פאַרגעניגן, האָט זי געדאַרפט קאָכן אַ מאָלצייט פאַר אונדז אַלעמען, ווייל קאָכן און עסן אין דער היים האָט מעגלעך געמאַכט אויסצוהאַלטן די וואוינונג. אָפט האָט זי אירע פליכטן פאַרנאָכלעסיקט, אָבער זי איז דאָך געווען אַ קינד, האָבן מיר עס פאַרזען.

איינמאָל, איך געדענק ניט געוויס ווען, זיינען מיר געקומען אַהיים פון דער אַרבעט און געפונען די וואוינונג פינצטער. גיטל איז ניט געווען אין דער היים. מיר זיינען אַרויס אויסצוגעפינען פון די שכנים, אָבער קיינער פון זיי האָט זי ניט געזען. מיר זיינען געבליבן דערשלאָ־גענע, ניט וויסנדיק וואָס צו טאָן. מיר זיינען געווען אויסער זיך. מיר האָבן שוין געוואָלט אָפרופן די פּאָליציי. האָבן מיר באַשלאָסן צו טע־לעפאָנירן צו אונדזער מומע חיהלע אין איסט ניו־יאָרק. אַ שטיין איז

אונדז אַרונטער פון האַרצן, וועט מיר האָבן אויסגעפונען אַז זי איז ביי דער מומען. אָבער די צרות וואָס מיר האָבן געהאַט ביז מיר האָבן זיך דערוואוסט וועגן דעם, האָט אונדז געקאָסט בלוט. ווי מיר האָבן שפּעטער אויסגעפונען, איז זי אָן אונדזער וויסן דעם טאָג ניט געגאַנגען אין שול, זי איז גלייך אין דער פרי אַוועקגעפאָרן קיין איסט ניו יאָרק צו זיין ביי דער טאַנטע. אַרום אַכט אַזייגער בין איך גלייך געפאָרן קיין איסט ניו יאָרק כדי זי ברענגען אַהיים. מיר האָבן אויף איר גוט אָנגעשריען, אַז זי זאָל עס מער ניט טאָן, ווייל זי האָט אונדז פאַרשאַפט פיל זאָרג. מיר האָבן איר אויך דערקלערט, אַז זי מוז גיין אין שול, אַז די בעסטע צייט צו גיין צו דער טאַנטע איז אום שבת אָדער זונטיק.

גיטל האָט אונדז אויסגעהערט און געשוויגן. זי האָט קיין וואָרט ניט געזאָגט. מיר האָבן אין דער שנעל צוגעגרייט עפּעס צום עסן. געזעסן און גערעדט ביז מיר זיינען געגאַנגען שלאָפן. דעם נעקסטן טאָג זיינען מיר אַוועק צו דער אַרבעט, אַרום האַלב נאַך זיבן אין דער פרי, איבערלאָזנדיק גיטל אַליין אין הויז, ווי יעדן טאָג, ווייל זי איז געגאַנגען אין סקול ערשט אַרום האַלב נאַך אַכט אין דער פרי. שטייענדיק ביי דער אַרבעט, אַרום 10 אַזייגער פרי, רופט מען מיך פלוצים צום טעלעפאָן. אַ פאָליסמאַן האָט אָפגערופן איך זאָל קומען שנעל אַהיים. עס איז אין הויז אָן אומגליק געשען. משה און איך זיינען שנעל געלאָפן אַהיים אין שרעק, עס איז געווען בלויז עטלעכע בלאָק צו אונדזער וואוינונג. אַריינקומענדיק אין הויז איז אונדז פינצטער געוואָרן אין די אויגן. אונדזער טייערע שוועסטער גיטל איז ניט מער געווען צווישן די די לעבעדיקע. זי האָט זיך געזומען דאָס לעבן אויס פאַרצווייפלונג. עס איז אויך באַלד אָנגעלאָפן אסתר. דער וויטיק און צרות וואָס מיר האָבן דעם טאָג דורכגעמאַכט איז ניט צו באַשרייבן. דעם נעקסטן טאָג האָבן מיר זי באַגלייט אויף דער בעסערער וועלט. עס בלוטעט מיין האַרץ אויך איצט, פון מיינע אויגן גיסן זיך טרערן, עס ציטערט מיין האַנט ווען איך שרייב די דאָזיקע שורות.

די מלחמה יאָרן

דער אויסברוך פון ערשטן וועלט קריג אין אויגוסט 1914, האָט געברַאכט צו אָן איבערקערעניש צווישן יידן אין ניו יאָרק און איבער גאַנץ אַמעריקע. דער גרעסטער טייל פון דער ניו יאָרקער און אויך אַמערי־

קאַנער יידישער באַפעלקערונג איז געווען פון אימיגראַנטן קלאַס. זייער פיל זיינען נאָר וואָס ניט לאַנג געקומען אַהער. מיר אַליין האָבן געהערט צו אָט דעם קלאַס. אַלע דאָ אין לאַנד האָבן געהאַט נאָענטע קרובים, עלטערן, שוועסטער און ברידער אין אויסלאַנד. דער פלוצימדיקער קריג האָט זיי אַלעמען אָפגעשניטן פון זייערע משפחות. אויך אונדז האָט עס שטאַרק געטראָפן. די פאָסט פאַרבינדונגען צווישן עסטרייך און אַמעריקע זיינען באַלד אָפגעשניטן געוואָרן. ענגלאַנד האָט באַהערשט די ימים, איבערהויפט דעם אטלאַנטישן ים. זיינען טאַקי באַלד אַלע שיפן פאַרבינדונגען מיט דייטשלאַנד און עסטרייך אָפגעשניטן געוואָרן. דאָס האָט אונדז דאָ פאַרשאָפט גרויסע ליידן. וועג עס איז שפּעטער אָנגעקומען דער באַריכט, אַז די רוסן האָבן אָקופירט דעם גרעסטן טייל פון גאַליציע, אַריינגעכענדיק ריישע, זיינען מיר דאָ געווען דערשלאָגן. מיר האָבן אָבער גאָר ניט געקאָנט טאָן, מיר האָבן געהאָפט און געבעטן, אַז עס זאָל אונדזער פאַמיליע קיין שלעכטס ניט געשען, זיי זאָלן לעבן און געזונט זיין, מיר זאָלן זיך באַלד ווידער זען.

אין אָנהויב פון דער מלחמה, וועג אַמעריקע, אונטער דער פירערשאַפט פון פרעזידענט ווילסאָן, איז געווען נייטראַל, זיינען צווישן די יידן אין דער איסט סייד אויפגעקומען צוויי פּאַרטייען. די עסטרייך־אונגאַרישע יידן האָבן געהאַלטן מיט דייטשלאַנד, דאַקעגן האָבן די רוסישע יידן געהאַלטן שטאַרק מיט רוסלאַנד. אין רעסטאָראַנען און אין געזעלשאַפטלעכע לאָקאַלן און אויך אין גאַס זיינען פאָרגעקומען מחלוקת צווישן עסטרייכער, אָדער בעסער געזאָגט, גאַליציאַנער יידן און רוסישע. מ׳האָט זיך אָפט גאָנץ גוט צעקריגט, אַז עס איז געקומען צו געשלעגן. אָט דאָס איז געווען צו דערוואַרטן צוליב דעם וואָס דער גאַליציאַנער יידישער האָט ניט ליב געהאַט רוסלאַנד פאַר די אַנטי־יידישע געזעצן, פאַר דעם ביילישן בלוט בלבול און פאָגראָמען, האָבן זיי געבעטן אויף רוסלאַנדס מפלה, כאָטש דאָס וואָלט אויך געבראַכט אַ מפלה פאַר ענגלאַנד און פראַנקרייך. זיי האָבן זיך מיט דעם ניט געריכטן. דער רוסישער יידישער האָט געהאַט נאָענטע קרובים אין רוסלאַנד. ווי מערדעריש די רעגירונג האָט זיך געהאַלטן צו יידן, האָט דער רוסישער יידישער דאָך געוואָלט, אַז רוסלאַנד זאָל דעם קריג געווינען. זיי האָבן געהאַט בטחון אַז די מלחמה וועט ברענגען אַן ענדערונג צו די באַציאונגען פון דער צאַרישער רעגירונג צו די יידן. איך האָב געהאַלטן מיטן גאַליציאַנער צד צוליב די דערמאָנטע אורזאַכן. דער סוף פון דער מלחמה אין 1918 איז איצטער יעדן באַקאַנט.

אויף דער איסט סייד האָבן זיך דאַמאָלט געגרינדעט רעליף קאָמי־

טעטן פון אַלע לאַנדסמאַנשאַפטן. מ'האָט געהאָפט, אַז די מלחמה וועט זיך באַלד ענדיקן, וועלן זיך די לאַנדסלייט אין די אַלטע היימען נויטיקן אין הילף. אויך מיר ריישער האָבן געגרינדעט אַזאַ רעליף קאָמיטעט. מיר האָבן געהאַט גוטע יונגע קרעפטן, יונגע לייט וואָס האָבן זיך אַרייַנגעלייגט אין דער אַרבעט און געאַרבעט אומדערמידלעך, וגם אני בתוכם. איך בין אויך געווען אַ מיטגליד פון קאָמיטעט. ווי איך האָב פריער געשריבן איז פאַראַן אַ ריישער שול אויף דער איסט סייד. האָבן זיך אויך די מיטגלידער פון דער ריישער שול אָנגעשלאָסען אַן דעם רעליף קאָמיטעט. מיר האָבן אַמאָל, אין אַ זונטיק, פאַררופן אַ מאַסן פאַרזאַמלונג צו שאַפן געלט פאַר דעם רעליף. מיר האָבן אָנגעפירט אַ גרויסע אַגיטאַציע צווישן די ריישער לאַנדסלייט, אַרויסגעשיקט בריוו מיט אויפרופן און געבעטן יידן פון ריישע צו קומען צום מיטינג אין דער ריישער שול און העלפן שאַפן געלט פאַר די מלחמה־קרבנות פון ריישע. דער באַוואוסטער זשורנאַליסט גרשום באַדער איז געווען דער הויפט רעדנער און האָט אויך געמאַכט דעם אַפיל. מיר האָבן דאַמאָלט געזאַמלט עטלעכע הונדערט דאלער. מיר האָבן אויך אַראַנזשירט ליטעראַרישע אָוונט און קאָנצערטן וואָס האָט דער רעליף קאָסע אַרייַנגעבראַכט עטלעכע הונדערט דאלער.

אין יאָר 1916, אין סאַמע קאָך פון דער אייראָפּעאישער מלחמה, איז דאָ אין לאַנד געווען וואַלן־יאָר פאַר פרעזידענט פון די פאַראייניקטע שטאַטן. פון דער רעפובליקאַנער פּאַרטיי איז געלאָפן אַלס קאַנדידאַט דער געווען גאָווערנאָר פון ניו יאָרק, טשאַרלס עוונס היוז. פון די דעמאָקראַטן איז געווען דער קאַנדידאַט פאַר וויזע־דערווייַלונג, פרעזידענט ווילסאָן.

וען איך בין אָנגעקומען אין ניו יאָרק ענדע אָקטאָבער 1913, איז דאַמאָלט גראַד געווען די וואַלן פאַר אַ מעיאָר אין ניו יאָרק. עס איז דאַמאָלט דערווייַלט געווארן מעיאָר מיטשעל. אַזוי ווי איך בין אָנגעקומען בלויז עטלעכע טעג פאַר די וואַלן, האָב איך ניט געהאַט די מעגלעכקייטן זיך צו באַקאַנען מיט די פאָליטישע מעטאָדן, וואָס ווערן דאָ באַנוצט אין די וואָל־קאַמפּן. אָבער ביי די וואַלן אין 1914, זיינענדיק אין לאַנד אַ יאָר צייַט, האָב איך געהאַט די געלעגנהייט צו שטודירן דאָס פאָליטישע לעבן דאָ אין לאַנד, און אין ניו יאָרק. אין לאַנד, און ספּעציעל אין ניו יאָרק, האָט געהערשט ענוג קאָרופּציע. ניט לאַנג איידער איך בין געקומען, האָט מען אַרונטערגעוואָרפן גאָווערנאָר סולצער פון זיין אַמט צוליב קאָרופּציע. אויך די ניו יאָרקער שטאַט רעגירונג איז

ניט געווען ריין פון כאַראַקטער. דאָס האָט באַוויזן דער פּראָצעס פון פּאָליציי־לייטענאַנט בעקער, וואָס איז טאַקי פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט. דאָס איז געווען אין דער פּעריאָדע וועז געגנסטעריזם האָט גע־ בליט אויף דער איסט סייד. די געגנסטער פירער האָבן געאַרבעט אָפן און מ׳האָט פאָר זיי געציטערט. זיי האָבן זייער אַרבעט אָנגעפירט אַזוי פינקטלעך אוז אויסגערעכנט, אַז דאָס גזעזע האָט ניט געקאָנט אויף זיי קיין האָנט לייגן.

איך וויל דאָ דערמאָנען אַ סענסאַציאָנעלע געשיכטע, וואָס איז פאָר־ געקומען אין ניו יאָרק אין יאָר 1914, וועז אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָבן די צייטונגען געבראַכט די נייס, אַז דער באַוואוסטער געמבלער הערמאַן ראָזענטאָל איז געפונען געוואָרן דערמאָרדעט. עס האָט זיך אָנ־ געהויבן אַ געשיכטע מיט אונטערזוכונגען מצד דער פּאָליציי, אויך האָט דער גאָווערנאָר אַרויסגעגעבן אַ באַפעל דעם מאָרד צו אונטערזוכן. נאָך אַ קורצער אונטערזוכונג האָט די פּאָליציי אַנאַנסירט דעם אַרעסט פון דעם פּאָליציי־לייטענאַנט בעקער, אויך פיר איסט סיידער געגנסטערס, לעפטי לואי, ווייטי לואי, דזשיפ די בלאָד און דיעגא פרענק. די ערשטע דריי זיינען געווען יידן, דער לעצטער אַן איטאַליענער. אָט די אויבן דערמאָנטע זיינען געווען פראָפעסיאָנעלע געגנסטערס, וואָס האָבן זייער אַרבעט אָנגעפירט פון דער איסט סייד אין אַלע שטאָט טיילן.

די אונטערזוכונג האָט פעסטגעשטעלט, אַז דער געמבלער ראָזענטאל האָט געהאַט דירעקטע פאַרבינדונגען מיט דעם פּאָליציי לייטענאַנט בע־ קער וועמען ער האָט געצאָלט גרויסן כאַאַר פאָר פראָטעקציע. דאָס איז אָנגעגאַנגען אַזוי לאַנג ביז עס איז צווישן זיי געקומען צו אַ שפּאַלטונג. וועז ראָזענטאל האָט בעקערן געדראָט אַז ער וועט אויסזאָגן פון חדר, האָט בעקער באַקומען „קאַלטע פיס״. ער האָט ניט געקאָנט דערלויבן אַז דאָס זאָל פאָרקומען, וויל דאָס האָט געשמעקט ניט נאָר מיט סקאַנדאַל, נאָר אויך מיט יאָרן אין תפיסה, האָט בעקער באַשלאָסן אָפצורעמען ראָזענטאָלן פון וועג, אַז ער זאָל מער ניט קאָנען ריידן...

אַזוי ווי דער לייטענאַנט בעקער האָט געהאַט דירעקטע פאַרבינדונגען ניט נאָר מיט די געמבלערס, נאָר אויך מיט די גענגסטערס, וועלכע האָבן אויך געצאָלט פאָר פּאָלציי באַשיצונג, האָט ער, בעקער, אָפגעמאַכט מיט די אויבן דערמאָנטע פיר גענגסטערס אַז זיי זאָלן ראָזענטאלן אָפ־ רעמען פון וועג איידער ער הויבט אָן „ריידן״. די גענגסטערס האָבן אים געפּאָקט און האָבן זיין קערפּער דורכגעלעכערט מיט קוילן. אָט דאָס

האָט פעסטגעשטעלט די פּאָליציי־אונטערזוכונג. זיי האָבן געהאַט באַווייזן און אויך עדות צו באַשטעטיקן די קלאָגע קעגן די אַרעסטירטע.

דער אַרעסט פון פּאָליציי אָפּיציר בעקער צוזאַמען מיט די פיר ענגנסטערס איז געווען זייער סענסאַציאָנעל. עס האָט אויפגעשטורעמט ניט נאָר ניו יאָרק, נאָר גאַנץ אַמעריקע. זייער פּראָצעס האָט פאַרנומען די ערשטע זייטן פון דער אַמעריקאַנער פרעסע, פרי און אָוונט (ראַדיאָ האָט נאָך דאַן ניט עקזיסטירט). ענדלעך האָבן די 12 געשוואָרענע אַרויס־געגעבן דעם אורטייל „שולדיק" פאַר אַלע. (זיי האָבן געהאַט באַזונדערע פּראָצעסן.) עטלעכע טעג שפּעטער נאָך די פּראָצעסן זיינען די פיר ענג־סטערס און דער פּאָליציי אָפּיציר בעקער פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט אויפן עלעקטרישן שטול אין סינג־סינג תפיסה.

דער אורטייל פון לייטענאַנט בעקער איז דורכגעפירט געוואָרן נאָך דעם ווי זיינע אַדוואָקאַטן האָבן פאַרלאָרן אַלע אַפּילס אין די העכסטע ערייכטן. ער האָט באַצאָלט מיט לעבן פאַרן גרויזאַמן ראָזענטאַל מאָרד, אין וועלכן ער האָט זיך אַליין אומדירעקט באַטייליקט.

אויך די פיר ענגנסטערס האָבן אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט פון זייערע קאָנסטיטוציאָנעלע רעכט. זייערע אַדוואָקאַטן האָבן רעקורירט פון איין אינסטאַנץ צו דער צווייטער .דערפאַר וואָס דריי פון די ענג־סטערס זיינען געווען יידן, זיינען טאָקע יעדן טאָג דערשינען אין דער איסט סיידער יידישער פרעסע באַריכטן וועגן די עלטערן און פאַמיליעס פון די פאַראורטיילטע. מ׳האָט באַריכטעט ,אַז די עלטערן פון די פאַראור־טיילטע זיינען אגב אָנשטענדיקע יידישע מענטשן וואָס פירן אַ נאָרמאַל לעבן אויף דער ניו יאָרקער איסט סייד. אָט די עלטערן האָבן ניט געשווויגן, ביי זיי זיינען זייערע קינדער געווען אומשולדיק. זיי האָבן גאָריסן טירן אין יעדן שטאָטישן שער רחמים כדי צו דערוועקן די יידישע רחמנות געפילן זיי זאָלן העלפן ראַטעווען די לעבנס פון זייערע דריי קינדער, וואָס לויט זייער מיינונג און באַהויפטונג, זיינען זיי געווען אומשולדיק.

ווי אין אַזעלכע פאַלן, האָבן זיך צווישן די איסט סיידער יידן גע־פונען אַזעלכע וואָס האָבן מיט זיי סימפּאַטיזירט. די דריי ענגנסטערס זיינען גראד געווען יונגע מענער אין אָנהויב פון זייער צוואַנציקסטן לעבנסיאָר, אייניר איז געווען שענער פון אַנדערן, האָבן זיי אויך דער־וועקט די סימפּאַטיע ביים ווייבלעכן יונגן עולם. עס האָט וויי געטאָן צו זען אַזעלכע שיינע יונגעלייט אין דער בליענדיקער יוגנט זאָלן גיין צום טויט.

עס האָט אָבער גאָר ניט געהאָלפן. וועָן דער טאָג פון דער עקזע־
קוציע איז געקומען, נאָכדעם ווי פּרעזידענט ווילסאָן האָט אָפּגעזאָגט
דעם לעצטן אָפּיל, האָט מען די פּיר באַשולדיקטע, איינעם נאָכן אַנדערן
געפּירט צום עלעקטרישן שטול אין טויט־הויז פון סינג־סינג יעדע 10
מינוט. אַזוי האָט זיך געענדיקט איינע פון די סענסאַציאָנעלע כאַבאָר און
מאָרד פּראָצעסן אין ניו יאָרק אין אָנהויב פון צוואַנציקסטאָן יאָרהונדערט.

* * *

פּאָר מיר זיינען די פּאָליטישע וואָלן געווען זייער אינטערעסאַנט.
איך האָב דאָמאָלט געוואוינט אויף דער איסט סייד, וואו דער וואָל קאָמ־
פּיין איז געווען גרעסער און איז אָנגעגאַנגען מיט מער אימפּעט ווי
אין אַנדערע טיילן פון שטאָט. אויף די עקן פון דילענסי סטריט און
אויך אין אַנדערע גאָסן זיינען געשטאַנען רעדנער אויף זייך־קעסטלעך,
געראַדט און אַגיטירט פאָר געוויסע קאַנדידאַטן. עס איז דאָמאָלט גע־
לאָפן פאָר קאָנגרעסמאַן דער סאָציאָליסט מאיר לאָנדאָן, וואָס איז גע־
שטיצט געוואָרן פון „פאָרווערטס". אין יענע צייטן האָט מען פון קאָ־
מוניזם ניט געוואוסט. אַ סאָציאָליסט איז דאָמאָלט באַטראַכט געוואָרן
אַלס אַן עקסטרעמער ראַדיקאַל.

אין יענע יאָרן איז די שטאָט געווען פאָרפלייצט מיט סוועט־
שעפּער. אַרבעטס־שטונדן זיינען געווען לאַנגע און די אַרבעט אַ שוועריקע,
אויך זיינען די פאַרדינסטן געווען קליינע. די נאַדל־אינדוסטריע אַרבע־
טער זיינען דאָמאָלט נאָך ניט געווען גוט אָרגאַניזירט אַחוץ די גרויסע
פאַבריקן. למשל, דאָרט וואו איך האָב געאַרבעט איז די פאַבריק גע־
וועָן גוט אָרגאַניזירט. עס האָבן דאָרט געאַרבעט עטלעכע הונדערט
מענער און פרויען, אַחוץ דעם האָט מען אַרויסגעגעבן אַרבעט צו צען
קאָנטראַקטאָרס וואָס האָבן אויך באַשעפטיקט אַרום 500 אַרבעטער.

איך אַליין האָב צו דער יוניאָן ניט געהערט. אויך די סטאַק און
שיפּינג־אַרבעטער זיינען קיין יוניאָן לייט ניט געווען. ביי דער שוואָרץ
פּירמע האָט מען דאָמאָלט געאַרבעט 50 שעה אַ וואָך. 9 שעה אַ טאָג,
און זונטיק 5 שעה. שבת האָט מען ניט געאַרבעט. עס זיינען אָבער גע־
וועָן הונדערטער קליינע שעפּער וואו די יוניאָן האָט קיין צוטריט ניט
געהאַט און זיי ניט געקאָנט אָרגאַניזירן. די אַרבעטס באַדינגונגען אין
די ניט־אָרגאַניזירטע שעפּער, זיינען געווען זייער שלעכטע, חוץ וואָס
מ׳האָט דאָרט געאַרבעט 60 און אָפט 65 שעה אַ וואָך, זיינען די פאַרדינסטן
אויך געווען קליינע. אַ מיידל ביי דער מאַשין האָט אויך געהערשט אין אַנדערע
ביז צען דאָלער אַ וואָך. אַזאַ צושטאַנד האָט אויך געהערשט אין אַנדערע

אינדוסטריעס. אָט די עקאָנאָמישע לאָגע האָט אויפגעלעבט דעם סאָ־ציאָליסטישן אידעאָל. דערפאַר האָט טאַקי דער „פאָרווערטס", וואָס האָט דאָמאָלט געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין העלפן אָרגאַניזירן די אַרבעטער יוניאָנס, פאַרנומען אַ הויכן פלאַץ צווישן די אַרבעטער־מאַסן.

דער איסט־סייד איז געווען אַ מישמאַש פון קאַנדידאַטן פון אַלע פאַרטייען. חוץ די רעדנער אויף סטריט קאָרנערס, זיינען די קאַנדידאַטן אַליין אַרומגעפאָרן פון אין האַל צום צווייטן און אָפט אויך געריידט אויף די גאַסן און סקווערס. זיי האָבן אויך געריידט שטייענדיק אויף די וועגענער אין וועלכע זיי זיינען אַרומגעפאָרן. די וועגענער זיינען געווען באַצירט מיט פאָנען און גרויסע אויפשריפטן מיט די נעמען פון די קאַנדידאַטן.

דער גרעסטער וואַל־פיבער איז אָנגעגאַנגען אין יאָר 1916, וועז עס זיינען פאָרגעקומען די נאַציאָנאַלע וואַלן פאַר פרעזידענט, אַ גאָווערנאָר און אויך אַנדערע וויכטיקע אַמטן. די דעמאָקראַטישע פאַרטיי איז געווען שטאַלץ מיטן רעקאָרד פון פרעזידענט ווילסאָן צוליב זיין דיפלאָמאַטיע און אויך זייַנע באַרימטע דיפלאָמאַטישע נאָטעס, וואָס ער האָט געשיקט צו די מלחמה־לענדער יעדעס מאָל וועז זיי האָבן פאַרשוועכט די אַמע־ריקאַנער נייטראַליטעט. אויף דעם געביט האָט דייטשלאַנד זיך שטאַרק אויסגעצייכנט. די דייטשע סובמאַרינען האָבן געזונקען שיפן סיי פיינט־לעכע און סיי נייטראַלע, זיי האָבן אויך ניט געשוינט פאַסאַזשיר־שיפן אויף וועלכע עס זיינען געפאָרן אויך אַמעריקאַנער בירגער. זייער פיל אַמעריקאַנער האָבן זייער לעבן פאַרלוירן וועז די שיפן זיינען געזונקען געוואָרן אָן אַ וואַרנונג, וואָס איז געווען קעגן דעם אינטערנאַציאָנאַלן געזעץ. האָט טאַקי פרעזידענט ווילסאָן געשיקט שטרענגע דיפלאָמאַטישע נאָטעס צו דייטשלאַנד, וועלכע האָבן אויך געבראַכט גוטע רעזולטאַטן. דייטשלאַנד האָט זיך פאַרפליכטעט ניט נאָר צו צאָלן שאדן ערזאַץ צו די אַמעריקאַנער וואָס האָבן געליטן פון די געזונקענע שיפן, נאָר זיך אויך פאַרפליכטעט ניט צו זינקען שיפן אָן אַ וואַרנונג. דאָס איז געווען אַ גרויסער זיג פאַר פרעזידענט ווילסאָן. זיין רעפוטאַציע איז הויך גע־שטיגן.

דער דעמאָקראַטישער קאַמפיין איז געווען געשטיצט אויף דעם שלאָג־וואָרט, „זיין פעדער איז מעכטיקער פון דעם שוערד". זיי האָבן מיט דעם באַהויפטעט, אַז ווילסאָן מיט זייַנע אויסגעצייכנטע דיפלאָמאַטישע נאָטעס האָט געצוואונגען די מעכטיקע דייטשלאַנד אויפצוגעבן דאָס זיב־קען פון שיפן אָן אַ וואַרנונג. אָז ווילסאָן וועט אונדזער לאַנד האַלטן

נייטראַל, אַז מיר וועלן ניט אַריינגעשלעפּט ווערן אין קריג איז ווילסאָן טאַקי ווידער דערווייַלט געוואָרן אַלס פֿרעזידענט.

איך געדענק דעם אינצידענט, וואָס איז פֿאָרגעקומען דינסטיק נאַכט, דעם טאָג פון די פֿרעזידענט וואַלן, ווען עס איז אַרויס אַ קלאַנג אַז היוז איז דערווייַלט געוואָרן. דער באַריכט איז געווען געשטיצט לויט די אָפּיציעלע באַריכטן וואָס זיינען אָנגעקומען טעלעפֿאָניש און טעלעגראַפֿיש. די רעפּובליקאַנער מאַרשירט מיט מוזיק אין די גאַסן און געפֿייערט דעם גרויסן זיג. שפּעט אין דער נאַכט, זיינען אַרויס אַלע „עקסטראַס" פון אַלע ניו יאָרקער מאָרגן צייטונגען, וואו עס איז דערשינען אַ בילד ווי מרס. היוז קושט איר מאַן, דעם נייעם דערווייַלטן פֿרעזידענט, און זאָגט „איך בין זייער גליקלעך וואָס דו ביסט דערווייַלט געוואָרן אַלס פֿרעזידענט פון די פֿאַראייניקטע שטאַטן". לויט די באַריכטן פון די מאַיאָריטעט שטאַטן, האָט זיך טאַקי אַרויסגעוויזן אַז היוז איז דערווייַלט געוואָרן. די קאָמוניקאַציע סיסטעם איז דאָמאָלט געווען אַ לאַנגזאָמע אין פֿאַרגלייך צו היינט, עס האָט לאַנג געדויערט ביז די הויפּט־קוואַרטירן האָבן באַקומען די ענויע באַריכטן פון די וואַל דיסטריקטן.

די דעמאָקראַטן זיינען געווען זייער פֿאַרזאָרגט, זיי האָבן אָבער דעם דורכפֿאַל ניט צוגעגעבן. עס האָבן נאָך געפֿעלט ריטוירנס פון די וועסט־לעכע שטאַטן. ערשט דאָנערשטיק, דעם דריטן טאָג נאָך עלעקשאָן, זיינען אָנגעקומען די ריטוירנס פון קאַליפֿאָרניע, און דאָס האָט געענדערט די גענשיכטע. ווילסאָן איז געוואָרן אָפּיציעל ווידער דערווייַלט פֿרעזי־דענט. אַ טאָג שפּעטער האָט היוז גראַטולירט דעם ווידערדערווייַלטן פֿרעזידענט ווילסאָן.

פּינף חדשים שפּעטער, אין פֿרילינג 1917, האָט דייטשלאַנד גע־ענדערט איר שטעלונג און געבראָכן דעם אָפּמאַך מיט אַמעריקע ניט צו זינקען שיפן אָן אַ וואַרנונג. יעדן טאָג זיינען שיפן געוואָרן טאָרפּעדירט אָן אַ וואַרנונג, עס איז אויך דאָמאָלט געזונקען געוואָרן די גרויסע ענגלישע פּאַסאַזשיר שיף, די „לוזיטאַניאַ", וואו פיל אַמעריקאַנער לעבנס זיינען פֿאַר־לוירן געוואָרן. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז אַמעריקע איז אַריין אין דער מלחמה קעגן דייטשלאַנד אויף דער זייט פון ענגלאַנד און פֿראַנקרייך.

געווידמעט מיין ברודער יעקב
און זיין פאַמיליע

זכרונות פון די ערשטע מלחמה יאָרן אין ניו יאָרק

צום סוף פון יאָר 1915 איז די מלחמה אין איראָפּע אָנגעגאַנגען אין פולן טעמפּאָ. די דייטשן האָבן געזיגט אויף אַלע פראָנטן. זיי האָבן אַרײַנגעדרונגען און באַזעצט אַ גרויסן טייל פון פראַנקרייך און רוסלאַנד. עסטרייך איז עס געגאַנגען מיט דער פּוטער אַראָפּ. איבערהאַל וואו זיי האָבן אַטאַקירט, האָט מען זיי צוריקגעשטויסן. עס האָט זיי אַפּילו געפעלט די קראַפט אַרײַנצודרינגען אין סערביען — דאָס קליינע לאַנד, וואָס איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אָנצינדן דאָס מלחמה פייער. ניט נאָר האָט זיך די קליינע סערביע פאַטיידיקט, נאָר אויך געמאַכט קעגן־אַטאַקעס. דאָס האָט אָנגעהאַלטן ביז דייטשלאַנד האָט געשיקט אַ מעכ־טיקע אַרמיי און האָט באַזיגט סערביע און איר באַזעצט. אויך אויפן מזרח־פראָנט האָט עסטרייך געליטן גרויסע מפּלות. ניט נאָר האָט רוס־לאַנד צוריקגעשלאָגן די עסטרייכישע אַטאַקעס, נאָר אויך באַזעצט אַ גרויסן טייל פון גאַליציע. אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָבן מיר געלייענט אין די צייטונגען, אַז רוסלאַנד האָט באַזעצט טאַרנע און ריישע און מאַרשירט טיפער אין לאַנד. דאָס האָט אונדז שרעקלעך געקרענקט. מיר זיינען געווען אַביסל פעסימיסטיש און זיך זייער געזאָרגט וועגן דער זיכערקייט פון אונדזער פאַמיליע. די רוסן זיינען געווען באַוואוסט אַלס גרויסע שונאי ישראל. עס האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז אין יעדער שטאָט וואָס די רוסן האָבן באַזעצט, מאַכן די קאָזאַקן פּאָגראָמען אויף יידן און רויבן זייער האָב און גוטס. מיר האָבן בלויז געהאָפּט, אַז עס איז געלונגען אונדזער פאַמיליע צו פאַרלאָזן ריישע איידער דער שונא איז אַריין אין שטאָט און געפינען זיך ערגעץ אויף אַ זיכערן אָרט.

די רוסישע באַזעצונג פון גאַליציע האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטן. עס איז באַלד געקומען די זיגרייכע דייטשע אַרמיי און פאַרטריבן די רוסן ניט נאָר פון גאַליציע, נאָר אויך אַרײַנגעדרונגען טיף אין רוסלאַנד ביז ברעסט ליטאָווסק. פאַר די גאַליציאַנער יידן דאָ אין לאַנד איז די נייס אויפגענומען געוואָרן מיט פרייד. מיר האָבן געדאַנקט גאָט וואָס ריישע איז ווידער פריי און האָבן געהאָפּט באַלד ווידער צו הערן נייס פון אונדזערע פאַמיליעס.

* * *

ביי דער פירמע שוואַרץ, וואו איך האָב געאַרבעט, האָבן דאַמאָלט געאַרבעט איבער 200 יידישע מיידלעך אין פאַרשידענע אָפּטיילונגען. אַ גרויסע צאָל פון זיי זיינען געווען אַמעריקאַנער געבוירענע. עס איז אויך צווישן זיי געווען עטלעכע שייגקייטן, וואָס וואָלטן הייַנט לייכט געוואונען אַ שיינהייטס קאָנטעסט. איינע פון זיי איז געווען אַ יונגע מיידל פון אַ יאָר 18, וואָס האָט געצויגן מיין אויפמערקזאַמקייט מער ווי די אַנדערע מיידלעך. זי איז געווען באַשעפטיקט אין אַן אָפּטיילונג אויף דעם נעקסטן שטאָק פון דער פאַבריק. יעדעס מאָל ווען איך בין דאָרט געווען, האָב איך מיט איר פאַרפירט אַ געשפרעך. איר נאָמען איז געווען שרה אלטמאַן.

נאָך אַ באַקאַנטשאַפט פון עטלעכע וואָכן האָט זי מיר דערציילט, אַז זי קומט פון פּאָקיפּסי, ניו יאָרק, וואו איר פאָטער איז געווען רב פון דער דאָרטיקער קהילה. זי האָט דאָרט מיט אַ יאָר צוריק גראַדואירט הייַסקול און זיך צוגעגרייט צו גיין אין קאָלעדזש. איר פּלאַן איז צעשטערט געוואָרן צוליב אַן אומגליק וואָס האָט פאַסירט מיט איר פאָטער, וואָס איז פלוצים פאַראַליזירט געוואָרן. זיי האָבן זיך אַריבערגעצויגן קיין ניו יאָרק וואו עס געפינען זיך די גרעסטע און בעסטע דאָקטוירים. פון גיין אין קאָלעדזש איז שוין געווען אָפּגערעדט, זי מוז אַרבעטן כדי אַרויסצוהעלפן צו דעקן די גרויסע הוצאות פון דאָקטוירים און מעדיצינען פאַר איר פאָטער.

זינט איך האָב זיך באַקאַנט מיט איר, בין איך יעדן טאָג צוגעקומען צו איר טיש מיט איר צו רעדן. איינמאָל האָב איך זי געפרעגט אויב זי האָט צייט אום שבת נאָכמיטאָג, וועל איך מיט איר פאַרברענגען עטלעכע שעה. אַזוי ווי שבת האָב איך בלויז געאַרבעט אַ האַלבן טאָג, האָט זי איינגעווילליקט מיך צו באַגעגענען ביים דילענסי סטריט סאַבווייַ סטיישאָן אום שבת 2 אזייגער נאָכמיטאָג. מיט אַ טאָג פריער האָב איך באַזאָרגט צוויי בילעטן פאַר אַ מאַטינע פאַרשטעלונג אין קעסלערס טעאַטער. מ׳האָט דאָמאָלט געשפילט „שלמהלע שאַרלאַטאַן״. מיר האָבן זיך געטראָפן אין צייט און גלייך אַוועק אין טעאַטער. דאָס איז געווען אום ווינטער 1915. מיין ערשטער „דעיט״ זינט איך בין געווען אין ניו יאָרק.

זיצנדיק מיט איר אין טעאַטער האָב איך זיך געוואָלט שטעלן בריייט ווי אַ ספּאָרט, האָב איך ביי איינעם פון די פּעדלערס אין טעאַטער

געקויפט אַ שאַכטל מיט קענדי פאַר אַ האַלבן דאלער און עס איר געגעבן. זי האָט זייער באַדאַנקט. ווי איך האָב שפּעטער אויסגעפונען, איז עס אויך געווען איר ערשטער „דעיט".

צוויישן די אַקטן האָבן מיר געדעדט וועגן פאַרשידענע זאַכן. עס איז באמת געווען אַ פאַרגעניגן מיט איר צו רעידן און הערן איר „ענגליש". אין יעדן וואָרט האָט געשטעקט חכמה. זי האָט געדעדט מיט טאַקט, שטיל און געלאַסן. וועז זי האָט אַרויסגעזאָגט איר מיינונג איבער עפּעס וואָס מיר האָבן דיסקוטירט, איז עס געווען מיט אינטעליגענץ און לאָגיק. זי האָט געהאַט אַ נאַטור געבענטשט פון גאָט. זי האָט אַלע מאָל מלמד זכות געווען אויף דעם שולדיקן. איך בין אין דעם געשפּרעך געווען אַזוי ווייט פאַראינטערעסירט, אַז די לעצטע צוויי אַקטן האָבן מיר אַפילו ניט געקוקט אויף דער בינע. מיר זיינען געווען פאַרטיפט אין געשפּרעך. מיר האָבן ניט געדעדט הויך, כדי ניט צו שטערן די וואָס זיינען געזעסן לעבן אונדז.

הינטער מיין זיץ איז גראָד געזעסן אַ נערוועזער ייד, וואָס האָט מיך אָפט געשטורקעט אין דער פלייצע מיט אַ געשריי: „שאַ..." איינמאָל האָט ער מיר אַ שטורקע געטאָן אין אַקסל מיט אַ געשריי: „שאַ, שטיל!... דאָ איז ניט קיין שול". דאָס האָט מיר פאַרדראָסן, האָב איך זיך אויסגעדרייט מיטן פנים צו אים און צוריקגעשריען, אַז אין שול רעד איך ניט, אָבער דאָ איז ניט קיין שול. דער ייד האָט זיך אויפגעשטעלט און מיר געוואָלט דערלאַנגען אַ בינטל פינגער אין מיין פנים, אָבער זיין ווייב, אַ פלינקע יידענע, האָט אים אַנגעכאַפט ביי דער האַנט און אים באַרואיקט. מיר האָבן אויפגעהערט רעדן ביז נאָך דער פאַרשטעלונג.

אין יידישן טעאַטער, איידער דער פאָרהאַנג איז אַרויף, איז געווען אַזאַ בהלה און טומל, פונקט ווי אויף סוירף עוועניו אין קוני איילאַנד אין אַ זונטיק נאָכמיטאָג אום זומער. דאָס רעידן און שרייען פון וועלטן פובליקום, אויך דאָס וויינען פון די קינדער, איז געווען אומדערטרעגלאַך. דאָמאָלט האָט מען ניט געוואוסט פון בייבי סיטערס. אויב יאָ, וואר האָט זיך געקאָנט דערלויבן אַזאַ לוקסוס. וועז עלטערן האָבן געוואָלט גיין אין טעאַטער, איז מען געגאַנגען מאָטינע און מיטגעבראַכט דאָס קליינוואַרג. אָבער קליינע קינדער האָט די פאַרשטעלונג ניט אינטערעסירט. זיי פלעגן באַלד אין אָנפאַנג פאַרלירן די קינדערשע געדולד, און אָנפאַנגען טומלען, וויינען און שרייען. אָפט האָט דער פאָטער אָדער די מוטער דעם קינד דערלאַנגען אַ פראָסק אין פּיסקל, דאָ האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דער גרויסער טומל. אויך די פּעדלערס, וואָס זיינען

געלאָפן הין און צוריק און געשריען אויפן הויכן קול: „קענדי, קנאַק־ניסלעך, זאָדע וואַסער!". אין אַרקעסטער אַליין האָב איך געציילט זעקס אַזעלכע שטורמיקע פּעדלערס. היינט דאָס אַרומקריגן זיך. ניט איינמאָל פלעגט קומען צו אַ געשלעג, אַז מ׳האָט געדאַרפט רופן דעם „ספּעשעל" פּאָליסמאַן פון טעאַטער. קוים האָט די ליכט אויסגעגאַנגען און דער פּאָר־האַנג האָט זיך אַנגעהויבן רוקן אַרויף, איז תיכף געווען שטיל. ס׳זאָגט זיך נאָר אַזוי „שטיל", ווייל שטיל איז ביי דער פּאָרשטעלונג קיין מאָל ניט געווען. בלויז דאָס ניסן, הוסטן און גרעבצן איז געווען גענוג אַז מ׳זאָל פּאַרפעלן צו הערן עטלעכע ווערטער וואָס די אַקטיאָרן האָבן געריידט אויף דער ביגע.

באַלד נאָך דער פּאָרשטעלונג זיינען מיר ביידע געגאַנגען עסן אין אַ רעסטאָראַן אויף דער 2טער עווניו. די מאָלצייט פּאָר ביידן האָט געקאָסט גאַנצע 80 סענט. אַזוי ווי איך האָב זיך געוואָלט שטעלן ברייט, האָב איך דעם קעלנער דערלאַנגט גאַנצע 10 סענט טרינקגעלט. מיר זיינען דאָרט געזעסן איבער צוויי שעה און געריידט אומגעשטערט. פון דאָרט זיינען מיר געגאַנגען צום סאָבווויי און איך האָב זי באַגלייט אַהיים. אין הויז אַריין בין איך ניט געגאַנגען. זי האָט מיך אויך ניט געבעטן אַריינצוגיין. איך בין גראד געווען צופרידן פּאָר דעם ניט איינלאַדן אַריינצוגיין אין הויז. ווייל עס איז מיר דאַמאָלט ניט איינגעפּאַלן צו נעמען אונדזערע באַקאַנטשאַפּט ערנסט. אונדזער פּאַרקער איז געווען אַ פּריינטלעכער, אָבער ניט קיין ערנסטער.

אונדזער פּריינטשאַפּט האָט אָנגעהאַלטן. איך בין יעדן טאָג צו־געקומען צום טיש וואו זי האָט געאַרבעט, כדי מיט איר צו ריידן. וואָס מער מיר האָבן געריידט, אַלץ מער האָבן מיר זיך געוואָלט זען. מיר האָבן ביידע געפּילט גלייך איינער צום צווייטן. מיר זיינען אָפט אויסגעגאַנגען. זי האָט זיך אַנטזאָגט צו גיין אין אַ רעסטאָראַן אָדער טעאַטער, כדי איך זאָל קיין געלט ניט אויסגעבן. פּאָר איר איז געווען געגוג, אַז מיר זאָלן זיך טרעפן צוזאַמען ערגעץ וואו און פּאַרברענגען עטלעכע שעה. אָפטמאָל זיינען מיר געגאַנגען אין אַ מאוזי פּאָר 5 סענט אַ בילעט. אין זייער היים האָט זי מיך ניט אינגעלאַדן צוליב דער קראַנקהייט פון איר פּאָטער. זייער האָפענונג אַז דער פּאָטער וועט געזונט ווערן איז ניט מקוים געווארן. ער איז נפטר געווארן אום ווינטער 1915, נאָך שווערע ליידן.

איך וועל אַ געשעפטסמאַן

וועז איך בין דעם אָוונט געקומען אַהיים אין מיין צימער, בין איך געזעסן און נאָכגעטראַכט צו געפינען אַ וועג וואָס וועט מיך פירן צו אַ תכלית. די גאַנצע נאַכט בין איך געלעגן און געטראַכט וואו נעמט מען ערגיץ 200 דאלער כדי צו קאָנען עפענען אַ געשעפט. איך בין געווען גרייט צו צאָלן אַ הויכן פּראָצענט. איך האָב באַשלאָסן צו ריידן מיט מיינע פריינט זיי זאָלן מיר דאָס געלט באָרגן.

וועז איך האָב דעם צווייטן טאָג דערציילט שרהלען פון מיין באַשלוס, איז זי פון מיינע וועגן געווען טיף געירעט. נאָכדעם ווי זי האָט זיך באַרואיקט האָט זי מיר פאַרטרויט אַז איך זאָל אין ערגעץ קיין געלט ניט באָרגן, אַז איר מוטער וועט מיר מיט פאַרגעניגן באָרגן די 200 דאלער. איך האָב איר פאַרשלאָג אָנגענומען.

איצט אַז איך בין שוין געווען פאַרזיכערט מיטן אינווענטמענט קאָפּיטאַל, האָב איך אָנגעהויבן צוגרייטן אַ פלאַן פאַר אַ געשעפט. מיר האָבן באַלד געפונען אַ געשעפטסלאָקאַל אויף ברוקלין פאַר 40 דאלער אַ חודש. איך האָב עס באַלד געדונגען מיט אַ פינף דאלער דעפּאזיט. וועז מיר זיינען אַהיים געקומען האָבן מיר זיך געפילט זייער גליקלעך.

דאָס געשעפט איז פאַרטיק געווארן אין צייט. מיר האָבן באַקומען אַביסל סחורה אויף קרעדיט און זיינען געווען גרייט צו עפענען די טירן אין צייט. עטלעכע טעג איידער איך האָב דאָס געשעפט געעפנט, האָב איך באַשלאָסן צו אָנאָנסירן מיין פאַרלאָבונג מיט שרהלען. איך האָב באַזאָרגט אַ רינג און עס אָנגעטאָן אויף שרהלעס פינגער. דאָס איז געשען אַזוי אומגעריכט אַז זי האָט ניט געווואוסט אויף וועלכער וועלט זי איז. מיר האָבן זיך ביידע געפילט די גליקלעכסטע אין דער וועלט.

מיר האָבן געעפנט דאָס געשעפט אין מערץ 1916. עס איז אונדז באַלד פון אָנהויב גוט געגאַנגען. מיר האָבן באַגליקט. מיט צוויי וואָכן שפּעטער האָב איך צוריקגעצאָלט די געבאָרגטע 200 דאלער. די הלוואה איז געווען אַ מזלדיקע. מיר האָבן געטאָן בעסערע געשעפטן יעדן טאָג. דער סוקסעס איז געוואקסן פון טאָג צו טאָג און גרעסער און גרעסער פון יאָר צו יאָר. אין נאָוועמבער 1917 האָבן מיר חתונה געהאַט און געבראַכט אויף דער וועלט צוויי געראָטענע קינדער. צום אומגליק איז מיין פרוי אָווּעק פון דער וועלט אין איר 32סטן לעבנסיאָר נאָך אַ לאַנגער און שווערער קראַנקהייט, דעם 29סטן אויגוסט 1929.

אַמעריקע וועלט אַרײַנגעצויגן אין דער מלחמה

די מלחמה אין אייראָפּע שלעפּט זיך שוין צוויי און אַ האַלב יאָר. דייטשלאַנד וווּיזט אַרויס וואונדער אויפן שלאַכטפעלד. זיי האָבן שוין פאַרנומען גאַנץ סערביע, אויך אַ גרויסן טייל פון מערב רוסלאַנד וואָס האָט דערגרייכט ביז איבער ברעסט ליטאָווסק. זיי האָבן שפּעטער אויך פאַרנומען גאַנץ בעלגיע און האַלב פראַנקרייך. ענגלאַנד איז אָבער געווען שטאַרקער אויפן ים. דער מעכטיקער ענגלישער פלאָט האָט קאָנטראָלירט די ימים און האָט בלאָקירט דייטשלאַנד פון אַלע זייטן. קיין דייטשע שיפן, חוץ סובמאַרינס, האָבן ניט געקאָנט אַריין אָדער פאַרלאָזן אַ דייטשן האָפן. די לופט־שיף איז נאָך דעמאָלט ניט געווען אַזוי אַנטוויקלט ווי איצט. די עטלעכע לופט־שיפן וואָס האָבן זיך אין אַנהויב באַטייליקט אין דער מלחמה, זיינען געווען קליינע און האָבן כמעט גאָר ניט אויפגעטאָן. באַמבערס האָבן דאַמאָלט איבערהויפּט ניט עקזיסטירט. איז טאַקי דייטשלאַנד געווען פאַרשפּאַרט און אָפּגעשניטן פון דער וועלט און האָט געמוזט אויסקומען מיט דעם וואָס זי האָט אַליין פּראָדוצירט. דאָס האָט דייטשלאַנד זייער פיל שאָדן געטאָן. אין דער זעלביקער צייט האָבן ענגלישע שיפן קורסירט צווישן אַמעריקע און ענגלאַנד. זייער פיל זיינען פון די דייטשע סובמאַרינס געזונקען געוואָרן, אָבער אַ גרויסער טייל איז אנגעקומען אין ענגלאַנד, אָנגעלאָדן מיט וויכטיקע קריגס־מאַטעריאַלן פון אַמעריקע.

עטלעכע חדשים נאָך דעם אויסברוך פון קריג, האָט זיך דייטשלאַנד פאַרמאַסטן מיט דעם ענגלישן פלאָט אין נאָרד ים, ערגעץ לעבן יוטלאַנד, דענמאַרק. דייטשלאַנד האָט דאַמאָלט געליטן אַ גרויסע מפּלה און האָט מער ניט געוואגט אַרויסצושיקן אַ שיף קעגן דעם ענגלישן פלאָט. דאָ־קעגן האָבן די אַליואירטע, איבערהויפּט ענגלאַנד, געליטן גרויסע פאַר־לוסטן פון די דייטשע סובמאַרינס, וואָס האָבן געזונקען שיפן יעדן טאָג און אָפּט אויך אַן ענגלישע קריגסשיף.

אויף דער יבשה אָבער איז דייטשלאַנד געבליבן „איבער אַלעס". זי האָט אויך פראָגרעסירט אין וויסנשאַפט און טעכניק. וועָן עס איז אַנ־געקומען די נייס אַז דייטשלאַנד באַמבאַרדירט פאַריז מיט קאַנאָנען 60 מייל ווייט, איז עס געווען די גרעסטע סענסאַציע. אָט די מעכטיקע קאַנאָנען האָט מען אַ נאָמען געגעבן „די גרויסע בערטאַ". דייטשלאַנד איז אויך געווען די ערשטע וואָס האָט פראָגרעסירט מיט די „ליפּט־

וואָפן". עס האָבן זיך פֿלוצים באַוויזן ריזיקע לופטשיפן וואָס זיינען געפֿלויגן זייער הויך און האָבן באָמבאַרדירט לאָנדאָן. דאָס איז דאַמאָלט געווען די גרעסטע סענסאַציע אין דער וועלט. דייטשלאַנד איז געווען די אייניקע, וואָס האָט געהאַט אַזעלכע מעכטיקע לופטשיפן, וואָס זיינען דערפונדן און געבויט געוואָרן פון דעם דייטשן גראַף צעפּעלין. די לופטשיפן האָבן טאַקי געטראָגן זיין נאָמען.

ענגלאַנד און פראַנקרייך זיינען געווען מאַכטלאָז אויפן פעלד קעגן דער מעכטיקער דייטשער ארמיי וואָס האָט געהאַט דערפאָלג אין יעדן אָנגריף. עס איז שוין דאַמאָלט אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער מלחמה איטאַליע אויף דער זייט פון די אַליואירטע, אויך טערקיי און בולגאַריע אויף דער זייט פון דייטשלאַנד. עס האָט ניט לאַנג געדויערט און די דייטשע אַרמיי האָט אויך איטאַליע צעקלאַפּט און שפּעטער אויך איינגענומען רומעניע. דייטשלאַנד האָט קאָנטראָלירט אַלע פראָנטן אויפן שלאַכטפעלד.

אַמעריקע, כאָטש זי איז געווען נייטראַל, האָט אומדירעקט זייער פיל געהאָלפן ענגלאַנד און פראַנקרייך. זיי האָבן דאָ געהאַט אַ פרייען מאַרק צו קויפן אַלצדינג וואָס זיי האָבן געדאַרפט און עס איבערגעפירט אין זייערע שיפן. דאָס איז אָנגעגאַנגען ביז דעם פרילינג פון 1917, וועז דייטשלאַנד האָט געלאָזט וויסן אַמעריקע, אַז פון איצטער אָן וועלן אירע סובמאַרינען פאַרזינקען אַלע שיפן אָן אַ וואַרנונג. דאָס איז געווען קעגן אינטערנאַציאָנאַלן געזעץ און אויך קעגן דעם אָפּמאַך וואָס דייטשלאַנד האָט געשלאָסן מיט אַמעריקע. דייטשלאַנד האָט אין איר נאָטע צו אַמעריקע דערקלערט, אַז זי קאָן ניט בלייבן גלייכגילטיק און לאָזן די אַליואירטע ווערן שטאַרקער פון טאָג צו טאָג, מיט דעם וואָס זיי פירן פון אַמעריקע יעדן טאָג טויזנטער טאָנען מיט קריגס־מאַטעריאַל, אָנגעלאָדן אויף שיפן וואָס זיינען גלייכצייטיק באַוואָפנט מיט אַרטילעריע קאָנאָנען. אַזעלכע שיפן קאָנען די סובמאַרינען ניט אָפּשטעלן און וואַרנען, ווייל זיי וועלן געזונקען ווערן פון די קאָנאָנען, דערפאַר וועלן די סובמאַרינען פון איצטער אָן פאַרזינקען אַלע שיפן אָן אַ וואַרנונג. די דייטשן האָבן געהאַלטן וואָרט. אין אַ שיינעם נאָכמיטאָג, אין מערץ 1917 זיינען דערשינען „עקסטראָס" אַז דייטשע סובמאַרינען האָבן געזונקען די גרויסע ענגלישע פאַסאַזשיר־שיף „די לוסיטאַניאַ", וואו עס זיינען אומגעקומען דער גרעסטער טייל פון די פאַסאַזשירן, מערסטנס אַמעריקאַנער בירגער.

אַמעריקע איז געוואָרן אויפגעבראַכט. עס האָט זיך ווידער אָנגע־

הויבן אַ געשיכטע מיט נאַטעס. פּרעזידענט ווילסאָן האָט זיך געהאַלטן ביים אָפּמאַך. דייטשלאַנד האָט אָבער ניט געוואָלט נאָכגעבן און האָט געלאָזט וויסן, אַז אירע סובמאַרינען וועלן יאָ זינקען פּאַסאַזשיר־ און אַנדערע שיפן אָן אַ ווארנונג. דאָס האָט געפּירט דערצו, אַז פּרעזידענט ווילסאָן האָט אינגערופן אַ ספּעציעלע זיצונג פון קאָנגרעס און האָט געפּאָדערט אַז אַזוי ווי דייטשלאַנד וויל אָפּשניידן דעם פּאַסאַזשיר־פּאַר קער מיט אייראָפּע און זינקען שיפן אָן אַ ווארנונג, קעגן אונדזער אָפּמאַך און קעגן אינטערנאַציאָנאַלן געזעץ, פּאַרלאַנגט דער פּרעזידענט, אַז קאָנ־גרעס זאָל דערקלערן קריג קעגן דייטשלאַנד. דער רעזולטאַט איז געווען אַז אין אַפּריל 1917 האָט קאָנגרעס געשטימט אַז קריג עקזיסטירט צווישן די פּאַראיניקטע שטאַטן און דייטשלאַנד.

די קריגס־דערקלערונג האָט אָנגעמאַכט אַ גרויסן טומל אין לאַנד. עס זיינען באַלד אָנגעקומען באַריכטן, אַז דייטשע סובמאַרינען האָבן גע־זונקען פיל אַמעריקאַנער שיפן. קאָנגרעס האָט אָנגענומען ספּעציעלע קריגס־געזעצן, אויך קאָנסקריפּציע פּאַר מיליטער דינסט.

דער סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה

אין אָקטאָבער 1918 איז די וועלט־מלחמה געווען אין פינפטן יאָר. די לעצטע נאַכריכטן פון שלאַכטפעלד זיינען געווען גינסטיק פּאַר די אַליואיר־טע, וועו אין ענדע אָקטאָבער איז אָנגעקומען דער באַריכט אַז בולגאַריע האָט זיך אונטערגעגעבן. מיט צוויי טעג שפּעטער האָט זיך אויך טערקיי אונטערגעגעבן, האָט עס יעדן איינעם דערמונטערט. מיר האָבן געפּילט אַז עס איז שוין נאָנט צום ענדע פון דער מלחמה. ענגלאַנד האָט שוין דאַמאָלט געהאַט באַזעצט פּאַלעסטינע, סיריע און אַנדערע מיטל מזרח־טעריטאָריע. דאַמאָלט איז אויך אַרויס די באַלפור דעקלאַראַציע, אַז די בריטישע רעגירונג וועט שטיצן די עטאַבלירונג פון אַ יידישן שטאַט אין פּאַלעסטינע. די נייס איז פון אַלע יידן איבער דער וועלט אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס שמחה. אין ניו יאָרק האָט מען די באַלפור דעקלאַראַציע געפּייערט מיט מוזיק און פּאַראַדן. פון פיל יידישע הייזער האָט געפלאַטערט די וויים־בלויע פאָן פון ציון. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע באַוועגונג צו שאַפן נייע מיטגלידער פאַר דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. די מיטגלידערשאַפט האָט זיך צוליב דעם,

אין אַ קורצער צייט פֿאַרדאָפּלט. דער ציוניזם האָט אָנגענומען די פֿאָרמע פון אַ מאַסן יידישע באַוועגונג, צו פֿאַרשפּרייטן דעם ציון אידעאַל גראד איצטער, וועלן מיר שטייען אויף דער שוועל פון האָבן אַן אייגענע לאַנד און אַן אייגענע רעגירונג. עס זיינען אין דער באַוועגונג אַריינגעצויגן געוואָרן יידן, וואָס האָבן אין ציוניזם קיינמאָל ניט געגלויבט, אַ גרויסער טייל פון זיי זיינען געווען פון אָרטאָדאָקסישן קלאַס, בייַ וועמען דער ציוניזם איז אַלע מאָל געווען טריף. אָט די אַלע האָבן זייערע מיינונגען געענדערט צוליב דעם ווייל ענגלאַנד, די גרויסע מעכטיקע ענגלאַנד וואָס הערשט איצטער אין פּאַלעסטינע, האָט געגעבן איר הסכמה צו גרינדן אַן אומאָפּהענגיקע יידישע מדינה. עס איז שוין מער קיין חלום ניט געווען.

אויך די מזרחי אָרגאַניזאַציע איז געוואָרן גרעסער און שטאַרקער. די געלט־זאַמלונגען פֿאַרן קרן קיומת האָבן זיך פֿאַרדאָפּלט. פֿאַר דעם געלט האָט מען געקויפט באַדן אין פּאַלעסטינע. פון פּילע אייראָפּעאישע לענדער האָט זיך טאַקי באַלד נאָכן קריג אָנגעהויבן אַ גרויסע עמיגראַציע קיין פּאַלעסטינע. דאָס קליינע יידישע שטעטל תל אביב האָט אָנגעהויבן וואַקסן גרעסער און גרעסער.

נאָכדעם ווי טערקיי האָט זיך אונטערגעגעבן, האָט יעדער געוואוסט, אַז די מלחמה וועט זיך באַלד ענדיקן מיט אַ זיג פֿאַר די אַליואירטע. עס איז טאַקי אַזוי געשען. דייטשלאַנד האָט געבעטן פֿאַר אַ וואָפן־שטילשטאַנד, דעם 11טן נאָוועמבער 1918 איז דער וואָפן־שטילשטאַנד געשלאָסן געוואָרן.

דעם אָוונט פריער האָט מען אָנאָנסירט אין די צייטונגען, אַז אַזוי שנעל ווי עס וועט אָנקומען דער באַריכט פון וואָפן־שטילשטאַנד, וועט עס אָנאָנסירט ווערן דורך די גרויסע סירענעס וואָס מ׳האָט געהאַט אייגעשטעלט אין ניו יאָרקער סיטי האַל. אַזוי ווי אַלע ניו יאָרקער האָבן עס דערוואַרט, זיינען טאַקי דער גרעסטער טייל פון דער באַפעלקערונג געווען אין די גאַסן גאַנץ פרי און געוואַרט אויף דעם סיגנאַל. פונקט 7 אַזייגער פרי האָט מען דערהערט דעם הויכן פּייף פון די סירענעס, עס האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַ פּייפערייַ פון אַלע שיפן אין האָפן און אַלע פּייערלעשער אָפּפֿאַראַטן. דאָס ברומען און פּייפן האָט די שטאָט פֿאַרהילכט. מענטשן זיינען אַרויס אין גאַס, אויך מיט פֿאַרשידענע פּייפערס און טומל־מאַכערייקעס. די געשעפטן זיינען דעם טאָג געווען געשלאָסן. עס איז געווען אַ גרויסער יום טוב. עס האָבן זיך אָרגאַניזירט פֿאַראַדן אין אַלע גענגטן פון שטאָט. ווער עס האָט געקאָנט שפּילן אויף אַן

אינסטרומענט איז געווען אין גאַס גרייט אַנצושליסן זיך אין אַ פֿאַראַד. אין די גאַסן האָבן זיך אויך באַלד באַוויזן פֿעדלערס וואָס האָבן פֿאַר־קויפט פֿאַרשידענע קלאַפֿערגעצייג און פֿייף־אינסטרומענטן. דער גאַסן טומל איז געווען דער גרעסטער, וואָס ניו יאָרק האָט ווען געהאַט. פֿיל גאַסן האָט מען אָפּגעשלאָסן פון פֿאַרקער כדי די ריזיקע מאַסע מענטשן זאָל זיך קאָנען פריי באַוועגן, ווייל אויף די טראָטוּאַרן איז פֿאַר זיי קיין פּלאַץ ניט געווען.

דער גרעסטער טומל איז פֿאַרגעקומען ביים סיטי האַל און אין טיימס סקווער. שרהלע און איך האָבן דאַמאַלט באַזוכט ביידע פּלעצער. אין מיין גאַנץ לעבן האָב איך ניט געזען אַזוי פיל מוזיק קאָפּגעלעפֿט, ווי אין דעם טאָג. פון אַלע זייטן האָט מען מארשירט מיט מוזיק. מ׳האָט געטראָגן וואקסענע פּיגורן, וואָס האָבן אויסגעקוקט ווי קייזער ווילהעלם, געהאַנגען פון אַ תליה. אַנדערע האָבן געטראָגן אַ טויטן קאַסטן, מיט דער אויפֿשריפֿט פון קייזער. אַזאַ גרויסע שמחה האָט ניו יאָרק נאָך ניט געהאַט. די זעלבע פֿאַרמע פון פייערונג איז פֿאַרגעקומען אין אַלע טיילן פון שטאָט.

שלום... יאָ שלום... ענדלעך שלום אויף דער וועלט. דער שונא איז געפאַלן. ענגלאַנד און פראַנקרייך, מיט דער הילף פון אַמעריקע, האָבן דעם קריג געוואונען. דער נאָמען פון פּרעזידענט ווילסאָן האָט געשמט איבער דער גאַנצער וועלט. אַלע וואָס האָבן געהאַט קרובים אין אייראָפּע, האָבן געהאָפּט באַלד פון זיי צו הערן. אויך מיר האָבן געהאָפּט צו הערן פון אונדזער פאָטער און פאַמיליע. מיר האָבן טאַקי מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער פון זיי געהערט. אונדזער פאָטער האָט שפּעטער איבערגע־צויגן זיך קיין ווין, וואו ער האָט איבערגענומען זיין הויז, און טאַקי דאָרט געוואוינט. אונדזערע צוויי ברידער, יעקב און מאיר, זיינען שפּע־טער געקומען אַהער.

וואָס גרעסער עס איז געוואקסן ווילסאָנס פאָפולאַריטעט אין אויס־לאַנד, אַלץ נידעריקער איז עס געפאַלן דאָ אין לאַנד. אין אַמעריקע האָט זיך באַלד נאָך דער מלחמה געבילדעט אַ גרויסע קעגנערשאַפט צו פּרעזידענט ווילסאָן, פאַראורזאַכט פון די נאָכווייענישן פון דער מלחמה, פון די ביטערע גפּילן, פון די געפאַלענע סאָלדאַטן און די 300 טויזנט פאַרוואונדעטע און זייערע קרובים, פון דער אינפלאַציע, וואָס האָט געהאַט אַ שלעכטע ווירקונג אויף דער עקאָנאָמיע פון לאַנד. מ׳האָט דעם פּרעזידענט באַשולדיקט, אַז ער האָט דאָס לאַנד אַריינגע־שלעפּט אין דער מלחמה. די קעגנערשאַפט האָט זיך אויך פאַרשפּרייט

צווישן דער דעמאָקראַטישער פּאַרטיי אין קאָנגרעס. די ליג פון נאַציאָנען, וואָס ווילסאָן האָט געהאָלפן שאַפן, האָט געליטן אַ דורכפאַל אין קאָנגרעס. דער רעזולטאַט איז געווען, אַז אין די פּרעזידענט־וואַלן אין יאָר 1920 האָט די דעמאָקראַטישע פּאַרטיי געליטן די גרעסטע נידערלאַגע. די רעפּובליקאַנער האָבן געזיגט און זיינען געבליבן אין זאָטל ביז 1932.

רײַשער פּערזענלעכקײַטן אין אַמעריקע

בעריש ווײַנשטײַן

ד ײַיש האָט אַרויסגעגעבן רבנים, גאונים וגדולים, דיכטער, זשורנאַ־ליסטן, אינטעלעקטועלע פּערזענלעכקײַטן און אינדוסטריאַליסטן וואָס פֿאַרנעמען היינט אַ הויכע שטעלונג אין יידישן גייסטיקן, ליטעראַרישן, געזעלשאַפטלעכן און אויך אין עקאָנאָמישן לעבן אין אַמעריקע. אײַנער פון די גדולים איז דער באַרימטער דיכטער בעריש ווײַנשטײַן.

בעריש ווײַנשטײַן ווערט פֿאַרעכנט אַלס אײַנער פון די גרעסטע יידישע דיכטער אין אַמעריקע. זײַנע לידער און פֿאָעמען איז אַן אוצר פון יידישער פֿאָעזיע. ווײַנשטײַן האָט אַרײַנגעבראַכט אין דער יידישער ליטעראַטור אַ נײַעם אַרט פֿאָעזיע. איך זאָג „אַ נײַעם אַרט" ווײַל ווען איר לייענט זײַן „ברוכוואַרג" זעט איר באַלד דעם נײַעם קינסטלערישן דרך פון זײַן שרײַבן. ער איז אפשר דער אײַנציקער פון די מאָדערנע דיכטער וואָס שטעלט זיך ניט אָפּ אויף גראָמען. ביי אים איז דער תוך פון דער פֿאָעמע מער ווי דער גראָם. ער איז אין זײַן שרײַבן אײַגנאַרטיק און אָביעקטיוו. דערפֿאַר לייענען זיך זײַנע פֿאָעמען בעסער און זײַנען מער פֿאַרשטענדלעך.

צווישן זײַנע שריפטן איז דאָס בוך „ריישע, אַרויסגעגעבן פון דוד איגנאַטאָוו ליטעראַרישן פֿאָנד אין יאָר 1947. אין דעם דאָזיקן בוך באַשרײַבט דער דיכטער די שטאָט און דאָס יידישע לעבן. „ריישע" איז געשריבן אַלס פֿאָעמע וואָס האָט צו זיך קיין גלייכן ניט.

אין ערשטן קאַפּיטל, „היימישע ערד", פּירט אײַך דער דיכטער אַריין אין דער שטאָט ריישע אין אַ קאַלטן ווינטער טאָג, ווען די גאַסן זײַנען באַדעקט מיט שניי. ײַנגלעך לויפן אין חדר מיט לאַמטערנעס און עס הערט זיך דאָס קלינגען פון די גלעקלעך אויף די שליטנס. יונגען גליטשן זיך אין די אייזיקע רינשטאָקן. ביי די בודקעס זיצן ווײַבער מיט פּייער־טעפּ אַרום די געפּרוירענע אויבסטקוישן. אָט גייט ר׳ הערש

יעקב מיט זיין תפלין זאַק און שטעקן. דער אייז־קאַלטער ווינט בלאָזט אים צוריק אומרחמנותדיק, ער שטעלט זיך אָבער ניט אָפּ. ער גייט אין קלויז אַריין צו עבודת הבורא.

אין צווייטן קאַפּיטל „וואָכעדיקע טעג", פירט אייך דער דיכטער אַרום צווישן די ריישער סוחרים און געוועלבן, אין מאַרק, אויף דער מיקאשקע וואו ווייבער אין שייטלעך, יידן מיט בערד פאַרקויפן סחורות אויף דער אייל און קוואַרט. אויף דער וואָליע און טאַרגאָוויצע, וואו עס גייט אָן דער מסחר מיט פערד, קי און קעלבער. איר באַגעגנט אויך די יידישע טרעגער, פראַכטער און שפּיליטערן וואָס טראָגן און פירן די סחורות פון דער באַן צו די מאַגאַזינען און סקלאַדעס. פון דאָרט קומט איר צום טעפּער געסל וואו איר באַגעגנט דעם העלד „שבתי".

אין קאַפּיטל „שטאָט און פעלד" מאָלט דער דיכטער אַ בילד פון דער שיינער פאַנאָראַמע פון די גרינע פעלדער און לאַנקעס וואָס צירקלען אַרום דעם טייך וויסליק וואו יונג און אַלט גייען זיך באָדן אין די הייסע זומער־טעג. אין די גאַסן שפּילן זיך יינגלעך אין זעלנער. די ריסקיווישער יונגען פאַרפירן געשלעגן אויף דער מיקאָשקע מיט די וואָליער יונגען. אָט קומען די גרויסע רעגענס און איבערשוועמונגען ווען דער וויסליק גייט אַריבער די ברעגעס און פאַרפלייצט די געגנט אַרום. אויך די גרויסע שרפות אויף די בודיס און אין אַנדערע שטאָט־טיילן.

די אַנדערע דריי קאַפּיטלען ווידמעט דער דיכטער זיין באָבע חנהלע וואָס האָט אים דערצויגן, אויך זיין פרוי מלכה, דעם פעטער זבולון און אַנדערע פון זיין נאָנטער משפּחה אין ריישע און מיר קומען צום קאַפּיטל „ערד און שווערד", וואו דער דיכטער הייבט אָן מיט דער טראַגעדיע פון דעם עסטרייכישן קראַנפּרינץ וואָס איז דערשאָסן געוואָרן פון אַ סטודענט אין סאַראַיעוע, וואָס האָט געבראַכט צום ערשטן וועלט־קריג. עס ווערן געמאכט צום מיליטער־דינסט יונגע מענער, צווישן זיי ישיבה־בחורים און חסידים. אַלע גייען אָפּגעבן זייער לעבן פאַר דעם גוטן קייזער פראַנץ יאָזף. אָט איז שוין די אינפלאַציע, עס וואַקסט דער יקרות און עס פעלט אויס שפּייז. די מלחמה גייט אָן אין פולן טעמפּאָ. די רוסישע אַרמיי געווינט די ערשטע שלאַכטן. זיי פאַרנעמען אַ גרויסן טייל פון גאַליציע און דרינגען אַריין אין ריישע.

איצט קומען מיר צום קאַפּיטל „נע ונד", וואו מענטשן אַנטלויפן פון ריישע אידער די רוסן קומען באָזעצן די שטאָט. עס ווערט צע־שטערט די אייזערנע וואָליער בריק און אַלע אַריינגאַנגען אין שטאָט.

דער דיכטער באַשרייבט די צרות פון די אַנטלאָפענע יידן, מענער, פרויען און קינדער, ביז זיי זיינען אָנגעקומען קיין בעהמען און אין אַנדערע ערטער. מ׳האָט געליטן און געשוויגן. פּלוצים קומט די דייטשע ווערמאַכט און שטויסט צוריק די רוסישע אַרמיי פון גאַליציע. ריישע ווערט באַפרייט פון די רוסן און די פּלטים קומען צוריק.

אין קאַפּיטל „פּוילן" באַשרייבט דער דיכטער דאָס אויפקומען פון פּוילישן שטאַט ביים סוף פון דער מלחמה. עס ווערן דאָ געשילדערט די צרות וואָס די פּאָליאַקן האָבן אָפּגעטאָן די יידן. עס צעוואקסט זיך דער אַנטיסעמיטיזם שטאַרקער און ערגער — פּאָגראָמען איבעראַל, די פויערים מיט העק, מ׳שלאָגט, מ׳הרגעט און מ׳צעשטערט יידישע הייזער און געשעפטן. מ׳שטעכט יידן, עס רינט יידיש בלוט. די לאָגע ווערט טרויעריקער מיט דעם אָנקומען פון די „האלער" פּאָגראָמשטשיקעס. מ׳פּליקט יידישע בערד, מ׳רייסט פּאות, מ׳וואַרפט יידן אַרויס פון באַן־פּענצטער, ווי עס ווערט געשילדערט אין די קאַפּיטלען „שווערע טעג" און „חלום און וואַר".

אין דעם קאַפּיטל „יידן", שילדערט דער דיכטער די ימים נוראים אין ריישע אונטער דער פּוילישער ממשלה. אין קאַפּיטל „פּאַרמעט" באַשרייבט ער דעם שרעקלעכן אָנפאַל אויף די יידן אום שבת. עס גייט איבער אַ שוידער לייענענדיק די אינצלהייטן פון דעם מערדערישן אי־בערפאַל. דאָס איז איינער פון די טראַגישסטע קאַפּיטלען פון דעם יידישן לעבן אונטער דער פּוילישער ממשלה. אין לעצטן קאַפּיטל, „אַמע־ריקע", באַשרייבט דער דיכטער זיין רייזע קיין אַמעריקע, אויף די שטאַט ווין וואו ער האָט זיך אַ צייט אויפגעהאַלטן.

ווען איר לייענט דאָס בוך „ריישע" פילט איר אַז איר זייט אין ריישע און איר זעט אַלצדינג וואָס איז דאָרט פאָרגעקומען. די שילדע־רונגען זיינען גוט און רעאַליסטיש און דאָ האָט דער דיכטער אַרויס־געוויזן זיין קינסטלעריש טאַלאַנט וואָס נאָר בעריש וויינשטיין פאָר־מאָגט.

דאָס בוך „ריישע" האָט געהאָט אַ גרויסן דערפאָלג און איז באַ־צייכנט געוואָרן אַלס אַ גרויסע בייטייערונג צו דער יידישער ליטע־ראַטור. דער דערפאָלג האָט דערגרייכט מדינת ישראל, וואו „ריישע" איז איבערזעצט געוואָרן אין העברעאיש פון צבי שטאָק אין תל אביב, מיט אַ לאַנגער און זייער אינטערעסאַנטער הקדמה פון דעם באַרימטן העברע־אישן קריטיקער און עסייאיסט דב סדן.

בעריש וויינשטיין איז געבוירן אין ריישע אין יאָר 1905. זיין פּאָ־

טער אליעזר יעקב, אַ גרויסער למדן וועמענס יחוס ציט זיך פון דער סאַנצער גזע, האָט צוליב מיליטער־דינסט אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע וועו בעריש איז געווען אַ קינד. ער איז דערצויגן געוואָרן בייַ זיין באָבען חנהלע, וועמען דער דיכטער ווידמעט דאָס קאַפּיטל „ירושה פון דורות" אין דעם אויבן דערמאָנטן בוך.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט בעריש ווייַנ־שטיין געפליכטעט קיין רייכענבערג וואו ער האָט געלערנט אין די דאָרטיקע דייטשע שולן. נאָך דער מלחמה איז ער צוריק געקומען קיין ריישע, וואו ער האָט מיטגעמאַכט די צרות אין דער צייט פון פּאָגראָמען וואָס די „האלערטשיקעס" האָבן דורכגעפירט נאָכדעם וועו פּוילן איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק. ער איז באַלד אַנטלאָפן קיין ווין וואו ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן צוויי יאָר פון דער דאָרטיקער פּאָליציי. אין יאָר 1925 איז אים געלונגען צו קומען קיין אַמעריקע מיט דער הילף פון זיין קוזינע מלכה, מיט וועמען ער האָט שפּעטער חתונה געהאַט.

אין יאָר 1927 האָט ער זיך באַטייליקט אין פּאָרשידענע ליטעראַרישע שריפטן: „ליטעראַרישע בלעטער" (וואַרשע), „אונדזער טאָג" (ווילנע), אויך אין אָפּאָטאָשו־לייוויק זאַמל־ביכער. ער איז אויך געווען דער רעדאַקטאָר פון דעם „המשך". אין יאָר 1936 איז דערשינען זיין „ברוכ־וואַרג" אין בוך פּאָרמאַט, וואָס האָט אים גלייך אַוועקגעשטעלט אויף אַ הויכן שטאַפּל פון דער יידישער פּאָעזיע אין אַמעריקע. אין יאָר 1949 איז דערשינען זיין דריט בוך „לידער און פּאָעמען" (פון משה שטאַרק־מאַנס אַנטאָלאָגיע).

בעריש ווייַנשטיין ווערט היינט פאַרעכנט פאָר איינעם פון די גאָר אָריגינעלע דיכטער אין אַמעריקע פון וועמען עס פילן זיך שוין באַ־איינפלוסטע נאָכגייער. ער איז דער אַמעריקאָנישסטער דיכטער אין דער אַמעריקאַנער יידישע פּאָעזיע.

די ריישער יידן אין אַמעריקע און איבער דער גאַנצער וועלט זיינען שטאָלץ מיט זייער בן עיר בעריש ווייַנשטיין.

אליעזר שינדלער

ווי איך האָב פריער געשריבן, וואויַנען אין אַמעריקע אַ היפּשע צאָל ריישער וואָס פאַרנעמען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין יעדן פעלד פון געזעלשאַפטלעכן, ליטעראַרישן, פּאָליטישן און עקאָנאָמישן לעבן. וועו איך זאָג „ריישער", מיין איך אויך די וואָס האָבן געוואויַנט אין ריישער

קרייז. אינער פון זיי איז דער באַרימטער יידישער דיכטער אליעזר שינדלער וואָס וואוינט אין לייקוואוד, ניו דזשוירזי.

אליעזר שינדלער פאַרנעמט אַ חשובן פלאַץ ניט בלויז צווישן די רייזער יידן אין אַמעריקע, נאָר אויך צווישן יידן איבער דער גאַנצער יידישער וועלט. זיינע שריפטן וועלן געלייענט פון אַלע ליבהאָבער פון דער יידישער ליטעראַטור אין אַלע טיילן פון דער וועלט וואו עס וואוינען יידן, פון דרום אַפריקע ביז אַמעריקע און פון איראָפּע ביז אַזיע. די יידישע צייטונגען פון די אויבן־דערמאָנטע וועלט־טיילן, האָבן אָפּגעגעבן גאַנצע קאָלומס צו באַשרייבן זיינע לידער און פּאָעמען. די בעסטע ליטעראַרישע קריטיקער באַוואונדערן זיין אַרט שרייבן. זיין לעצטער בוך „יידיש און חסידיש" איז געדרוקט געוואָרן אין ניו יאָרק אין יאָר תש"י (1950), די מוזיק פאַר די לידער האָט געשריבן דער באַרימטער חזן און קאָמפּאָזיטאָר יהושע וויזער.

וען איר לייענט די פּאָעמען, פילט איר וי פון יעדן וואָרט פינקלען אַרויס שטראַלן און דרינגען אַריין טיף אין דעם יידישן האַרץ. איר זעט ניט בלויז די שורות און די אותיות, איר זעט אויך דאָס וואָס די פּאָעמע באַשרייבט. עס איז ניט גלאַט פּאָעזיע, עס איז די ווירקלעכקייט. עס איז דאָס וואָס יעדער יד אין דער אַלטער היים האָט געזען, געהערט און איבערגעלעבט. נעמט למשל דאָס ליד „פאַר די בענטשליכט":

„פאַר די בענטשליכט שטייט די מאַמע,
אַ טאָכטער פון צדיקים,
אצילותדיק און ציכטיק
ווי אַ חסידישע כלה;
ווי דער לחם הפנים
אויף דעם שולחן אין בית־המקדש,
ליגט אויף דעם שבתדיקן טיש
די הייליקע חלה.
דער טאַטע קומט אַהיים פון שול
ווי אַ נשיא בישראל,
פול חדווה און דבקות
קלינגען זיינע זמירות.
די פליגל פון נגינה
טראָגן אונדז וואָס העכער
צו די עשר ספירות."

וועו איך האָב דאָס ליד געלייענט, האָט עס מיך צוריקגעפירט צו מיין יוגנט אין ריישע, — פרייטיק פאַר שקיעה, די מאַמע שטייט ביים טיש, פאַר איר שטייען די גרויסע זילבערנע רערן־לייכטער מיט 16 ליכט. אויפן טיש ליגן די שבת־חלות, אויך די זילבערנע כוסות מיט יין לקידוש. אירע הענט שוועבן אָרום די ליכט און פאַרדעקן איר פנים וועו זי זאָגט שטיל די ברכות הדלקת הנר. פון דער שטאָט קלויז קומט אַהיים דער טאַטע. מיט חדווה און דבקות באַגריסט ער די מלאכים זינגענדיק דעם טראַדיציאָנעלן שלום עליכם מיטן ראָזווידאָוער ניגון. איך האָב זיך טאַקי געפילט הויך וויי איך וואָלט דערגרייכט די עשר ספירות. איצטער, דאָס ליד „די מלכתא שבת":

„די זון איז אין מערב פאַרגאַנגען,
די מלכה — דער שבת איז דאָ.
טראָגן זיך שירים, געזאַנגען
פרום אין דער הייליקער שעה.

פון פשוטע שטיבעלעך גלאַנצן
פלעמעלעך ריינע, באַחנטע;
און כיתות מלאכימלעך טאַנצן
מיט יידישע תפלות באַקריינטע.

זיי טראָגן די קרוינען און שוועבן
אַרויף צום באַשעפער דעם האַר.
און יידן זיך פרייען מיט שבת —
קיין סימן פון גלות און צער."

זיינע לידער האָבן יידן געזונגען אין די צייטן וועו זיי האָבן זיך געפילט פריי אין עסטרייך און אין דייטשלאַנד. זיי האָבן די לידער אויך שפּעטער געזונגען אין די לאַגערן און אין די טויטן־קאַמערן. אין זיין הקדמה צו דעם בוך „יידיש און חסידיש", שרייבט דר. בנימין מ. קאדער פאַלגענדעס: „אייניקע לערערקעס פון די בית יעקב שולן, וועלכע זיינען דורכגעגאַנגען אַלע שבעה מדורי גיהנום אין די טויטן קאַמערן און זיינען על פי נס ניצול געוואָרן און געפינען זיך איצט אין אַמעריקע, האָבן דאָ דערציילט, אַז אין די לאַגערן האָט מען געזונגען שינדלערס

לידער פון וועלכע מ׳האָט געשעפט טרייסט און בטחון. די דאָזיקע זכיה איז אויסגעפאַלן אויפן גורל פון אונדזער דיכטער אליעזר שינד־לער. אַ גרויסע זכיה.

אליעזר שינדלער איז געבוירן אין טיטשין לעבן רײַשע, וואו עס האָט געוואוינט דער גרויסער רבי ר׳ שלמה לייבעלע, פון וועמען איך האָב געשריבן אין די פריערדיקע קאַפּיטלען. שינדלערס עלטערן, ר׳ אברהם יצחק און נחמה שטאַמען פון דער גזע פון דעם גרויסן גאון און מקובל הרב ר׳ משה סופר פון פּשעווארסק, דער מחבר פון די ספרים „אור פּני משה״ און „אור הנעלם״. זיינע עלטערן האָבן פאַרלאָזן טיטשין און האָבן זיך באַזעצט אין דער שטאָט מינכען אין בייערן וועו אליעזר איז קוים אַלט געווען אַכט יאָר.

זיינע יונגע יאָרן האָט ער אָפּגעגעבן צו פאַרשפּרייטן די יידישע קולטור צווישן די יידן אין דייטשלאַנד, עסטרייך און רוסלאַנד. ער האָט אויך געשריבן לידער און פּאָעמען און געאַרבעט פאַרן ציוניסטישן אידעאַל. אין יאָר 1912 איז דערשינען זיין ערשטער בוך „דערנער״, וואָס איז געווען זיין ערשטע ביישטייערונג צו דער יידישער ליטעראַטור.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער געדינט אין דער עסטרייכישער אַרמיי און זיך באַטייליקט אין פאַרשידענע שלאַכטן. ער איז צוויי מאָל פאַרוואונדעט געוואָרן און איז שפּעטער אַרײַנגעפאַלן צו די רוסן אַלס געפאַנגענער און איז פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר. וועו די מלחמה האָט זיך געענדיקט באַלד נאָך דער רוסישער רעוואָלוציע, איז ער אַ קורצע צייט געבליבן אין רוסלאַנד און זיך אָפּגעגעבן מיט קולטורעלער אַרבעט. ער האָט פאַרברענגט אַ צייט אין סאַראַטאָוו, וואו ער האָט געהאָלפן גרינדן דעם יידישן קולטור און הילף־פאַראיין פאַר יידישע געפאַנגענע. ער איז געקומען צוריק אַהיים אין יאָר 1919.

חוץ זיינע 37 ביכער און שריפטן וואָס זיינען דערשינען זייט 1912, האָט ער אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן פאַר דער יידישער קולטור און אַנדערע נאָבעלע צוועקן. ער האָט אויך געאַרבעט צוזאַמען מיט דר. נתן בירנבוים און געהאָלפן פאַרשפּרייטן בירנבוימס עולים שיטה פון דר״ת (דעת רחמים תפארת). ער האָט זיך אויך אַרײַנגע־וואָרפן מיט לייב און לעבן אין דער אַרבעט פאַר „בית יעקב״ שול באַ־וועגונג. ער האָט אויך געשריבן טעקסט־ביכער פאַר די דערמאָנטע שולן. ער איז געווען אַן עוסק בצרכי צבור באמונה. זיין נאָבעלע אַרבעט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן וועו די נאַציס ימח שמם זיינען אַריין אין מאַכט.

נאָך אַ זעקס־יאָריקן נע־ונד לעבן איז ער אין יאָר 1938 געקומען קיין אַמעריקע מיט זיין פרוי און צוויי קינדער. זיי וואוינען אויף אַ פּאַרם אין לייקוואוד, ניו דזשוירזי.

הרב ישכר בעריש היילפּרין

אין ניו יאָרק וואוינט היינט אייניער פון די אָנגעזעענסטע רבנים, וואָס איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן אין ריישע. דאָס איז דער באַוואוסטער ריישער־בייטשער רב, הרב ר׳ ישכר בעריש היילפּרין, דער שוואָגער פון דעם באַרימטן ריישער רבין ר׳ אליעזרל, פון וועמען איך האָב שוין געשריבן אין די פּריערדיקע קאַפּיטלען. הרב ר׳ ישכר בעריש איז דער זון פון דעם ריישער רב ר׳ חיים יונה היילפּרין, און אַן אייניקל פון דעם לעמבערגער רב הרב ר׳ אלכסנדר שמואל היילפּערין, דער בעל מחבר פון די צוויי ספרים ראש המזבח און שו״ת מהרא״ש. ער איז אויך דער אייניקל פון באַוואוסטן ריישער גאון הרב הצדיק ר׳ נחום ראובן, דער בעל מחבר פון ספר נחלת ראובן.

איך געדענק גוט הרב ישכר בעריש ווען ער איז געווען אַ בחור אין מיינע יאָרן. איך האָב אים אָפט געזען ווען איך בין געקומען צום רבין ר׳ אלעזרלס שבת טישן. אַלס אַ יונגער בחור האָט ער אַרויס־געצייגט גרויס חריפות און גאונות אין לערנען. ער איז געווען אַ גרויסער חכם מיט אַ שאַרפן מוח. ער האָט זיך צוליב דעם דערוואָרבן פּאָפולאַרי־טעט ביי אונדז קלויז בחורים און אויך ביי די בעלי־בתים וואָס האָבן אים געקאָנט. איך אַליין האָב אים אָפט באַוואונדערט ווען איך האָב זיך צוגעהערט צו זיין ריידן און לערנען. איך בין טאַקי צוליב דעם אָפט געקומען אין ר׳ אלעזרלס קלויז אין אַ וואָכן־טאָג כדי אים דאָרט צו זען. אַלע וואָס האָבן אים דאַמאָלט געקאָנט, האָבן איינגעשטימט, אַז ער וועט אַמאָל זיין אַ גרויסער גאון און מנהיג הדור, וואָס וועט מיט זיין גאונות באַשייגען די לומדישע און חסידישע וועלט.

אין יאָר תר״ע (1910) האָט ער חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון דעם בייטשער רב הרב ר׳ אהרן האָרוויץ. אין יאָר תרע״ג (1913) האָט ער באַקומען סמיכת רבנות פון די דריי באַרימטע רבנים, הגאון הרב מאיר אריק פון בוטשאַטש, הרב דוד האָרוויץ פון סטאַניסלאוו און הרב נתן לעווין פון ריישע. ער איז טאַקי דעם זעלבן יאָר אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין דער שטאָט בייטש, אַלס דער ממלא מקומו פון

זיין שוועך הרב ר׳ אהרן האַרוויץ, וואָס איז אין דעם יאָר אויפגענומען געוואָרן אַלס ראב״ד אין דער שטאָט קאשוי אין אונגאַרן. הרב היילפּרין האָט זיך אַ גרויסן נאָמען דערוואָרבן אַלס בייטשער רב. ער איז געווען זייער באַליבט און געאַכטעט ביי אַלעמען.

ווען די נאַצי בארבאַרן ומח שמם, האָבן פאַרנומען פוילן ביים אָנהויב פון דער לעצטער וועלט־מלחמה און באַלד אָנגעהויבן מיט הריגות און שחיטות קעגן יידישן פאָלק אין יעדער שטאָט וואָס זיי האָבן פאַרנומען, האָבן זיי אויך די יידן פון דער שטאָט בייטש ניט פאַרשוינט. אַ גרויסע צאָל פון די יידן אין שטעטל האָבן זיי אויסגעקוילעט. די לעבנגעבליבענע האָבן זיי אָפּגעזונדערט אין אַ געטאָ וואו זיי האָבן טאָג־טעגלעך אויסגעמאַרדעט מענער, פרויען און קינדער. אין דעם געטאָ האָט הרב היילפּרין פאַרלוירן זיין בר מצוה זון אהרן חיים. הרב היילפּרין איז עס געלונגען, על פּי נס, צו אַנטלויפן פון געטאָ מיט צוויי קליינע קינדער. אַ חודש צייט האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ וואַלד ניטווייט פון דער שטאָט יאַסלע. עס איז מיט נסים, ווי זיי האָבן איבער־געלעבט די דרייסיק טעג אין דעם וואַלד אָן אַ דאַך און אָן עסן. פון דאָרט האָבן זיי אין דער שטיל געוואַנדערט, ביז עס איז זיי געלונגען צו קומען קיין קראָקע. זיי זיינען דאָרטווידער אַרײַנגעפאַלן אין די הענט פון די נאַצישע מערדער וואָס האָבן זיי פאַרשפּאַרט אין אַ קאָנצענטראַציע לאַגער מיט אַנדערע יידן. דאָרט האָט ער געטראָפן זיינע זין און עטלעכע בייטשער יידן.

זיין קליינעם יינגעלע נחום ראובן, האָט ער אַרײַנגעגעבן אין אַ בית יתומים אין קראקאווער געטאָ. צום אומגליק האָבן די נאַצי בארבאַרן שפּעטער פאַרברענט דעם בית יתומים צוזאַמען מיט אַלע קינדער און אויך זיין קינד. דעם זעלבן יאָר האָבן די נאַציס ליקווידירט דעם קראַקאווער קאָנצענטראַציע־לאַגער און אויסגעמאַרדעט טויזנטער יידן. הרב היילפּרין מיט נאָך עטלעכע יידן, האָט מען שפּעטער איבערגעשיקט אין דעם פלאשאווער לאַגער וואו מ׳האָט זיי שרעקלעך געפּייניקט. עס איז פּשוט ניט צו באַשרייבן די צרות און ליידן וואָס זיי האָבן זיך דאָרט אויסגעשטאַנען. צוויי פון זיינע פינף זין האָבן די נאַצישע רוצחים פאַרברענט.

אין יאָר 1944 האָבן די נאַציס אים מיט זיינע דריי זין איבער־געשיקט אין דעם עסטרייכישן קאָנצענטראַציע־לאַגער אין מאַטהויזן. פון דאָרט האָט מען זיי געטריבן אין דעם מעלקער לאַגער און פון דאָרט

אין דעם לאַגער אין עבענזעע, וואו זיי זיינען אין פרילינג 1945 באַפרייט געוואָרן דורך דער זיגרייכער אַמעריקאַנער אַרמיי.

נאָך דער באַפרייאונג איז הרב היילפרין מיט זיינע דריי זין געפאָרן קיין רוים אין איטאַליע, וואו ער איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב פון דער דאָרטיקער אשכנזישער קהילה. פון רוים זיינען זיי שפּעטער געפאָרן קיין ענגלאַנד און אין יאָר 1947 זיינען זיי אַנגעקומען אין ניו יאָרק.

באַלד נאָך זיין באַזעצן זיך אין ניו יאָרק, האָט הרב היילפרין אי־ בערגענומען דעם כסא הרבנות אין דער בראנקסער שול אויף מאָריס עוועניו. דער נאָמען פון דער שול איז „זכרון אלעזר" צום אַנדענק פון זיין שוואָגער הרב ר' אלעזר ריישער. איך האָב געהאַט דאָס פאַרגעניגן צו באַזוכן הרב האַלפערן אין זיין היים אויף 1972 מאָריס עוועניו און האָב מיט אים פאַרבראַכט צוויי אנגענעמע שעה. ער האָט מיר געגעבן אַ מתנה דער ספר „משנה למלך" פון זיין באַרימטן שוואָגער הרב ר' אלעזרל ריישער, וואָס ער האָט געלאָזט אָפּדרוקן אין ניו יאָרק.

דר. יצחק (הענרי) וואַכטעל

איינער פון די געטרייַע און איבערגעבענע מיטאַרבעטער פון דער ריישער סאָסייעטי און מיט אַלץ וואָס האָט אַ שייכות צו הילף פאַר די נויטליידנדע יידן אין איראָפּע, מדינת ישראל און אויך אין אַמעריקע, איז דר .יצחק וואַכטל. געבוירן אין ריישע און באַוואוסט אַלס דער „פּאָטער" פון די ריישער יידן אין ניו יאָרק. איך זאָג „איבערגעבענער מיטאַרבעטער" וויל ער איז פאַר די לעצטע עטלעכע און דרייסיק יאָר געווען און איז אויך היינט מיט לייב און לעבן אַ געטרייַער אַקטיוויסט מיטגליד פון דעם ריישער פאַראיין און אַלע אַרגאַניזאַציעס וואָס האָבן צו טאָן מיט ריישער רעליף.

דר. וואַכטעל איז אינער פון די פּיאָנירן פון די ריישער לאַנדסלייט אין אַמעריקע. ער איז געקומען פון ריישע קיין ניו יאָרק אין יאָר 1898 אין עלטער פון 17 יאָר. ער האָט אין ניו יאָרק גראַדואירט פון דענטאַל קאַלעדזש און פראַקטיצירט די פראָפעסיע ביז דעם היינטיקן טאָג אין זיין אָפּיס וואָס געפינט זיך אין טיימס סקווער בילדינג. ער איז געווען פון די ערשטע צו אָרגאַניזירן אַ קאַמיטעט אין ניו יאָרק צו זאַמלען אַ פאָנד צו העלפן בויען אַ מאָדערנעם יידישן שפּיטאָל אין ריישע.

אין יאָר 1930 האָט ער אָרגאַניזירט אַ פרייען דענטאַל קליניק אין ירושלים, צום אָנדענק פון זיין פאַרשטאָרבענער פרוי קלאָרא וואַכטעל. די קליניק וואָס האָט זיך געפונען אין דעם „שטרויס געזונטהייט צענטער", איז געווען איינע פון די מאָדערנסטע און שענסטע אינסטיטוציעס אין דער דאַמאָלטדיקער פּאַלעסטינע. בלויז אין יאָר 1931 האָבן איבער צוואַנציק טויזנט קינדער באַקומען פרייע צאָן באַהאַנדלונג אין דעם קליניק.

דר. וואַכטעל איז אויך געווען איינער פון די, וואָס האָבן געהאָלפן זאַמלען ביכער אין אייראָפּע און אין אַמעריקע פאַרן ירושלימער אוניווערזיטעט. אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן האָט ער אין ניו יאָרק אָפּגעגעבן יעדע שעה פון זיין פרייער צייט צו געבן פרייע דענטאַלבאַהאַנדלונג צו די אָרעמע מענטשן אין דער צייט פון דער דיפּרעסיע. ער האָט טאָקע דערפאַר באַקומען אַ ספּעציעלע אויסצייכנונג פון דעם ניו־יאָרקער מעיאָרס אָפיס.

אין דער צייט פון דער לעצטער מלחמה, האָט ער אויך געהאָלפן אָרגאַניזירן די ריישער רעליף סאָסייעטי און האָט אומדערמידלעך געאַרבעט פאַר דעם וואָלטעטיקן צוועק. באַלד נאָכן וואָפנשטילשטאַנד האָט ער אָפּגעגעבן זיין פרייע צייט צו העלפן צוזאַמענברענגען די רייַשער פּלטים אין די אייראָפּעאישע לאַגערן מיט זייערע קרובים אין אַמעריקע. די ערשטע ידיעה פון מיין אינציק לעבן געבליבענע שוועסטער אין אַ לאַגער אין שלעזיען, האָב איך באַקומען פון דר. וואַכטעל אין יאָר 1946.

אויך היינט רוט ער ניט. אַנדערע באַוואוסטע כלל טוער אין זיין עלטער האָבן זיך שוין לאַנג צוריק געצויגן פון אַקטיווער כלל אַרבעט, אָבער ניט דר. וואַכטעל. ניט קוקנדיק אויף זיין עלטער, גייט ער וויייטער אָן מיט זיין נאָבעלער אַרבעט, ניט בלויז פאַר ריישער, נאָר אויך פאַרן כלל ישראל און פאַר אַלע וואָס נויטיקן זיך אין פרייע הילף אין זיין פראָפעסיע. אין פעברואַר 1953 האָט ער געהאָלפן אָרגאַניזירן אַ נייעם ריישער הילפס קאָמיטעט צו העלפן דעם ארגון בני רישא אין תל אביב. די ריישער יידן מעגן זיין שטאָלץ מיט זייער חשובן לאַנדסמאַן דר. יצחק וואַכטעל.

לעאָן (לייב) וויזענפעלד

ווי איך האָב געשריבן אין די פריערדיקע קאַפּיטלען, האָט ריישע געהאַט עטלעכע גוטע און פּעאיקע זשורנאַליסטן וואָס האָבן פּאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין פּעלד פון זשורנאַליזם אין ריישע, לעמבערג און אין קראקע און נאָך דער לעצטער מלחמה אויך אין אַנדערע וועלט־טיילן. איינער פון זיי איז דער באַרימטער יידיש־ענגלישער זשורנאַליסט לעאָן וויזענפעלד, דער אַרויסגעבער און רעדאַקטאָר פון דעם ענגלישן זשורנאַל „די דזשואיש וואָיס פּיקטאָריעל" אין קליוולאַנד, אָהייאָ. ער איז געבוירן און דערצויגן אין ריישע, אַ ברודער פון דעם באַוואוסטן ריישער משכיל, שריפטשטעלער, לעקטשורער און ציון פּירער משה וויזענפעלד, פון וועמען איך האָב שוין פריער געשריבן.

וען איך האָב זיך מיט לעאָן וויזענפעלדן באַקאַנט אין ריישע, אין יאָר 1908, האָט ער שוין דאַמאָלט אַרויסגעגעבן אַ יידישע צייטונג, „די גערעכטיקייט", אַ צווייווואָכנבלאַט. די צייטונג האָט ניט לאַנג געלעבט צוליב געלט מאַנגל. ער האָט געשריבן אַרטיקלען אין דער קראקאווער טעגלעכער צייטונג „דער טאָג", ער איז אויך געווען אַ מיטאַרבעטער אין דעם „אידישן זשורנאַל" אין לאָנדאָן, ענגלאַנד, אויך אין אַנדערע יידישע און פּוילישע צייטשריפטן.

נאָך דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט וויזענפעלד געפּליכטעט קיין פּראג, די הויפּטשטאָט פון בעהמען, וואו עס האָבן דאַמאָלט זיך געפונען אַ גרויסע צאָל יידישע פּליכטלינגע פון פּאַרשידענע שטעט אין גאַליציע וואָס איז באַזעצט געוואָרן פון די רוסן. די דאָרטיקע דייטש־בעהמישע יידן האָבן אויף די פּליכטלינגע געקוקט מיט קרומע אויגן, ניט קוקנדיק וואָס זיי זיינען געווען עלנט און הילפלאָז. וויזענפעלד איז ניט געזעסן מיט פּאַרלייגטע הענט. זיין ערשטער שריט איז געווען צו גרינדן אַ פּאַרבאנד פון יידישע פּליכטלינגע וואָס שאָפן הילף פּאַר די פּאַרלאָזענע און אייגזאַמע יידן און אויך געווינען מער אַכטונג פון די פּראָגער יידן. זיין צווייטער שריט איז געווען צו גרינדן „די פּראָגער אידישע צייטונג", אַ צווייווואָכנבלאַט אין יידיש און אין דייטש. אַלס מיטאַרבעטער האָט ער צוגעציגן דעם באַרימטן דייטש־יידישן שריפטשטעלער מאַקס בראד, אויך ראָבערט וועלש און אַנדערע. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין דער פּראָגער ציוניסטיש־דייטשער וואָכנשריפט „זעלבסטווער". אַ דאַנק די דאָזיקע טעטיקייטן האָבן זיך

די באַציאונגען צווישן די פליכטלינגע און די פראַגער יידן אַ סך פאַר־בעסערט.

אין יאָר 1916 איז ער געקומען אין דער אַרמיי. דאָס איז געווען נאָכדעם ווי די מעכטיקע דייטשע אַרמיי האָט פאַרטריבן די רוסן פון גאַליציע, און די פליכטלינגע האָבן פאַרלאָזן די דערמאַנטע עסטריי־כישע פראָווינצן און זיינען צוריקגעקומען אין זייערע אַלטע היימען. אויך די ריישער יידן האָבן זיך צוריקגעקערט אַהיים נאָכדעם ווען די שטאָט איז באַפרייט געוואָרן פון די רוסן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה ווען פוילן איז געוואָרן זעלבסט־שטענדיק און עס האָט אויפגעפלאַמט דער פוילישער אַנטיסעמיטיזם, האָבן יידן געלעבט אין טויט־שרעק. מ׳האָט געשלאָגן יידן אויף שריט און טריט, מ׳האָט געריסן בערד, אויסגעצופט פאות און געוריבט יידיש האָב און גוטס. האָט זיך וויזענפעלד אַריינגעוואָרפן אין דעם קאַמף קעגן דעם פוילישן אַנטיסעמיטיזם מיט לייב און לעבן. ער האָט געגרינדעט און אַרויסגעגעבן „די יידישע פאָלקס־צייטונג״ כדי דעם אַנטיסעמיטיזם צו באַקעמפן. ווען עס האָט אום זומער 1920 אויסגעבראָכן דער ערשטער פּאָגראָם אין ריישע, האָט וויזענפעלד געאַרבעט מעשים צו אַרגאַניזירן אַ יידישן „זעלבסטשוץ״. דאָס איז אים אַבער ניט לייכט אָנגעקומען. די ריישער יידישע יוגנט איז פאַר אַזאַ פאַרטיידיקונג ניט געווען צו־געגרייט. האָט ער זיך דאָמאָלט געוועגדט צו דר. האָכפעלד, וואָס האָט געהאָט אַ גרויסן איינפלוס איבער די גוים פון די הויכע פענצטער, וועלכער האָט וויזענפעלדן געהאָלפן דערמיט, וואָס ער האָט אַרגאַני־זירט עטלעכע ליבעראַלע קריסטן, וועלכע האָבן זיך אונטערגענומען צוריקצוהאַלטן די מאַסן פויערים און שטאָטישע בויאַנעס, וועלכע האָבן מערדערלעך געשלאָגן יידן און צוגערויבט זייער האָב און גוטס. די ריישער פאָליציי און אויך די פוילישע מיליטער האָט זיך ניט וויסנדיק געמאַכט, איז עס פאַר דער קליינער ליבעראַלער קריסטלעכער גרופּע ניט מעגלעך געווען עפּעס צו אויפטאָן.

אין גרויס פאַרצווייפלונג האָט וויזענפעלד אָפּעלירט צום ריישער סטאַראָסטע, קאָנצעוויטש, מיט וועלכן ער איז גראד געווען באַפרייַנדעט אַ לאַנגע צייט, אַז ער זאָל העלפן אָפּשטעלן דעם פּאָגראָם. קאָנצעוויטש האָט פון אָנפאַנג ניט געוואָלט, אָבער וויזענפעלד האָט אים דאָך איבער־געערעדט און ער האָט טעלעפאָניש פאַרלאַנגט מיליטערישע הילף פון יאַריסלאַוו און פשעמישל. עטלעכע שעה שפּעטער איז טאַקע אָנגעקומען

מיליטער פון די דאָזיקע שטעט, זיי האָבן די פויערים פאַרטריבן און איינגעשטעלט אָרדענונג אין שטאָט.

די ריישער פּאָליציי וואָס האָט אומדירעקט געשטיצט די אָבלאָווע און רויבעריין פון די מיעשטשאַנעס און פויערים קעגן די יידן, האָט אויף וויזענפעלדן געקוקט מיט קרומע אויגן און געזוכט זיך נוקם צו זיין אָן אים. עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט די פּאָליציי אַרעסטירט ווי־זענפעלדן צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע יידישע פירער פון שטאָט. מ'האָט אים געהאַלטן פאַרשפּאַרט צווישן טעג און אים אויפגעפּאָדערט אַז ער זאָל תיכף די שטאָט פאַרלאָזן. אויב ניט, וועט מען אים פאַרשיקן אין קאָנצענטראַציע לאַגער. אויף דער אינטערוועניע פון דעם סטאַראסטע קאָנצעוויטש, וועלכער האָט וויזענפעלדן צוגעראַטן אַז ער זאָל די שטאָט פאַרלאָזן, האָט מען אים באַפרייט. וויזענפעלד האָט איינגעזען אַז ער איז ניט זיכער מיט זיין לעבן, איז ער אַוועק קיין דייטשלאַנד, איבערלאָזנדיק זיין פרוי אין אַ קראַנקן צושטאַנד מיט אַ פּיצעלע קינד, און פון דאָרט איז ער געקומען קיין אַמעריקע.

אין ניו יאָרק, מיט אַ גלענצנדיקער רעפוטאַציע פון זיין זשורנאַליסטישער קאַריערע אין אייראָפּע, איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס מיטאַרבעטער אין „פאָרווערטס", וואו ער האָט אין אָנהויב געשריבן אַרטיקלען פון דרויסן און שפּעטער אַלס שטענדיקער סטאַף־מיטאַרבעטער, ער פאַרלאָזט דעם „פאָרווערטס" עטלעכע חדשים שפּעטער און ווערט אַ מיטאַרבעטער אין דער פילאַדעלפיער „אידישע וועלט". מיט עטלעכע חדשים שפּעטער ווערט ער דער רעדאַקטאָר פון דער ברוקלינער „נייע צייטונג" — אַ וואָכנבלאַט.

אין יאָר 1923 איז ער געוואָרן מיט־רעדאַקטאָר מיט דר. וואַרטסמאַן פון דער נייער צייטונג „דער אידישער וועכטער", אין קליוולאַנד, וועלכע האָט ניט לאַנג געלעבט. וויזענפעלד קומט צוריק קיין ניו יאָרק און ווערט דער קאָרעספּאָנדענט פאַר דער פּוילישער־יידישער צייטונג „נאָווי דזשעניק" און פאַר דער וויכער דייטש־יידישער צייטונג „מאָרגן־צייטונג" און אַנדערע יידישע צייטונגען.

אין יאָר 1924 ווערט וויזענפעלד איינגעלאַדן קיין קליוולאַנד צו ווערן דער מיט־רעדאַקטאָר (שפּעטער הויפּט־רעדאַקטאָר) פון דער דאָר־טיקער טעגלעכער „אידישע וועלט". ער מאַכט באַלד אַ רושם מיט זיינע אַגרעסיווע אַרטיקלען אין קאַמף קעגן אַלץ וואָס איז געווען שלעכט און פאַרדאָרבן אין דער יידישער קהילה. ער פירט אויך אָן אַ קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם אין די דאָרטיקע סקולס. ער וואַרפט זיך אַריין אין גע־

זעלשאַפטלעכער אַרבעט און העלפט אָרגאַניזירן עטלעכע גוטע און וויכ־טיקע יידישע אָרגאַניזאַציעס, דאַרונטער „די קליוולאַנד ציון סאָסייעטי" אונטער דער פירערשאַפט פון ראַביי אבא הלל סילווער. צוזאַמען מיט ראַביי סילווער אָרגאַניזירט ער די ערשטע אָרגאַניזאַציע אין אַמעריקע אָנצופירן אַן עקאָנאָמישן באָיקאָט קעגן היטלערס דייטשלאַנד. ער העלפט אויך שפּעטער אָרגאַניזירן דעם קליוולענדער יידישן קאָמיוניטי קאנסיל.

אין דער זעלבער צייט ווערט וויזענפעלד אַ מיטאַרבעטער אין ניו יאָרקער „טאָג" און אַנדערע יידישע צייטונגען אין אַמעריקע און קאַנאַדע. ער שרייבט אַ ראָמאַן „דעם רבס טאָכטער", וואָס האָט אין דער צייט געמאַכט אַ גרויסן רושם. ער האָט אויך אָנגעשריבן צווויי טעאַטער פּיעסן. זיין פּיעסע „צוריק צו גאָט" איז אין זיין צייט אויפגעפּירט געוואָרן פון יעקב פּ. אַדלער אין ניו יאָרקער גרענד טעאַטער. אַ צווייטע פּיעסע, „ליבע און יחוס", איז געשפּילט געוואָרן אין די יידישע טעאַטערס אין גאַליציע.

די קליוולענדער יידישע קהילה האָט געהעריק אָפּגעשאַצט וויזענ־פעלדס אויפטאונגען. אין יאָר 1931 ווערט פאָר אים אַראָנזשירט אַ גרויסער יום־טוב לכבוד זיין 25סטן יובל אַלס זשורנאַליסט. אַריבער פינף הונדערט מענטשן האָבן זיך אין דעם באַנקעט באַטייליקט. דער הויפּט־רעדנער איז געווען ראַביי אבא הלל סילווער און אַנדערע באַ־רימטע פּערזענלעכקייטן.

אין יאָר 1937 האָט די קליוולאַנדער קהילה ווידער געהרט לעאָן וויזענפעלדן און זיין פרוי אסתר צו זייער פינף און צוואַנציק יאָריקער חתונה. קרוב צו אַכט הונדערט מענטשן און אַרום זיבעציק אָרגאַניזאַ־ציעס האָבן זיך אין דעם יום טוב באַטייליקט. ער איז באַגריסט גע־ווָארן פון דעם גאָווערנאָר און פון די סענאַטאָרן פון אָהייאָ. דער שטאָט מעיאָר און ראַביי אבא הלל סילווער זיינען געווען די הויפּט רעדנער. די לאָקאַלע טעגלעכע ענגלישע צייטונגען האָבן געווידמעט גאַנצע עדי־טאָריעלס און געלויבט זיינע גרויסע אויפטאונגען אין קליוולאַנד. אויך די נאַציאָנאַלע יידישע אָרגאַניזאַציעס, ווי דער אַמעריקאַנער יידישער קאָנגרעס, די אַנטי נאַצי ליג און די ציוניסטישע אָרגאַניזאַצע האָבן געשיקט ספּעציעלע שלוחים צו באַגריסן וויזענפעלדן וועלכער איז גע־ווען אַ מיטגליד פון זייערע נאַציאָנאַלע עקזעקוטיווס.

וויזענפעלדס פרוי, די געוועזענע אסתר אַמסטערדאַם, אויך אַ ריי־שער געבוירענע, איז פאַרבליבן אין ריישע זעקס יאָר, ניט קאָנענדיק קומען אַהער צוליב די שווריקייטן פון די אימיגראַציע געזעצן. אין דער צייט האָט זי געאַרבעט פאַר דער ריישער קינדערהיים וואָס זי

האָט אַרגאַניזירט אין יאָר 1919 צוזאַמען מיט דעם אומגליקלעכן, אומ־
געקומענעם בערנאַרד פיש, איינער פון די פיינע נאָבעלע מענטשן און
כלל־טוער וואָס ריישע האָט אַרויסגעגעבן. די „קינדערהיים" האָט אויס־
געהאַלטן הונדערטער קינדער יתומים און פון גלאָט אַרעמע יידישע
היימען. זיי געשפייזט און געקליידעט און זיי געגעבן אַ גוטע דערצי־
אונג. אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר איז דער אַנשטאַלט אנערקענט
געוואָרן אַלס אייגער פון די וויכטיקסטע יידישע אינסטיטוציעס אין דעם
נייעם פוילן. אסתר וויזענפעלד האָט אויך געגרינדעט דעם פאַרבאַנד פון
יידישע פרויען אין ריישע, וואָס האָט געבראַכט הילף און געשטיצט
פיל אַרעמע לייט וואָס האָבן געליטן פון דער מלחמה.

איצט איז לעאָן וויזענפעלד דער רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער פון
אַ פיינעם ענגלישן זשורנאַל, ווי איך האָב שוין פריער געשריבן. מיט
דער הילף פון זיין פרוי אסתר איז געגרינדעט געוואָרן די איינציקע
יידיש־געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציע פון גאַליציאַנער יידן אין דער
גאַנצער מיטלוועסט „די פאַראייניקטע גאַליציאַנער יידן אין קליוולאַנד",
מיטן צוועק צו העלפן אַרעמע יידישע קינדער אין גאַליציע. די אַרגא־
ניזאַציע האָט זיך אויסגעצייכנט מיטן שאַפן פון פילע טויזנטער דאלערס
וואָס איז געשיקט געוואָרן צו די יידישע האַנטווערק שולן אין גאַליציע,
וואָס איז געגרינדעט געוואָרן פון דער טראַגיש אָבער העלדיש אומגע־
קומענער פרוי דר. ציליע קלאפטען, אין די דאָזיקע שולן זיינען אויך
געווען אַ סך קינדער פון ריישע. די קליוולאַנדער אַרגאַניזאַציע האָט
אויך געהאָלפן דעם גאַליציאַנער פארבאנד אין אַמעריקע צו שאַפן אַ
יידישן בית יתומים אין קראקע און שפּעטער אַרויסצורעטעווען אַזוי פיל
קינדער ווי עס איז געווען מעגלעך פון פוילן און זיי אַריבערצופירן
קיין ישראל. די טעטיקייטן פון דיזן פאַרבאַנד גייען ווייטער אָן. לעאָן
וויזענפעלד אַלס דער ערן פרעזידענט און זיין פרוי אסתר, זיינען אין
דער אַרבעט זייער אַקטיוו.

איך שרייב די שורות מיט אַ וואַרעם געפיל צו מיין יוגנט־פריינט
לעאָן וויזענפעלד מיט וועמען עס שטאַלצירן ניט נאָר די ריישער יידן,
נאָר אַלע יידן אין אַמעריקע.

משה עלבוים

וועג מ׳רעדט פון יידישע כלל־טוער אין ריישע, מוז מען צוערשט
דערמאָנען דעם נאָמען פון משה עלבוים, דער זון פון יוסף עלבוים,

פון וועמען איך האָב געשריבן אין ערשטן קאַפּיטל. ווייל צווישן דער באַגרענעצטער צאָל כלל־טוער וואָס די שטאָט ריישע האָט פאַרמאָגט, פאַרנעמט משה עלבוים דעם אויבן אָן. ער איז געווען איינער פון די עוסקים בצרכי ציבור באמונה, איבערהויפט אין קריטישע טעג וועז די פאַליאַקן האָבן איבערגענומען די הערשאַפט איבער גאַליציע. איך זאָג :באמונה", ווייל זיין הילפסאַרבעט איז ניט געווען צוליב פערזענלעכע אינטערעסן, נאָר פשוט כדי יענעם צו העלפן און פאַר אָט דעם נאָבעלן צוועק האָט ער אָפּגעגעבן די בעסטע טעג פון זיין לעבן אין ריישע, אין בעלגיע און אויך אין אַמעריקע.

משה איז געווען מיין יוגנט פריינט אין ריישע ביז דעם טאָג וועז איך בין אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע אין אָקטאָבער 1913. ער איז אויך געווען איינער פון די וואָס האָבן מיך באַגלייט צו דער באַן. ער האָט שוין דאַמאָלט אין זיינע יונגע יאָרן געזומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט הילף פאַר נויטלײדנדיקע. צוליב זיין באַקאַנטשאַפט און פריינטשאַפט מיט הויכע שטאַטישע פוילישע פּערזענלעכקייטן, פון אַ געווינלעכן מאַגיסטראַט באַאמטן ביז צום העכסטן שטאַט ריכטער, פון דעם פּאָליציי שעף ביז דעם גאָווערנאָר, איז ער געווען אין דער לאַגע צו העלפן יעדן וואָס האָט זיך געזויטיקט אין זיין הילף.

באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, נאָכדעם ווי עס האָט זיך געגרינדעט די אומאָפּהענגיקע פוילישע מלוכה, וועז אין לאַנד האָט געהערשט די אומזיכערקייט, וועז דער ייד איז געווארן פוילנס כפרה הינדל, האָט זיך משה עלבוים אַריינגעווארפן אין דער יידישער הילפס־אַרבעט מיט לייב און לעבן. אין שטאָט האָט דאַמאָלט אויסגעפעלט שפּייז. דער יקרות איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג, עס האָט געהאַלטן דערביי, אַז יידן זאָלן אויסגיין פון הונגער, האָט משה געהאָלפן אַרגאַניזירן אַ קאָאָפּעראַטיוו אַרגאַניזאַציע צו פאַרקויפן שפּייז צו דער יידישער באַ־פעלקערונג פאַר קאָסט פּריים, ער האָט אויך איינגעריכטעט פּרייע מאָלצייטן פאַר דער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג. דאָס איז דאַמאָלט געווען די וויכטיקסטע הילפסאַרבעט.

וועז די פוילישע כוליגאַנעס האָבן דעם דריטן מאַי 1919 אַטאַקירט די ריישער יידישע באַפעלקערונג, געוויבט און צעשטערט יידיש האָב און גוטס, האָט ער תיכף דעם 5טן מאַי אָרגאַניזירט אַ רעליף קאָ־מיטעט צו העלפן די יעניקע, וואָס האָבן געליטן פון די פּאָגראָמען. ער האָט געזאַמלט געלט צווישן די רייכע יידן און עס פאַרטיילט צווישן

די נויטליידנדיקע. ער האָט פיל געהאָלפן צו פאַרמיידן בלוטפאַרגיסונגען צווישן דער יידישער באַפעלקערונג מצד די פוילישע פּאָגראָמשטשיקעס.

משה עלבוים איז אין די יאָרן געווען דער „טאַטע" פון דער ריי־שער יידישער באַפעלקערונג. ער האָט זיך קיינמאָל ניט אָפּגעזאָגט צו העלפן די נויטליידנדיקע וואָס האָבן זיך צו אים געוועדט, און ווער האָט זיך דאָמאָלט ניט געגויטיקט אין הילף? דאָס זיינען דאָך געווען די שוואַרצע טעג פון דער יידישער געשיכטע אונטער דעם פוילישן רעזשים.

דאָס איז געשען אין יאָר 1920, ערב יום כּפּור, צווישן מנחה און כל נדרי. משה איז געזעסן אין אַ וואַגע אין זיין באַדצימער צוגרייטנדיק זיך צו גיין צו כל נדרי, ווען ער האָט פלוצים דערהערט אַ טומל אין זיין פראָנט שטוב. עס איז צו אים געקומען אַ מוטער און אַ טאָכטער און האָבן געווויינט מיט ביטערע טרערן, אַז מ׳האָט אַרעסטירט איר מאַן צוליב אַ בלבול וואָס זיינער אַ שותף האָט אויף אים אויסגעטראַכט אַז ער האָט ביי אים צוגעגנבעט 300 אַמעריקאַנער דאלער.

דערהערנדיק די קולות און דאָס ווייַנען, איז ער שנעל אַרויס פון דער וואַגע, אַרומגעהילט זיך מיט אַ באדמאַנטל און אַרייַנגעקומען אין שטוב. ער האָט די פרוי באַרואיקט און צוגעזאָגט איר צו העלפן. ער האָט שנעל אַרויפגעכאַפּט אויף זיך וואָס עס איז און איז געלאָפן אין אַ מבולדיקן רעגן צום פּאָליציי אָמט. ער האָט תיכף אָפּעלירט צום פּאָליציי שעף סטאַניסלאַוו ריינמאַן, וואָס איז אגב געווען זיין פּער־זענלעכער פריינט, ער האָט געזאָגט צו אים אין פּויליש: „סטאַשעק (ער האָט אים גערופן ביים ערשטן נאָמען) איך וויל אַז דו זאָלסט תיכף באַפרייען דעם מאַן פון אָט דער פרוי אויף מיין אחריות". דער פּאָליציי שעף האָט אים טאַקי באַלד באַפרייט.

אין די צוואַנציקער יאָרן איז אין ריישע געווען קהל־פרעזידענט ר׳ נח שפּירא, שפּעטער אויך אשר זילבער, אָבער דער אמתער אויפטוער אין קהלשער אַרבעט איז געווען משה עלבוים. ער איז געווען דער פירער „הינטער דער סצענע". די שטאָטישע קהל־פירער האָבן זיך פיל מיט אים געראַטנט.

אין די זעלבע יאָרן, האָבן די ריישער יידישע אַדוואָקאַטן, כמעט אַלע אַסימילירטע יידן, געגרינדעט אַ קאַסינאָ קלוב און האָבן ניט געוואָלט אַריינגענעמען יידן אַלס מיטגלידער. ווען משה האָט זיך פון דעם דערוואוסט, האָט ער אין אַ קורצע צייט געגרינדעט אַן אייגענעם קאַסינאָ קלוב, וואָס איז שפּעטער געוואָרן באַוואוסט איבער גאַנץ פוילן, שפּעטער

זיינען אַלע אַדוואָקאַטן אַריינגעטראָטן אין דעם נייעם קאַסינאָ קלוב.

נאָך דער פּטירה פון הרב נתן לעווין, איז משה עלבוים דעלעגירט געוואָרן צו פאָרן קיין סאמבאר צו ברענגען הרב אהרן לעווין קיין ריישע עיר זאָל פאָרנעמען דעם כסא הרבנות נאָך זיין פאָטער.

אין יאָר 1934 האָט ער פאָרלאָזט ריישע און זיך באַזעצט אין בריסעל, בעלגיע. אויך דאָרטן איז ער אָנגעגאַנגען מיט זיין נאַבעלער אַרבעט. זיין פאָפולאַריטעט איז אויך דאָרט געוואקסן אַזוי, אַז ער איז פון בעלגישן יוסטיץ מיניסטער אויסגעקליבן געוואָרן צום פּרעזידענט פון דער שטאָטישער קהלה וואָס האָט זיך גראד דאַמאָלט געגרינדעט אין „אַ רייניקונג" און רעפאָרמען אין דער פירערשאַפט. מיט עטלעכע חדשים שפּעטער איז ער אָפיציעל דערוויילט געוואָרן צום קהל פּרעזידענט דורך די שטאָטישע קהל־וואַלן. באַלד נאָכן אויסברוך פון דער לעצטער וועלט־מלחמה, איז ער געקומען קיין אַמעריקע צוזאַמען מיט זיין שוועסטער איטע יאלעס וואָס איז איצט פאַרהיראַט מיט דעם מיליאָנער אַלפּרעד קאלבערג.

אויך דאָ אין אַמעריקע, אין זיין עלטער, זיצט ניט משה מיט פאַר־לייגטע הענט. ער באַטייליקט זיך אין יעדער וויכטיקער יידישער הילפס־אַרבעט. ער איז אויך אַ מיטאַרבעטער פון ריישער רעליף קאָמיטעט.

צוליב זיינע מעשים טובים שטייט משה עלבוים אויף דער מדרגה פון „אַ גוטן יידן". ער האָט אָפּגעגעבן די בעסטע טעג פון זיין לעבן לטובת הכלל. די ריישער יידן אין אַמעריקע און אויך מעבר לים זיינען שטאָלץ מיט זייער בן עיר משה עלבוים.

הרב דר. יצחק לעווין

צווישן די ריישער קולטורעלע פּערזענלעכקייטן אין ניו יאָרק, וואָס איז באַוואוסט אין אַמעריקע און אין אייראָפּע צוליב זיין אַקטיווער באַ־טייליקונג אין אַלעם וואָס האָט אַ שייכות מיטן רעליגיעזן יידנטום, איז הרב דר. יצחק לעווין, דער זון פון הרב אהרן לעווין, אַן אייניקל פון דעם באַרימטן ריישער רב הרב נתן לעווין און אַן אור־אייניקל פון לעמבערגער רב הרב יצחק שמעלקיס.

זיין פאָטער, הרב אהרן לעווין, איז געווען אב"ד פון דער שטאָט סאמבאר, אין גאַליציע, אָבער באַלד נאָך דער פּטורה פון זיין פאָטער

הרב נתן לעווין אין ריישע אין יאָר 1927, איז ער אויפגענומען געוואָרן פאָר אב"ד אין ריישע אַלס דער ממלא מקומו פון זיין פאָטער.

הרב אהרן לעווין איז געווען דער ערשטער יידישער דעפוטאַט אין פּוילישן סיים (פּאַרלאַמענט). ער איז דערווייל געוואָרן אין די וואַלן פון 1930 צו אַן אָמט וואָס ער האָט אָנגעהאַלטן מיט שטאָלץ און עהרע. וועז די נאַציס ימח שמם האָבן פאַרנומען גאַליציע אין דער לעצטער וועלט מלחמה, איז הרב לעווין אָנטלאָפן קיין ווילנע וואָס איז דאָמאָלט געווען אַ טייל פון דער סאָוועטישער רעפובליק. צום באַדויערן האָבן אים די קאָמוניסטישע רשעים צוריק געשיקט קיין לעמבערג און אים איבערגעגעבן אין די הענט פון די נאַצי בארבאַרן, וואו ער האָט פאָר־לוירן זיין לעבן על קידוש השם צוזאַמען מיט זיין ברודער הרב יחזקאל, דער לעמבערגער רב.

זיין זון, דר .יצחק לעווין, האָט גראַדואירט אוניווערזיטעט מיט דעם טיטל דאָקטאָר פון אַדוואָקאַטור און אויך דאָקטאָר פון פילאָזאָפּי. ער האָט אויך שפּעטער באַקומען סמיכת רבנות פון די גרעסטע רבנים אין פּוילן.

נאָך זיין חתונה האָט זיך דר. לעווין באַזעצט אין דער שטאָט לאָדזש אין פּוילן, וואו מ'האָט אים געוואָלט אויפנעמען אַלס שטאָט רב. ער האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט פון כסא הרבנות. איבער דער צייט וואָס ער האָט געוואוינט אין לאָדזש, איז זיין פאָפולאַריטעט געוואקסן פון טאָג צו טאָג. ער האָט זיך באַטייליקט אין אַלע יידישע רעליגיעזע, פּאָליטישע און עקאָנאָמישע אונטערנעמונגען. די שטאָט לאָדזש האָט דאָמאָלט גע־האָט אַ יידישע באַפעלקערונג פון אַרום 230 טויזנט. ער איז צווי מאָל דערווייל געוואָרן צום שטאָטישן קאנסיל.

באַלד נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז אים געלונגען צו קומען קיין אַמעריקע וואו ער איז באַלד געוואָרן אַקטיוו אין יידישן קולטורעלן און רעליגיעזן לעבן. ער איז געווען געהילפס־רע־דאָקטאָר פון דעם בוך „דאָס שווארצע בוך פון פּוילישן יידנטום" וואָס איז דערשינען אין יאָר 1943 אין ניו יאָרק.

צום סוף פון דער מלחמה איז ער באַלד אָפּגעפאָרן קיין אייראָפּע וואו ער האָט זיך באַטייליקט אין רעליף אַרבעט צו העלפן די אומגליק־לעכע יידן וואָס זיינען על פּי נס געראַטעוועט געוואָרן אין די לאַגערן פון נאַצישן גיהנום. נאָך זיין צוריקקומען האָט ער אָנגעשריבן צוויי יידישע ביכער וועגן חורבן פוילן 1948 און נאָכן חורבן 1950.

דר. לעווין איז דער פאָרזיצער פון דער מערב העמיספערע פון

אגודת ישראל וועלט עקזעקוטיווע. ער איז אויך פראָפעסאָר פון יידישער געשיכטע אין דער ישיבה אוניווערזיטעט אין ניו יאָרק. זייט 1948 איז ער אויך דער ראַטגעבער פון אגודת ישראל צום עקאָנאָמישן אונ סאָציאַלן קאָנסיל פון דער „יונייטעד ניישאָנס".

זייט דעם יאָר 1922 זיינען דערשינען זיינע 12 ביכער אין פיר שפראַכן. ער האָט אויך איבער דער צייט געשריבן אַרטיקלען וועגן יידישער געשיכטע. ער האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט די רעדעס וואָס ער האָט געהאַלטן ביי די זיצונגען פון די „יונייטעד ניישאָנס" אין די אינטערעסן פון רעליגיעזן וועלט־יידנטום אין נאָמען פון אגודת ישראל וואָס וועלן אייביק לעבן אין דער יידישער געשיכטע. ער האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט מיט זיינע רעדעס פאַר דער קאָמיסיע פאַר הומאַניטאַרישע רעכט פון דער „יונייטעד ניישאָנס" און אויך פאַר דעם קאָמיטעט „צו פאַרווערן דיסקרימינאַציע און באַשיצונגען פון מינדער־הייטן". אָט די אויבן דערמאָנטע רעדעס זיינען דערשינען אין בוך־פאָרם אין ענגליש אין יאָר 1953. דאָס איז די הייליקע אַרבעט פון אַן אייניקל פון דעם באַרימטן ריישער רב הרב נתן לעווין.

שמחה זיידן

אייגער פון די אָנגעזעענע ריישער יידן אין אַמעריקע, איז דער באַוואוסטער און ביי יעדן אייגעם באַליבטער שמחה זיידן, וואָס וואוינט אין מיאַמי, פלאָרידא. ער איז דער פּראָדיוסער און דירעקטאָר פון „די יידישע פאָרום" אויפן ראַדיאָ סטיישאָן אין מיאַמי, וואו ער האָט זיך דערוואָרבן אַ גרויסן נאָמען ביי דער יידישער באַפעלקערונג אין פלאָרידע.

שמחה זיידן איז אַ געבוירענער פון ראפשיטץ, ניט ווייט פון ריישע, וואו עס האָט געוואוינט דער באַרימטער ראפטשיצער רבי ר' נפתלי האָרוויץ, דער גרינדער פון דער ראפטשיצער גזע. שמחהס פאָטער, ר' אהרן זיידען איז געווען דער ראש הקהל און אויך דער בירגערמייסטער פון דער שטאָט. אין יאָר 1910 האָט ער חתונה געהאַט אין ריישע מיט דער געראָטענער טאָכטער פון ר' פּנחס גרויער, אַן אָנגעזעענער ריישער בעל־הבית.

באַלד נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַזעצט אין ריישע, איז ער גע־ווארן אַקטיוו אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט ווי אויך אין צורכי צבור.

ער איז געווען גבאי אין שטאָטישן בית המדרש אין דער צייט, וועָן הרב אהרן לעווין איז געווען ריישער ראב"ד. ער איז אויך שפּעטער געווָארן דער פּירער פון דער שטאָטישער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. אין יאָר 1923 איז ער געווען דער ריישער דעלעגאַט צום ציוניסטישן קאָנגרעס אין קאַרלסבאַד. ער איז אויך געווען דער רעדאַקטאָר פון אַ ריישער יידישער לאָקאַלער צייטונג.

אין יאָר 1925 איז ער דערוויילט געווָארן אַלס געמיינדע־ראַט מיט־גליד, אויך אַלס אַ מיטגליד פון סיטי קאונסיל. אַלס שטאָטישער ציון־פירער האָט ער באַגריסט דר. חיים ווייצמאַן, פרעזידענט פון דער ציוני־סטישער וועלט־אַרגאַניזאַציע און שפּעטער פרעזידענט פון מדינת ישראל, וועָן ער איז דורכגעפאָרן און זיך אָפּגעשטעלט אין ריישע. ער האָט אויך אין ריישע באַגריסט אַ צאָל פון די היינטיקע מדינת ישראל מי־ניסטאָרן און מזרחי פירער.

באַלד נאָך זיין אָנקומען אין ניו יאָרק אין יאָר 1936, האָט ער זיך מיט לייב אוֹן לעבן אַריינגעווָארפן אין יעדער וויכטיקער אַרבעט וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט ריישע. ער איז געווען איינער פון די וואָס האָבן אָרגאַניזירט אַ קאָמיטעט אין ניו יאָרק צו זאַמלען אַ פּאָנד צו העלפן בויען אַ נייעם יידישן שפּיטאָל אין ריישע. אין דער צייט פון דער לעצטער וועלט מלחמה האָט ער אָפּגעגעבן פיל מי, צייט און געלט צו העלפן איבער 1200 געראַטעוועטע ריישער יידן אין די אייראָפּעאישע קאָנצענטראַציע לאַגערן און אויך געהאָלפן פיל פון זיי צו פאַרבינדן מיט זייערע קרובים אין אַמעריקע. ער האָט אין דער דאָזיקער אַרבעט געפונען אַ טרייסט אויף דעם טראַגישן פאַרלוסט פון זיין פרוי מלכה און צוויי זין — דר. משה און יחזקאל — און זיין טאָכטער ביילע וואָס זיינען אומגעקומען דורך די הענט פון די נאַצישע רוצחים.

זיין זון פּנחס זיידען וואוינט אין ברוקלין מיט זיין פרוי און קינ־דער. ער איז געווען אַן אָפּיציר אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי און האָט זיך באַטייליקט אין דער נאָרמאַנדי אינוואַזיע. אַלס אַ ריישער קינד אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי האָט ער פיל געהאָלפן אַ צאָל פון די ריישער מלחמה־קרבנות וואָס ער האָט באַגעגנט אין די אייראָפּעאישע לאַגערן.

אין דער צייט וואָס ער האָט געאַרבעט פאַרן ריישער רעליף האָט ער רעדאַקטירט צוויי בראָשורן וואָס זיינען געדרוקט געווָארן אין ניו יאָרק אונטער דעם טיטל „דער ריישער אַמעריקאַנער" אין יידיש און אין ענגליש, וואָס האָט זייער פיל געהאָלפן צו פאַרשפרייטן די דערפאָלגרייכע הילף און אַרבעט פאַרן ריישער רעליף און צוזאַמענבערענגען די אַמע־

ריקאַנער רייִשער מיט זייערע קרובים אין די אייראָפּעאישע לאַנדערן. איבער דער צייט וואָס ער האָט געוואוינט אין ניו יאָרק האָט ער אויך געהאָלפן רעאָרגאַניזירן דעם גאַליציאַנער פאַרבאַנד.

ווי איך האָב פריער דערמאָנט, וואוינט שמחה זיידען אין מיאַמי, וואו ער נעמט אַן אַקטיוון אַנטייל אין אַלע יידישע אונטערנעמונגען. ער איז אויך דער סעקרעטאַר פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין מיאַמי. ער האָט דאָרט ווידער חתונה געהאַט מיט אַ רייִשער מיידל, מרים יאָקאָבי. זיי האָבן אַ זון מיטן נאָמען משה יחזקאל, נאָך זיינע צוויי אומגעקומענע זין.

א. נ. פּרלברג

געוידמעט מיין שוועסטער
אסתר און אירע צוויי קינדער
בלומה דבורה און שולמית

אייניגער פון די גרויסע פּערזענלעכקייטן ,וואָס האָט געהאָלפן פאַרשפרייטן דעם מאָדערנעם דרך פון העברעאישן חינוך אין אַמעריקע, איז געווען אברהם נתן פּרלברג, אַ רייִשער אייִדעם.

א. נ. פּערלברג איז אַ באַוואוסטער נאָמען אין העברעאישע קרייזן אין אַמעריקע. אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט ער פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין העברעאישן זשורנאַליזם און אויך אין העברעאישן חינוך. ער האָט טאַקע אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן פאַר דעם דאָזיקן צוועק.

אַלצדינג וואָס איז געווען העברעאיש איז ביי אים געווען קודש קדשים. ער האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין אַלע אונטערנעמונגען וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיטן פאַרשפרייטן און אויפלעבן די העברעאישע שפּראַך און ליטעראַטור. ער האָט מיט זיין איבערגעבנקייט געאַרבעט טאָג און נאַכט. איך זאָג „טאָג און נאַכט", ווייל ווען מיר האָבן, אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן געוואוינט צוזאַמען אין זעלבן הויז אויפן זעלבן שטאָק, אין ברוקלין, האָב איך אים אָפט געזען זיצן ביי דער אַרבעט גאַנצע נעכט. דעם גאַנצן טאָג איז ער געווען פאַרנומען אַלס לערער אין דעם ישיבה אוניווערזיטעט, אַלס דער מנהל פון

בית הספר הלאומי, אַלס לערער אין בית המדרש למורים און אויך אין בית הספר לבנות אין ברוקלין. וועז ער איז געקומען אַהיים שפעט בייַנאַכט, אַנשטאָט צו גיין שלאָפן און זיך אויסרוען, פלעגט ער זיצן איבער זיינע כתבים ביז פיר אַזייגער פאַרטאָג.

פּרלברג איז אויך געווען אַן ערשט קלאַסיקער רעדנער. איך האָב אים אַמאָל געהערט ריידן אין דעם גרויסן קופּער יוניאָן זאַל אין ניו יאָרק. דער זאַל איז געווען געפּאקט מיט איבער טויזנט מענטשן. אַלע זיינען געזעסן שטיל און געשלונגען זיינע ווערטער. איך בין אויך אַמאָל געווען צו אַ פאַרזאַמלונג וואָס איז געפרופן געוואָרן פון אַלע העברעאישע פירער אין עדיוקיישאַנעל עלייענס אויף איסט בראָדווי, וואו עס האָבן געערעדט ראובן בריינין, אייב גאָלדבערג און פּרלברג. די רעדעס זיינען געהאַלטן געוואָרן אין העברעאיש. צווישן די פאַרזאַמלטע איז אויך געווען דער באַרימטער מטיף הרב צבי מאַסיאַלנסקי. געדענק איך, ווי נאָכדעם וועז די אסיפה האָט זיך געשלאָסן, איז הרב מאַסליאַנסקי צוגעקומען צו פּרלברגן וואָס איז גראד געזעסן לעבן מיר, און געזאָגט צו אים אין העברעאיש: „די רעדע וואָס איר האָט דאָ היינט געהאַלטן, איז איינע פון די בעסטע וואָס איך האָב וועז געהערט. די העברעאישע וועלט איז שטאָלץ מיט אייך.“

אין זיין פרייער צייט האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט שרייבן שירים ומחצות לילדים. ער האָט פאַרפאַסט אַ סך פּזמונים, ספורים און אגדות פאַר די העברעאישע שולן. דער העברעאישער חינוך איז טאַקע פון זיינע שאָפונגען באַרייכערט געוואָרן. זיינע שריפטן וועלן בלייבן אויף דורות, אַזוי לאַנג ווי עס וועט לעבן די העברעאישע שפּראַך.

פּרלברג איז געבוירן אין יאָר תרמ״ט אין קאַלנע, לאַמזשער גובער־ניע. אַלס יינגל האָט ער געלערנט אין חדרים און שפּעטער אויך אין דער לאַמזשער ישיבה. ער איז געווען באַוואוסט אַלס דער „קאַלנער עילוי“. ער האָט אויך שטודירט השכלה און שפּעטער אויך רוסיש, דייטש און פּויליש.

נאָך צוועלף יאָר לערנען אין דער לאַמזשער ישיבה, איז ער גע־קומען קיין ווארשע און אַריינגעטראָטן אין דער דאָרטיקער גימנאַזיע וואו ער האָט אומדערמידלעך שטודירט טאָג און נאַכט.

שוין אין זיין יוגנט האָט עס אים געצויגן צום שרייבן. ער האָט זיך באַקאַנט מיטן העברעאישן שריפטשטעלער א. מ. פיוקאָ, וואָס האָט

דאָמאָלט אַרויסגעגעבן דעם ירחון „לבני הנערים" וואָס האָט געלייגט דעם פונדאָמענט פאַר פּרלברגס שרייבער קאַריערע.

אין וואַרשע איז ער געווען אַ יוצא ונכנס אין די לאָקאַלן וואו עס האָבן פאַרקערט די באַוואוסטע העברייער און משכילים. דורך זיין באַקאַנטשאַפט מיט דעם באַרימטן העברעאישן שרייבער און פאַרלעגער בן אביגדור, איז ער געוואָרן אַ העברעאישער פּריוואַטער לערער. ער האָט געלערנט מיט דער היינט באַוואוסטער שרייבערין רחל פיינבערג. ער האָט אויך געלערנט מיט הלל צייטלינס צוויי זין, אהרן און אלחנן. דער ערשטער איז היינט אַ באַוואוסטער זשורנאַליסט אין ניו יאָרק און אַ מיטאַרבעטער אין „טאָג־מאָרגן זשורנאַל". ער האָט אויך געלערנט מיט אַנדערע קינדער וואָס פאַרנעמען היינט אַ הויכע שטעלע אין ליטע־ראַרישן און אין געזעלשאַפטלעכן לעבן אין אַמעריקע און אויך אין אַנדערע וועלט־טיילן.

אין יאָר תרע״ג (1913) איז ער געקומען קיין אַמעריקע וואו ער האָט זיך תיכף באַקאַנט מיט דעם באַוואוסטן מחנך ח. א. פרידלאַנד, וואָס איז דאָמאָלט געווען דער מנהל פון בית הספר הלאומי. ער איז טאָקי באַלד אויפגענומען געוואָרן אַלס לערער אין דער דערמאָנטער שול. ער איז אויך שפּעטער געוואָרן לערער אין בית הספר לבנות אין ברוקלין.

ווען די מזרחי אָרגאַניזאַציע האָט געעפנט דעם בית המדרש למורים, איז פּרלברג אויפגענומען געוואָרן אַלס לערער פון דער העברעאישער שפּראַך. א יאָר שפּעטער איז ער אויך אויפגענומען געוואָרן אַלס לערער אין ישיבת ר׳ יצחק אלחנן. אין יאָר תרפ״א (1921) נאָכדעם ווי ח. א. פרידלאַנד איז אַוועק קיין קליוולאַנד, איז פּרלברג אויפגענומען געוואָרן אַלס מנהל פון בית הספר הלאומי און איז דאָרט פאַרבליבן ביז צום לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

חוץ זיין פאַרבינדונג מיט די אויבן דערמאָנטע אינסטיטוציעס, איז ער אויך געווען אַ מיטאַרבעטער כמעט אין אַלע טעגלעכע, וועכנט־לעכע און חודש העברעאישע צייטונגען און זשורנאַלן אין אַמעריקע, אייראָפּע און ארץ ישראל. זיינע אַרטיקלען זיינען דערשינען אין התורן, הדואר, האומה, המנהל, הארץ, ספרי היובל של הדואר, ניר, אביב, שחרית, מקרא עונג, עדן יהודה הצעיר און אַנדערע זשורנאַלן. ער איז דער מחבר פון די ספרים „המנצחים" און „העברית", אַרויסגעגעבן פון הסתדרות העברית ב׳אמריקה.

פּרלברג איז געווען אָנגערקענט אַלס אַן איבערגעגעבענער ברודער און

חבר אין דער משפחת העברים אין אַמעריקע. ער האָט זיך משמח געווען ביי זייערע שמחות און זיך מצער געווען מיט זייערע צרות. צו זיין גוטסקייט און ברייטער האַנט צו העלפן די מיטגלידער פון דער דער־מאָנטער משפחה, איז קיין גרענעץ ניט געווען.

אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן איז ער געוואָרן דער מיט־רעדאַקטאָר פון דעם העברעאישן זשורנאַל „התורן" וואָס איז דערשינען אין ניו יאָרק וואו עס האָט זיך אויך באַטיליקט ראובן ברייניז.

אין יאָר תר״פ (1920) האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ ריישער מיידל, מיין שוועסטער אסתר. זיי האָבן געפירט אַ גליקלעך לעבן און געבראַכט אויף דער וועלט צוויי געראָטענע קינדער. אין יאָר תרפ״ז (1927) איז ער קראַנק געוואָרן און האָט מיטגעמאַכט אַ שווערע אָפּעראַציע. ער איז זייט דאַמאָלט צו זיך ניט מער געקומען. ער איז אָבער ווייטער אָנגע־גאַנגען מיט זיין אַרבעט אין די העברעאישע אינסטיטוציעס. אין יאָר תרצ״ד (1934) איז ער ווידער קראַנק געוואָרן און מיטגעמאַכט אַ צווייטע אָפּעראַציע. ער איז באַלד נאָכדעם נפטר געוואָרן נאָך שווערע ליידן י״ח טבת, תרצ״ד 1934 אין עלטער פון 45 יאָר.

אין יאָר תרצ״ט (1939) איז דערשינען זיין בוך „כתבי א. נ. פֿרגלברג" מיט אַן הקדמה פון מנחם ריבולוב. עס האָבן זיך אויך באַטייליקט די באַוואוסטע העברעאישע שריפטשטעלער ווי מ. ח. טויזנער, דניאל פּרסקי, י. ז. פרישבערג, חיים ליפשיץ, דר. יחיאל קאפלאן, שלמה דמשק, עמנועל זאַפּינסקי און יוסף גרינשטיין.

וועז מיין פּרוי איז אַוועק פון דער וועלט אין איר 32סטן לעבנס־יאָר, האָט א. נ. פֿרלברג אָנגעשריבן אַ פּאָעמע פּאַר די צוויי איבערגע־בליבענע יתומים, מיינע קינדער מיכאל און בלומה דבורה. איך גיב עס דאָ איבער:

יתומים היינו ואן לנו אם,
אחות ואח, ואנו עוד קטנים.
נכרת לו גזע, אך שרשו עוד ינוב,
ובדד יצמחו יונקותיו רעננים.

אין יד מחבקת, אין חזה מרפק
אין חיק עוד לראשי „בנים נחמדים" —
אך רבו המרחמים: „יתומים", „אומללים" —
יומם ולילה אך דברים אחדים...

אמנם ערבים דברי אבינו:
נחמו בני, אהבכם כפלים,
אל נא תבכיו, אך מדי דברו
מה ימח הדמעות מעל העניים.

וכמא מכאיבה דומות הזקנה
כמונו אומללה, זו אם של אמנו,
בלי אומר ודברים — באנחה חרישית
צוברות שפתיה הקמוטות שפתינו...

אך אחת נדעה והי תנחמנו:
נשמח אמנו היא כרוב בשמים.
משק כנפיה גם נקשיב בלילות
כי תסך על ערש בניה השנים.

מיט דעם ענדיק איך דעם לעצטן קאַפּיטל — מיט איינעם פון די גרעסטע פּעדאַגאָגן און פירער פון העברעאישן חינוך און זשורנאַליזם אין אַמעריקע, אברהם נתן פּרלברג.

REISHER YIDDEN

Memoirs

From Reishe to New York

By HERMAN LEDER

Washington, D. C.

1953